

HENRIK BJÖRCK
Vetenskapshistorisk hattparad
•I•

*Forskarutbildningarna
i det svenska högskolesystemets historia*

VETENSKAPSHISTORISK HATTPARAD I

HENRIK BJÖRCK

Vetenskapshistorisk hattparad

·I·

*Forskarutbildningarna
i det svenska högskolesystemets historia*

MAKADAM

MAKADAM FÖRLAG
GÖTEBORG · STOCKHOLM
WWW.MAKADAMBOK.SE

*Till Eva
med kärlek*

Utgiven med bidrag från

Riksbankens Jubileumsfond

Donationsfonderna vid Göteborgs universitet
för lärares forskning och resor i vetenskapligt syfte

Denna bok (i två volymer) är utgiven inom Kriterium, ett konsortium som sakkunniggranskar svensk vetenskaplig litteratur. Samtliga böcker utgivna inom Kriterium finns tillgängliga open access via hemsidan www.kriterium.se.

ISSN 2002-2131 Kriterium (Online)
<https://doi.org/10.22188/kriterium.62>

*Vetenskapshistorisk hattparad: Forskarutbildningarna i
det svenska högskolesystemets historia, vol. 1*

© Henrik Björck och Makadam förlag 2025

Omslagets framsida: Carl Fredrik Piper, teckning från disputation vid
Uppsala universitet i Gustavianum 1709 (Uppsala UB/Alvin)

Omslagets baksida: promotion med hedersdoktorer vid Göteborgs
universitet 2012 (foto Katrin Björck)

ISBN 978-91-7655-515-6 (pdf)

Innehåll

Kronologisk översikt · 9

Förord · 11

1 *Inledning* · 15

Teman och perspektiv · 18

Material, materialbearbetning, resultatredovisning · 32

2 *Akademikerna* · 47

Universitet i utlandet · 48

Universitet i Sverige · 56

Högskolebildningar · 66

Universiteten träder in i 1900-talet · 76

Mellan två krig · 82

Tre exempel på universitetsidéer · 92

3 *Kirurgerna* · 101

Kirurgiska skolan blir ett institut · 102

Institutet blir en högskola · 110

Senare utvecklingslinjer · 118

Institutioner materialiseras · 125

4 *Teknikerna* · 129

Början till ett utbildningssystem · 131

Teknologiska institutet · 137

Kårformering och högskolebildning · 144

Behov av utbildning · 150

Behov av forskning · 162

Behov av doktorsgrad · 173

5 *Veterinärerna* 187

Tidiga utbildningsinitiativ · 188

Reforminitiativ och intresseformering · 192

Fortsatta reformsträvanden och stridigheter · 198

Nya verksamheter och institutionella ramar · 203

Nybyggen än en gång · 210

Strid om stadgan · 218

Disputationsrätt ifrågasatt · 225

Disputationsrätten än en gång · 234

6 *Agronomerna* 239

Tidiga undervisningsverksamheter · 240

Tidiga försöksverksamheter · 244

Institutionell utveckling · 248

Högskoletanken väcks och utreds · 254

Nya förslag och nygamla reaktioner · 259

Den politiska vägen till ett högskolebeslut · 269

Högskoletanken realiseras · 275

Ordnandet av högskolans högre studier · 281

7 *Ekonomerna* 291

Undervisning för handel · 292

Högskolebildning · 301

Handelshögskolan i tiden · 311

Kårformering och kunskapsbildning · 322

Nya institutioner, nya mål · 327

Påbyggnader på plats · 337

Innehållsöversikt över volym II

8 *Tandläkarna* 7

Ett tandläkarinstitut blir till · 9

Tandvård blir en fråga · 19

Utbyggd utbildning som möjligt svar · 27

Institutionell förstelning · 36

Institutionell förlösning · 42

Högskolebildning och doktorsgrad · 53

9 *Jägmästarna* 63

Skogen och institutet · 64

Jägmästarna och Skogsstyrelsen · 71

Misshushållning och kunskapsbildning · 80

Högskolereform · 85

Jägmästare och forstmästare · 96

Högskola och forskningsinstitut · 106

10 *Farmaceuterna* 121

Institutionell grundläggning · 123

Ett institut tar sin början · 126

Farmaceutiska institutet träder in i 1900-talet · 133

Strandade reformförsök · 142

Professorernas löner och institutionernas positioner · 152

Framväxande förändringstryck · 157

Utredning, förslag, reformer · 164

11 *Reformerna* 179

Forskarutbildning – en begreppshistorisk båge · 180

Forskning och högre utbildning efter kriget · 197

Utbildningssystem i utvidgning · 207

Högskolan som expansiv enhet ·	217
Samtidens ordning ·	227
Forskarutbildningen ·	237

12 *Konstnärerna* 243

Konsten i högskolan ·	244
Utbildning i konst ·	249
Utvecklingsarbete och forskning ·	256
Konstnärlig forskarutbildning ·	268

13 *Konklusioner* 283

Teman och frågor ·	283
Kronologi och perioder ·	290
Högre utbildning i systemperspektiv ·	297
Institutionalistiska perspektiv ·	301
Aktörer i professionssociologisk belysning ·	311
Perspektiv på marginalerna ·	317
Språkbrukshistoriska perspektiv ·	321

A hat parade through the history of science · Summary 329

Referenser 339

Förkortningar 387

Kronologisk översikt

Denna tidslinje i form av en tabell, en tidstabell, tidfäster inrättandet av lärosäten som jag uppmärksammat liksom tillkomsten av föregångare till dem, men för överskådlighetens skull inte hela mångfalden av tidiga institutioner vilka i efterhandsperspektivet inte framstår som föregångare. Det kan diskuteras när en äldre institution blev en högskola i och med att man kan ta fasta på det avgörande riksdagsbeslutet eller fastställandet av nya stadgar, mottagandet av den första studerandekullen eller själva invigningen. Jag har hållit mig till de årtal som fått standardkaraktär. Översikten tidfäster även tillkomsten av doktorsgrader och det jag kallat marginalinstitutioner jämte vissa reformer och annat som jag uppmärksammat.

1477	Uppsala universitet
1666	Lunds universitet
1775	Veterinärinrättningen i Skara
1810	Karolinska mediko-kirurgiska institutet
1821	Veterinärinrättningen i Stockholm
1827	Teknologiska institutet
1828	Skogsinstitutet
1829	Chalmersska slöjdeskolan
1837	Farmaceutiska institutet
1848	Ultuna lantbruksinstitut
1862	Alnarps lantbruksinstitut
1864	studentexamen vid läroverk/gymnasium
1870	filosofie doktor

- 1877 Kungl. Tekniska högskolan
- 1878 Stockholms högskola
- 1888 Materialprovningsanstalten vid Chalmers
- 1891 Göteborgs högskola
- 1896 Materialprovningsanstalten vid KTH
- 1898 Tandläkarinstitutet
- 1902 Forstliga försöksanstalten
- 1907 Centralanstalten för försöksväsendet på jordbruksområdet
- 1908 Veterinärbakteriologiska anstalten
- 1909 Statsmedicinska anstalten
- 1909 Handelshögskolan i Stockholm
- 1914 Veterinärhögskolan
- 1914 Skogshögskolan
- 1915 Statens farmaceutiska laboratorium
- 1923 Handelshögskolan i Göteborg
- 1927 teknologie doktor
- 1929 Affärsekonomiska forskningsinstitutet
- 1932 Lantbrukshögskolan
- 1935 veterinärmedicin doktor
- 1937 Chalmers tekniska högskola
- 1942 agronomie doktor
- 1942 Statens tekniska forskningsråd
- 1945 Medicinalstyrelsens odontologiska försöksstation
- 1946 ekonomie doktor
- 1947 Tandläkarhögskolan
- 1950 odontologie doktor
- 1950 doktor i skogsvetenskap
- 1954 farmacie doktor
- 1956 reviderade universitetsstatuter
- 1964 utvidgad universitetsstadga
- 1969 enhetlig doktorsexamen
- 1977 högskolelag och -förordning
- 1993 omreglering av högskolelag och -förordning
- 1998 omreglering av forskarutbildningen
- 2009 konstnärlig doktorsexamen

Förord

Arbetet med denna bok började kännas som ett motståndsarbete när tiden påbjöd att humanistisk forskning ska redovisas i artiklar på engelska, inte tjocka böcker på svenska. Det faktum att jag inledde mitt arbete i en annan tid är ett tecken på att det tagit lång tid. Jag riktar ett varmt känt tack till alla personer och institutioner som på olika vis hjälpt mig längs denna vindlande väg.

Innan jag nämner några speciellt vill jag redan förordsvis klargöra att arbetet har sin upprinnelse i boken *Teknikens art och teknikernas grad: Föreställningar om teknik, vetenskap och kultur speglade i debatterna kring en teknisk doktorsgrad, 1900–1927*. I den analyserade jag teknikernas utdragna kamp för en egen doktorsgrad. Den konkreta fallstudien blev ett prisma, genom vilket jag kunde spegla mer allmänna förutsättningar för en mångbottnad historia om institutionellt övertagande. I backspegeln blev den alltså även en utgångspunkt för denna studie i jämförande hattforskning. I en annan bok, *Staten, Chalmers och vetenskapen: Forskningspolitisk formering och sociala ingenjörer under Sveriges politiska industrialisering, 1890–1945*, arbetade jag med bredare grepp. Men den röda tråden var även här handfast: hur Chalmers förmådde ta plats i det svenska högskolesystemet trots motstånd från Kungl. Tekniska högskolan, där man ville dra gränsen kring högre utbildning på ett sätt som gjorde att politikerna inte skulle behöva föra resurser till en ny högskola. I den här boken är greppet än bredare.

Göran Blomqvist har läst samtliga kapitel, mer än en gång, men ändå lyckats hålla även mitt humör uppe, och har bistått med ovärderliga synpunkter, råd och dåd – en flödande generositet för vilken jag är

djupt tacksam. Två anonyma Kriteriumgranskare har kompletterat med träffsäkra och konstruktiva kommentarer. Bo Lindberg har läst många kapitel, avvärjt flera fadäser och muntert manat mig vidare. Daniel Nor-mark kombinerar minne för detaljer med sinne för perspektiv, och har kommenterat det inledande och de medicinska kapitlen. Lars Engwall, Ulla Eriksson-Zetterquist och Kerstin Sahlin hjälpte mig med ett kapitel – och en bok. Stjärnforskarna Johan Kärnfelt och Gustav Holmberg har oförtröttligt kommit med reflektioner och glada tillrop, även om de fått sig fler anekdoter till livs än de bett om. På mångahanda vis stöttade Thorsten Nybom mitt projekt alltifrån dess koncipiering, och jag har sökt kraft i uppmaningen i det sista mejl jag fick från honom, just före julen 2020: »Gneta på!«

Kamrater och kolleger vid Institutionen för litteratur, idéhistoria och religion, Göteborgs universitet, skapar i vardagen en miljö som det är gott att verka i. Här har jag vid olika seminarier mött fruktbar respons och skärpta kommentarer. Det har jag även gjort på andra håll, och vill speciellt nämna Teknik- och vetenskapshistoriska seminariet, som institutionen ordnar tillsammans med Avdelningen för teknik, vetenskap och samhälle, Chalmers, liksom seminariet vid Medicinens historia och kulturarv, Karolinska institutet, samt, bland olika konferenser, de Teknik- och vetenskapshistoriska dagar som ordnas vartannat år. Perspektiv på samtidens organisering av forskarutbildning fick jag som vicedekan och sedan viceprefekt för forskarutbildning, då jag lärde mig mycket av Christer Flodin, Elisabet Engdahl, Sally Boyd, Margareta Hallberg, Lennart Weibull och mängder av kolleger i kommittéer och beredningsgrupper.

Ronald Kline and Barkha Kagliwal, Sarah Albrecht, Bruce Lewenstein and many others made my stay possible and so memorable when I was a visiting scholar at the Department of Science & Technology Studies, Cornell University, in the spring of 2019. Coming to Cornell and revisiting Ithaca, where I spent some of my childhood years, was professionally enriching and personally breathtaking. The experience was further enhanced by meeting Magnus Fiskesjö and Yaniv Grinstein, and by spending time with my son Johan in his then-natural habitat as a PhD student at Cornell. Rosalind Williams encouraged me to pursue this dream and helped me make it come true. I keep returning to the memories of my visit, and I am so grateful to all of you who made it happen.

Vera Schwach tog emot mig på det mest fantastiska vis när jag våren

2022 var gästforskare vid NIFU, Nordisk institutt for studier av innovasjon, forskning og utdanning, i Oslo. Espen Solberg och andra gjorde min vistelse möjlig och så stimulerande. Jag var även anknuten till Senter for teknologi, innovasjon og kultur, TIK, vid Universitetet i Oslo, där Kristin Asdal, Marie Stilling, Hilde Reinertsen och andra tog emot mig och gjorde mitt norska äventyr sagolikt.

Tillgång till privata arkiv, som var avgörande för ett kapitel, har jag fått av Handelshögskolan i Stockholm och Stiftelsen för Ekonomisk Historisk Forskning inom Bank och Företagande. Av dåvarande Rådet för forskning om universitet och högskolor fick jag ett pilotanslag när jag var knuten till dåvarande Institutet för studier av kunskapsbildning vid Göteborgs universitet. Ett startanslag fick jag även av Riksbankens Jubileumsfond, som i ett långt senare skede beviljade mig det RJ Sabbatical-anslag som gjorde det möjligt att slutföra arbetet. Donationsfonderna vid Göteborgs universitet för lärares forskning och resor i vetenskapligt syfte har gett bidrag till arkivresor och till tryckningen. Helge Ax:son Johnsons stiftelse har tilldelat mig ett bidrag. Johan Björck har hjälpt mig med språket i den engelska sammanfattningen.

Tove Marling Kallrén och Karina Klok vid Makadam förlag har än en gång utvunnit en bok ur min textmassa.

Även om många hjälpt mig med mycket är de givetvis utan skuld till kvarstående ofullkomligheter. Jag sätter punkt för mitt motståndsbete med lättnad, stolthet, nyfikenhet. Den bok det utmynnade i tillägnar jag Eva, som haft annat än vetenskap och hattar att tänka på.

Göteborg i augusti 2024

Henrik Björck

1 Inledning

Man föds inte till forskare, man blir det. Denna tillblivelse sker primärt genom skolning i en institutionaliserad ordning. Så lyder en utgångspunkt för denna bok om forskarutbildningarna i det svenska högskolesystemets historia.

Utbildning av forskare började framstå som ett särskilt politikområde mot slutet av 1960-talet, i kölvattnet av ofantliga offentliga satsningar på högre utbildning. Den underliggande logiken var slående i sin enkelhet. Om landet behövde mer forskning och högre utbildning för att klara internationell konkurrens och nationell välfärd, då behövdes fler forskare och då behövde staten ta ansvar för att organisera utbildningen av dem på effektivare sätt. Denna utbildning har sedan vuxit ut till dimensioner som knappast gick att föreställa sig på 1960-talet, då det rörde sig om en verksamhet för ett försvinnande fåtal. Sedan dess har forskning och utbildning kommit att tillmätas avgörande betydelse för innovationer i visioner av det postindustriella kunskapssamhället, som i Lissabonstrategins mål 2000 att EU skulle bli »världens mest konkurrenskraftiga och dynamiska kunskapsbaserade ekonomi«.

I ljuset av dylika förväntningar är det foljdriktigt att systemet för högre utbildning intresserar sin omgivning. Det politiska engagemang-
et i forskarutbildningen, som har en nyckelroll i systemet genom att förse det med vetenskapligt skickliga lärare, matchas av ett akademiskt intresse, inte sällan med ambitioner att vara policy-relevant. Det framstår som ett tecken i tiden att det sedan 2006 finns en *International journal of doctoral studies*.

Mina studier är ett inslag i och uttryck för detta tidens intresse. Deras

övergripande syfte är att ge perspektiv på vår samtida belägenhet genom att utforska den historiska utveckling som lett fram till dagens komplexa position.

ATT MAN BLIVIT FORSKARE behöver inte innebära att man genomgått en utbildning som uttryckligen organiserats för att utbilda forskare. Den ordningen har alltså sin historia. Att forskarutbildning är ett ganska ungt fenomen kan illustreras av intervjuer jag genomfört med tre personer som på olika sätt haft betydelse för mig på min egen forskarbana. Alla var födda under 1920-talet och disputerade under 1950-talet. De hade flera gemensamma karakteristika, men verkade i olika hörn av utbildningssystemet.

Min far, Gustaf Björck, blev veterinärmedicin doktor på en kompakt monografi på engelska. Han snarast gled in i avhandlingsskrivandet, utan egentlig antagning, via arbete som assistent på klinikerna vid Veterinärhögskolan. Det fanns ingen klar plan för att doktorera, än mindre någon studieplan. De planer som fanns handlade om hur man skulle skaffa fram medel för den tekniska assistans som behövdes för arbetet på kliniken. Hans professor hade presenterat en fråga som han önskade besvarad – drar hästar mest med fram- eller bakbenen? – men handledning existerade lika lite som kurser eller seminarier. Omsider blev pappas avhandling så tekniskt och matematiskt orienterad att veterinärerna till disputationen fick ta hjälp av en ingenjör.

Denne var Jan Hult, som hade blivit teknologie doktor på fyra »papers« på engelska. Efter diskussion med en intresserad professor hade även han glidit in i arbetet, utan organiserad antagning eller plan. Han tjänstgjorde också som assistent och fick dessutom ett stipendium för att studera och doktorera vid Massachusetts Institute of Technology. Där fanns kurser för *graduate students*, men inte någon utarbetad organisation för utbildning av forskare. Än mindre fanns en sådan vid Kungl. Tekniska högskolan, dit han återvände med forskningsuppgiften från USA. Den praktiska handledningen i konsten att göra försök i hållfasthetslära kom närmast från en erfaren verkmästare på laboratoriet. Kurser fanns inte, men väl seminarieliknande samlingar vid gästföreläsningar. Jan kom efter hand att allt mer intressera sig för teknikens historia. Han ingick i betygsnämnden när jag själv disputerade.

Historikern Birgitta Odén blev vid Lunds universitet filosofie doktor på en omfångsrik monografi på svenska, med sammanfattning på tyska. Inte heller hon blev formellt antagen utan förklarade helt enkelt för

sin professor att hon önskade fortsätta sina studier efter grundexamen. Omsider kom viss finansiering, men utan klar plan. Hon formulerade sin forskningsuppgift själv men fick handledning fram till disputationen, fast alls inte under namnet »handledning«. Kurser fanns i någon mån, åtminstone på licentiandnivån. Läskurser fick man göra upp med professorn och sedan tentera. Framför allt fanns en seminarieverksamhet, även efter licentiaten. Sedermera kom Birgitta att ägna sig åt forskarutbildningshistoria. Hon bistod med hejarop som var kraftfulla och blev betydelsefulla när även jag började intressera mig för detta.¹

Under de yttre skillnaderna mellan dessa tre bilder ser vi ett mönster i form av en grundläggande likhet: frånvaron av vad som i en utvärdering i dag skulle klassas som en acceptabel forskarutbildning. Uppenbarligen kunde man bli god forskare utan en sådan. En olikhet vi kan notera gäller organiseringen. Humanisterna inom filosofiska fakulteten hade vid denna tid den synligaste ordningen. Där skulle professorn i ett ämne ha »sitt« seminarium, i vilket deltagarna gnuggades i vetenskapens hantverk och danades till forskare. Veterinärerna och ingenjörerna hade andra institutioner för inskolning och överföring av kunskaper: kliniken och laboratoriet. »Högre seminariet« etablerades sedan som ett inslag i »institutionen«, en organisatorisk enhet som bestämdes genom den nya universitetsstadgan 1964. Då inkarnerade lärostolsinnehavaren inte längre själv sitt ämne, samtidigt som verksamheterna expanderat så att allt inte kunde hanteras av det äldre organisationselementet fakulteten. Ordet *institution* användes även tidigare, inte minst vid fackhögskolorna, men avsåg då inte en administrativ enhet utan en lokal eller byggnad som rymde en samling av prover, instrument eller annan materiel för undervisning och även forskning.²

I det följande ska jag fortsätta utforska likheter och skillnader mellan olika institutioner för högre utbildning. Men först ska jag klargöra vissa förutsättningar för min historieskrivning.

1. Utifrån memoarböcker genomförde jag en förenklad version av min intervju med tre forskare ur en yngre generation, Lars Engwall, Sven-Eric Liedman och Lars Lönnroth, vilka gav en tydlig bild av att mycket gick vidare i gamla hjulspår. Jag tackar för upplysande samtal.

2. I Birgitta Odén, *Sture Bolin* (Stockholm, 2011), 63ff, skildras framväxten av en institution för historieämnet i Lund; jfr Gunnar Westin, *En historikers historia* (Stockholm, 2018), kap. 10.

Teman och perspektiv

Två teman flätas samman i undersökningen. Det första rör den högre utbildningens historia i Sverige. Jag ska inte skildra denna utveckling med utgångspunkt i bara en institution, det universitet som brukar sättas i centrum. Snarare vill jag decentrera universitetet genom att se det som en av många delar i ett system för högre utbildning, en komponent som varit betydelsefull men som inte bara påverkat andra delar utan även påverkats av dem. Vidare ska jag laborera med en lång tidslinje utifrån tanken att en sådan förtydligar relevansen av historiska perspektiv, till exempel för förståelsen av den samtid vars problem ofta ärvts från det förflutna. Att följa förändring över tid synliggör dynamiken i interaktionen mellan olika fenomen, säg institutioner i ett utbildningssystem. Men att greppa ett stort system över lång tid är svårt. En utmaning, som det heter.³

Det andra temat handlar om en detalj i den större bilden, den rätt att kreera doktorer som systemets vårdare och väktare förlänat dem de funnit värdiga. Disputationsrätten är en nyckelkomponent i systemet och en gemensam nämnare för de läroanstalter som definitivt tagit plats i det. Den kan hållas konstant på ett sätt som möjliggör jämförelser både mellan utbildningsinstitutioner och över tid. Med detta fokus uppmärksammar jag föreningen mellan forskning och utbildning, mer sammanfatt än enkel. För att bedriva forskning fordrades forskare, men ingen föddes till forskare utan blev det genom någon form av skolning, vilken inte började först efter grundexamen utan fordrade att redan den tidigare utbildningen var grundad i och riktad mot vetenskapen. Genom att befinna sig i skärningspunkten mellan forskning och utbildning in-tar forskarutbildningen en central och därmed känslig position. Den är »akademins solar plexus».⁴

Utifrån tanken att dessa huvudteman speglar varandra – det stora belyser förutsättningar för det lilla, som ger konkretion åt det stora – är mina grundläggande forskningsfrågor handfasta. *Vilka* institutioner eftersträvade disputationsrätt och *när* gjorde de det, *hur* argumenterade de och *varför* agerade de på detta vis? Men även om frågorna är okomplicerade är det högre utbildningssystemet svårfångat i sin sammansatthet.

3. En argumentation för de långa linjernas strategi, vilken Eva Österberg länge förespråkade i Sverige, utvecklas i Jo Guldi & David Armitage, *History manifesto* (Cambridge, 2014).

4. Maja Elmgren m.fl., *Ledning för kvalitet i forskarutbildningen* (Stockholm, 2014), 63.

I avsikt att få grepp om det ska jag laborera med en tolkningsram som knyter samman fem infallsvinklar på mitt studieobjekt.

Att utgå från ett *systemperspektiv* är mitt sätt att förstå den högre utbildningen som en större helhet, vars historia går utöver universitetshistorien. Ett system består av flera interagerande delar, och jag ska utforska läroanstalterna, liksom den strikt reglerade disputationsrätten, utifrån *institutionalistiska perspektiv*. Utbildningsinstitutionerna befolkades av människor, och jag ska anlägga ett *professionssociologiskt perspektiv* på dessa aktörer. För dem var det avgörande att utskilja och inmuta en egen kunskapsdomän, och jag ska laborera med *marginalistiska perspektiv* på dessa och andra gränsdragningsarbeten. Kampen om gränser, legitimitet och resurser fördes med verbala medel, och jag ska studera aktörernas argumentation för sina institutioner och deras plats i systemet utifrån *språkbrukshistoriska perspektiv*.

Jag ska kombinera mina infallsvinklar, varav några består av flera perspektiv under samma huvudrubrik, för att göra forskningsuppgiften mer hanterlig. Men jag vill även ge nya perspektiv på bekanta studieobjekt genom att betrakta dem utifrån nya förståelseramar, och hoppas att kombinationen ska fungera perspektivgivande även för andra. I stället för att låta mitt analytiska instrumentarium göra sitt arbete i det tysta ska jag därför utveckla hur jag tänker mig dessa infallsvinklar och relationerna mellan dem, närmast i syfte att ge ett mer teoridiskuterande bidrag till utforskningen av den högre utbildningens historia. Mina bidrag i de följande kapitlen föreställer jag mig uppfattas som empiriska, men i slutkapitlet återvänder jag explicit till mina utgångspunkter i en diskussion som sammanfattar slutsatser.

ETT SYSTEMPERSPEKTIV innebär, i all enkelhet, att uppfatta sitt studieobjekt som en helhet, bestående av ömsesidigt beroende delar, där en förändring av en del påverkar andra delar, något som i sin tur får återverkningar på den första delen och systemet som helhet. Systemperspektiv har använts för att studera just utbildningssystem. Till exempel har sociologen Burton Clark utvecklat ett dylikt i syfte att möjliggöra jämförelser mellan nationella utvecklingsbanor vad gäller organisering av högre utbildning. För att kunna omfamna variationer på global nivå får analyskategorierna göras vida. De blir då lätt aningen uddlösa om man vill utforska specifika omständigheter i en lokalt situerad historia.⁵

5. Burton Clark, *The higher education system* (Berkeley, 1983).

Spanande efter ett annat systemperspektiv har jag vänt mig till den tradition av teknik- och vetenskapsstudier inom vilken jag till dels är skolad. Där har man talat om socio-tekniska system, alltså system som inte avgränsas till tekniska artefakter och ingenjörer utan även inbegriper sociala förhållanden och fler faktorer, såg finansiärer och andra som gör systemet förmöget att verka. Vill man förstå teknikutvecklingen, lyder tanken, får tekniken sättas i relation till de vidare omständigheter som får den att fungera i sitt sammanhang. Siktet har varit inställt på att hantera historiens »messy complexity«, för att tala med teknikhistorikern Thomas Hughes, som först artikulerade detta systemperspektiv. När ett socio-tekniskt system väl etablerats tenderar det att reproduceras, det får ett momentum, menar han. Om än mer jordnära än teoretiskt ciselerat har detta perspektiv varit inflytelserikt.⁶

Inspirerad av denna ansats ska jag laborera med tanken på ett socio-akademiskt system, ett system som inte avgränsas till universitetet med dess discipliner och professorer, utan även inbegriper andra institutioner och aktörer, såg finansiärer som de svenska politiker vilka med sina beslut kan möjliggöra och reformera högre utbildning. I linje med detta synsätt uppmärksammar jag de utbildningsanstalter som formade systemet och formades av det, primärt de så kallade fackhögskolorna, som ägnade sig åt vad som i dag kallas professionsutbildning. Det är en grundläggande syftning med detta perspektiv att ge ett alternativ till en gängse, starkt universitetscentrerad historieskrivning om högre utbildning.

Mitt primära intresse gäller systemet och dess rörelser, hur förändringar på marginalen – nya högskolor – medfört en expansion som på sikt transformerat systemet. I relation till detta intresse blir fokuseringen på doktorsgraden ett medel, ett titthål eller ett prisma, ett grepp för att fånga och belysa större processer. Men doktorsgraden existerar inte i ett vakuum utan behöver en värdinstitution, som i sin tur behöver acceptans av akademiska krafter och finansiering av politiska. Det är

6. Thomas Hughes, *Networks of power* (Baltimore, 1983) och »The evolution of large technological systems«, i Wiebe Bijker m.fl. (red.), *The social construction of technological systems* (Cambridge, Mass., 2012) – denna andra upplaga har en längre historiografisk inledning av redaktörerna Bijker och Trevor Pinch; jfr Bernard Carlson, »From order to messy complexity«, *Technology and culture* (2014). Perspektivet har även använts i svensk historieskrivning, t.ex. i Arne Kaijser, *I fädrens spår* (Stockholm, 1994); jfr översikten i Jane Summerton, »Stora tekniska system«, i Pär Blomkvist & Arne Kaijser (red.), *Den konstruerade världen* (Eslöv, 1998).

inte en enkel uppgift att greppa och skildra detta komplexa kraftfält i dess förändring över tid. Systemet som helhet får delas upp för att bli hanterligt.

INSTITUTIONALISTISKA PERSPEKTIV ska anläggas på de element som byggde upp systemet – utan beståndsdelar inget system, ingen interaktion som alstrar dynamik.

En utgångspunkt för institutionalistiska eller ny-institutionalistiska perspektiv är att institutioner är intressanta studieobjekt eftersom de spelar roll. De fogar in aktörers handlingar i beteendemönster samtidigt som de är produkter av mänskligt handlande. Den institutionella ordningen är ett resultat av tidigare handlingar och föregår individens inträde på scenen. Agerandet är inbäddat i en väv av förutsättningar över vilka den agerande varken har överblick eller kontroll – så var det då och så är det nu, tänker jag. Institutionerna förbinder social struktur och individ, de kommer från det förflutna till mötet med aktörerna och inverkar genom det förbiilande nuet på framtiden. De kan vara formella, som en organisation eller skriven lag, men också informella, som en etablerad men oskriven regel. Denna mångfasetterade forskningsinriktning ska jag operationalisera genom att ta fasta på två varianter av ny-institutionalism och sätta dem i relation till varandra.⁷

Ett spår inom den institutionalistiska traditionen har laborerat med tanken på en stigföljande eller stigberoende utveckling, *path dependence* på engelska. Med stigberoende avses benägenheten hos efterkommande att följa redan upptrampade spår, varigenom de återskapar och befäster den stig som föregångare en gång beträtt. En institution som i ett formativt skede framstår som en lösning på ett problem, ett svar på en fråga i tiden, tenderar att reproduceras; den får ett eget momentum som gör den trögföränderlig. Det har sagts att katolska kyrkan och universitetet är två av de äldsta och mest svårreformerade institutioner västerlandet frambringat.⁸

7. Jag har arbetat med och presenterat kombinationen av dessa institutionalistiska perspektiv tidigare: »A distinguished scientific field?«, *History and technology* (2016); Henrik Björck & Thomas Kaiserfeld, »Akademiens historia«, i Johan Kärfelt m.fl. (red.), *Kunskap i rörelse* (Göteborg, 2018), kap. 1. Det ska sägas att jag i det följande återvunnit och modifierat en del formuleringar från tidigare framställningar, liksom att jag i de empiriska kapitlen korrigerat en del uppenbara skriv- och sättningsfel i primärmaterialet utan att markera detta.

8. En översikt med statsvetenskapligt fokus, som diskuterar varianter i termer av gam-

Inom ett annat spår har man utvecklat tanken på institutionell isomorfi eller likformighet, *institutional isomorphism*. Begreppet åsyftar tendensen hos organisationer på samma verksamhetsfält att bli lika varandra. En institution i ett system är benägen att efterlikna etablerade grannar för att bli accepterad och erkänd som en jämlike, mest iögonfallande genom att inkorporera organisationselement som kan skapa trovärdighet i andras ögon. En organisation anpassar sig till sin omgivning för att värdesättas av yttre krafter som den är beroende av. Lagstiftning kan också driva fram en konvergens vad gäller institutionella former.⁹

Ett exempel på tendensen mot isomorfi är den benägenhet lärosäten haft att över tid bli lika varandra. Tendensen kan betraktas inifrån och utifrån, som en inre strävan mot eller ett yttre tryck på, och ska här sammanfattas som en drift mot institutionell likformighet. Vidare ger jag i framställningen den allmänna benämningen akademisering åt läroanstalters drift att ta in organisationselement och normbildning som stammar från universiteten.

Utifrån dessa båda perspektiv ska jag betrakta utbildningsanstalter och doktorsgraden som institutioner. De existerar i spänningen mellan de diakrona respektive synkrona påverkanslinjer som de båda institutionalistiska spåren lyfter fram. Föreställningen om stigberoende utveckling kastar ljus över den stabilitet doktorsinstitutionen uppvisat över tid, medan tanken på institutionell likformighet belyser varför så

malt–nytt och likhet–olikhet, är Guy Peters, *Institutional theory in political science* (London, 2012). Den historiska aspekten fokuseras i Orfeo Fioretos m.fl. (red.), *The Oxford handbook of historical institutionalism* (Oxford, 2015); föreställningen om stigberoende utveckling fokuseras i Lars Magnusson & Jan Ottosson (red.), *The evolution of path dependence* (Cheltenham, 2009).

9. En utgångspunkt för en mer organisationsteoretiskt orienterad variant av ny-institutionalism, med fokus på den isomorfa aspekten, är Paul DiMaggio & Walter Powell, »The iron cage revisited« [1983], i Paul DiMaggio & Walter Powell (red.), *The new institutionalism in organizational analysis* (Chicago, 1991). För en nyare översikt, se Royston Greenwood m.fl. (red.), *The SAGE handbook of organizational institutionalism* (London, 2008). En historiografisk översikt på svenska är Ulla Eriksson-Zetterquist, *Institutionell teori – idéer, moden, förändring* (Malmö, 2009). Institutionalistiska perspektiv på utbildning diskuteras i Heinz-Dieter Meyer & Brian Rowan (red.), *The new institutionalism in education* (Albany, 2006), t.ex. i Francisco Ramirez, »Growing commonalities and persistent differences in higher education«, som kombinerar perspektiv på liknande sätt som jag; mitt synsätt liknar även det i Johan Olsen, »The institutional dynamics of the European university«, i Peter Maassen & Johan Olsen (red.), *University dynamics and European integration* (Dordrecht, 2007).

många läroanstalter kämpat för en egen doktorsgrad. Jag vill ta fasta på spänningen i den punkt där två institutionalistiska spår korsar varandra. Fokuseringen på institutioner gör det lättare att hantera kombinationen av sammansatt system och lång tidsperiod.

Det ska tilläggas att fokus ligger på institutionella former, inte på de verksamheter och disciplinhistorier som utvecklade sig inom dessa ramar. Uppförandet av byggnader för högre utbildning är ett speciellt fall av institutionsbyggnande som kan belysa tankegången. Intresserade aktörers kamp *för* resurser till nybyggen och *om* utformningen av lokalerna, exempelvis deras utrustning med laboratorier, påverkade gestaltningen av byggnaderna. Den design som processen resulterade i och till slut realiserade, bland alla tänkbara alternativ, påverkade i sin tur den kunskapsbildning som ägde rum i lokaliteterna. Människor utformar byggnader, som sedan formar aktiviteter, vilka med tiden förändras och omformar bygget med dess inbyggare. Jag studerar alltså formgivningen och de budskap den byggde in i väggarna, inte den undervisning som ägde rum innanför dem.¹⁰

Fokus ligger också på institutionella snarare än individuella aktörer, även om en inlaga som argumenterade för nybyggen givetvis skrevs av individer i lärarråd och direktion, inte av något aktörslost system. Institutionerna är, som sagt, en förbindelselänk genom vilken social struktur och enskild aktör inverkar på varandra.¹¹

PROFESSIONSSOCIOLOGISKA PERSPEKTIV ska anläggas på aktörerna i denna historia. Inom denna forskningsinriktning har sociologen Andrew Abbott hävdad att institutionaliseringen av expertis i den samhälleliga arbetsdelningen inte är en enkel resa som efter vissa avbockade hållpunkter ändrar i ett permanent professionstillstånd. I stället är det fråga om en pågående process i vilken expertstatusen fortlöpande behöver hävdas. En profession är inte en ö utan en del av ett system, i vilket professioner utgör varandras omgivning. Närstående aktörer kan utmana genom att hävda att de är mer lämpade att göra det som behöver

10. Jfr Thomas Gieryn, »What buildings do«, *Theory and society* (2002).

11. Jfr Peter Berger & Thomas Luckmann, *The social construction of reality* [1966] (London, 1991), 79: »Society is a human product. Society is an objective reality. Man is a social product.« Denna smärre klassiker anføres i såväl idéhistoriska som ny-institutionalistiska sammanhang. Betydelsen av praktisk agens i relation till förändring respektive vidmakthållande av institutioner tematiseras i Thomas Lawrence m.fl. (red.), *Institutional work* (Cambridge, 2009).

göras, för att de kan bättre genom att veta bättre. En utifrån kommande ändring av förutsättningarna för verksamheten kan också rubba gränsdragningar inom systemet. Med begreppet jurisdiktion avser Abbott det tolkningsföretråde en profession bemäktigat sig inom ett avgränsat arbetsområde.¹²

För att vidmakthålla den jurisdiktion som alltid kan utmanas är det avgörande att inmuta och vidmakthålla en specifik kunskapsbas. Kunskaperna bör vara otillgängliga för lekmän – men samtidigt verkningsfulla på praktiskt åskådliga vis – för att befordra den egna positionens legitimitet gentemot klienter och konkurrenter. Kan professionen bara hänvisa till vad omgivningen gärna nedvärderar som praktiska hantverksfärdigheter blir det svårare att hävda sig mot aktörer som på marginalen vill expandera sin jurisdiktion med hänvisning till vetenskapligt överlägsna kunskaper.

Abbott har etablerat ett systemperspektiv inom professionsforskningen. Här ska systemet av professioner relateras till systemet för högre utbildning. De utbildningsinstitutioner som producerar kunskaper åt sina professioner ser jag som förbindelselänkar mellan dessa system. Även om han framträder som teoretiker resonerar Abbott genom historiska exempel. Han insisterar på att professionalisering ses processuellt och att varje process analyseras utifrån sina specifika förutsättningar.¹³

Det är inte alltid sociologer tillmäter historiska perspektiv sådan betydelse. Till exempel är faktiska skeenden relativt frånvarande i sociologen Thomas Brantes modell av kunskapsbildningens betydelse för professionsformeringen. Hans argumentation förefaller rimlig, men den sofistikerat sammansatta analysmodellen hade för mig blivit än intressantare om han demonstrerat dess förtjänster genom att sätta den i arbete. I en antologi som knyter an till modellens perspektiv har framväxten av vad som kallas »det professionella landskapet« studerats genom att teckna utvecklingen av sex »professionella kompetensfält«. Då dessa

12. Andrew Abbott, *The system of professions* (Chicago, 1988); i detta arbete och annorstädes tangerar Abbott flera av de perspektiv jag laborerar med, jfr hans »An old institutionalist reads the new institutionalism«, *Contemporary sociology* (1992); »Things of boundaries«, *Social research* (1995); »Linked ecologies«, *Sociological theory* (2005).

13. Den som är mer analytiskt böjd kan finna att Abbotts historiserande perspektiv tappar i systematik och konsekvens; jfr Eliot Freidson, *Professionalism* (Cambridge, 2001), 5ff. Själv tycker jag att han stundom blir så upptagen av systemnivån och dynamiken på den att han synes glömma de enskilda delar som faktiskt bygger upp systemet och vilkas mellanhavanden sätter det i rörelse.

historiska översikter inte bygger på primärmaterial från det förflutna blir historieskrivningen en funktion av existerande sekundärlitteratur tolkad genom de egna teoretiska utgångspunkterna. Till exempel framstår akademiska lärare som en egen profession i ljuset av den vetenskapliga kunskapens betydelse.¹⁴

Själv uppfattar jag utbildningsanstalternas lärare på ett annat sätt eftersom jag inte ser universitetslärarna som nyckelprofessionen, eller »the highest profession«. Exempelvis ämnar jag relatera veterinärmedicinska vetenskapsmän till veterinärkåren snarare än till en profession bestående av lärare och forskare i hållfasthetslära, historia och andra akademiska discipliner, med vilka jag finner det oklart vad de mer precist skulle ha gemensamt. Detta synsätt betonar betydelsen av en specifik kunskapsdomän för en specifik profession. Det ligger på sitt sätt närmre den alternativt upplagda historiska översikten i en antologi om professioner i Norge, med 21 kapitel från »Advokatene« till »Veterinærene«.¹⁵

Vidare menar jag att mitt synsätt belyser en grund för existensen av inte bara mellan- utan även inomprofessionella kraftmätningar. I det följande kommer vi att se åtskilliga exempel på en kontrovers som typiskt utspelades *inom* en och samma profession, mellan lärarna vid dess läroanstalt, som ansåg sig veta vad vetenskapen fordrade, och »praktikens män«, som ansåg sig veta vad kåren, klienterna och verkligheten fordrade.

I övrigt är min modell enkel, med sikte på att fungera i faktisk historieskrivning. Jag tänker att tre trådar flätades samman i en yrkeskårs sökande efter position och identitet. En *formaliserad utbildning* med ef-

14. Thomas Brante, *Den professionella logiken* (Stockholm, 2014); Thomas Brante m.fl. (red.), *Det professionella landskapets framväxt* (Lund, 2019). Det märks att författarna inte är skolade historiker, ungefär som jag förmodar att det av min hantering av sociologisk teori framgår att jag inte är skolad som sociolog.

15. Utan begreppsdiskussion talas det tämligen allmänt om den akademiska professionen i Harold Perkin, *Key profession* (London, 1969); begreppet är också en premiss för snarare än ett resultat av studierna i Burton Clark (red.), *The academic profession* (Berkeley, 1987). Abbott relaterar olika kunskaper till olika professioner och talar om »internal stratification« inom dem, ofta med högst status för de akademiska skikt vilkas kunskapshantering inte riskerar att äventyras av komplexiteten i direkta klientkontakter, t.ex. 118ff i *The system of professions*. Den norska antologin: Jan Messel & Rune Slagstad (red.), *Profesjonshistorier* (Oslo, 2014). I sammanhanget kan noteras att profession i äldre svenska kunde betyda professur, liksom att ett ord som professionell i dag har en vardagsspråklig användning alldeles oavsett akademiska begreppsbestämningar.

ter hand vetenskapliga ambitioner växte fram och gav en kunskapsbas. Med föreningar och regelbundna sammankomster etablerades *personliga kommunikationsfora* och möjligheter att samla de kårmedlemmar som spreds ut efter studietiden. Publikationer av olika slag utgjorde *opersonliga kommunikationsfora* med en indirekt form av interaktion. En facktidsskrift var i regel beroende av en förening för att komma ut, samtidigt som föreningen var beroende av tidskriften för att nå ut. Plattformarna möjliggjorde ett fortlöpande meningsutbyte om såväl fackproblem som mer allmänna frågor, säg utbildningsinnehållet, yrkesetiken eller statens behandling av verksamhetsfältet.¹⁶

Genom engagemang i dylika diskussioner byggde kårmedlemmarna förutsättningar för att hävda sin betydelse och argumentera för resurser till kårens läroanstalt. Jag följer hur man i dessa processer vände sig åt två håll, hur professionerna utvecklades i spänningen mellan en *konso- lidering vänd inåt* och en *konsolidering vänd utåt*. Om den förra aspekten drevs alltför ensidigt riskerade man kottaribildning och att omgivningen uppfattade en som föga relevant. Om förankringen utåt drevs för långt riskerade man i stället urholkning av expertstatus och relativ autonomi. För de kunskapsbildande institutionerna kan polerna beskrivas i termer av »elfenbenstorn« respektive »tjänstehjon«. Den professionella identiteten utmejlades i interaktion mellan egna aspirationer respektive omgivningens förväntningar.

DE MARGINALISTISKA PERSPEKTIVEN är min sammanfattande vinkling av en rad befryndade begrepp, som gränsdragningsarbete, gränsobjekt, utbyteszon. Dessa grepp inom vetenskapsstudier har som en gemensam nämnare att de riktar uppmärksamheten mot gränslinjer och det som sker kring dem. Då jag studerar institutionsbyggande snarare än kunskapsproduktion, och förhåller mig mer eklektiskt än renlärt till begreppsbildningarna, har det känts oegentligt att direkt överta en terminologi som utarbetats i andra syften. Jag har funnit det rimligare att i stället laborera med den ekumeniska marginaltanken. Denna sammanfattar alltså föreställningar om betydelsen av aktiviteter i gränstrakter – alls inte några marginella eller marginaliserade rörelser. Tanken är på

16. Jag har arbetat med perspektivet tidigare: *Staten, Chalmers och vetenskapen* (Nora, 2004), 20f; *Teknikens art och teknikernas grad* (Stockholm, 1992), 12f; 190–196 för en principiell diskussion.

sitt sätt beslätad med det ekonomiska tänkande som säger att de avgörande förändringarna sker just på marginalen.¹⁷

I sammanhanget har jag tagit mest intryck av begreppet *boundary-work*, som sociologen Thomas Gieryn etablerat på teknik- och vetenskapsstudiefältet. Tanken är att forskare behöver vidmakthålla gränsen mellan vetenskap och icke-vetenskap eftersom den påverkar lekmännens värdering av deras trovärdighet och därmed möjligheterna att gentemot omgivningen göra anspråk på resurser. Problemet är att gränserna inte är självskrivna. Någon ska dra dem. Inte heller upprätthåller de sig själva, utan de kräver fortlöpande bevakning. Underhållsarbetet måste skötas eftersom det alltid kan komma nya aktörer, som med sina anspråk på att producera verklig vetenskap utmanar hävdvunna gränsdragningar, i förlängningen den status och resursfördelning som ligger i linje med rådande ordning. I boken *Cultural boundaries of science: Credibility on the line* argumenterar Gieryn så att säga demonstrativt, genom signifikativa exempel i form av ett pärlband empiriskt välunderbyggda fallstudier. Det är min ambition att arbeta på liknande sätt.¹⁸

Samtidigt vill jag vidga perspektivet. Den institutionalistiska idén om stigberoende implicerar att en institutions kärna är relativt stabil, vilket i sin tur implicerar att förändring börjar på marginalen. Detsamma gäller för professioner och de kunskapsområden de inmutar och hänvisar till som grund för sin position. Tanken kan vidgas till systemperspektivet. På marginalen innebar vinnandet av doktorsgraden åt en läroanstalt en utvidgning av det högre utbildningssystemet genom att en ny kunskapsdomän fogades till det. Att mycket som stod på spel för parterna på ömse sidor om linjen förklarar varför den process som ledde fram till erkännandet av en ny sorts forskning som vetenskaplig så ofta blev så kontroversfylld. Genom disputationsrättens bekräftelse av det vetenskapliga anseendet inkorporerades professionsutbildningsanstalter i den högre utbildningens domän, varigenom de bidrog till en expansion som

17. Susan Leigh Star & James Griesemer, »Institutional ecology, 'translations' and boundary objects«, *Social studies of science* (1989); Peter Galison, *Image and logic* (Chicago, 1997). Dessa och ytterligare perspektiv, vilka anses kompletterande genom att de äger en »familjelikhets« (20), sätts i arbete av svenska vetenskapshistoriker i Sven Widmalm (red.), *Vetenskapens sociala strukturer* (Lund, 2008).

18. Thomas Gieryn, *Cultural boundaries of science* (Chicago, 1999); han diskuterar rummets betydelse och maktaspekt på ett annat sätt i *Truth-spots* (Chicago, 2018). Platsens betydelse utvecklas i Paul Smeyers m.fl. (red.), *Educational research* (Dordrecht, 2013); Enrico Baraldi m.fl. (red.), *Taking place* (Sagamore Beach, 2006).

omsider transformerade systemet. Jag ska spana längs marginalerna eftersom de historiska förändringar jag vill fånga ägde rum där.¹⁹

De rumsliga – eller ytliga, om man så vill – metaforer som ligger i talet om gränslinjer och marginaler indikerar något som kan utskiljas och inringas, ett territorium, fält eller kanske landskap. I mitt marginalistiska perspektiv ska jag laborera med tanken på domäner. Med sin bismak av besitta och dominera antyder begreppet domän den maktaspekt som ligger i inmutandet av ett eget fält på vilket en profession hävdar tolkningsföreträde. Preciseringsen kunskapsdomän fångar in kunskapsaspekten, språkdomän betydelsen av en fackvokabulär och jargong som skapar identitet, en skiljelinje mellan oss och dem. I förlängningen föreställer jag mig ett nät av domäner som tillsammans bildar en större domän, närmast de olika läroanstalter som med sina kunskapsfält bygger upp den högre utbildningens system. Inom detta är gränserna i grunden instabila eftersom ingen upphöjd auktoritet kan döma i gränstvister mellan olika aktörer, vilket gör relationerna mellan positioner inom systemet föränderliga. Eftersom det är en bedömningssak vilka som faktiskt hör till systemet är dess yttre gränser också omtvistade.²⁰

Ytterligare en dimension tillförs genom att den rumsliga metaforiken inte bara breder ut sig på ytan utan också reser sig. Gränsdragningar görs även i termer av högre och lägre. Komplexiteten i språkbruket, där kunskaper som anses »högre« samtidigt kan framhållas som »grundläggande« och »djupare«, ger vid handen att begäret att positionera sig i en hierarki har varit en drivande faktor. Logiken var social, här tolkad

19. I sammanhanget kan vi notera att Abbott i *The system of professions* återkommande talar om »heartlands« respektive »borders« och menar att kampen om jurisdiktionen utspelas på de senare; se t.ex. 349, not 50.

20. Metaforiska aspekter av talet om »fält« och liknande diskuteras i Ilana Friedrich Silber, »Space, fields, boundaries«, *Social research* (1995); denna text kunde även ha ingått i tidskriftens föregående nummer, med »boundaries« som tema i stället för metaforer. Tematiken behandlas i Michèle Lamont & Virág Molnár, »The study of boundaries in the social sciences«, *Annual review of sociology* (2002); jfr Anders Hylmö, »The world is not a field – an interview with Michèle Lamont«, *Sociologisk forskning* (2019). Territoriella perspektiv i tre studier av discipliner i termer av »academic tribes and territories« diskuteras i Mark Hughes, »Book review essay«, *Culture and organization* (2013), 261–274. Ännu en variant är att tänka i termer av nischer och habitat i en ekologi, som i Charles Rosenberg, »Toward an ecology of knowledge«, i Alexandra Oleson & John Voss (red.), *The organization of knowledge in modern America, 1860–1920* (Baltimore, 1979); ett sådant perspektiv nyttjas för historieskrivningen i Jonathan Harwood, *Technology's dilemma* (Bern, 2005); jfr Abbott, »Linked ecologies«.

i professionssociologiska termer, men striderna utkämpades med orden som vapen.

MINA SPRÅKBRUKSHISTORISKA PERSPEKTIV är inspirerade av den begreppshistoriska forskningstraditionen. I denna ansats har man gjort begrepp till studieobjekt utifrån tanken att begreppslig förändring utgör tecken på social förändring, utan att därmed reducera förskjutningar i begreppsbildningen till avspeglningar av utomspråkliga skeenden. Exempelvis agerar människor annorlunda när de uppfattar sig själva som medborgare i republiken snarare än undersåtar till kungen; en aktörs annorlunda förståelse av sin aktuella situation och framtida möjligheter blir ett inslag i tidens sociala och politiska skeenden. I detta perspektiv framstår begreppsförändringar som både *indikatorer på* och *faktorer i* förändringsprocesser.²¹

Samtidigt har jag utvecklat viss skepsis mot själva begreppet begrepp. Det får ofta visa hän mot idéenheter av svärfångat slag, till synes existerande i en egen tillvaro ovanom det vardagliga agerandet och fria i förhållande till de språkliga uttryck människor faktiskt använder sig av. Min vinkling tar mer sikte på ord och sätt att tala, men inte på ord i sig, tagna ur sitt sammanhang, utan i det bruk som ger mening, varigenom intresset vidgas till de meningsskapande sammanhangen. Språk i bruk står i fokus för mig. Språkets betydelse för hur vi uppfattar tillvaron, hur vi begripliggör våra erfarenheter och påverkar vår framtid, gör bruket av det till ett rikt studieobjekt. Språkbrukande är en form av institutions- och samhällsbyggande, föreställer jag mig.²²

Men även om jag fokuserar på språkbruk i tiden snarare än mer eller mindre tidlösa begrepp ska jag uppmärksamma i grunden omstridda begrepp, närmast utifrån statsvetaren William Connollys diskussion av *essentially contested concepts*. Sådana hänför sig till fenomen som är internt komplexa och högt värderade, säg konst och demokrati, samtidigt som begreppens användningskriterier är relativt öppna och lätta att ifrågasätta. Intressanta för oss blir begrepp som vetenskap och forskning, jämte tvisterna om huruvida de var tillämpliga eller inte i ett konkret fall. Som vi ska se i de följande kapitlens fallstudier fanns ingen högre

21. För en presentation av begreppshistoria, se Jussi Kurunmäki & Jani Marjanen, »Begreppshistoria«, i Kristina Boréus & Göran Bergström (red.), *Textens mening och makt* (Lund, 2018).

22. Jag utvecklar och demonstrerar mitt språkbrukshistoriska perspektiv i Björck, *Folkhemsbyggare* (Stockholm, 2008).

auktoritet som kunde avgöra en sådan fråga genom att helt enkelt jämföra med sakförhållandena. Olika svar, det vill säga olika beskrivningar av verkligheten, medförde olika konsekvenser för de parter som hade intressen i saken; svaren var inte triviala eftersom något stod på spel för aktörerna. Namngivningen blev omstridd då den rymde en makt över sakernas tillstånd: benämningar som professor och högskola gav tillgång till resurser av olika slag. Försök att klargöra innebörden av ett omstritt begrepp genom att hänvisa till något annat tenderar att trassla in det i ett nät av relaterade begrepp. Språket genomsyras av sådana metaforiska utvecklingar.²³

En annan vinkling av det språkbrukshistoriska perspektivet utgår just från de metodologiska möjligheter som ligger i analysen av metaforiskt tal. Ett uttryck som *elfenbenstorn* har fått en bildlig karaktär när det tagits i bruk för att karakterisera universitetet, och har blivit ett återkommande inslag i opinionsbildning som krävt reformering av institutionen. Annat bildligt tal har inte en så uppenbart metaforisk karaktär, men likväl en tydligt strukturerande funktion, som rumsanalogierna *högre* och *lägre*.²⁴

Jag ska analysera hur bildligt språk kom i bruk när aktörer redogjorde för besvär de sökte stöd för att komma till rätta med. Men frågor som politiker med kontroll över resurser kan lösa är inte självskrivna. Problem framställs genom beskrivningar som framkallar sin bild av verkligheten »through a complementary process of *naming* and *framing*«, för att tala med filosofen Donald Schön. Dessa berättelser ringar inte bara in vari problemen består utan pekar indirekt även ut följdriktiga lösningar. Skildringarna struktureras i Schöns perspektiv av vad han kallar generativa metaforer, verkningsfulla genom att vara outtalade. Ett exempel: vi kommer att se hur aktörer kunde beskriva utgifter för högre utbildning på sin domän som en *investering* för nationen snarare än en *kostnad* för staten, utan att utveckla den underliggande metaforiken i detta. Talet behöver inte ha uppfattats som metaforiskt av aktörerna, men godtog politikerna problemformuleringens bild av sakernas tillstånd hade man kommit ett steg närmare en önskad lösning.²⁵

23. William Connolly, *The terms of political discourse* (Oxford, 1993). Jag har arbetat med detta perspektiv sedan länge; jfr presentationen i Björck, *Teknikens art*, 11f.

24. Elfenbenstornets historia utreds i Steven Shapin, »The ivory tower«, *British journal for the history of science* (2012).

25. Donald Schön, »Generative metaphor«, i Andrew Ortony (red.), *Metaphor and thought* (Cambridge, 1993), 146; jag passar på att med ett citat slå ett slag för hans (då

Jag har inte följt pengarna, som det heter, men väl talet om pengarna, makten och äran. Det innebär inte att jag vill reducera aktörernas strävanden till en beräknande kamp om resurser eller deras tal till cyniska interventioner för att nå eftersträlvade mål. Mitt intryck är i stället att de flesta trodde på vad de sade, till exempel om betydelsen av forskning på sitt område. Detta utesluter inte att aktörer kunde agera strategiskt i stort och smått.

DE FEM PERSPEKTIVEN relaterar till varandra i syfte att relatera det lilla till det stora. Arbetet med de primära studieobjekten, skrivningarna i olika lämningar från det förflutna, syftar till att teckna det högre utbildningssystemets historia.

Flera drag förenar också perspektiven. Till exempel ser jag dragkamperna om omstridda begrepp som ett specialfall av ett allmänt konfliktperspektiv, vilket även genomsyrar mina professionssociologiska och marginalistiska perspektiv. Kontroversstudier är en egen genre inom vetenskapsstudier. Kontroverser är upplysande att studera, lyder tanken, då ifrågasättanden genererar försvar som tydliggör annars outtalade förutsättningar, såsom etablerade gränsdragningar.²⁶

Intresse motsättningar präglade även kampen om resurser av olika slag. Den läroanstalt som skulle producera den professionella auktoritetens bas hade behov av resurser för att svara upp mot de krav utvecklingen ansågs ställa. Här pågick en oavslutlig trafik mellan *problemformulering*, *resursmobilisering* och *institutionsformering*. Antingen kunde en ny institution skapas eller så kunde en existerande reformeras, exempelvis genom att inkorporera organisationselement från respekterade grannar i systemet. En institutions behov behövde erkännas som berättigade av andra än de institutionsbyggare som artikulerade dem, säg de riksdagsmän som beslutade om statens resurser utifrån sina uppfattningar om landets behov. Givet att dessa processer var politiska, var byggandet av institutioner för högre utbildning en politisk affär. I så måtto var syste-

med namnet stavat Schon) alltför lite uppmärksammade *Displacement of concepts* (London, 1963), 46: »Focusing attention on the metaphors in ordinary language is like focusing on the colour green. We see it everywhere. It has, too, the effect of immediately removing the film of obviousness that covers our way of looking at the world.« Jag har utvecklat och demonstrerat metaforanalysens metodologiska möjligheter i Björck, *Teknisk idéhistoria* (Göteborg, 1995), mest principiellt 38–61.

26. Kontroversstudier diskuteras i Thomas Brante m.fl. (red.), *Controversial science* (Albany, 1993).

met en politisk konstruktion. Jag skriver alltså en politisk historia, om än inte inriktad på den politiska idéhistoriens traditionella teman, utan på idéer om betydelsen av högre utbildning och vetenskaplig forskning. Resultatet kan kallas politisk vetenskapshistoria.

Sammanfattningsvis ska det framhållas att jag relaterar de olika perspektiven till varandra. Jag knyter utbildningssystemet till systemet av professioner genom professionernas utbildningsinstitutioner. På marginalen var det omtvistat hur den högre utbildningens domän skulle avgränsas, exempelvis mot utbildningsanstalter som systemets inbyggare ville se som »lägre«. Och vari bestod det »högre« i den egna institutionen – vilka attribut behövde en läroanstalt för att uppfattas som just högre av andra relevanta aktörer? Inom systemet pågick tvister på gränserna mellan olika professioner, med sina teoretiska och praktiska kunskaper. Under de strider som fördes med orden som vapen låg en kamp om olika resurser, exempelvis vetenskaplig status, som kunde växlas in i andra resurser. Utgången av de verbala kraftmätningarna påverkade positioner och relationer i systemet. Allt hängde ihop. Jag tänker mig, kort sagt, att mina perspektiv hakar i varandra, som delarna i ett system.

Att jag arbetat systematiskt med dessa verktyg för att analysera och beskriva de processer jag studerat innebär inte att den följande redovisningen är fylld av explicita hänvisningar till dem. Men för att tolkningsramen inte ska verka helt i det tysta laborerar jag med signalerande kodord, som system och institution, stigberoende och likformighet, kårformering och kunskapsbildning, gränsdragningar och marginaler, benämningar och metaforer. I slutkapitlet återknyter jag handfast till de fem perspektiven i en diskussion av de resultat som de bidragit till.

Material, materialbearbetning, resultatredovisning

Det material som framställningen i denna bok bygger på utgörs primärt av lämningar från de processer som jag studerat. Till detta kommer texter av annat slag. Som framgått ovan har skrifter med ambitioner att utveckla analytiska perspektiv fungerat inspirerande när jag utmejslat min tolkningsram. En annan sorts litteratur är historikers skildringar som är relevanta i relation till mina frågor. En översikt över denna historieskrivning får en karaktär av positionsdeklarande reflektion över ett forskningsläge.

Internationellt är litteraturen om den högre utbildningen och dess historia oöverskådlig. Jag vill här bara nämna William Clarks *Academic*

charisma and the origins of the research university, som utgör diger men uppfriskande egensinnig läsning, och Heinz-Dieter Meyers *The design of the university: German, American, and »World class«*, som turnerar bekanta teman på tankeväckande vis och betonar institutionsbyggandets betydelse. Litteraturen om forskarutbildning är även den oöverskådlig. I fokus står samtida policy-frågor och organisatoriska reformer i nationella perspektiv – vilka kan studeras utifrån institutionalistiska utgångspunkter – men det finns även transnationellt och globalt jämförande studier. Rapporter från så upphöjda positioner blir lätt blodfattiga. Vidare finns mer konkretiserande fallstudier, som Renate Simpsons *How the PhD came to Britain: A century of struggle for postgraduate education*. Måhända kan det komma som en ögonöppnande överraskning att denna doktor kom till Oxford och Cambridge först 1917–19. Forskning och utbildning av forskare var inga självskrivna uppgifter för universitetsinstitutionen.²⁷

En slutsats jag här drar av den internationella litteraturen är att det för historikern finns en poäng med att fördjupa sig i *en* nationell utvecklingslinje. I denna studie fokuserar jag på den svenska utvecklingen och tar sikte på jämförelser mellan institutioner inom landets högre utbildningssystem.

Härmed inte sagt att transnationella jämförelser är ointressanta. Men de är svåra i praktiken. Å ena sidan kan de bli så abstrakta att de säger allt men inget speciellt. Å den andra kan försök att utreda och begripliggöra mångfalden av skillnader i till synes triviala detaljer bli så sidslukande att skogen försvinner bland alla träd. De är också svåra i princip. Hur bestämma att det är institutioner av samma slag man skilt ut för jämförelser när benämningar och omständigheter skiljer sig så? Problematiken är likartad för det slags jämförelser som tillhör historikerns uppgifter: i vilken mening och mån rör det sig om »samma« institution när den

27. William Clark, *Academic charisma and the origins of the research university* (Chicago, 2006); Heinz-Dieter Meyer, *The design of the university* (New York, 2016). Jeroen Bartelse, *Concentrating the minds* (Utrecht, 1999); Lukas Baschung, *Doctoral education's reform in Switzerland and Norway* (Bern, 2013); Maresi Nerad & Mimi Heggelund (red.), *Toward a global PhD?* (Seattle, 2008); Renate Simpson, *How the PhD came to Britain* (Guildford, 1983); Ernest Rudd med Renate Simpson, *The highest education* (London, 1975). Olika metaperspektiv utvecklas i Sue Clegg, »Conceptualising higher education research and/or academic development as 'fields'«, *Higher education research & development* (2012) (numret hade som tema »The development of higher education research as a field«); Michael Jones, »Issues in doctoral studies – forty years of journal discussion«, *International journal of doctoral studies* (2013); Sónia Cardoso m.fl., »The transformation of doctoral education«, *Higher education* (2022).

förändrats så över tid? Redan de gamla grekerna brottades med dylika frågor. Förändringens ström gjorde att man inte två gånger kunde stiga ned i samma flod, fastän man dag efter dag badade i samma vattendrag.

Jag menar inte heller att svenska aktörer skulle ha varit opåverkade av utländska förhållanden. Tvärtom, de hänvisade gärna till förebilder i utlandet när de pläderade för resurser till sina institutioner. Men det är som regel oklart om denna argumentationslinje bottnade i substantiella kunskaper om förhållandena i andra länder. Ofta framstår de åberopade exemplen som ägnade att väcka politikernas farhågor för att Sverige i en internationell jämförelse skulle ha kommit på efterkälken. Att utreda möjliga påverkanslinjer genom att systematiskt undersöka alla utländska exempel som det hänvisades till skulle ha fått denna studie att svälla ohanterligt. Det har varit komplicerat nog att få grepp om mängden inhemska läroanstalter. Men på respektive kunskapsdomän har litteraturen om utländska jämförbarheter kunnat ge perspektiv på den svenska utvecklingen.²⁸

Ett exempel är ordnandet av den högre handelsundervisningen. Genom de kunskaper centrala aktörer förvärvade under många studieresor påverkades institutionsbyggandet påtagligen av utländska förebilder. Litteratur om dem blir härmed intressant. Heinke Rübken utvecklar i boken *Inside the »knowledge factory«: Organizational change in business schools in Germany, Sweden and the USA* omsorgsfullt ett teoretiskt perspektiv av ny-institutionalistiskt snitt som stärkt mig. Hennes jämförelser mellan olika länder gäller i första hand samtida förhållanden, trots hänvisning till uttrycket »history matters«. De historiska utblickarna har karaktär av bakgrunder, tecknade med hjälp av sekundärlitteratur. Ett mer historiskt kunskapsintresse utvecklas i Robert Lockes *The end of practical man: Entrepreneurship and higher education in Germany, France, and Great Britain, 1880–1940*, som inte utgår från något elaborerat teoretiskt perspektiv. I fokus står den tyska utvecklingen, närmast framväxten av högre utbildning för handelns män i respons på den amerikanska utmaningen i form av nya storföretag jämte ingenjörer skolade i management. Locke vänder sig dels mot dem som inte ser utbildningens betydelse för Tysklands ekonomiska framgångar, dels mot dem som inte ser betydelsen

28. Om jämförelser som ett sätt för nationer att positionera sig och som en retorisk resurs för internt bruk, se Glenda Sluga, »The nation and the comparative imagination«, i Deborah Cohen & Maura O'Connor (red.), *Comparison and history* (New York, 2004) och Pauli Kettunen, »The power of international comparison«, i Niels Finn Christiansen m.fl. (red.), *The Nordic model of welfare* (Köpenhamn, 2006).

av andra utbildningsinstitutioner än universiteten. Rakesh Khurana utvecklar inga jämförelser med andra länder eller utbildningsområden i en bok med en lång men träffande titel, *From higher aims to hired hands: The social transformation of American business schools and the unfulfilled promise of management as a profession*. I stället ger han en påtagligt fördjupande bild av komplexiteten i en lång historisk utvecklingslinje. Framställningen är empiriskt välunderbyggd och omfångsrik. Den hålls hanterlig genom ett perspektiv som utgår från institutionalistisk och professionssociologisk teori men som Khurana mer arbetar med än ordar om.²⁹

Som exemplet handelsundervisningen förhoppningsvis ger vid handen har jag tagit del av litteratur om utländska förhållanden som jag funnit upplysande även för att skriva svensk historia. Indirekt bör denna exemplifiering också belysa fram- och baksidor som kan följa av de avvägningar som måste göras i varje forskningsuppgift. För att inte spränga ramarna kommer litteraturen om utländska förhållanden i princip att omtalas i noterna.

DEN SVENSKA LITTERATUREN ska inte heller breda ut sig i brödtexten, även om svenska historiker också intresserat sig för högre utbildning. Till exempel följer Johan Östling i *Humboldts universitet: Bildning och vetenskap i det moderna Tysklands historia* uttolkningarna av de tankar om en reformerad universitetsinstitution som Wilhelm von Humboldt formulerade för det nya universitet som 1810 öppnade i Berlin. Ett centralt inslag i denna humboldtska föreställningssfär är föreningen av forskning och undervisning i en ömsesidigt stimulerande dynamik som gagnar kunskapsbildningen, i förlängningen den finansierande staten. Forskningen skulle fritt söka sanningen, bildningen dana ämbetsmän med omdöme. Det tyska reformidéerna kom att påverka tänkesätt i andra länder, däribland Sverige.³⁰

Frågan är dock om Humboldts idéer realiserades i praktiken. En annan fråga är när hans universitet i så fall skulle ha uppstått. Det var inför Berlinuniversitetets hundraårsjubileum 1910 som man i arkiven upphit-

29. Heinke Röbbken, *Inside the »knowledge factory«* (Wiesbaden, 2004); Robert Locke, *The end of practical man* (Greenwich, Conn., 1984); Rakesh Khurana, *From higher aims to hired hands* (Princeton, 2007). Problem med att i detta sammanhang jämföra samma fenomen ur olika kontexter diskuteras i Lars Engwall & Elving Gunnarsson, »Perspectives on management studies«, i Lars Engwall & Elving Gunnarsson (red.), *Management studies in an academic context* (Uppsala, 1984).

30. Johan Östling, *Humboldts universitet* (Stockholm, 2016).

tade hans programskrifter. På samma gång fann den tidens forskningsfokuserade professorer i skrifterna svar på frågor de brottats med, en brottnings som framkallade bilden av Humboldt som universitetsreformsreformator. Omtolkningen av historien gav en föreställd traditions legitimitet åt det forskningsimperativ som institutionaliserats i ett senare skede. Sedan man på detta sätt upptäckt – eller uppfunnit – Humboldts betydelse blev hans gestalt något att samlas kring i tider av institutionell kris, som efter andra världskriget eller under massuniversitetets framväxt, nu senast ett namn att åkalla i kritiken av Bolognaprocessens andefattiga utilism. Östlings historiografiska dubbelbelysning av komplexiteten i historien om denna universitetsidé är upplysande. Samtidigt kan framställningen genom sitt pusslande med en akademisk älsklingsfigur tyckas inätvänd på ett sätt som står i kontrast till deklamationer om att universitetshistorien måste vidgas, sättas i relation till nya sammanhang.

Göran Blomqvist utforskar i boken *Elfenbenstorn eller statsskepp? Stat, universitet och akademisk frihet i vardag och vision från Agardh till Schück* hur Sveriges två äldsta universitet utvecklades från början av 1800- till början av 1900-talet. I fokus står lärosätenas relationer till omgivningen och hur deras företrädare argumenterade gentemot statsmakterna för resurser. Beviljade medel medförde en frihet, samtidigt som de band universiteten vid staten. Friheten hade sitt pris, anslagen sina villkor. Till exempel kan vi notera att riksdag och regering gärna avvaktade med beslut i en fråga tills man i Uppsala och Lund lyckats hantera motsättningar och välja en väg som var till belåtenhet ur Stockholms perspektiv. Vidare noterar vi att Blomqvist i utforskningen av detta triangeldrama begränsar sig till just statsuniversiteten utifrån insikten att arbetet lätt hade blivit ohanterligt om det inkluderat fler läroanstalter.³¹

Birgitta Odén fokuserar än skarpare när hon följer en nästan hundraårig linje i *Forskarutbildningens förändringar 1890–1975: Historia, statskunskap, kulturgeografi, ekonomisk historia*. En fördel med detta är att hon över lång tid kan utforska inte bara formerna för utbildningen av forskare utan även innehållet, alltså förändringar av de verksamheter som ägde rum inom de institutionella ramarna. Priset är att hon begränsar sig inte bara till universitetet utan till historieämnet jämte närliggande discipli-

31. Göran Blomqvist, *Elfenbenstorn eller statsskepp?* (Lund, 1992). Bland andra skrifter som jag haft glädje och nytta av vill jag här nämna Thorsten Nybom, *Kunskap – politik – samhälle* (Hargshamn, 1997) och Carl-Gustaf Andrén, *Visioner, vägval och verkligheter* (Lund, 2013).

ner. En lång tidslinje synes pocka på ett smalt fokus. Min avsikt är att komplettera Odéns och Blomqvists framställningar genom att inkludera institutioner som utifrån avvägningarna de gjorde föll utanför gränserna för deras studier.³²

För säkerhets skull ska här inflikas att det självklart finns en rik svensk litteratur om högre utbildning, vilken precis som den internationella rymmer policy- och samtidsorienterade såväl som historiska studier. Det finns även fler svenska studier av forskarutbildning, många med inslag av historia utan att därför utgå från ett historiskt kunskapsintresse.³³

Om vi återgår till historiker av olika slag är min hypotes om upptagenheten av universitetet – närmast filosofiska fakulteten och dess disciplinhistorier – att den sammanhänger med att historiker som regel är verksamma vid universitet och är mest intresserade av denna institutions historia, ungefär som att teknikhistoria primärt odlats vid tekniska högskolor. En nyfikenhet på utvecklingen av det man själv sysslar med synes mig mänsklig. Hållningen är i alla fall förståelig för en idéhistoriker som ägnat mycken tid åt att studera sitt eget ämnes historia.

INOM IDÉHISTORIEÄMNET har man av tradition laborerat med en bred syn på kunskapen och dess sammanhang genom historien. Till exempel går Gunnar Eriksson långt bortom universitetets gränser i en bok med en kort men träffande huvudtitel, *Kartläggarna: Naturvetenskapens tillväxt och tillämpningar i det industriella genombrottets Sverige 1870–1914*. I den undersöks de ofta inventerande forskningsverksamheter som utfördes av Vetenskapsakademien med sina institutioner och Chalmers med sin materialprovningsanstalt, av Sveriges Geologiska undersökning och Svenska Mosskulturföreningen jämte många andra arbetare i kunskapens vingårdar och fabriker. Mångfalden ger arbetet en kartläggande

32. Birgitta Odén, *Forskarutbildningens förändringar 1890–1975* (Lund, 1991).

33. En översikt över fältet ges i Lars Geschwind & Eva Forsberg, *Forskning om högre utbildning – aktörer, miljöer och teman* (Stockholm, 2015). Ur litteraturen om forskarutbildning kan här nämnas Lillemor Kim, *Svensk forskarutbildning i internationell belysning* (Stockholm, 2000); Sam Hägglund & Jan-Eric Degerblad, *Nytan av forskarutbildning* (Stockholm, 2004); Erik Joelsson, *Från utvald till utbildad* (Göteborg, 2017); Göran Zetterblom, *Forskarutbildningen under 70- och 80-talet* (Stockholm, 1994); Jennie Haraldsson, »Det ska ju vara lite äventyr« (Göteborg, 2010); Henrik Karlsson, »Handslag, famntag, klapp eller kyss?» (Stockholm, 2002); *Reformer inom forskning och forskarutbildning 1990–2017* (Stockholm, 2018); Lena Gerholm & Tomas Gerholm, *Doktorshatten* (Stockholm, 1992); Anna Peixoto, *De mest lämpade* (Göteborg, 2014); Li Bennich-Björkman, *Organising innovative research* (Oxford, 1997).

karaktär, utan möjlighet till fördjupande undersökning av varje enskilt studieobjekt. Även jag har en kartläggande ambition, men inte ett lika överdådigt myller av institutioner att examinera.³⁴

Det hade inte heller Bosse Sundin i *Ingenjörsvetenskapens tidevarv: Ingenjörsvetenskapsakademien, Pappersmassекontoret, Metallografiska institutet och den teknologiska forskningen i början av 1900-talet*. Han utforskade grundligt dessa institutionsbildningar i relation till sin tids intressen och övertygelser, vilka institutionerna sedan bidrog till att befästa och befordra. Flertalet centrala aktörer var utbildade vid Tekniska högskolan, vars omvandling från teknologiskt institut till kunglig högskola analyseras i Nils Runebys *Teknikerna, vetenskapen och kulturen: Ingenjörundervisning och ingenjörorganisationer i 1870-talets Sverige*. I denna process förklarade ingenjörerna att industrialiseringen och konkurrensen gjorde att det låg i nationens intresse att staten främjade en vetenskaplig ingenjörutbildning, samtidigt som den vetenskapliga syftningen befordrade deras upphöjelse till något annat än simpla mekaniker. I sin analys brukade Runeby professionssociologisk teori på ett i svensk historieskrivning pionjärbetonat vis. Anders Lundgren studerar kunskapsbildningen på kemins område i sin *Kunskap och kemisk industri i 1800-talets Sverige*. Han stannar inte vid forsknings- och utbildningsinstitutioner med deras vetenskap utan undersöker hur rön cirkulerade och togs i bruk i andra sammanhang. Allmänna kunskaper som värderades högt i en akademisk kontext med dess renodlande laboratorier var ofta mindre relevanta för industrin, som arbetade utifrån specifika, handgripligt lokalbundna förutsättningar.³⁵

Även om många idéhistoriska undersökningar arbetar med synkrona perspektiv, där de förklarande sammanhangen får breda ut sig i samtiden, går det förstås även att följa påverkanslinjer bakåt i ett diakront perspektiv. Två studier av Bo Lindberg belyser detta. I *Den akademiska läxan: Om föreläsningens historia* följer han en institutionstypisk undervisningsform från medeltid till nutid. Framställningen belyser kontinuiteter, i form av till synes eviga villkor, liksom mer tidsbundna fenomen, såsom pedagogiska hjälpmedel av olika slag. I *Disputation, dissertation, avhandling: Historien om en genre* följer Lindberg förvandlingarna av det

34. Gunnar Eriksson, *Kartläggarna* (Umeå, 1978).

35. Bo Sundin, *Ingenjörsvetenskapens tidevarv* (Umeå, 1981); Nils Runeby, *Teknikerna, vetenskapen och kulturen* (Uppsala, 1976); Anders Lundgren, *Kunskap och kemisk industri i 1800-talets Sverige* (Lund, 2017).

disputationsväsende som är ett centralt inslag i min historia. Som framgått ovan är det även min ambition att laborera med de långa tidslinjer som synliggör förändring.³⁶

DET PRIMÄRA MATERIALET för mina studier utgörs dock inte av litteratur skriven av historiker, utan av lämningar från de processer jag studerat. Till dessa hör meningsutbyten inom olika professioner, till exempel om avvägningen mellan teori och praktik i utbildningen. I fokus står de diskussioner inom läroanstalterna som utmynnade i framställningar till statsmakterna om resurser av olika slag, med doktorsgraden som den för oss centrala tillgången. Önskemålen kunde sedan gå på remiss till instanser som ansågs berörda, säg universitetskanslern och andra läroanstalter, innan Kungl. Maj:t fattade beslut i konselj. Underlagen till dessa regeringsbeslut, efter föredragning av ecklesiastikministern eller något annat statsråd, finns samlade i så kallade konseljakter. Jag har arbetat med många sådana.

Större beslut, till exempel om fördelningen av allmänna medel, drog in riksdagen i beslutsfattandet. Gången kunde då inbegripa en kommitté som fick i uppdrag att utreda den aktuella frågan. Den process som gjorde något till en fråga att utreda var ofta utdragen. Formuleringen av kommitténs uppdrag och valet av dess ledamöter kunde vara avgörande för vilka förslag arbetet skulle utmynna i. Förutom kommittéer med uppdrag att utreda specifika spørsmål, säg behov av fler lärare och nya byggnader, ska här nämnas de löneregleringskommittéer som utvärderade och värdesatte institutionerna utifrån det allmännas synvinkel. De betänkanden olika kommittéer lade fram gick som regel på remiss innan regeringen presenterade förslag i en proposition. Denna behandlades så av något riksdagsutskott, som sedan förelade de folkvalda ett förslag till beslut innan kamrarna röstade, med eller utan föregående debatt. En politiker med intressen i någon fråga som regeringen inte tog upp kunde lägga fram egna förslag i en motion. Riksdagstrycket jämte kommittébetänkanden och -arkiv har varit centrala materialkategorier.

Jag har även arbetat med material från andra håll, som institutions- och personarkiv, men nöjer mig här med att utpeka dessa huvudspår.

Mina urvalskriterier är formalistiska i så måtto att jag utgått från doktorn som institutionell urtyp och begränsat mig till utbildningsan-

36. Bo Lindberg, *Den akademiska läxan* (Stockholm, 2017); *Disputation, dissertation, avhandling* (Stockholm, 2021).

stalter som gestaltat denna typ i en eller annan form. Utgångspunkten blir då doktorerna vid de traditionsskapande universiteten. I början av 1900-talet erhöll sedan, inom akademins etablerade fakulteter, de allmänna högskolorna i Göteborg och Stockholm jämte Karolinska institutet disputations- och promotionsrätt. Härfter tillkom nya doktorsgrader vid en rad fackhögskolor, från Tekniska högskolan 1927 till Farmaceutiska institutet 1954, vilket bidrog till en successiv omformning av systemet för högre utbildning. Nästa omskapande nyhet kom 1969, då en reform avskaffade alla dessa grader och ersatte dem med en enhetlig doktorsexamen. Denna blev sedan norm för en mängd utbildningsanstalter, vilka inte begärt egen disputationsrätt, genom den reform som 1977 samlade all eftergymnasial utbildning under gemensam högskolelagstiftning. Detta medförde en accelerering av de expansions- och diversifieringsprocesser som redan påverkat systemet. Även om högskolan skulle utgöra en enhet kom 2009 en reform – en konstnärlig doktorsexamen – som klöv den formella enhetligheten. Denna nya doktor är grunden till att jag uppmärksammar konstnärerna i ett kapitel för sig.

BEARBETNINGEN AV MATERIALET har skett i enlighet med gängse idéhistoriskt arbetssätt. Med detta avser jag ett studium av dokument som är lyhört för hur den språkliga verklighetsgestaltningen utvecklar sig i texterna och som relaterar skrivningarna till de historiska sammanhang i vilka de tillkom. Jag har läst handlingar för att förstå människors handlingar – vad motiverade dem att producera specifika texter och vad gjorde deras ord? Kanske skapade en inlaga till ett kollegiemöte bara irritation i själva beslutsrummet, även om orden lever kvar i en arkivhandling, medan några vändningar i *Svensk författningssamling* kunde transformera en institutionell vardagsverklighet för många. Arbetssättet har preciserats med hjälp av den tolkningsram jag diskuterat ovan, men ännu ett inslag i arbetet ska presenteras så här inledningsvis.

Hårdraget handlar mina studier om att kontextualisera några formuleringar om doktorsdisputationer i stadgor i just *Svensk författningssamling*. Till detta arbete hör utforskningen av olika läroanstalters utveckling till institutioner som i etablerade grannars ögon kunde anses värdiga att upptas i den högre utbildningens krets, och som kunde förlänas rätten att utdela doktorsgrad utan att värdet av graden helt devalverades. Denna läroanstalternas omdaning ägde rum på marginalerna, som resultat av processer vilka ofta var konfliktridna och utdragna. När man utforskar dessa institutioner och deras omvandlingar i vidare sam-

manhang framstår de som organisatoriska uttryck för större, underliggande skeenden. Nya skrivningar i stadgedokumenten är signifikativa på så sätt att formuleringarna är indikatorer på de processer och orsaker som låg bakom förändringarna. Samtidigt verkade skrivningarna som faktorer i förändringarna i och med att en stadga med sin rättsliga kraft omformade institutionen och dess framtidsutsikter. Detta gör formuleringarna intressanta att studera. De händelseförlopp som resulterade i omformuleringar framträder som formativa skeenden i läroanstalternas utveckling.

I syfte att möjliggöra jämförelser över tid och mellan institutioner har jag systematiskt undersökt följande fem organisationselement i stadgeutvecklingen.

- Ändamålsparagrafen
Vilka uppgifter sätts främst; vilket syftemål är legitimitetsgrundande?
- Styresorganen
Hur utses ledamöter; vilket inflytande har externa intressen och vilken makt har kollegiala organ i relation till dem; hur ser organisationen ut och hur benämns dess delar?
- Lärarna
Vilket slags meriter är befordringsgrundande; vem bedömer sökande – ledningen, lärarkollegiet eller ämneskunniga specialister; hur benämns tjänster och vilka åligganden följer med dem?
- De studerande
Hur preciseras behörighetskraven; var befinner sig dessa mellan polerna allmänbildande studentexamen respektive domänspecifika praktiska erfarenheter?
- Undervisningen
Hur är den organiserad i relation till valfrihet och specialisering respektive obligatorium och bredd; forsknings- eller avnämningarorientering; examenstitlar?

Det slumpmässiga fyndet av en konseljakt med ärendemeningen »Ang. framställning rörande doktorstitel för examinander från gymnastiska centralinstitutet« fick mig att begrunda en aspekt av mitt metodiska upplägg som kan diskuteras. Institutioner som sökt men inte fått dis-

putationsrätt faller utanför mina urvalskriterier. För sjukgymnastikens del visade det sig handla om ett enskilt initiativ, men vad om Krigshögskolan skulle ha gjort framställningar om en doktor i krigsvetenskap, kanske en *artis martialis doctor*? Att systematiskt efterforska dylika strävanden vore ett vittfamnande arbete med svårförutsägbar utgång. Jag överlämnar det med varm hand åt efterkommande.³⁷

Jag vill även klargöra att jag i enlighet med idéhistorikernas kontextualiserande arbetssätt inte begränsat mig till ett närstudium av formuleringar i stadgar om doktorsgrader. Jag har inte separerat doktorsfrågan från den läroanstalt som skulle dana doktorer. För att den skulle få möjlighet att göra detta krävdes att institutionen inte sågs som ett hantverksinstitut, att den inkorporerat en mängd attribut och uppfattades som en högskola. Jag har inte heller separerat denna interna utveckling från utvecklingen utanför institutionens väggar – att göra det förefaller mig föga fruktbart om man vill greppa och skildra historien om en fackhögskola med tydlig förankring utanför vetenskapen. I enlighet med tanken på ett socio-akademiskt system blir utvecklingen av olika avnämrintressen, såg inom en viss näringsgren, en nyckel till förståelsen av finansierande politikers intressen för en viss läroanstalt. Därför ska vi i kapitlet som följer vända oss till samhället utanför läroanstalternas väggar för att få syn på vilken roll deras utbildning kunde fylla och hur detta påverkade organiseringen innanför väggarna.

REDOVISNINGEN av vad jag kommit fram till är rak i förhoppning om att vara effektiv. I syfte att ge en syntetiserande bild av den högre utbildningens historia följer jag doktorsinstitutionens omvandlingar från dess uppkomst fram till i dag. Kronologiskt ligger fokus på perioden från 1870, då filosofie doktorsgraden infördes, till 1969, då den flora av licentiatexamina och doktorsgrader som vuxit fram ersattes av en doktorsexamen. Tematiskt ligger fokus på de fackhögskolor som under dessa hundra år kämpade för egen disputationrätt, men dessa högskolor stammade i regel från institutioner som inrättats före 1870.

Sedan jag med detta inledningskapitel lett in dig som läsare i ämnet ska jag i *Akademikerna* ge en skiss över universiteten, med deras disputa-

37. Riksarkivet i Stockholm (RAiS) Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 30/12 1905 nr 32; sedermera förstod jag att detta exempel behandlas i Anders Ottosson, *Sjukgymnasten – vart tog han vägen?* (Göteborg, 2005), 344f. Officerskårens formering och kunskapsbildning behandlas i Sofia Ledberg, *Officeren, staten och samhället* (Lund, 2019).

tioner och doktorsgrader. Utvecklingen följs från den medeltida början på kontinenten till Sverige och vidare fram till och med mellankrigstiden. I *Kirurgerna* tecknar jag det skeende som ledde till den första doktorsgraden vid en professionsutbildningsanstalt, Karolinska institutet, som verkade på medicinska fakultetens domän. Framställningen i dessa kapitel slutar ungefär när uttrycket »forskarutbildning« dök upp, 1941, men då inte i universitetssfären utan i samband med statliga utredningar av och satsningar på de tekniska högskolorna.

Härpå följer huvudframställningen i form av sju kapitel med kort-hugget innehållsdeklarande rubriker. Det börjar med *Teknikerna*, vilka efter lång kamp 1927 fick en doktorsgrad utanför de traditionella universitetsfakulteterna. Genom vissa begreppsutläggningar och bakgrundsteckningar utvecklar kapitlets inledande avsnitt ramar även för de följande fallstudierna. Framställningen går vidare med *Veterinärerna* (1935), *Agronomerna* (1942), *Ekonomerna* (1946), *Tandläkarna* (1950) och *Jägmästarna* (1950) för att sluta med *Farmaceuterna*, som 1954 blev de sista att få en egen doktorsgrad.

Som vi ska se blev det i dessa processer vanligt att framställa fler sökande som ett uttryck för samhälleliga behov, vilka styrkte institutionens behov av större byggnader och fler lärare. Den kvantitativa utbyggnaden kopplades gärna till mer kvalitativa behov, som att nybyggna borde utrustas med tidsenliga laboratorier och att lärarna borde vara vetenskapligt skickliga och benämnas professorer. Ett annat återkommande tema är hur en institution som sökte erkännande som högskola hade att hävda gränsen mot lägre fackutbildning på sin domän. Att göra det blev tveeggat om röststarka avnämare uppskattade den utbildningen som praktisk, till skillnad från den högre utbildning som kunde förefalla yrkesmännen allt mer opraktisk och främmande. Återkommande var även inrättandet av vad jag kallar *marginalinstitutioner*, exempelvis materialprovningsanstalterna vid Chalmers och Tekniska högskolan. De verkade på marginalen av sin högskola, med relativt öppna gränser mot flera håll: praktiska försöksverksamheter, forskning, undervisning.

Det finns en progression mellan kapitlen – doktorsgraderna kommer i kronologisk ordning – men i mycket är de variationer på teman och kan läsas som relativt självständiga fallstudier. Fokus ligger på institutionella former, men i boken uppmärksammar jag ett par disputationer som åskådliggörande uttryck för inbyggda spänningar. I linje med vad som sagts ovan ska institutionernas inre utveckling relateras till skeenden utanför deras väggar. Jag hoppas kunna övertyga om att det är svårt

att få grepp om hur utbildningen av, säg, tandläkare och jägmästare har förändrats utan att ha en föreställning om hur organiseringen av tandvård och skogsbruk har förändrats över tid.

Skildringen i respektive kapitel framskrider kronologiskt och slutar med en ny doktor. Upplägget kan liknas vid ett pärlband förutsägbara deckare. Men även om läsaren redan från början är klar över hur det ska sluta, ser vägen fram till upplösningen olika ut i varje fall. Man kan tycka att det rör sig om variationer på temat segrarnas historia, att historieskrivningen bestäms av det mål den ska leda fram till. Jag är klar över problematiken men oklar över hur man skulle kunna utforska det förflutna annat än ur ett efterhandsperspektiv. Jag uppfattar mitt kunskapsintresse som klart historiskt samtidigt som jag ser det som en relevant uppgift att ge historiska perspektiv på vägen fram till samtidens belägenhet.

Med *Reformerna* påbörjas en inflygning mot den avslutande diskussionen. Kapitlet inleds med att jag skisserar banan för begreppet forskarutbildning, som alltså dök upp 1941 och sedan blev centralt i den reform som 1969 gjorde forskarutbildningen till föremål för uniform politisk reglering. Det avslutas med ett avsnitt om den senaste större forskarutbildningsreformen, från 1998. Mellan dessa avsnitt avhandlar kapitlet de stora reformer som kommit efter andra världskriget och som inte gällde en viss läroanstalt utan ett system som omfattade mycket mer än gamla universitet och fackhögskolor, något som inbjuder till jämförelser mellan utbildningsinstitutioner. Med tiden knöts allt fler förhoppningar till forskningen, vilket bidrog till ett allt större inflöde av resurser. Utbildningen av dem som skulle utföra all vetenskaplig forskning och undervisning blev en nyckelfaktor. Som vi ska se utvecklades ett intrikat spel mellan forskarnas halvkvädna löften och politikernas förhoppningar om att vetenskapen skulle leverera lösningar på deras problem.

Det jämförande perspektivet förs vidare i kapitlet *Konstnärerna*, i vilket de konstnärliga utbildningarnas samtidshistoria följs och relateras till andra praktikbaserade och -orienterade utbildningar. En särskild, konstnärlig doktorsexamen infördes 2009, efter ett upplysande möte mellan en stigberoende akademisk normbildning och institutioner vilkas primära syftemål inte varit vetenskapliga. Konstnärernas inordning i systemet skärper blicken för egenheter i det som är svåra att få syn på om man inskränker sig till traditionellt vetenskapliga lärosäten. Deras doktor bröt upp den uniforma ordningen.

I det avslutande kapitlet, *Konklusioner*, summerar jag resultaten av

mina studier i komparativ hattforskning. Diskussionen återknyter till de utgångspunkter som jag utvecklat ovan och som styrt framställningen i de kapitel som följer nedan.

Till sist vill jag som en läsarupplysning klargöra den avvägning jag gjort mellan de intressen jag förmodat att två tänkta läsarkategorier kan ha. Den läsare som intresserar sig för helheten, översikten över systemet, föreställer jag mig också är intresserad av att helheten blir mindre, att de enskilda kapitlen blir korta genom att fokusera hårt på doktorsfrågan som titthål. Den läsare som är intresserad av en viss del, säg en särskild högskolas utveckling, föreställer jag mig ser ett värde i att framställningen i det kapitlet får breda ut sig och att min kartläggning av svårlokaliserat primärmaterial dokumenteras. Den grundforskning jag ägnat mig åt redovisar jag för efterkommande. Utifrån förmodan att somligt är speciellt intressant för vissa, även om allt inte intresserar alla, har jag alltså behållit viss utförlighet i framställningen av delarna, samtidigt som jag sökt skärpa det fokus som binder samman dem till en helhet.

2 *Akademikerna*

Universitetet är gammalt och trögföränderligt, men också vitalt och rörligt. På den högre utbildningens domän är universitetsinstitutionen central, men i de kapitel som följer ska den inte stå i centrum. Tanken med det är inte att förminska betydelsen, utan dels att vidga perspektivet på den högre utbildningens historia bortom det universitetshistoriska, dels att med detta perspektiv kasta nytt ljus över den gamla institutionens moderna historia.

Men först ska jag i detta kapitel skissera dess äldre omvandlingar, med doktorsgrader och annat, från historiens början i medeltidens Europa fram till 1900-talets USA. Mot bakgrund av denna översikt presenterar jag svenska utvecklingslinjer, med sikte på de organisations-element som diskuterades i inledningskapitlet. Vi ska även se hur de nya högskolorna i Stockholm och Göteborg i slutet av 1800-talet förhöll sig till statsuniversiteten – och hur dessa förhöll sig till högskolorna när de vid sekelskiftet sökte egen disputation- och promotionsrätt. När Kungl. Maj:t gav dem rätt överskreds gränsen till något som varit universitetens ensamrätt. Den högre utbildningens domän vidgades.

Vi ska sedan undersöka hur akademiska reformsträvanden utvecklade sig i relation till politiska intresser. Jag följer skeendet till slutet av 1930-talet i syfte att ge en bild av universitetens position som belyser deras reaktioner på fackhögskolornas begär efter doktorsgrader. Avslutningsvis ger jag tre exempel på föreställningar om universitetet som är mer övergripande och ideologiskt betingade, inte knutna till en dragkamp om konkret organisatorisk förändring.

Universitet i utlandet

Som så många andra uttryck från den lärda världen härrör akademiorden från de gamla grekerna, från den läroanstalt filosofen Platon inrättade på 300-talet före vår tideräkning. Akademin fortlevde in i 500-talet, men brukar inte ses som ursprunget till universitetsinstitutionen. Det brukar inte heller de undervisningsanstalter som bidrog till den arabiska förmedlingen av antikens lärdom, eller de kloster- och katedralskolor som också bidrog till traderingen. Även ordet *katedral* härrör från grekiskan, från ordet för säte, stol, som går igen i kateder och lärostol. Institutionens upprinnelse brukar knytas till de undervisningsinrättningar som växte fram under 1100-talet.¹

I Bologna etablerades privata lagskolor som lockade allt fler studerande från olika håll. Det drev upp priserna på undervisning och uppehälle, men eleverna var inte svarslösa. För att värna sina intressen samlade de sig i »nationer«, i en gemenskap baserad på födelseort, och sedan *universitates*, av medeltidslatinets *universitas*, gille, skrå. Korporationen av lärde tillerkändes särskilda rättigheter av stadens styrande och tyskromerske kejsaren. I Paris fanns skolor med karismatiska lärare. De verkade utanför katedralskolans kontroll, vilket gav upphov till friktioner. Magistrar och studenter slöt sig samman i värn mot stadens borgare och kyrklig överhet. Dragkampen slutade med sanktionering av lärarnas rätt till visst självbestämmande i förhållande till kansler, kyrkans styresman.

De inrättningar som växte fram utifrån dessa modeller kallades *studium generale*. Benämningen universitet etablerades senare. Institutionen uppkom således ur en kåranda som tog sig uttryck i en skråorganisation. Den akademiska församlingen sökte beskydd för att hantera osäkerheter i tillvaron, och fick det i form av privilegier som garanterades av externa

1. Den följande framställningen utgår närmast från Hilde de Ridder-Symoens (red.), *A history of the university in Europe I* (Cambridge, 1992) och Anders Piltz, *Medeltidens lärda värld* (Skellefteå, 2007), med många språkbrukshistoriska utläggningar. En komprimerad översikt över universitetets historia och litteraturen om den ges i Thomas Karlsruhn, »Universitetets idé i samtiden och historien«, i Thomas Karlsruhn (red.), *Universitetets idé* (Göteborg, 2016). Otaliga är de undersökningar, även i mitt primärmaterial, som inleds med en översikt över universitetets historia, ungefär som denna. Avsikten här är inte att vara originell, och mina hänvisningar begränsas i princip till sakuppgifter och studier som turnerar allmänna teman på sätt som särskilt påverkat min bild; här till gör jag en generell hänvisning till studier som presenterades i inledningskapitlet.

auktoriteter. Dels fanns den lokala staden, som ville få ut mer än oroligheter av studentnärvaron. Dels fanns högre makter i form av kronan, med monarker som ville bygga och befolka institutioner i kamp mot aristokratin, och den allmänliga kyrkan, som sökte hjälp att formulera och försvara doktriner och att dana dugliga krafter till sina ämbeten. Att utfärda privilegier, med åtföljande förpliktelser, var ett sätt att befordra stabilitet i en svårförutsägbar tid; i kapitlet om farmaceuterna ska vi se hur privilegiesystemet motverkade överetablering och konkurrens som kunde störa ordningen. Det medeltida universitetets verksamhetsformer stabiliserades under 1200-talet. Även om medeltiden som epok och universitetet som institution var allt annat än enhetliga ska några återkommande drag skisseras.

Med korporationernas status som juridiska personer följde en rätt till självbestämmande, som att man fick utfärda sina statuter och övervaka efterlevnaden av dem. Den akademiska jurisdiktionen innebar en rätt – och skyldighet – att lagföra de egna, vilka alltså undandrog den lokala rättskipningen. Självbestämmandet var dock relativt. Uppenbarade sanningar var till exempel inget man rådde över.

De lärde fick också välja sina företrädare och sin organisation. Denna kom att innebära en uppdelning i fyra *facultates*, färdigheter eller förmågor, även om flertalet lärosäten inte rymde alla fyra lärdomsgrenarna. *Artes*-fakulteten var störst och ägnade sig åt de grundläggande färdigheter och kunskaper som kodifierats i antikens sju *artes liberales*. Av de mer praktiska konsterna hamnade arkitekturen utanför, medan medicinen kom att bilda en egen fakultet. Det gjorde även juridiken, som ansågs lukrativ. Högst i hierarkin befann sig teologin. Fakulteterna leddes av en *decanus* och kunde bli relativt självstyrande i förhållande till universitetet, som företrädades av en *rector*. Förutom studentnationer hör även *collegia* till bilden. De kunde inrättas för att härbärgera ordensbröder eller för att bistå fattiga studenter med mat, husrum och andlig gemenskap. Inrättningarna växte genom donationer och blev, framför allt i England med sina *colleges*, tämligen självstyrande i relation till fakulteterna.

Vissa ramar för undervisningen var klara, som teologins och latinets ställning. Vad gäller utformningen i övrigt innebar institutionaliseringen av två huvudinslag – föreläsningen och disputationen – att andra former för kunskapsbildning föll utanför ordningen, såsom experimenterande. *Lectio*, som betyder läsning och återkommer i både lektion och läxa, innebar att magistern *ex cathedra* läste och kommenterade auktoriteternas texter. *Disputatio* kunde vara *pro exercitio* och *pro gradu*, för öv-

nings eller för gradens skull, men också *pro loco*, för att visa sin duglighet för en viss plats. Det var ingen textbaserad övning utan en muntlig demonstration av förmågan att försvara teser och bemöta opponenter. Syftet var inte att lägga fram nya rön; om sanningen var evig gällde det att nå fram till originalet snarare än att vara originell. Undervisningen kunde man följa några år, för att vända hem när medlen tröt.

Den som önskade gå vidare kunde examineras och skulle då visa encyklopedisk bildning, med *examen rigorosum* som en slutprövning. I den lägre fakulteten kunde man bli *baccalaureus artium* och sedan sikta på att bli *magister*, benämningar som lever kvar i vår tids *bachelor* och *master*. Den som kandiderade på att bli mästare och bestod prövningarna erhöll en *licentia docendi*, som bestyrkte förmågan och rätten att undervisa, att docera. Genom promotionsritualen förlänades de licentierade sina rättigheter och upptogs i skrået. Genom makten över utdelningen av grader behärskade kollegiet tillträdet till lärarkåren. Med detta självbestämmande följde ett ansvar för att upprätthålla kvaliteten så att legitimiteten i denna ordning inte underminerades.

Den som fortsatte till de högre fakulteterna kunde bli mer än magister: *doctor*. När lärarna blev fler tenderade en hierarki att uppstå, med skiftande rättigheter och skyldigheter. En *professor* kunde vara *ordinarius*, med finansierad lärostol och säte i styrande församlingar. Andra, mer löst anknutna lärarkategorier – *lectores*, *readers*, magistrar med flera – kunde sköta åtskillig undervisning, försörja sig på elevavgifter och ha visst inflytande, om än begränsat.

Den universitetsorganisation som vuxit fram spreds under den senare medeltiden över Europa genom imitation. Resultaten av dessa översättningsprocesser kunde bli olika, men återkommande drag innebar en drift mot likformighet. Det har förhoppningsvis framgått att många sidor av institutionen blev långlivade: själva benämningen universitet, som förknippas med ett karakteristiskt självbestämmande och etos och alltjämt tas i bruk för nybildningar; en studiegång med föreläsningar, disputationer och examinationer; lärare med olika grader och benämningar; en organisation med lärostolar, fakulteter, dekaner och rektorer, nationer, *colleges* och mycket annat.

DET TIDIGMODERNA UNIVERSITETET präglades av ett stigberoende som reproducerade den ordning som etablerats. Men förutsättningar förändrades. Med reformationen tillkom protestantiska universitet, med de framväxande nationalstaterna ett större inflytande för statsmak-

ten, vars apparat byggdes ut. Liksom renässansen som intellektuell rörelse tog den vetenskapliga revolutionen plats utanför universiteten, till dels i konflikt med deras teologiska renlärighet. Som alternativ bildades en mängd akademier och liknande institutioner, som engelska Royal Society 1660. De samlade experimenterande naturforskare och andra som intresserade sig för konster som föll utanför fakulteterna. Mängden universitet steg, medan anseendet för den föga förändringsbenägna institutionen sjönk.

Med 1700-talet kom åter nya förutsättningar. Industriella revolutionen började omvandla basala samhällsförhållanden. Franska revolutionen visade att undersåtar kunde bli myndiga medborgare i republiken. Skeendena medförde nya förväntningar på kunskapsbildningen, och på olika håll förhöll man sig på olika sätt till tidens förändringstryck.²

I England sökte man bevara traditionen. Universiteten i Oxford och Cambridge ville hävda positioner och etablerade ordningar, med en aristokratisk och andlig inriktning. Forskning var ingen institutionaliserad uppgift, utan ofta en syssla för välbeställda gentlemän som inte befann sig vid universiteten. Snarare än forskare och specialister utbildade universiteten generalister som kunde verka i majestätets tjänst. Den täta samvaron i *college*-systemet värnades som ett betydelsefullt medel för karaktärsdaningen.

I Frankrike ville man göra upp med traditionen. Som ett led i strävandena att »krossa den skändliga« stängde revolutionärerna de gamla universitet som var underordnade katolska kyrkan, liksom de kungliga akademier som var knutna till den gamla regimen. I stället byggde man upp ett system för utbildning av specialister som kunde verka i republikens tjänst. Men inte heller här var forskning en institutionaliserad uppgift. École polytechnique, som tillkom 1794, stod för en matematisk och naturvetenskaplig skolning som skulle utgöra en gemensam grund för fortsatta studier vid olika tillämpningsskolor, som École des ponts et chaussées för väg- och vattenbyggare. Denna *polytekniska* organisationsprincip kom att imiteras på andra håll. Som vi ska se i *Teknikerna* blev den ett alternativ till det reformerade universitetets organisationsidé.

I de tyska länderna, närmast Preussen, sökte man i stället omforma

2. Den följande tredelningen utgår från Björn Wittrock, »Dinosaurs or dolphins?«, i Björn Wittrock & Aant Elzinga (red.), *The university research system* (Stockholm, 1985); en på sitt sätt suverän historisk översikt utvecklas i Thorsten Nybom, »A rule-governed community of scholars«, i Peter Maassen & Johan Olsen (red.), *University dynamics and European integration* (Dordrecht, 2007).

traditionen. Där hade anseendet sjunkit inte bara för universitetet utan även för *artes*-fakultetens magistergrad. Detta gav upphov till en segsliten dragkamp – vi ska möta paralleller till den i senare kapitel. Även om teologerna tidigt börjat titulera sig professor snarare än med akademisk grad, blev doktor den omsider vedertagna gradbenämningen. Detta bruk togs upp vid de andra högre fakulteterna. *Artes*-fakultetens magistergrad framstod då gärna som lägre, vilket fick den grundläggande fakulteten att begära en egen doktorstitel. Men man fick bli vid sin grad, även om benämningen ändrades från *magister artium* till filosofie magister. Situationen förvärrades med etableringen av en ny institution, *gymnasium academicum*, som tog över delar av den grundläggande utbildning som legat vid universitetet. När dess basala *baccalaureus*-examen vittrade bort hamnade de filosofie magistrarna längst ned i hierarkin. Men deras kamp för att utvidga rätten att skapa doktorer till den stora *artes*-fakulteten motarbetades av de högre fakulteterna, som ville värna sin doktorsvärdighet.³

Med disputationsväsendets omvandling mot slutet av 1700-talet avgjordes striden om gränsdragningen. Då blev den muntliga demonstrationen av dialektisk förmåga sekundär i förhållande till den mer vidlyftiga dissertation respondenten förväntades lägga fram. Seminariet som undervisningsform utvecklades för att träna doktorskandidaterna i vetenskapligt arbete och skriftställarskap. När det nya universitetet i Berlin öppnade 1810 var den filosofie doktorn på plats med sina attribut, seminarieundervisningen och den forskningsbaserade dissertation som blev mer central för utnämningen av lärare.

Ett mer filosofiskt inslag i kampen var Immanuel Kants skrift *Striden mellan fakulteterna* från 1798. I den förklarade han att filosofiska fakulteten alls inte var lägre. Vid den bedrevs fri forskning, medan de andra var bundna till särskilda yrkesbanor och därmed mindre fria. Deras behov av att ta nyttighetshänsyn undergrävde det rena sanningssökandet på sätt som snarast gjorde dem lägre. Skriften ingick i ett på samma gång djupsinnigt och högtflygande meningsutbyte om hur universiteten borde omvandlas för att bilda fosterlandet och reformera staten, utan våldsamt omstörtning. Ett nederlag mot Napoleons arméer 1806 innebar sedan en kris – att sådana kan bemötas med utbildningsreformer ska vi se fler exempel på. Den preussiske kungen angav riktningen: »Staten

3. I olika kapitel i del ett av *Academic charisma* avhandlar William Clark filosofie doktor, forskningsseminariet, professorsutnämningen.

måste med andliga krafter ersätta vad den har förlorat i fysiska.« Det var läge att ge idén om ett nytt universitet institutionell form.⁴

DET MODERNA UNIVERSITETET förknippas gärna med namnet Humboldt, vars mångbottnade bana genom historien antydde i inledningskapitlet. Men Wilhelm von Humboldt var inte ensam och innan hans namn blivit ett sammanfattande kodord för en akademisk föreställningssfär var han inte känd som universitetsreformator. För den närmare eftervärlden var han snarare bekant för en annan utbildningsreform, av gymnasiet med dess *Abitur*-examen som gav behörighet till universitetsstudier.⁵

Somliga av Humboldts meddebattörer menade att forskningen hade sitt hem i de vetenskapliga akademier som redan fanns. Själv vände han sig, i en sedermera berömd promemoria om organiseringen av de högre vetenskapliga anstalterna i Berlin, mot en särkoppling av uppgifterna och förordade att undervisning *och* forskning skulle förenas i ett nytt universitet. Han ville förena fler uppgifter, som vetenskaplig produktivitet *och* karaktärsdanande bildning. »Ensamhet och frihet« var styrande principer för vetenskaparna, samtidigt som den mänskliga anden bara kunde utvecklas i samverkan, »genom att den enes fruktbara aktivitet förmår hänföra den andre«. Akademisk frihet *och* gemenskap skulle också förenas i den nya institution som hade att vägledas »av den rena vetenskapens idé« för att realisera sitt mål. För de studerande innebar friheten att den inre kunskapstörsten skulle styra studierna, inte en färdig plan som bestämts utifrån.⁶

4. Immanuel Kant, *Striden mellan fakulteterna* [1798] (Göteborg, 2020), med inledning av Thomas Karlsruhn; jfr hans *Originalitetens former* (Göteborg, 2012).

5. Mitchell Ash, »Bachelor of what, master of whom?«, *European journal of education* (2006), 247. Den följande framställningen utgår primärt från Meyer, *The design of the university*; man kan bara beklaga att förlaget inte lagt ned större redaktionell omsorg på denna intressanta bok. Jag finner dessa båda författares utläggningar av bekanta teman och troper tankeväckande, vilket kanske beror på att de utvecklat ett dubbelseende som kommer sig av deras utsiktspunkter: den ene amerikan verksam i Österrike, den andre tysk i USA. För en översikt över högre utbildning i Tyskland som går utöver universitetet, se Charles McClelland, *The German experience of professionalization* (Cambridge, 1991).

6. Wilhelm von Humboldt, »Om den inre och yttre organisationen av de högre vetenskapliga läroanstalterna i Berlin« [1809/10], i Thomas Karlsruhn (red.), *Universitetets idé* (Göteborg, 2016), 161f. Här ska noteras att det i originaltiteln inte heter *Lehranstalten*

Själv önskade Humboldt fjärma universitetet från staten genom ett donationsanslag som skulle utgöra en bas för reellt självstyre, men det förslaget motsatte sig kungen. På en annan punkt var reformatorn mindre intresserad av att reformera relationen till staten. Den skulle fortsätta utnämna professorerna, de inflytelserika *Ordinarien*. I det statscentrerade preussiska systemet behöll man organiseringen med lärostolar, vilkas innehavare danade ämbetsmän och andra statens stöttepelare.

Dessutom forskade de. Tysk vetenskap blev framstående och utländska betraktare tog intryck av det universitetsväsende som antogs rymma en nyckel till dynamiken, med träning av nya forskare som ett inslag. Inskolningen av doktorsaspiranter skedde informellt, exempelvis genom assistenttjänstgöring.

Parallellt med seminarierna växte inrättningar med likartade funktioner fram inom sina vetenskapsområden: institut och kliniker med laboratorier och samlingar. Denna omdaning blev kostsam, med stora nybyggen och avancerade instrument. Den finansierande statsmakten såg i satsningarna sätt att möta nationella behov, men utom-akademiska uppgifter lockade inte universiteten. Deras bestämmanderätt över vetenskapen uppluckrades när mer samverkansvilliga institutioner för tillämpad vetenskap tog sig an tidens behov och utmanade idén om den rena vetenskapen. Föreningen av forskning och undervisning uppluckrades med tillkomsten av forskningsinstitut utanför universiteten som tog sikte på statens, militärens, näringarnas behov.⁷

Doktorvater är ett uttryck för den patriarkala ordning i vilken lärostolsinnehavaren i ensamhet och frihet tronade över sin domän. I förbund med den statsmakt som upprätthöll ordningen har dessa professorer uppfattats i termer av mandariner. Bildning borde utgöra grunden för social ställning, menade de, inte anor eller pengar. Som vetenskaplighetens väktare hade *Ordinarien* mycket att säga till om. De kämpade mot reformförslag som följde på realämnenas stigande status, men kunde inte hindra att kejsaren 1899 förlänade Tekniska högskolan i Berlin en egen doktorsgrad. Fast det var ogörligt att i Tyskland inkorporera utbildning

utan *Anstalten*, vilket så att säga öppnar för det akademialternativ som Humboldt diskuterar.

7. Parallelliteten diskuteras i Charles McClelland, *State, society, and university in Germany 1700–1914* (Cambridge, 1980), 174–181, 280–287; jfr David Cahan, »The institutional revolution in German physics, 1865–1914«, *Historical studies in the physical sciences* (1985) och Margit Szöllösi-Janze, »Science and social space«, *Minerva* (2005).

för den expanderande handeln i universitetet, varför separata *Handels-hochschulen* i stället etablerades.⁸

I USA fanns engelskinspirerade *colleges* sedan kolonialtiden. De var skapelser av trosgemenskaper som ville ha makten över undervisningen av de sina och som var beredda att bära ansvaret för detta, utan att någon stat eller statskyrka lade sig i. Under senare delen av 1800-talet reste närmare tiotusen amerikaner till föredömet Tyskland för att skaffa sig en högre utbildning, med 517 nyinskrivna toppåret 1895. Många förvärvade den eftertraktade doktorsgraden och återvände för att reformera hemlandets läroanstalter. Det rörde sig inte om övertagandet av en fix modell, utan om ett återskapande som innebar ett omskapande som genom en institutionell lärprocess blev nyskapande.⁹

Till nybildningarna hörde universitet med forskning på agendan som initierats av tyskinspirerade akademiker i samverkan med rika filantroper, vilka också fick ge namn åt läroanstalterna, som Cornell, Johns Hopkins, Stanford. Vid anrika Harvard College tillkom en annan nyhet. Där inrättades en *graduate school* ovanpå och i förlängningen av undervisningen i *liberal arts*. Denna den ordinarie utbildningen blev till *undergraduate* genom den institutionella innovation som sedan spreds. Dessutom etablerades *PhD*-graden. Till tidens anstalter för professionsutbildning bortom de traditionella fakulteterna hörde en institution som *business school*, som i USA kunde inlemmas i universitetet.

I den amerikanska nybyggarandan och pragmatismen kultiverades ingen beröringsskräck inför den praktiska nyttan. Den ansågs inte besudla och stå i motsats till forskning på samma sätt som i traditionen efter de tyska nyhumanisterna med sin *Wissenschaft* – »den rena vetenskapens idé«, som Humboldt uttryckte det. Nya världens lärosäten var mer inbäddade i än avskilda från det omgivande samhället. Förhållandet var det omvända i jämförelse med de tyska universiteten, vilka stod friare i förhållande till samhällskrafterna, men till priset av att de band sig vid staten. En annan olikhet i relation till den gamla världen med sin lärostolsordning var organiseringen i *departments*. I dem fick lärarna samverka med jämbördiga kolleger i ett ansvarstagande för kvaliteten på

8. Fritz Ringer, *The decline of the German mandarins* (Cambridge, Mass., 1969); för lite senare och andra reaktioner på maskinålderns ankomst, jfr Jeffrey Herf, *Reactionary modernism* (Cambridge, 1984).

9. Meyer, *The design of the university*, 63. För en översikt över högre utbildning i USA, jfr Roger Geiger, *The history of American higher education* (Princeton, 2016).

undervisningen. Den var kostsam för de studerande och deras familjer, som kunde rösta med fötterna om de var missbelåtna. Ännu en skillnad var de förmögenheter som bildade en grund för institutionellt oberoende, framför allt för lärosäten med hög status och engagerade alumner.¹⁰

Den amerikanska ordningen rymde förutsättningar för reellt självstyre i relation till yttre makter genom dessa fonderade donationsmedel, övervakade av en *board of trustees* som tillsatte en *president* med exekutiva befogenheter. Samtidigt fanns förutsättningar för kollegialt självbestämmande inom universitetet i och med att lärarna, äldre som yngre, knöts samman i *department*-institutionen i stället för att varje lärostolsinnehavare styrde över sitt ämne och sina underlydande. Olika maktcentra relaterades till varandra genom konstitutionslika *checks and balances*.

I USA uppkom ett system för högre utbildning som, med sin brist på ordning och central styrning, från andra utsiktspunkter knappt framstod som ett system. Likväl har det i sin svåröverskådliga mångfald uppvisat en dynamik som likt det tyska på sin tid manat till imitationsförsök, speciellt under efterkrigstiden. Siktet har då gärna varit inställt på toppen av en komplex och hierarkisk helhet, de välfinansierade institutioner som ansetts världsledande och som inte alltid benämns universitet.

Även från Sveriges horisont har blickar spanat mot amerikanska lärosäten. I jämförelsen med dem tydliggörs statsmaktens avgörande betydelse i de tyska och svenska fallen.

Universitet i Sverige

Den tidiga utvecklingen här faller in i europeiska mönster. Till att börja med reste svenskar till kontinentens lärdomscentra för att studera. Med dessa som mönster inrättades 1477 ett universitet i Uppsala, men som på så många håll blev början svår. Maktkamper bidrog till problemen och institutionen insomnade innan den funnit sina former. Att reformationen sedan löste banden till katolska kyrkan innebar inte att de till den nya statskyrkan kom att bli mindre starka.¹¹

10. Burton Clark ser en grundläggande skillnad mellan olika system i lärostols- respektive institutionsorganisationen: *The higher education system*, 46ff.

11. Även för den svenska utvecklingen gör jag en generell hänvisning till arbeten som presenterades i inledningskapitlet. Utvecklingen i Uppsala skildras i Sten Lindroth, *Uppsala universitet 1477–1977* (Uppsala, 1976). Det grundläggande språkbruket utreds i Bo Lindberg, »Tre ord«, i Gunnar Eriksson & Karin Johannisson (red.), *Den akademiska gemenskapen* (Uppsala, 1999). Diakrona studier av olika organisationselement

Alldeles i slutet av 1500-talet återupptogs de verksamheter som legat nere sedan början av seklet. Under 1620-talet säkrades finansieringen genom stora donationer från Gustav II Adolf, samtidigt som greppet om lärosätet stärktes. En universitetsbyggnad uppfördes och organisationen styrdes upp, med ett riksråd som kansler. Prokansler blev ärkebiskopen med sin lokala närvaro. Stormaktstidens maktutveckling förde med sig fler universitet i besittningarna runt Östersjön. I konsistorierummen var det brukligt att kansler hade en egen stol, vilken som regel stod tom under lärarnas rådplägningar: med den tomma kanslersstolen markerade makten sin närvaro genom en frånvaro. Efter segern över Danmark kom planer på ett universitet i Lund för att bidra till försvenskningen av erövringarna. Professorerna i Uppsala protesterade mot vad de såg som en potentiell konkurrent, samtidigt som andra aktörer verkade för alternativa placeringar, Göteborg eller Jönköping. Vi ska i de följande kapitlen möta sentida paralleller till dessa manövrar. År 1666 instiftades i alla fall Lunds universitet, som även det fick en besvärlig start.¹²

Efter olika provisorier hade man i Uppsala 1655 fått stadfästa konstitutioner, som blev riksgiltiga. Om än opublicerade kom de att gälla fram till 1852. Kungen bekräftade att universitetet stod under kungligt beskydd samt åtnjöt de privilegier och intäkter som det akademiska samfundet utrustats med. Organisationens var den gängse, med en kansler som styresman och en lärarförsamling, det större konsistoriet, som halvårsvis valde rektor utifrån en fastställd växling mellan fakulteterna. De var fyra, med den mäktiga teologiska i toppen. De juridiska och medicinska var försvinnande små. Större än de andra tillsammans var filosofiska fakulteten, med tonvikt på studier av klassiska språk och förebilder. Den kosmopolitiska latinkulturen stod i centrum. Fakulteterna leddes av dekaner – även de tillsatta halvårsvis efter turordning –

presenteras i Torgny Nevéus, *Vägen till UHÄ* (Uppsala, 1976); densamme, *En akademisk festsed och dess utveckling* (Uppsala, 1986). En allmän översikt ges i Ola Agevall & Gunnar Olofsson, »Den högre utbildningens professionella fält«, i Thomas Brante m.fl. (red.), *Det professionella landskapets framväxt* (Lund, 2019).

12. Om kanslersstolen i den finska rikshalvan: Nils Runeby, »Den tomma stolen«, *Historisk tidskrift för Finland* (1989), 120. Utvecklingen i Lund skildras i Carl Fehrman m.fl., *Lärdomens Lund* (Lund, 2004) och historien om universitetets historia i Gunnar Broberg, »Historien«, i Gunnar Broberg & David Dunér (red.), *Beredd till bådaderna* (Lund, 2017); om protesterna: Jerker Rosén, *Lunds universitets historia* (Lund, 1969), 18f, 27f.

och vid professorstillsättningar upprättade fakulteterna förslag. Över dem yttrade sig sedan konsistorium och kansler innan Kungl. Maj:t utnämnde.¹³

I undervisningen var offentliga föreläsningar centrala. De kompletterades med privata kollegier som drygade ut lärarnas inkomster. Disputationerna var ett annat centralt inslag som kompletterades med orationer. Att disputerar *pro gradu* var slutmålet, men långt ifrån alla gick så långt. Disputationen var alltså en muntlig prövning av förmågan att argumentera, men kom omsider att utgå från en tryckt dissertation. Denna behövde inte bygga på forskning eller vara originell och kunde vara skriven av den professor som presiderade för disputationen. Efter halvdussinet års studier kunde man i filosofiska fakulteten ta magistergraden, för vilken utöver disputation fordrades examinering i fakultetens alla ämnen jämte ett latinskt stilprov. Med början 1600 anordnades promotioner för utdelning av graderna. Efter magistern kunde man gå vidare till doktorsgraden i någon av de högre fakulteterna, men det gjorde få. Läkare och jurister disputerade som regel utomlands. Teologie doktorer utnämnde kungen, som inte behövde bekymra sig om världsliga ting som akademiska prov.¹⁴

Som synes var driften mot organisatorisk likformighet med universiteten i utlandet påtaglig. När en institutionell ordning väl var på plats tenderade den i sin tur att reproduceras på sätt som gjorde den svårföränderlig. Att statuterna var giltiga i nästan tvåhundra år framstår som en ovanligt tydlig illustration av en stigberoende utveckling. En annan aspekt av detta är fasthållandet vid latinet – de lärdes modersmål – som var en stabil bas för akademisk gemenskap över gränser. Internationalisering är inget nytt under solen.

Den nya naturfilosofi som sedan ifrågasatte hävdvunna uppfattningar hade mött motstånd från trogna teologer, men 1700-talet innebar en blomstring för naturforskningen i Sverige. Här fick denna intellektuella utveckling en bas i Vetenskapsakademien, grundad 1739 som en virvel i tidens vurm för akademier. Institutionen bejakade glatt alla möjliga praktiska kunskaper som den spred på svenska för att bidra till fäderneslandets förkovran. Den ägnade sig åt »nyttige Wetenskaper och Konst«, inte åt vetenskapen som en kollektivsingulär. Som på andra håll

13. [Krister Östlund], »1655 års konstitutioner«, i Per Ström (red.), *Promotionsfesten i Uppsala den 27 maj 2005* (Uppsala, 2005).

14. Lindberg, *Den akademiska läxan och Disputation*; Nevéus, *En akademisk festsed*.

blev den nya institutionen ett alternativ till de gamla universiteten. Men även vid dem odlades nyttig naturforskning. Dessutom blev de föremål för reformsträvanden, som att en professur i *oeconomien* 1741 inrättades i Uppsala. Uppfostringskommissionen tillsattes 1745 för att se över de akademiska konstitutionerna, men dess utredningar ledde inte till större reformer. Vi noterar här att man talade om uppfostring och undervisning, inte utbildning.¹⁵

Mycket vid universiteten gick vidare längs upptrampade stigar, som att de studerande bekostade tryckningen av dissertationer och ersatte preses. En Uppsalaprofessor i latinsk vältalighet som presiderade vid 516 disputationer blev förmögen. Seriedissertationer var en publiceringsmöjlighet för professorerna, som kunde stycka upp större arbeten i sviter av skrifter för hugade kandidater. Originalitetskraven var låga, samtidigt som kvaliteten på innehållet inte var avgörande för den disputerandes framtidsmöjligheter.¹⁶

Mot slutet av seklet växte kritiken av sakernas tillstånd. Som på kontinenten uppstod förändringstryck som genom utdragna processer bidrog till att omvandla verksamheterna. Tyngdpunkten försköts från att tradera kunskaper och reproducera sig själv som lärarförsamling till att förnya kunskapen och kritiskt granska kollegers bidrag till vetenskapen. Korporationen, kollektivet av universalister, kom att utmanas av den forskande individen, av konkurrerande specialister. En muntlig kultur med inslag av handskrifter hade redan börjat gå mot skriftlig kultur och publiceringsimperativ.

UNDER 1800-TALET transformerades universitetsinstitutionen. När de traditionella föreläsningarna klandrades och disputationsväsendet ansågs ha förfallit utvecklades reformidéer på olika plan. I ett försök att värna det ifrågasatta prästeståndet fick universiteten och Vetenskapsakademien från 1823 rätt att utse egna riksdagsmän, varigenom läro-

15. Björck & Kaiserfeld, »Akademiens historia«; för den tidiga Akademiens så att säga politiska ekonomi, jfr Mathias Persson, *Det villrådiga samhället* (Lund, 2020). Uppfostringskommissionen avhandlas i Fredrik Bertilsson, *Frihetstida policyskapande* (Huddinge, 2017); i de många citat som anförs har jag inte noterat någon förekomst av *utbildning*. Men i historieskrivningen kontrasteras gärna utbildning mot bildning, se t.ex. Lennart Svensson, *Från bildning till utbildning I* (Göteborg, 1978), kap. 6. Vad gäller den äldre undervisningen vore det intressant med en undersökning av den så kallade bergsexamen och andra civilexamina.

16. Lindberg, *Disputation*, 75.

sätena som korporationer var representerade i ständsordningen fram till dess avskaffande 1866. Å andra sidan blev de från 1830 mindre självförsörjande, relativt sett, då riksdagen för första gången fattade beslut om att tilldela dem statsanslag. Detta var samtidigt ett steg i övergången från natura- till penninghushållning; professorernas ersättning utgick i spannmål eftersom lärosätena fick intäkterna från sina egendomar i den formen. Tillkomsten av Ecklesiastikdepartementet 1840 förändrade kanslers roll och relationen till regeringen. Förflyttningen från den privat- till den offentlighetsrättsliga sfären och omvandlingen till anslagsberoende statsorgan blev utdragna processer. Samhälle, stat och universitet förändrades med tiderna. Omvandlingarna ska här följas genom nedslag i stadgeutvecklingen.¹⁷

Efter segslitna förhandlingar ersattes konstitutionerna från 1655 med gemensamma statuter 1852, då privilegiesamhällets skrålagstiftning redan avvecklats. En betydelsefull nyhet i dem var avskaffandet av den akademiska jurisdiktionen, som var en legal grund för universitetens speciella status. Statsmakterna hade länge velat avveckla detta åldriga privilegium, som innebar ett säreget självbestämmande – riksdagen beviljade höjda anslag när dess önskan uppfyllts. I stället fastslogs i portalparagrafen att universiteten stod under Kungl. Majt:s nådiga beskydd och oförkränkt åtnjöt de inkomster, rättigheter, friheter som tillkommit dem.¹⁸

Regleringen av verksamheterna ändrades också. Statuterna indikerade en önskad rörelseriktning – även om vardagens praktik kunde avvika från direktiven, då som nu. En central undervisningsform skulle få ny karaktär:

Föreläsningarna böra afse lärjungarnes själfständiga wetenskapliga utveckling, och ej sluta sig inom gränser för wissa examensfordringar eller derefter beräknade lärokurser. I öfrigt stående hwarje lärare fritt, att så inrätta sina föredrag och sin underwisning, som han med afseende å ämnets beskaffenhet och för utbredande av sann upplysning ändamålsenligast finner.

17. För den följande framställningen gör jag en allmän hänvisning, som samtidigt är mycket specifik, till Blomqvist, *Elfenbenstorn eller statskepp?*, som i detalj utreder bakgrunderna till de organisationsförändringar jag uppmärksammar.

18. SFS (1852), nr 20.

För det andra huvudinslaget i undervisningen stadgades att respondenten vid en disputation själv skulle ha författat dissertationen. Detta satte ljuset på upphovsmannens vetenskapliga förmåga och originalitet. Avhandlingen kunde skrivas på svenska, men ett latinskt skrivprov kvarstod. Fakulteten skulle bedöma lärdomsprovet till både innehåll och försvar. Kravet på förmågan till muntlig disputation upprätthölls, men skriftens kvalitet blev mer avgörande. Detta avspeglades i den formulering av befodringsgrunden som i princip kommit att bestå: »Wid förslag till Academiska lärarembeten må ej andra grunder afses eller åberopas, än graden af ådagalagd wetenskaplig skicklighet«. Formella meriter ersatte börd och tjänsteålder.

Året efter de nya statuterna, 1853, kom bestämmelser om prövningarna för filosofiska fakultetens lärdomsgrader. En studerande skulle fortfarande avlägga kandidatexamen på en gång, men inte längre i samtliga ämnen. Det räckte att komma upp i sammanlagt tolv betygsenheter, vari skulle ingå sex tvångsämnena, mest humanistiska, jämte vissa fritt valda. Ett betyg avsåg inte bara ett kvalitativt omdöme om en studieprestation utan även omfattningen på det pensum som inhämtats; ett betyg kom att motsvara en termins studier.¹⁹

Behörighetskravet på den som ville skrivas in vid akademien ändrades 1864. Då fördes studentexamen från universiteten, där den varit en inträdesprövning, till läroverken. Där blev den en slutexamen som gav behörighet till akademiska studier; benämningen kom att gå från mogenhetsprövning till just studentexamen. Examineringen övervakades av censorer från universiteten, som härigenom behöll kontrollen över inträdet samtidigt som gränsen till mer elementär utbildning markerades. När delar av den grundläggande undervisningen och examinationen fördes till läroverket stärktes dess band till universitetet. Men att studentexamen gav inträde till universitetets fria fakulteter betyder inte att inträdet var särdeles fritt. Examen fyllde i praktiken en spärrande funktion i och med att den bara var tillgänglig för ett litet fåtal bättre bemedlade. Vidare utestängde den flickor, som först 1927 fick avlägga studentexamen vid statens högre allmänna läroverk.²⁰

19. SFS (1853), nr 19.

20. Birger Thorén, »Studentexamen 1864–1963«, i C. E. Sjöstedt (red.), *Studentexamen 100 år* (Stockholm, 1963); Olof Petersson, *Studentexamen* (Stockholm, 2010). Christina Florin & Ulla Johansson, »Där de härliga lagrarna gro...« (Stockholm, 1993) är en rik studie av läroverksinstitutionen.

För de filosofiska fakulteterna kvarstod grundläggande uppgifter på så sätt att lärdomsgraderna vid de andra fakulteterna innefattade provningar i vissa av dess ämnen. Till exempel var den medico-filosofiska examen en obligatorisk förberedelse för medicinska studier. Utöver latin ingick i dess tvångsämnen naturvetenskaper som tidigare hört till medicinska fakulteten. Ett särdrag kvarstod också för filosofiska fakulteten: där fordrades ingen praktik, såsom tjänstgöring vid »kliniska inrättningar« i medicinska fakulteten. Men detta betyder inte att den filosofiska var helt opraktisk och utan avnämare. Den kom att utbilda lärare när läroverket och universitet tog plats i vad som kallats det ecklesiastika komplexet. För disputerade lektorer kunde en yrkesbana vandra mellan institutionerna.²¹

Ett annat särdrag i förhållande till de andra försvann 1870, då magistergraden avvecklades i och med införandet av en doktorsgrad även vid filosofiska fakulteten. Med den institutionella omdaning som i mycket var en ny benämning stabiliserades sedan uttryck som doktorant, doktorand, doktorera. Frågan om namnet på den största fakultetens högsta lärdomsgrad hade varit omtvistad men var knappast kontroversiell längre. De som magistrerat vid filosofiska fakulteten kallade sig gärna doktorer redan före 1870, och universiteten hade 1864 utverkat rätt att nyttja doktorstiteln när man utfärdade diplom.²²

Mer omdiskuterad var den samtidiga reformeringen av examensordningen. Den hade blivit avgörande för tillträde till ämbeten när universitetens examina ersatte statliga verks egna inträdesprovningar. Mycket stod på spel i bestämmandet av den ordning som skulle legitimera statstjänarna och uppamma den vetenskapliga skicklighet lärosätena tillmätte växande betydelse. Resultatet blev en tudelning av den gamla filosofie kandidatexamen. I syfte att säkra allmän bildning hos läroverkslärare och andra byggde även den nya kandidatexamen på obligatorium och bredd, men den var inte encyklopediskt omfattande. Den nyinrättade licentiatexamen utgick i stället från valfrihet och specialisering som för-

21. Bo Lindberg, *Humanism och vetenskap* (Stockholm, 1987), 110ff; Thomas Kaiserfeld, *Vetenskap och karriär* (Lund, 1997).

22. SFS (1870), nr 32; RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 16/4 1870 nr 28 och 28 1/2. RAiS Ecklesiastikdepartementet, statsrådsprotokoll 6/8 1864 nr 8, med underlag i motsvarande konseljakt; jfr notkommentaren till § 128 i *Kongl. Majt:s nådiga statuter för universiteterna i Uppsala och Lund* (Lund, 1869), 52: »Denna lärdomsgrad benämnes numera philosophiæ doctorsgrad.« Jfr Pelle Holm, »Doktorstiteln«, *Ord och bild* (1919), 637ff; Lindroth, *Uppsala universitet*, 162f.

beredelse för högre, mer vetenskapligt avancerade studier. Man utarbetade anvisningar för lärdomsproven till dessa examina, men sade inget om hanteringen av den filosofie doktorn *in spe* eller hur denna nykomlings vetenskapliga förmåga skulle uppammas.²³

Examina gav behörighet till tjänster i staten, men från läroverkshåll önskade man en mer passande och praktikorienterad ämbetsexamen. Kandidaten var för ytlig, licentiaten för specialiserad. Forskningsorienterade akademiker var också kritiska. De ogillade det mångläseri av tvångsämnen som stod i motsats till vetenskaplig fördjupning och självständighet.

Frågorna om vem universitetet skulle utbilda och för vad blev omvistade – i förlängningen skavde spörsmålet om vari institutionens berättigande låg. Skulle man tjäna den finansierande statsmakten eller den vetenskapliga forskningen? Gick det att få till en undervisning som var till gagn för akademien *och* staten?

ALLA FÖRSKJUTNINGAR gjorde att det inte dröjde två århundraden innan det kom nya statuter. De reviderades redan 1876, utan stora förändringar på de punkter vi följer. Statuterna slog fast i vilka ämnen undervisning skulle ges, utgiftsstaterna bestämde lärostolsorganisationen. Rektor valdes för två år av större akademiska konsistoriet, i vilket samtliga ordinarie professorer hade plats. Valet i kombination med omvals rätt gav den utvalde större möjligheter att driva en linje. Kansler blev mindre av en inspektor.²⁴

Sakkunniga infördes som ett sätt att värja sig mot kritik av svågerpolitik i befordringsärenden. Samtidigt gav den offentliga granskningen legitimitet åt de akademiska organens makt över de professorstillsättningar som var viktiga för självbestämmandet. Dessutom säkrade specialister kompetensen för att bedöma den skicklighet som var avgörande. Den vetenskapliga specialiseringen tog sig även uttryck i en uppdelning av den stora filosofiska fakulteten i två sektioner, humanistisk respektive matematisk-naturvetenskaplig.²⁵

Till den sistnämnda sektionen knöts olika nybyggen, som kunde rymma någon samling eller instrumentell utrustning och som föll un-

23. SFS (1870), nr 32, 4ff; *Ordningsstadga för anställande af de till filosofiske graden enligt Kongl. Maj:ts nådiga skrifvelse af den 18 april 1870 hörande lärdomsprof* (Lund, 1873).

24. SFS (1876), nr 5.

25. Rangnar Nilsson, *God vetenskap* (Göteborg, 2009), kap. 2.

der rubriken »samlingar och inrättningar«. Tidiga exempel på sådana är trädgårdsanläggning för botaniken, observatorium för astronomin, laboratorium för kemin. Inom fysiken talades det om kabinettet eller institutet och sedan om laboratoriet, när laborationsövningar införts i undervisningen och forskningen blev mer instrumenttunga. När lokaliteterna växte kunde man så tala i termer av institutionen, som ofta rymde tjänstebostad för byggnadens föreståndare eller prefekt. Denne var som regel ämnesföreträdaren, vilken kunde få biträde av en preparator, prosektor, observator, laborator eller så.²⁶

Inkomster och utgifter för institutioner i denna mening dök upp som poster i universitetens stater under 1840-talet och blev sedan fler, något som blir tydligt i pampiga skrifter från 1897 för att fira Oscar II:s 25-årsjubileum som regent. Inom de experimentella naturvetenskaperna blev tillgången till sådana institutioner betydelsefull för att göra undervisningen mer åskådlig, men även för forskningen och inövningen av licentiatstuderande. För lärostolsinnehavaren blev laboratoriet viktigt på flera sätt. Dess didaktik slog igenom även i läroverket. För medicinarna fyllde de prekliniska ämnens laboratorier och klinikerna vid de framväxande universitetssjukhusen likartade funktioner.²⁷

Denna svenska utveckling har paralleller till den tyska, liksom samtida förskjutningar inom de icke-laborativa ämnena. Även i Sverige etablerades för humanisterna seminariet som en aktivt färdighetstränande

26. Om institutionsbyggande i bokstavlig mening, se Hjördis Kristenson, *Vetenskapens byggnader under 1800-talet* (Lund, 1990); Carl Frängsmyr, *Uppsala universitet 1852–1916* (Uppsala, 2010), vol. 2:1, kap. »Byggnader och institutioner»; fysiken specialstuderas i Sven Widmalm, *Det öppna laboratoriet* (Stockholm, 2001); en parallell utvecklingslinje skildras i Cahan, »The institutional revolution in German physics, 1865–1914»; laboratorieinstitutionens omvandlingar tecknas i Frank James (red.), *The development of the laboratory* (Basingstoke, 1989).

27. Blomqvist, *Elfenbenstorn eller statsskepp?*, 90. I Reinhold Geijer (red.), *Uppsala universitet 1872–1897* (Uppsala, 1897), del II, behandlas i avsnittet »Universitetets byggnader och institutioner» olika institutioner/byggnader under separata rubriker, medan seminarierna för de icke-experimentella ämnen som inte hade samma lokalbehov klumpas ihop under en rubrik; jfr universitetets stat från 1885 i Johan von Bahr (red.), *Kongl. statuter för universiteten i Uppsala och Lund* (Uppsala, 1897), där det under rubriken »Universitetets samlingar och inrättningar» efter biblioteket listas kliniker och institutioner, 183–191, medan kommentarer om anslagen till seminarier fått läggas till. För motsvarande om Lund, se Elof Tegnér, *Lunds universitet 1872–1897* (Lund, 1897), där kap. »Institutioner och byggnader» omfattar 170 sidor medan seminarierna avhandlas på två, 58f. Om laboratorieundervisningens spridning, jfr Thomas Kaiserfeld, »Laboratoriets didaktik», i Sven Widmalm (red.), *Vetenskapsbärarna* (Hedemora, 1999).

undervisningsform, åskådliggörande och praktiskt laborerande på sitt sätt. Teologerna organiserade också seminarier. För ämnena inom humanistiska sektionen talades om just seminariet, inte institutionen. Det senare begreppets knytning till en byggnad understryks av att ingen institution, men väl ett seminarium, hörde till den matematik som inte laborerade med materiella instrument och därför inte behövde en särskild byggnad för att rymma utrustningen. Undervisning i seminarieform introducerades under 1860-talet, men seminarieövningarna kom att möta kritik för att drilla tekniska färdigheter. Särkoppling genom uppdelning i ett proseminarium och ett högre seminarium blev en lösning.²⁸

Under 1890-talet fastställde universitetskanslern stadgar för seminarierna i humanistiska ämnen och i teologi, liksom för det matematiska seminariet. Dessutom tillkom för litteraturanskaffning och andra omkostnader anslag på ordinarie stat, alltså poster i budgeten som riksdagen beslutat skulle gälla tills vidare, till skillnad från de poster på extra eller icke-ordinarie stat för vilka man beslutade om anvisningen år för år. Kansler utfärdade 1895 allmänna bestämmelser för filosofiska fakultetens seminarier, vilka förutsattes ha respektive ämnesföreträdare som föreståndare. Uppgiften var att genom »vetenskapliga öfningar« inom sitt läroämne »väcka och leda de studerandes självverksamhet och derigenom hos dem utbilda förmågan af själfständigt vetenskapligt arbete«. Denna lätta formalisering av en inövning till forskning hade ingen motsvarighet i bestämmelser om laborationsövningar inom naturvetenskapliga sektionens ämnen. De hade likväl institutionaliserat former för praktisk inskolning av avancerade studenter, som de licentiander vilka siktade på sin forskningsförberedande examen. Men strängt taget arbetade den som skrev på en avhandling för graden i ensamhet och frihet.²⁹

Forskningsimperativet och växande förväntningar på att rusta studerande för doktorsgraden, med dess krav på vetenskaplig självständighet, bidrog till att omvandla de akademiska verksamheterna. Specialiseringen tilltog och allmänbildningsuppdraget tonades ned. Nya examensbestämmelser för filosofiska fakulteten rymde 1891 inga tvångsåmnen – inte ens latin, som utgjort ett självskrivet kommunikationsmedel för

28. Peter Hellqvist, »Att tänka fritt och att tänka rätt«, i Sven-Eric Liedman & Lenart Olausson (red.), *Ideologi och institution* (Stockholm, 1988); Marie Cronqvist & Alexander Maurits (red.), *Det goda seminariet* (Göteborg, 2016).

29. Bestämmelserna finns i von Bahr (red.), *Kongl. statuter för universiteten*, som också tar upp anslagen till seminarierna: 62 (citatet: 244); i Odén, *Forskarutbildningens förändringar*, utforskas praktiken i de historiskt orienterade seminarierna.

akademiker genom århundraden. Kandidaten omfattade sju betygsheter i fem fritt valda ämnen, med en särskild uppsats i ett, där siktet var inställt på fler än ett betyg. Licentiaten omfattade två eller tre fritt valda ämnen, med en vetenskaplig avhandling i ett. Undervisningen skulle inte bara bestå av föreläsningar, utan fakulteten skulle organisera »dels propedeutiska kurser, dels seminarie- eller övningskurser«. Dessutom skulle man i alla ämnen upprätta studieplaner med preciserade kursfordringar, planer som skulle godkännas av kansler och meddelas studenterna.³⁰

Statsmakternas önskan att styra upp studierna växte parallellt med att den högre utbildningen tillmättes större betydelse för samhället. Samtidigt tillkom genom privata initiativ alternativ till statsuniversitetet.

Högskolebildningar

Stockholms högskola har en förhistoria som vi kommer till i nästa kapitel: Uppsalamedicinarnas kamp mot Karolinska institutet och idén att flytta universitetet till huvudstaden. Där menade liberala debattörer att ett lärosäte som befriats från småstadsisolering och skråprägel skulle bli mer dynamiskt. Under 1860-talet mobiliserade engagerade krafter resurser för offentliga föreläsningar, och 1869 bildades Högskoleföreningen i Stockholm. Examensträtten blev ett tvisteämne i föreningens arbete. Somliga menade att bildningslidelse var grunden för verkligt fria studier; glöden skulle falna om man införde samma examensplugg som vid universitetet, vilka med sin lärda latinkult vände sig från samtidens realia. Frågan skulle fortsätta skava. Planeringsarbetet gick vidare under vacklan mellan likhet och särart i förhållande till universitetet.³¹

Ambivalensen kom till uttryck i de grundstadgar Högskoleföreningen fastställde 1877. Även om vissa siktat på en *akademi* var tanken närmast att inrätta ett *universitet*, men den nya institutionen kom att benämnas *högskola* – Teknologiska institutet hade just ombildats till högskola.

30. SFS (1891), nr 13; utvecklingen summeras i Blomqvist, *Elfenbenstorn eller statskepp?*, 240ff. Kravet på förhandsredovisade planer konkretiseras i exempelvis *Studieplaner samt bestämmelser, råd och anvisningar rörande studierna inom filosofiska fakulteten vid universitetet i Uppsala* (Uppsala, 1894).

31. Framställningen utgår från Sven Tunberg, *Stockholms högskolas historia före 1950* (Stockholm, 1957) och Fredric Bedoire & Per Thullberg, *Stockholms universitet 1878–1978* (Stockholm, 1978).

Stockholms högskola skulle ha avdelningar i stället för fakulteter, lärarråd i stället för konsistorium. Dess dubbla syfte fastslogs i portalparagrafen: »att främja vetenskapernas utveckling och meddela vetenskaplig undervisning«. Denna så att säga humboldtska formulering hade ingen motsvarighet i universitetsstatuterna.³²

»Högsta vården om Högskolan och öfverinseendet öfver henne utöfvas af *Högskolans Styrelse*«. Denna bestod av sju ledamöter: en utsedd av Svenska Akademien, två var av Vetenskapsakademien och Stockholms stadsfullmäktige samt rektor; dessa sex valde den sjunde. Den styrelse som dominerades av externa krafter kontrollerade ekonomin och fattade avgörande beslut samt valde en av sina ledamöter till inspektor. Den i jämförelse med universiteten tydliga förskjutningen av befogenheter ut ur lärosätet skavde mot § 7: »Närmaste vården om Högskolan tillkommer lärarne.« Lärarrådet bestod i princip av professorerna och skulle handlägga »större och allmänna frågor«, som att välja rektor.

Vid professorstillsättningar utsågs sakkunniga av lärarrådet, som sedan skulle höras inför beslut. Styrelsen utnämnde och skulle då främst fästa avseende vid den vetenskapliga förmågan och lärarskickligheten. Lärjunge kunde man bli genom studentexamen eller genom att i prov för läraren visa att man hade nöjaktig underbyggnad. Utöver vitsord talade stadgarna om akademiska prov som skulle berättiga till statstjänst och som staten skulle bestämma om. Att utan examensrätt rekrytera betalande lärjungar visade sig vanskligt.

Det var en komplicerad procedur med flera parter att ändra grundstadgarna, men till dem kom en ordningsstadga. Den var substantiell men kunde ändras av styrelsen. Till exempel klargjordes maktlinjen, med inspektor som styrelsens ombud för att övervaka verksamheterna. Undervisning skulle meddelas genom föreläsningar och handledning på ett sätt som preciserades: »Undervisningen bör ske med noga aktgifvande derpå att lärjungarne sjelfständigt tillegna sig de kunskaper och den vetenskapliga bildning, hvilkas förvärfvande utgör målet för deras studier.»³³

Starten medförde praktiska problem, som brist på medel och lokaler. Högskolans institutionella former utvecklades aningen slumpmässigt, men det var klart att varken teologi eller medicin skulle ingå i programmet. Den initiala inriktningen blev mot den naturforskning man

32. *Grundstadgar för Stockholms högskola* (Stockholm, 1877).

33. *Ordningstadga för Stockholms högskola* (Stockholm, 1878), 8.

ansåg försummad i Uppsala. Personbanden till Vetenskapsakademien var många. Verksamheten finansierades genom Stockholms stad, donationsmedel och studerandeavgifter. För att samla verksamheterna hyrde man 1885 tre våningar i ett nybyggt hus.

Utvecklingen medförde även principiella motsättningar, bland annat mellan styrelse och lärarråd om vems bedömningar som skulle avgöra professorsutnämningar. Uttolkningen av § 7 skapade turbulens. Även inom lärarrådet uppstod friktioner och fraktioner; det fanns mer än en professor som inte tvekade att hävda sin uppfattning och ta strid för sin sak.

En donation 1892 om fantastiska två miljoner kronor tycktes lösa pressande problem. Samtidigt skapade den problem genom att aktualisera utbyggnadsplaner som aktualiserade vägval som aktualiserade motsättningar. Pengarna räckte inte till allt. Striderna nådde en kulmen runt årsskiftet 1894–95, då ett rektorsval resulterade i att olika organ utsåg olika kandidater – samtidigt. Den förvirrande processen rymde motstridiga beslut, men en central aspekt av konflikten gällde lärostolsordningen: ingick lärare utan lärostol i kollegiet? Resultatet blev att de biträdande lärare som tillkommit med expansionen men som inte var ordinarie professorer tog säte i lärarrådet, och att den kandidat blev rektor som förordade en rörelse bort från den inriktning kritikerna fann bildningsaristokratisk. Efter denna kris blev utvecklingen mindre stormig.

En framtidsfråga gällde en stats- och rättsvetenskaplig avdelning. Man vände sig 1905 till Kungl. Maj:t med en anhållan om att inrätta en sådan, vilken utan kostnader för staten skulle vara till nytta för den. Den finansiella basen var inte riktigt säkrad, men Stockholms stad skulle bidra – på villkor att avdelningen fick examensrätt. Tilldelades högskolan sådan skulle säkerligen enskilda bidrag tillkomma. Universiteten med sina juridiska fakulteter ville avstyrka, då man menade att fler fakulteter skulle medföra en för landet skadlig konkurrens. Efter olika turer sanktionerades Kungl. Maj:t 1907 utbyggnaden.³⁴

Vi noterar här spelet mellan staden, donatorerna och staten, liksom greppet att ställa någon annan parts jakande beslut som villkor för det egna stödet.

En konkret byggfråga gällde ett eget hem för högskolan. Ett nybygge med plats för laboratorier och institut, granne med Tekniska högskolan

34. RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 28/9 1907 nr 19; SFS (1907), Bihang nr 51.

i slutet av Drottninggatan, kom 1909 att högtidligen invigas av kungen. Samtidigt avhölls den första promotionsceremonin, då man kreerade fler hedersdoktorer än doktorer efter avlagda prov. Den närvarande utlänningen promoverades på latin, de inhemska på svenska.³⁵

Frågorna om stadgar och examina är av särskilt intresse för oss. Arbetet med dem fick prägel av Göteborgs högskola, som fått sina statuter fastställda av Kungl. Maj:t 1889 och fyra år senare erhållit en villkorad examensrätt. En rundgång låg under driften mot likformighet: de stockholmska grundstadgarna hade varit en förebild för de göteborgska statuterna, till vilka Stockholms högskola sedan hänvisade när man vid sekelskiftet började arbeta för stadgerevision och examensrätt. Efter olika turer fastställde Kungl. Maj:t 1903 nya grundstadgar för Stockholms högskola. Regleringen av verksamheterna blev mer lik den för Göteborgs högskola, och vi noterar bara den nya § 2: »Högskolan står under öfverinseende af kanslern för rikets universitet.»³⁶

Året efter fick Stockholm inte bara examensrätt, om än villkorad, utan även disputationrätt. Den ska vi återkomma till efter presentationen av systerinstitutionen på rikets andra sida. Här konstaterar vi att erhållandet av rättigheter och kunglig legitimering kom med viss anpassning till universitetets formvärld, samtidigt som den privata statusen öppnade möjligheter. Till exempel hade man 1884 anställt Sveriges första kvinnliga professor, matematikern Sofia Vasiljevna Kovalevskaja, eller Sonja Kovalevskij som hon kallade sig. Högskolan stod fri från orden i 1809 års regeringsform om att befordra »svenske män« till statliga ämbeten, en formulering som kunde anses utesluta kvinnor.

I HANDELSSTADEN GÖTEBORG vände sig somliga mot föreställningen att man där bara skrev fakturor, inga dikter. Tongivande aktörer utvecklade från 1860-talet förslag om att inrätta en fri akademi, för medborgarbildning i stället för brödstudier, som ett alternativ till statsuniversitetet med deras petrifierade examensväsande. Initiativen genererade

35. *Invigningen af Stockholms högskolas nya byggnad den 6–7 december 1909* (Stockholm, 1910). Festligheter och arkitektur analyseras i Widmalm, *Det öppna laboratoriet*, kap. 6; här kan tilläggas att minnesskriftens planritningar visar att högskolebyggnaden rymde mängder av laboratorier med skiftande benämningar för olika kategorier studenter och lärare, liksom museer för mineralogi respektive geologi jämte »seminarium och bibliotek« för matematik respektive juridik.

36. *SFS* (1903), Bihang nr 95; RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 20/11 1903 nr 11.

artikuleringen av alternativ. I den åtföljande kraftmätningen mellan skilda synsätt kom villkorade donationer att befordra respektive blockera intressen på sätt som betingade karaktären på den läroanstalt processen utmynnade i.³⁷

I stadsfullmäktige presenterade kritiker 1886 ett alternativ till det friakademiska lägrerets vision. Deras förslag om ett »realuniversitet« liknade delvis en äldre idé om en polytekniskt organiserad institution. Förslaget utgick från universitetslika organisationsformer, men gav dem nytt innehåll. En grundläggande fakultet skulle ge en allmänbildning som förberedde för studier i de tre högre fakulteterna för handel, teknik, jordbruk. Fullmäktige tvekade.

Året efter kom bearbetade huvudförslag. Alternativet med sikte på realia ville skapa en »verklig högskola« genom att fokusera på tidens behov av högre handelskunskap – i stället för att förlora sig i fruktlös konkurrens med universiteten. Med en sådan inriktning skulle läroanstalten, förutsatt att en gräns drogs mot lägre handelsundervisning, kunna bli som de »kommersiella högskolor« som tillkommit i andra civiliserade länder. Men då kunde den inte vara »blott 'Handelsakademi'«, utan fick vara en vetenskaplig institution med forskning på agendan.³⁸

Innan stadsfullmäktige hunnit ta ställning kom ett tredje alternativ, för vilket tillskyndarna hade lyckats mobilisera ett tungt vägande argument: en halvmiljondonation från en av stadens inflytelserika handels- och industrimän. Donationen var dock villkorad. I linje med detta förslag fattade så fullmäktige beslut om en högskola med mer traditionell profil.

Högskolan fick en inriktning mot humanistiska studier och finansierades med privata medel. Men den auktoriserades av Kungl. Maj:t, som 1889 fastställde statuter och fortsättningsvis utsåg styrelsens ordförande samt stadfäste professorsutnämningar. Statuterna hämtade element från både universiteten och Stockholms högskola, som en separat ordningsstadga; över den rådde styrelsen, som dominerades av lärosätensexterna krafter. Ny och egen var formuleringen av uppgiften: »att meddela vetenskaplig undervisning och befordra vetenskaplig forskning«. Verksamheterna kom igång i liten skala 1891.³⁹

37. Framställningen utgår från Bo Lindberg & Ingemar Nilsson, *Göteborgs universitets historia I* (Göteborg, 1996), kap. »Tillkomsten«, med några kompletterande uppgifter från Curt Weibull, »Göteborgs högskola«, *Göteborgs högskolas årsskrift* (1941).

38. Göteborgs stadsfullmäktige 1900: Handling nr 68, 14ff.

39. SFS (1889), Bihang nr 35; RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 5/4 1889

Redan året efter ansökte man om rätt att utdela kandidat- och licentiatexamen inom sina ämnen. Frågan befordrades till de akademiska myndigheterna, men universiteten var kluvna. Skeptiska röster varnade för vad som kunde ligga i förlängningen av ett godkännande. Men 1893 fick Göteborgs högskola examensrätt, med konsekvens att den året efter ställdes under universitetskanslerns överinseende. Rätten gällde för fem år och var omgärdad av en rad villkor, som att examinationen skulle förrättas av en särskild kommission, till vars ordförande Kungl. Maj:t utsåg någon universitetsman.⁴⁰

Samma villkor kom att gälla i Stockholm. Examenskommissionerna avvecklades när högskolorna 1908 fick följa 1907 års stadga för filosofiska examina, som vi kommer till strax. Examensrätten kom att bestå, även om universiteten gärna dröjde med de yttranden som behövdes för förlängningarna.⁴¹

Göteborg hade också sin byggfråga, vilken kom att lösas med bistånd av donationer. Det nybygge i Vasaparken som inte rymde några laboratorier invigdes 1907 av kronprinsen, strax innan han blev Gustaf V. Högtidligheterna kombinerades med professorsinstallation och doktorspromotion. »På vetenskapens utveckling beror kanske i yttersta hand mänsklighetens framtid«, förklarade promotor, historieprofessorn Ludvig Stavenow. Vetenskapen var avgörande även för nationerna och deras ställning. »Ju högre ett folk står i modern odling, desto mer inser det den roll, som det vetenskapliga arbetet spelar i dess lif«. Promotionstalet hölls på svenska, doktorerna kreerades på latin.⁴²

DISPUTATIONSRÄTT var något båda högskolorna kom att eftersträva. Först ut var Göteborg, som ju tidigt tagit sikte på statlig sanktionering och 1898 även ansökte om rätt att ordna disputationer för doktorsgraden.

Argumentationen anförde det nära sambandet mellan »filosofie licentiatexamen och den därpå följande disputationen *pro gradu*« i och med att licentiatavhandlingen normalt låg till grund för gradualavhandlingen. Det innebar en stor olägenhet att studerande som fått avlägga

nr 16. *Ordningsstadga för Göteborgs högskola* (Göteborg, 1891).

40. SFS (1893), Bihang nr 54; RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 17/6 1893

nr 13. SFS (1894), Bihang nr 14; konseljakt till detta ärende är inte på plats.

41. SFS (1908), Bihang nr 67.

42. *Invigningen af Göteborgs högskolas byggnad den 18 och 19 september 1907* (Göteborg, 1908), 48.

licentiatexamen måste vända sig till ett annat lärosäte för att disputera. Den offentliga granskningen av lärdomsprov gjorde att högskolan av omsorg om sitt anseende skulle »hålla de akademiska afhandlingar, som från henne utgå, uppe på samma vetenskapliga nivå, som betecknas af likartade publikationer från statsuniversiteten«. ⁴³

I egenskap av remissinstans menade universitetet i Uppsala att ett godkännande skulle medföra olägenheter, som att ytterligare ett lärosäte kunde förvärra bekymret med divergerande betygsskalor. Högskolan hade för få studenter och docenter för att något reellt behov skulle föreligga och för att upprätthålla den nödiga kritiken. Kansler och Kungl. Maj:t följde denna avslagslinje.

I ett följande steg anhöll två licentiater 1901 hos Kungl. Maj:t om att på dispens få disputera i Göteborg. Högskolan fick förfrågan på remiss. Man tillstyrkte och förklarade att ordningen vid eventuella disputationer finge utformas i största möjliga likhet med universitetsbestämmelserna. Examenskommissionens ordförande, Lundaprofessorn Esaias Tegnér, menade att Göteborgs högskola utvecklats mycket positivt. Han såg ingen olägenhet med att likställa den med universiteten vad gällde dessa prov, eftersom det låg i dess eget intresse att inte sänka nivån. ⁴⁴

Även vid universiteten ville många tillstyrka, främst för att disputationsrätten uppfattades som en naturlig konsekvens av den redan beviljade examensrätten. För skeptikerna var ett huvudargument att det rörde sig om en principfråga, vilken inte borde avgöras genom en dispens som sedan kunde bli ett prejudikat. Lundaprofessorn i romersk vältalighet och poesi, Carl Magnus Zander, undrade hur doktorsvärdigheten skulle påverkas om den fick utdelas av en privat högskola. »För universitetens blomstring är det af vikt, att högskolans organisation ej göres så likformig med statsuniversiteten, att vi här i Sverige få flere konkurrerande universitet än landet behöfver.« Kollegan i fysiologi och embryologi, Magnus Blix, var av annan uppfattning: »Konkurrensen mellan lärdomsskolorna bör enligt min mening upptagas med helt andra och värdigare vapen än genom att inrätta några statsuniversitetsmonopol.«

Omröstningarna resulterade till slut i bejakanden, trots att ganska många och mångordiga professorer ville avstyrka. Även kansler tillstyrkte. Kungl. Maj:t beviljade dispens, på villkor som knöt an till universitetsbestämmelserna. Till exempel skulle disputationen ske inte bara in-

43. RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 22/12 1898 nr 34.

44. RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 23/5 1902 nr 16.

för lärarrådet utan även examenskommissionens ordförande, bedömare vilka så att säga ersatte fakultet respektive dekanus.⁴⁵

Härefter sökte ytterligare tre licentiater dispens, under hänvisning till föregående beslut. Ansökningarna beviljades. Högskolan återkom själv 1903 med en anhållan om disputationsrätt, med hänvisning till sin argumentation från 1898. Dessutom åberopade man de former för disputation som fastställts genom senare beslut av Kungl. Maj:t; det vore »en konsekvent utveckling däraf, att Högskolan må fortgå på den sålunda inslagna vägen«. Inom universiteten ventilerades som vanligt olika uppfattningar. Konsistoriet i Lund tillstyrkte, medan man i Uppsala avstyrkte. Kungl. Maj:t beviljade 1903 Göteborgs högskola rätt att anordna disputationer och promotioner.⁴⁶

I denna process noterar vi de farhågor för konkurrens som pyrde under många uttalanden, liksom varningen för strävanden mot en institutionell likformighet som kunde resultera i fler lärosäten än vad landet hade behov av. Den betydelse doktorsvärdigheten tillmättes gjorde att gränsdragningen kring vilka institutioner som skulle få utdela den blev laddad. Vi ser också att en dispens kunde vara lättare att få igenom än en författningsförändring. En beviljad dispens kunde sedan nyttjas i prejudikatsresonemang för ytterligare dispenser och sedan för avgörande i principfrågan. Mönstret kommer att upprepas i de följande kapitlen.

ÄVEN I STOCKHOLM började man, efter turbulensen i mitten av 1890-talet, att verka inte bara för examens- utan också disputationsrätt. Inom lärarrådet ville flertalet avgränsa ansökan till de högre studierna, alltså licentiatexamen och doktorsgrad, för att inte rubba den vetenskapliga inriktningen. Efter olika turer avlät styrelsen 1900 en anhållan som likväl innefattade lägre examina. Det hela blev komplicerat i och med att man till ansökan dessutom knöt frågorna om revision av grundstadgarna och om inrättande av humanistiska respektive stats- och rättsvetenskapliga avdelningar.⁴⁷

45. Villkoren listas i RAiS Ecklesiastikdepartementet, statsrådsprotokoll 23/5 1902 nr 16.

46. RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakter 30/1 1903 nr 17 och 24/4 1903 nr 22. *SFS* (1903), Bihang nr 90; RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 30/10 1903 nr 21.

47. Materialet finns samlat i RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 11/3 1904 nr 52 (egentligen nr 5 vid konselj i Kristiania: vol. E1A:3659); i akten saknas *Yttrande af Stockholms högskolas styrelse i högskolans examensfråga* (Stockholm, 1902).

Ärendet remitterades till de akademiska myndigheterna, ur vilkas yttranden det är vanskligt att isolera doktorsfrågan. Vi kan dock konstatera att man i Uppsala ville avstyrka allt, efter många och långa yttranden. I filosofiska fakulteten menade Hugo Hildebrandsson, extra ordinarie professor i meteorologi, att de lägre examina kunde gå an, inom det matematisk-naturvetenskapliga området och på vissa villkor, men inte licentiat och doktor eftersom det kunde dränera universiteten. Professorn i estetik samt konst- och litteraturhistoria, Henrik Schück, menade i stället att om högskolan fick rätt till högre examina men inte skyldighet att dras med de lägre, som den vetenskapligt ointressanta medico-filen, så skulle det skada statens egna universitet, »som på så sätt lätt kunde sjunka ned till att blifva ett slags gymnasier, förberedande till den högre vetenskapliga anstalten 'Stockholms Högskola'«. En del röster var positiva i princip, på sikt, men de få tillstyrkandena kom med en mängd villkor. Ett huvudargument för avstyrkan var att högskolan inte hade ekonomiska förutsättningar för de förstärkningar av lärarkrafter och institutionslokaler som utvidgningen skulle kräva.

I Lund var man mer benägen att tillstyrka och att hålla isär ärendets olika frågor. En jämn omröstning ledde till att filosofiska fakulteten tillstyrkte examensrätt inom det matematisk-naturvetenskapliga området, på tre villkor: att endast den »som aflagt vederbörlig mogenhetsexamen« fick examineras; att högskolan underställdes universitetskanslern och samma villkor som Göteborgs högskola; att lärarkrafterna verkligt utökats så som anhållan ställt i utsikt.

I doktorsfrågan ville majoriteten avstyrka. Huvudargumentet var att Göteborgs högskola inte hade disputationrätt – men någon påpekade att Karolinska institutet hade och ville tillstyrka. Även i Lund uttrycktes explicit farhågor för konkurrens och tänkbar dränering av universiteten, som processrättsprofessorn Ernst Kallenberg apropå doktorsvärdigheten: »Förlänandet af dylik värdighet synes mig böra vara uteslutande förbehållet statens egna högskolor.« Konsistoriet tillstyrkte sedan examensrätt, på samma tre villkor som filosofiska fakulteten, men röstade för avstyrkan i övriga frågor.

Kansler avstyrkte i alla frågor, med hänvisning till att högskolan inte borde få något orättvist företräde och att den inte hade ekonomisk bärkraft för de tänkta åtagandena. Men Kungl. Maj:t gick inte till beslut. I stället remitterades yttrandena till Stockholms högskola, vars styrelse kom med ett utförligt svarsyttrande som man lät trycka.

I det bemöttes akademiska invändningar med redogörelser för sakför-

hållanden, som ordnandet av medicinsk-filosofisk undervisning. Framför allt utredde man de ekonomiska förhållandena. Högskolan måste ges möjlighet till utveckling, framhöll styrelsen. Ställdes som villkor att ideal förutsättningar ska vara för handen innan något reformbeslut kunde godtas, skulle all förändring omöjliggöras. Man jämförde med tidigare beslut om Göteborgs högskola, som återkom i många prejudikatsresonemang. Så även i doktorsfrågan, där det poängterades att Kungl. Maj:ts gett göteborgare rätt att disputerat på dispens. Åberopande minoritetsrösterna inom de filosofiska fakulteterna hemställde styrelsen om bifall. Kunde högskolan inte ges rätt att utdela doktorsgrad anhöll man om att åtminstone få anordna disputationer och bedöma avhandlingar, som Karolinska institutet fick. Till styrelsens yttrande kom en tryckt skrivelse från den återuppväckta Högskoleföreningen, undertecknad av en imponerande samling samhällets stöttepelare.

Universitetskanslern fick ånyo i uppgift att yttra sig. Eftersom den ekonomiska bärkraften varit huvudsälet för det tidigare avslaget, hade kansler införskaffat ytterligare upplysningar från högskolan. Då den ekonomiska frågan inte längre vållade tveksamheter tillstyrkte han i princip ansökan, åtminstone för det matematisk-naturvetenskapliga området.

Kungl. Maj:ts beslut följde kansler. Stockholms högskola fick sin disputationsrätt 1904. Villkoren liknade dem för Göteborgs högskola, vilka i sin tur knöt an till universitetsstatuterna. Exmens- och disputationsrätterna utvidgades till det stats- och rättsvetenskapliga området när det tillkom 1907.⁴⁸

Vi konstaterar att det var komplicerat att skapa en läroanstalt för högre utbildning och att ett nybygge tenderade att ta form av etablerade förebilder. Detta var ett sätt att skapa legitimitet åt institutionen i den omgivning man var beroende av för resurser av olika slag. Till exempel var studenttillströmningen, med vilken kom avgifter som blev intäkter, i praktiken beroende av rätten att utfärda examina som accepterades av omgivningen. Driften mot institutionell likformighet var påtaglig, trots önskan att markera distans till akademiska förebilder. Det fanns även ett påtagligt yttre tryck mot isomorfi, i form av villkor som innebar en tillpassning till den akademiska ordningen.

Vidare noterar vi att statsuniversitetet var ovilliga att uppge sin ensamrätt på att kreera doktorer. Deras professorer kunde ta till tämligen

48. SFS (1904), Bihang nr 9; (1907), Bihang nr 51.

långsökta argument i tämligen hypotetiska resonemang, men även helt framt förklara att ökad konkurrens inte låg i den egna institutionens intresse. De högskolor som kallades enskilda, privata, fria – språkbruket vacklade – fick i alla fall disputationerätt, inordnades i den högre utbildningens domän och avvecklade ambitionerna att vara profilerade alternativ. De ställdes under universitetskanslerns överinseende, men fick inte delta i valet av kansler.

Universiteten träder in i 1900-talet

Vid sekelskiftet hade den högre utbildningen expanderat på olika sätt. Samtidigt hade vetenskaplig forskning kommit att framstå som både ett upphov till utveckling och ett mått på en nations utvecklingsnivå. Statsmakternas engagemang växte. Reformsträvanden stimulerades av krisförmimmelsen i efterdyningarna av den nationellt traumatiska unionsupplösningen 1905. Riksdagen kom att bevilja enorma anslagsökningar till universiteten, men krävde samtidigt modernisering och effektivisering av dem. Staten tog ansvar för en uppryckning i nationens intresse, men begärde också makt över styrning och organisering.⁴⁹

Ett exempel på detta är examensväsendet, som ansågs problematiskt i relation till de allt längre studietiderna och de allt fler studenterna, inte minst inom filosofiska fakulteten. Universitetsexamenskommittén tillsattes 1902 för att utreda problem och föreslå lösningar. Den presenterade inte bara historiska bakgrunder till spörsmålen, utan jämförde med förhållandena i andra länder och utarbetade statistik över studietider och yrkesbanor som underlag till sina förslag.

Sedan kommittén snabbt levererat betänkanden om de juridiska och medicinska fakulteterna – Karolinska institutet avhandlades i samband med de senare – kom ett stort betänkande om de filosofiska. Man förordade tentering av kurser efter hand, så att examen blev en formalitet som utgick från betygen i en tentamensbok. En sådan ordning skulle göra att de första respektive sista fjorton dagarna av varje termin inte behövde avsättas för examinationer. Då kunde undervisningen utökas och terminstiden nyttjas effektivare. Man föreslog en ämbetsexamen för lärare som skulle möta skolans behov bättre än den filosofiska kandidatexamen. Kommittén önskade även kurser i bokföring och professurer i

49. Eriksson, *Kartläggarna*; i Blomqvist, *Elfenbenstorn eller statskepp?*, 345, noteras att anslagsökningarna 1908 i relativa tal kanske var de största någonsin.

pedagogik, ett ämne som borde inta samma ställning som filosofin tidigare haft.⁵⁰

Kommitténs förslag mötte kritik, som att de skulle omvandla juridiska fakulteten till »en högre fackskola för fabrikation af tjänstemannaämnena». Resultatet blev i alla fall stadgor för jurister och medicinare som kortade studietider genom att avveckla juridico-filen och medico-filen. Lite senare fick de teologiska fakulteterna en examensstadga – och 1908 även rätt att själva kreera doktorer, i likhet med de andra. Det hade alltså tidigare skett efter Kungl. Maj:ts beslut, inte efter avlagda prov, som det hette.⁵¹

Stadgan för filosofisk fakultet kom 1907. Kandidaten omfattade nu sex betygsenheter i bara tre ämnen, licentiaten ett enda. Den stora nyheten var dock en ämbetsexamen, med den nygamla benämningen filosofie magister. Den var avsedd för blivande läroverkslärare och omfattade sju betyg i tre ämnen, listade i fasta ämnesgrupper. Studieplaner justerades och fakulteterna ålades att publicera studiehandböcker med mer detaljerade anvisningar.⁵²

Vi noterar att vägen till examina styrdes upp och blev planlagd – men inget sades om steget till doktorsgraden. Reformerna syftade till effektivisering, större planmässighet och orientering mot behov i det omgivande samhället. Magisterexamen var ett sätt att hantera problem som kom sig av kandidatexamens dubbla syften: att ge behörighet för lärarbefattningar och samtidigt förbereda för högre, vetenskapliga studier. Universitetsfakulteterna blev mer likformiga. Samtidigt blev regleringen så att säga riksgiltig när även högskolorna i Stockholm och Göteborg inordnades i den, som Karolinska institutet på den medicinska domänen.

På 1930-talet tillkom en »pol. mag.»-examen och på 1950-talet justerades examensstadgan, men ordningen från 1907 bestod i princip till 1969. Då infördes fasta utbildningslinjer med arbetslivsanknytning. Till denna omreglering ska vi återkomma i kapitlet *Reformerna*.

50. *Universitetsexamenskommitténs betänkande 3* (Stockholm, 1906).

51. Citatet: Blomqvist, *Elfenbenstorn eller statsskepp?*, 367. *SFS* (1904), nr 16 (juridik); (1907), nr 47 (medicin); (1903), nr 112 och (1908), nr 153 (teologi); jfr Oloph Bexell, *Teologiska fakulteten vid Uppsala universitet 1916–2000* (Uppsala, 2021), 33–46.

52. *SFS* (1907), nr 93. Exempel på anvisningar är *Uppsala universitet: Filosofiska fakultetens studiehandbok* (Uppsala, 1908); *Studiehandbok för afläggandet af examina inom filosofiska fakulteten i Lund* (Lund, 1908).

UNIVERSITETSKOMMITTÉN tillsattes 1899 för att utreda docentinstitutionen och hanteringen av lärartillsättningar, två återkommande diskussionspunkter. Ordförande blev Gottfrid Billing, biskop i Lund och inflytelserik konservativ riksdagspolitiker. I några omtvistade tillsättningsärenden hade han som prokansler motarbetat kandidater med mer radikal läggning. Agerandet blev en brännpunkt för akademiskt motstånd mot dylik maktutövning. Kommittéarbetet kom att omgärdas av hemlighetsmakeri från utredarnas sida och misstänksamhet från många akademikers.

Kommittén tog sitt uppdrag bortom frågorna om befordringsväsendet. I ett betänkande 1901 lade man fram förslag till nya stadgar i sin helhet, för både universiteten och Karolinska institutet. En central fråga var ställningen för de extra ordinarie professorerna, vilka hade samlat sig till en skrivelse med anhållan om bättre villkor. De biträdande lärarna hade blivit fler när utbildningsuppdraget vuxit och den vetenskapliga specialiseringen tilltagit, men de arbetade under andra villkor än lärostolsinnehavarna trots att de kunde ha samma ansvar. Kommittén ville upphäva skillnaden mellan ordinarie och extra ordinarie professorer, ett förslag som i sin tur »gjort ett förslag till omdaning af den kollegiala styrelsen och förvaltningen oeftergifligt«. Skulle så många professorer ta plats i konsistoriet kunde detta inte på ett effektivt sätt leda lärosätet.⁵³

I kommitténs förslag till statuter var det större konsistoriet ersatt av ett mindre organ, universitetsrådet, till vilket fakulteterna valde representanter i förhållande till storlek. Rektor var som ordförande självskriven, liksom prorektor och fem dekaner. »Det akademiska konsistoriet« motsvarade närmast mindre konsistoriet och rymde fem av fakulteterna valda representanter utöver rektorerna, som var självskrivna. Rektor nämndes i statuterna från 1876 *efter* de lärarförsamlingar som de akademiska konsistorierna utgjorde, men i kommittéförslaget var ordningen omvänd så att en linje blev tydlig: efter Kungl. Maj:t kom kansler, prokansler, rektor, universitetsrådet och akademiska konsistoriet samt slutligen fakulteterna. De sistnämndas befattning med befordringsärenden skulle minska enligt förslaget, liksom över huvud den kollegiala prövning som var så omständlig och tidskrävande. I stället skulle inflytandet för prokanslererna öka.

53. *Förslag och betänkanden angående universiteten i Upsala och Lund samt Karolinska institutet* (Lund, 1901), 71.

Protesterna blev omfattande. Överföringen av befogenheter till överordnade organ skulle hota självstyrelse och akademisk frihet, samtidigt som undervisningsuppdraget ansågs prioriterat på bekostnad av forskningsuppgiften. En ny, helt professorsdominerad kommitté fick bearbeta förslagen. Löneregleringsfrågor blev centrala i den proposition som bland annat föreslog omvandling av extra ordinarie professorer till ordinarie. Riksdagen accepterade 1908 rekordstora anslagsökningar.⁵⁴

NYA UNIVERSITETSSTATUTER fastställdes av Kungl. Maj:t senare under året. I dem sades att rektor valdes för tre år av den akademiska församlingen. Samtliga professorer var självskrivna i denna församling, som i den meningen ersatte det större akademiska konsistoriet. Samtidigt återanvändes detta äldre namn på ett nytt organ som i stället bestod av valda representanter från fakulteterna. Det nygamla konsistoriet blev det i praktiken styrande organet.⁵⁵

När alla lärostolsinnehavare inte längre var självskrivna i ledningsorganet underminerades korporationens nominellt egalitära karaktär. Några valdes att representera kollegerna. Vilka som fick säte i beslutande församlingar kunde vara avgörande, som vi såg i fallet med rektorsvalet vid Stockholms högskola 1894–95.

Vid lärartillsättningar tillkom en befodringsgrund jämte den vetenskapliga skickligheten, nämligen sökandes skicklighet att meddela vetenskaplig undervisning. För befodran skulle det inte räcka att vara en överlägset skicklig forskare. Lärarna blev fler när de adjunktstjänster som tidigare blivit extra ordinarie professurer omvandlats till ordinarie professurer. Dessutom hade ytterligare tjänster tillkommit, som överläkar-, laborators-, prosektors- och observatorsbefattningar. Specialiseringen inom vetenskapen var en grund för denna lärarkårens differentiering, som genererade olika problem. Till exempel var docenterna betydelsefulla för att upprätthålla verksamheterna samtidigt som deras position kunde vara prekär. Lärostolsorganisationen gjorde att tillsättningsärenden gärna blev omstridda och utdragna. För individen kunde

54. *Utredningar och förslag angående universiteten i Upsala och Lund samt Karolinska mediko-kirurgiska institutet* (Stockholm, 1907); vilka de sakkunniga var som inom departementet utredde frågan framgår inte av betänkandet, men däremot av Anders Lindberger (red.), *Förteckning över statliga utredningar 1904–1945* (Stockholm, 1953), 825. RD 1908: proposition nr 97.
55. SFS (1908), nr 135.

utgången vara livsavgörande, för ämnet kunde den bestämma disciplinen under decennier.

Lärarnas uppdrag fick en ny formulering i den paragraf som inledde kapitlet om undervisning och examination: »Universitetets uppgift är att meddela en på vetenskaplig forskning grundad undervisning i de delar af det mensklige vetandet, som falla inom området för universitetets organisation.« Till denna uppgift kom examineringen, men inget sades om den forskning på vilken undervisningen skulle bygga. Vi noterar att de humboldtska vändningarna inte hade tagit plats i en inledande ändamålsparagraf, som vid högskolorna i Stockholm och Göteborg.

En avgörande nyhet i statuterna rörde inte något av de organisations-element vi följer utan utvidgningen av lärarnas undervisningsskyldighet, en tidigare kommittéidé som vi tangerat ovan. I syfte att effektivisera studierna hade ecklesiastikministern, arkitekten Hugo Hammarskjöld, strukit de föreläsningsfria tvåveckorsperioderna i början och slutet av terminerna. Detta ökade undervisningstiden med två månader om året.

Reaktionerna blev starka. I riksdagen blev agerandet måltavla för angrepp från den liberala oppositionen. Även konservativa professorer kritiserade: universiteten var inte som andra myndigheter utan intog en särställning i staten. Ecklesiastikministern fick en anmärkning av konstitutionsutskottet eftersom han inte hade hört de akademiska myndigheterna före beslutet. Dessutom mobiliserade akademikerna själva opinion och motstånd. Till exempel lät Uppsala universitet trycka 134 sidor kritiska *Handlingar rörande de nya universitetsstatuterna* med ett tydligt budskap: »En professor är icke och får icke vara endast en ämbetsman och lärare – han är också vetenskapsman och forskare. Hans arbetsintensitet kan icke kontrolleras på samma sätt som en annan ämbetsmans«. Hammarskjöld försvarade sig: statutrevisionen låg i linje med den nya examensstadgan, den utvidgade undervisningsskyldigheten i linje med de höjda lönerna.⁵⁶

Men Hammarskjöld led fler nederlag och lämnade 1909 sin post. Hans efterträdare ville omedelbart justera bestämmelserna om undervisningstiden; till dess nya trädde i kraft skulle de från 1876 tillämpas. Universiteten fick större inflytande över det påföljande arbetet med att revidera 1908 års statuter.

Vi konstaterar att akademikerna vann över den statsintervention som inte begränsade sig till höjning av anslagen. Tidens professorer var

56. *Handlingar rörande de nya universitetsstatuterna* (Uppsala, 1909), 59.

förmögna att mobilisera motstånd mot politiska initiativ de fann ovälkomna. Ecklesiastikministern hade gärna hämtats ur deras krets, och professorerna tog plats i kommittéer som utredde akademiska angelägenheter. De var även väl representerade i riksdagen, där den akademiska lojaliteten kunde skära genom partilinjer. Hållningen var reaktiv i så måtto att man reagerade mot ansatser som kunde tänkas leda till ingripanden i friheter man ville se som rättigheter.

REDAN 1916 var det åter dags för nya universitetsstatuter. Med dem kom en portalparagraf som för första gången explicit artikulerade ett mål: »Universitetens uppgift är vetenskaplig forskning och undervisning.« Formuleringen är magistral i sin korthuggenhet. Den fastslog ett särskilt åliggande som legitimerade en särskild ställning, inte bara som tidigare att institutionen stod under Kungl. Maj:ts nådiga beskydd. I övrigt rymde de nya statuterna mest justeringar vad gäller våra observationspunkter.⁵⁷

Ett sekel efter Berlinuniversitetets öppnande hade svenskt universitetsväsende omvandlats och centrala inslag i den humboldtska föreställningssfären upphöjts till lag. Dessa statuter kom att bestå till 1956. De institutionella ramarna godtogs av närmast berörda parter, samtidigt som en kvantitativ expansion av verksamheterna ännu inte hotade spränga det organisatoriska skalet.

De båda uppgifterna förenas ännu ett sekel senare i högskolelagen, men har i den fått sällskap av fler uppgifter. Dessa formuleras mer mångordigt än korthugget, ett förhållande som på sitt sätt indikerar hur nya domäner och uppdrag tillkommit. Jag ska återkomma till dessa skeenden i *Reformerna*, sedan vi utforskat hur en mängd fackhögskolor genom att kämpa sig till doktorsvärdigheten gick över en gräns och utvidgade systemet för högre utbildning. Men först ska vi utifrån politikens perspektiv följa universitetsinstitutionens historia genom mellankrigstiden. Avsikten är att ringa in den normbildning som präglade akademikernas syn på de nya högskolorna, för att på så vis kasta ljus över deras ställningstaganden till fackhögskolornas önskemål om egna doktorsgrader.

57. SFS (1916), nr 66.

Mellan två krig

Den relativa stabiliteten i de institutionella formerna betydde inte avsaknad av förändring. Men perioden från första världskriget, med efterföljande ekonomiska kris och över 1930-talsdepressionen, till nästa stora krig har för universiteten setts som en stillaståendets tid. Det var den inte för all högre utbildning, som vi ska se i de följande kapitlen. Akademikernas egen obenägenhet att begära anslag för en utbyggnad har utpekats som en anledning till vad som framstår som en stagnation i relation till de växande studerandeskarorna. Det har även sagts att kanslers benägenhet att bli sen med äskanden försvagade positionen för lärosätena när Finansdepartementet tog sig an budgeten. Till detta kan läggas att de professorer som i lärostolsorganisationen nått position och inflytande inte självklart var intresserade av att driva vidare den tidigare expansionen. Det kunde rubba den ordning som etablerats.⁵⁸

Jag ska skissera några reformsträvanden i tiden, vilka belyser två faktorer som var relaterade till varandra: studerandeströmmar och tillsättning av lärartjänster. Fler studenter kunde vara ett argument för fler lärare. Jämte den kvantitativa aspekten fanns en kvalitativ. Lärarna skulle vara kvalificerade att förmedla en på vetenskaplig forskning grundad undervisning.

SKICKLIGHET TILL LÄRARTJÄNSTER förvärvade man i praktiken genom att vinna doktorsgrad, men priset för att lägga fram en disputationshandling hade skjutit i höjden, förklarades det i en proposition 1919. Dyrtiden hade drivit upp tryckkostnaderna till oanade nivåer, samtidigt som konkurrensen drivit fram krav på en större grundlighet som fört med sig svällande omfång. Största delen av upplagan gick till universiteten, som behövde avhandlingarna för att upprätthålla utbytesverksamheter; i Uppsala skulle 330 exemplar överlämnas kostnadsfritt. De disputerande subventionerade så att säga universitetsbibliotekens bokförvärv, om än inte som förr den presiderande professors publikationer.⁵⁹

58. Nybom, *Kunskap – politik – samhälle*, första kapitlet; Benkt Konnander, *Ett departement från Engberg till Erlander* (Järfälla, 2012), 23. Tiden som kommer närmast efter det att Blomqvist sätter punkt är inte utforskad på samma sätt, men här kan nämnas Crister Skoglund, *Vita mössor under röda fanor* (Stockholm, 1991) och Hampus Östh Gustafsson, *Folkhemets styvbjörn* (Göteborg, 2020), kap. 2.

59. RD 1919: proposition nr 187; underlagen finns i RAiS Ecklesiastikdepartementet,

Licentiaterna hade i skrivelser förklarat att kostnaderna för de enskilda blivit orimliga, och förslag hade framkastats om att bara lämna in avhandlingar i ett fåtal maskinskrivna exemplar. Universiteten förklarade att den tryckta och offentligen försvarade doktorsavhandlingen var avgörande för att upprätthålla den vetenskapliga produktionen och nivån, liksom för att säkra tillgången på kompetenta sökande till olika tjänster. Men det vore önskvärt att få ned omfånget och den tid det tog att bli färdig. Den socialdemokratiska ecklesiastikministern Värner Rydén menade att kostnaderna inte fick avskräcka mindre bemedlade begåvningar från högre vetenskaplig utbildning.

Riksdagen accepterade hans förslag om statsbidrag till tryckning av doktorsavhandlingar vid universiteten och Karolinska institutet, varpå närmare bestämmelser utformades. Året efter fick även högskolorna i Stockholm och Göteborg anslag, bland annat för att licentiaterna vid dem inte skulle flytta över till statsuniversiteten. Förändringar fortplantades genom det system i vilket lärosätena var förenade. Skeptiker hade uttryckt en rädsla för att skapa prejudikat om staten började ge bidrag till privata högskolor, men politikerna signalerade att produktionen av doktorer inte var en helt enskild angelägenhet.⁶⁰

ETT DOCENTSTIPENDIUM var en möjlighet för den som ville fortsätta på den akademiska banan efter sin disputation. En förutsättning för det var att man vid den fått »docentbetyg«. Detta bidrog i sin tur till att pretentionerna på avhandlingen stegrades och att doktoranderna fick svårare att sätta punkt.⁶¹

Stipendieordningen hade utvecklats i tomrummet efter de äldre adjunkturer som glidit över i permanenta anställningar. Docenturerna fick stipendiefinansiering för att inte gå samma väg, vilket innebar en osäker position. Innehavarna befann sig i universitetets marginaler samtidigt som de utgjorde en central resurs: docenterna var vetenskapligt produktiva för att meritera sig, kunde tas i anspråk som kompetenta professorsvikarier, utgjorde en rekryteringsbas för ordinarie lärare. Andra sidan av deras otrygghet var friheten, som bidrog till samhörighet med den egna disciplinen och dess specialiserade forskning snarare

konseljakt 21/2 1919 nr 99.

60. SFS (1919), nr 721. RD 1920: Statsutskottet utlåtande 8A, 71f; AK protokoll nr 47, 29–38.

61. 1938 års docentutredning, SOU 1939:41, kap. 1.

än den lärarkorporation de inte riktigt fick ta plats i. Olika föreningar bildades för att tillvarata intressen.⁶²

Docentinstitutionen hade diskuterats av tidigare kommittéer och blev 1918 föremål för en egen utredning. Resultatet blev fler och större stipendier jämte ett något vidgat undervisningsuppdrag, men grundpositionen ändrades inte. Docenter var skyldiga att ställa upp som fakultetsopponenter, men från 1919 fick de ostipendierade rätt till viss ersättning för det tidskrävande uppdraget. »Docentelälandet« fortsatte skava. En ny utredning föreslog 1939 nya justeringar, men inom en bevarad grundordning. Den professorstunga kommittén ville inte kännas vid förslag om representation för docenterna i det större konsistoriet. De utgjorde en aktörsgrupp som var svårförenlig med lärostolsorganisationen, samtidigt som den var svårumbärlig för universitetsinstitutionen.⁶³

Det akademiska befordringsväsendet i stort blev också föremål för utredning. Ett betänkande från 1922 rymde tecken i tiden. En jämförande översikt över förhållandena i tio andra länder, däribland USA, kom före historiken över den svenska utvecklingen. Före de sakkunnigas förslag kom dessutom en statistisk undersökning av de 338 professorstillättningar som avgjorts 1877–1919. Problemet var den tidsutdräkt som följde av en omständlig handläggning, med sakkunniginstitutionen som boven i dramat. Förslagen till lösningar rymde justeringar inom grundordningen.⁶⁴

De reformer som kom 1927 var inte omvälvande. Förnyade utredningar 1930–33 revolutionerade inte heller befordringsväsendet. I princip bestod den institutionella ordning som etablerats 1876. Den består än i dag.⁶⁵

MÄNGDEN STUDERANDE sågs som ett problem, särskilt om de efter examen skulle komma att öka på den arbetslöshet som var ett tidens gissel. Ett relaterat problem var att studierna precis som tjänstetillsättningen

62. Göran Blomqvist, *Från de lärdas republik till Sveriges Universitetslärarförbund 1* (Stockholm, 1994); i Gunnar Broberg, »Vetenskaps societeten sjuttiofem år«, *Vetenskaps societeten i Lund: Årsbok* (1995) ses denna och andra organisationsbildningar i tiden som initiativ sprungna ur docentelälandet.

63. *Betänkande och förslag rörande docentinstitutionen vid universiteten och Karolinska institutet m.m.* (Lund, 1918); RD 1919: proposition nr 244; 1938 års docentutredning, 92f.

64. *Betänkande och förslag rörande det akademiska befordringsväsendet*, SOU 1922:17.

65. SFS (1927), nr 499; *Betänkande och förslag rörande det akademiska befordringsväsendet och prokanslersinstitutionen*, SOU 1933:10.

arna drog ut på tiden. Som de obefordrade docenterna kunde befaras bilda ett akademikerproletariat, kunde ett överskott på studenter bilda en ostyrig grupp av halvbildade som var frustrerade över sin situation och benägna att vilja omdana sakernas tillstånd. Bildningsidéerna hade många över- och undertoner.⁶⁶

Kungl. Maj:t gav 1933 statistikern Sven Wicksell och pedagogen Tor Jerneman i uppdrag att utreda tillströmningen till de intellektuella yrkena. Intressant är att deras kartläggning inte begränsades till universitetsfakulteterna utan även inbegrep studerande från de fackhögskolor som står i centrum för oss. Utredarna aktualiserade nya jämförelsemöjligheter när de relaterade olika studieinriktningar till de samhällsbehov respektive utbildning var tänkt att möta. Till exempel visade statistiken att de fria filosofiska fakulteterna bidrog till ett överskott av utbildade, medan den spärrade tekniska utbildningen genererade för få ingenjörer i förhållande till behoven. Statistiken talade för att den behövde byggas ut. Betänkandet slog an ett avlänkningstema som skulle återkomma i utbildningspolitiken, alltså strävanden att leda studerande från teoretiska och allmänna studier till praktiska och yrkesförberedande. De sakkunnigas uppdrag var att presentera underlag snarare än reformer, men till de föreslag som realiserades hörde organiseringen av en nationell universitetsstatistik.⁶⁷

Som något av en klassisk slutsats föreslog de även ytterligare utredning, av examensväsendet. Alltsedan införandet av studentexamen 1864 hade akademikerna beklagat den sjunkande nivån på studenternas förkunskaper. Samtidigt fanns en dualism inbyggd i denna examen, vilken inte bara borde vara en förberedelse för högre studier utan även en slutexamen som förberedde för andra verksamheter. Den ansågs vara föremål för en social övervärdering som lett till en överproduktion av studenter, som i arbetslöshetstider sökte sig till universitetsstudier för vilka de inte var lämpade.

En kommitté fick 1936 i uppdrag att utreda problemen. I den ingick skolmän och rektor för Lunds universitet, men ordförande blev Hugo Hammar, Chalmersingenjör och direktör för Götaverken som varit en

66. Nils Runeby, *Dygd och vetande* (Stockholm, 1995), särskilt kap. »Varken fågel eller fisk».

67. *Betänkande med undersökningar och förslag i anledning av tillströmningen till de intellektuella yrkena*, SOU 1935:52. Om avlänkningen, se Mac Murray, *Utbildningsexpansion, jämlikhet och avlänkning* (Göteborg, 1988); statistikproduktionens betydelse lyfts fram i Agevall & Olofsson, »Den högre utbildningens professionella fält», 111 ff.

drivande aktör i strävandena att reformera den högre tekniska utbildningen. Kommittén såg en utbyggnad av utbildningarna för teknik respektive handel på gymnasienivå som ett sätt att bidra till »en rationell minskning av den allt starkare tillströmningen till de teoretiska studie- och utbildningsbanorna«. Man ställde sig dock inte bakom det radikala förslaget att avskaffa studentexamen. Men de reformer som sedan föreslogs mötte så massiv kritik att det mesta blev vid det gamla.⁶⁸

Som synes uppfattades tillströmningen av studenter som ett problem, liksom genomströmningen med tanke på de långa studietiderna och många avbrotten. Spärrar och avlänkning diskuterades som sätt att nå målet färre och mer lämpade studenter. Däremot verkar det inte ha varit aktuellt att se tillströmningen som ett argument för behovet av en utbyggnad. Snarare än fler lärare utredde man hur tillsättningen av tjänsterna i lärostolsordningen kunde påskyndas. De olika kommittéerna utredde sina specialfrågor men hade inte i uppdrag att ta mer samlade grepp om universitetsinstitutionen.

Det fick inte heller Universitetsberedningen 1933, trots sitt namn. Uppdraget i denna kristid gällde närmast förbilligande effektiviseringar. Under universitetskanslerns ledning skulle de sakkunniga utreda en mängd frågor rörande universitetets verksamhet och organisation. Genom ett tilläggsdirektiv tillkom frågan om hur de administrativa göromålen kunnat växa så till den grad att det knappt fanns tid kvar för forskning. Bakgrunden till detta var de farhågor för framtiden som Uppsala universitet uttryckt då fysikprofessorn Manne Siegbahn lämnade lärosätet för en personlig forskningsprofessur vid Vetenskapsakademien, för vilken denne Nobelprisbelönade aktör lyckats mobilisera resurser från privat håll och med dem som grund även från riksdagen. Ministern menade att organisationen behövde utredas om undervisning och administration svällt så att begåvningar lämnade universiteten för institut utan utbildningsuppdrag. Denna uppfattning, att administrationen vuxit, tycks vara nästan lika evig som den att studenternas förkunskaper sjunkit.⁶⁹

Beredningens förslag gällde sedan i stor utsträckning nya gränsdragningar och benämningar i lärostolsorganisationen. Denna hade till-

68. *Betänkande med utredning och förslag angående studentexamen*, SOU 1937:45, 209; jfr Thorén, »Studentexamen 1864–1963«, 59ff.

69. RAiS Ecklesiastikdepartementet, statsrådsprotokoll 6/3 1936 nr 20, med hänvisning till RD 1936: proposition nr 1:8, 86; för ett vidare sammanhang, jfr Björck & Kaiserfeld, »Akademiens historia«, 245ff.

vuxit utan någon nationell planering – genom addering av jämställda lärostolar på marginalen – men tanken var att en större planmässighet skulle kunna ge ett effektivare nyttjande av givna anslag. Som de andra kommittéerna föreslog man i princip justeringar inom den etablerade ordningen. De följande politiska besluten blev inte heller omvälvande.⁷⁰

OM KANSLERSINSTITUTIONEN fattades dock beslut som rubbade stigberoendet. Positionen hade gått från att vara maktens företrädare till att mer vara universitetets talesman och en förbindelselänk mellan parterna. Uppgifterna hade handgripligen påverkats av att inte bara universiteten expanderat. Karolinska institutet kom 1861 under överinseende av kansler för Uppsala universitet, och 1893 stadgades om en gemensam universitetskansler. Denna fick sedan även inseende över de fria högskolorna i Göteborg och Stockholm samt Tandläkarinstitutet, men de läroanstalterna fick inte delta i valet av kansler. Från 1908 kom finansieringen av kanslersexpeditionen med dess sekreterarhjälp direkt via statsbudgeten i stället för genom anslag från universiteten, men de enskilda högskolorna fick fortsätta betala för tjänsterna. Till kansler fick universiteten och Karolinska institutet välja någon som var ekonomiskt oberoende, eftersom uppdraget var oavlönat.⁷¹

Prokanslererna valdes inte. Biskoparna i respektive universitetsstad var självskrivna för befattningarna, vilka inte hade någon motsvarighet vid andra läroanstalter.

Denna åldriga ordning blev i början av 1900-talet föremål för kritik, exempelvis av prokanslerernas benägenhet att lägga sig i professorsutnämningar. I riksdagen kom 1910 motioner om avskaffande av det ämbete som gav »ett sken af kyrkans eller, rättare sagdt, vissa kyrkofurstars supremati öfver vetenskapen«. Yrkandet avslogs med argumentet att lärosätena inte uttalat sig för det. Riksdagsmotionärer återkom i frågan. Efter hand växte förståelsen för kritiken, inte minst av den brist på enhetlighet i ärendehantering som följde av praxisen att biskoparna trädde in när kansler var ledig, vilket var ofta.⁷²

En kommitté som utredde befordringsväsendet fick 1932 i ett tilläggsdirektiv uppdraget att även ta sig an prokanslersinstitutionen. De

70. *Universitetsberedningen*, SOU 1937:36; RD 1938: proposition nr 218.

71. RD 1908: proposition nr 97, 193ff; om institutionens utveckling, se Nevéus, *Vägen till UHÄ*.

72. RD 1910: FK motion nr 37, 2; jfr *Betänkande och förslag rörande det akademiska befordringsväsendet och prokanslersinstitutionen*, kap. 10.

sakkunniga fann att det otidsenliga ämbetet var »icke blott överflödigt utan även direkt olämpligt«. En juridikprofessor reserverade sig dock mot kommitténs förslag att utifrån ett »formal-radikalt krav« fördriva biskoparna från universiteten, där de väl tjänade »vår andliga odling«. När förslagen gick på remiss fann universiteten inte skäl att avveckla prokanslererna. Det gjorde inte heller ämbetsinnehavarna. Till exempel vände sig Lundabiskopen Edvard Rodhe mot vad han uppfattade som en likriktande tidsanpassning av det universitetsväsende somliga ansåg vara ur takt med tiden.⁷³

Min syn på prokanslersämbetet betingas av den uppfattningen, att universitetens gamla självstyrelse är ett palladium, som på allt sätt måste bevaras. Det är vidare min uppfattning, att denna självstyrelse, när man besinnar sig på den allmänna tendensen i våra dagars statsliv, för många redan nu ter sig och ännu mer i framtiden kommer att te sig som otidsenlig och icke blott överflödig, utan direkt olämplig, en kvarleva från förgången tid. Men en s.k. Gleichschaltung på universitetsväsendets område skulle jag anse för en stor olycka för universiteten och deras fria liv.

Karolinska institutet jämte högskolorna i Stockholm och Göteborg var inte direkt berörda, men intresserade av en lösning på vikariatsproblemet. Prokanslersämbetet avvecklades 1934. Härmed löstes ett gammalt band i det ecklesiastika komplexet.⁷⁴

TVÅ ÅR SENARE utarbetades inom Ecklesiastikdepartementet en promemoria som föreslog att universitetskanslern skulle beredas avlöning. Ett argument för detta var att uppgifterna vuxit så mycket att de inte kunde skötas vid sidan av annat arbete. Dessutom inskränktes kretsen av möjliga kandidater av att det oavlönade hedersuppdraget förutsatte ekonomiskt oberoende. Samtidigt framhöll promemorian att den före-

73. *Betänkande och förslag rörande det akademiska befordringsväsendet och prokanslersinstitutionen*, 126, 208; remissyttrandena i RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 31/5 1934 nr 34. Det är oklart vem som tog initiativ till tilläggsdirektivet då det inte finns några handlingar i RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 7/10 1932 nr 38, samtidigt som statsrådsprotokollet säger föga, men vi kan notera att den nyttillträdde ecklesiastikministern, Arthur Engberg, tidigare motionerat mot biskoparnas självskrivenhets som prokanslerer: RD 1925: AK motion nr 270 (=FK motion nr 181).

74. *SFS* (1934), nr 216 och 217.

slagna förändringen inte skulle medföra någon förändring av formerna för ämbetets tillsättning eller ställning i övrigt. Förslagen skickades på remiss.⁷⁵

Statskontoret godtog argumentationen, men menade att kansler fick fokusera på ämbetet om befattningen skulle reformeras. Det vore då även lämpligt att överväga en vidgning av arbetsområdet till att omfatta fler högskolor med statlig finansiering. En mer enhetlig hantering av likartade institutioner vore önskvärd. Men med tanke på ämbetets säregna karaktär menade Statskontoret att det vore rimligare att tillhandahålla ersättning i form av ett väl avvägt arvode i stället för avlön.

Mottagandet blev på det hela positivt bland de akademiska myndigheterna, som alltså även innefattade Karolinska institutet, de allmänna högskolorna, Tandläkarinstitutet. Acceptansen var dock villkorad. Den självstyrelse som var grunden för det vetenskapliga arbetet fick inte hotas och förvaltningen inte byråkratiseras. Konsistoriet i Uppsala framhöll att man »slår vakt kring kanslersämbetet i dess nuvarande form«. I Lund betonade man att ansvarsområdet inte kunde vidgas till de fackhögskolor som ägnade sig åt tillämpad vetenskap, eftersom det skulle underminera kanslers uppgift »att främja universiteten och den fria forskningens intressen«. På olika sätt turnerades det dubbla huvudbudskapet att utvecklingen nödvändiggjorde en förändring, men att inget fick förändras.

Universitetskansler var den 80-årige Ernst Trygger, juridikprofessor från Uppsala som blev högerpolitiker och statsminister. Han förklarade att kansler var »det centrala och högsta organet för den akademiska självstyrelsen och icke någon beslutande och kontrollerande statsmyndighet i egentlig mening«. Den förvaltningsmässiga särställningen, som att innehavaren utsågs av ett akademiskt valkollegium, låg i linje med egenarten i verksamheterna. Dessa kunde inte styras utifrån, utan bara av vetenskapsmännen själva. Många menade måhända att denna ordning var otidsenlig, och att »det vetenskapliga arbetet skulle bli effektivare och rationellare, om det ställdes under en kraftigare statlig ledning«, men Trygger avvisade bestämt tanken på att avlöna kansler. På sikt skulle det omvandla ämbetet, även om det inte var avsikten.

Ecklesiastikminister var socialdemokraten Arthur Engberg, som hade studerat filosofi i Uppsala och var en förkämpe för humanistisk

75. Materialet finns samlat i RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 12/2 1937 nr 39.

bildning. Han konstaterade 1937 i en proposition att sedan reformeringen av kanslersämbetet 1893 hade antalet lärare fördubblats och studenterna tredubblats. Tiderna krävde helt enkelt en nyordning, men i praktiken skulle inget förändras. Ministern ansåg inte att den högre tekniska undervisningen, eller »så främmande institutioner som skogshögskolan och veterinärhögskolan«, borde hanteras av kansler eftersom det skulle innebära ett alltför stort och heterogent förvaltningsuppdrag. Engberg gick på samma linje som de akademiska myndigheterna, om man bortser från kansler själv. Han ville inte infoga ämbetet i statens allmänna lönebestämmelser utan låta ersättningen utbetalas som arvode.⁷⁶

I riksdagen kom två motioner, den ena från Carl-Axel Reuterskiöld, uppsaliensisk juridikprofessor och högerman. Han fann ersättningen motiverad, men ville att arvodet skulle sänkas för att markera att det var en personlig befattning, inte ett statligt ämbete. Den andra kom från två socialdemokrater som satt i Stockholms högskolas styrelse, Carl Lindhagen och Georg Branting. De såg i kanslersämbetet »en kuriös relik», en oberäknelig enmannainstans mellan universitet och statsmakt. Som prokanslererna borde kansler avvecklas och ärendehantering föras till Ecklesiastikdepartementet.⁷⁷

Statsutskottet ansåg inte att ämbetets karaktär borde förändras. Där emot borde innehavaren få ersättning för sitt arbete, men inte så hög som propositionen föreslagit. Mot detta beslut kom reservationer från både vänster och höger. På den senare sidan ville sex ledamöter avstyrka. Förslagen kunde medföra oavsiktliga konsekvenser, förklarade de, och därför borde spörsmålet utredas mer ingående innan man gick till beslut.⁷⁸

Frågan engagerade även i riksdagens kamrar, där meningsutbytena blev utdragna. Flera debattörer var professorer. Ernst Trygger upprepade att vanlig statsförvaltning inte dög för universiteten. Att binda kanslerskapet genom avlöning skulle förvandla dess väsen och dra universiteten med sig i fallet. Folkpartisten Åke Holmbäck, också juridikprofessor och tidigare statsråd, instämde i en värdering: »I Uppsala hålla vi mycket på vår självstyrelse, och vi anse att den är en kärnpunkt i det svenska universitetslivet.« Men han drog en annan slutsats och tillstyrkte förslaget. Högerledaren Gösta Bagge, professor i nationalekonomi och förestån-

76. RD 1937: proposition nr 114, 15.

77. RD 1937: FK motioner nr 216 och nr 222.

78. RD 1937: Statsutskottet utlåtande nr 94.

dare för Socialinstitutet, förklarade att propositionen mött motstånd i akademiska kretsar, även om ingen trodde att ministern smidde dolska planer. Professorskollegan Gunnar Myrdal var yngre och socialdemokrat, men delade Bagges farhågor: »de stora förändringarna i institutionerna de ske inte genom avsiktliga beslut«. Båda ville följa de utskottsreservanter som yrkat att frågan borde utredas ytterligare innan beslut fattades.⁷⁹

Flera debattörer som inte var professorer delade akademikernas farhågor. En av de reservanter som önskat ytterligare utredning framhöll att förslaget inte grundade sig i någon framställning från universiteten. Somliga ansåg det orimligt att befattningen skulle vara beroende av innehavarens förmögenhet men ville behålla kanslersämbetet. Detta uppfattades som en aristokratisk kvarleva av de vänstermotionärer som velat avveckla, en godtycklighet som inte hörde hemma i demokratiska tider: »Varför skola universiteten ha en specifik självstyrelse mer än som består andra institutioner?»⁸⁰

Engberg fick rätt ensam försvara propositionen. Han antydde att universiteten under hand uttryckt önskemål i dess riktning, måhända utifrån en förmodan om att snart behöva välja ny kansler. Ministern försäkrade att han hela tiden velat bevara *status quo* vad gällde kanslers ställning, och att han i »det personliga momentet« såg en garant mot byråkratismen.⁸¹

Majoriteten var inte så engagerad i vad den uppfattade som en akademisk fråga. Trots professorernas farhågor röstade båda kamrarna för propositionen.

Kanslerhistorien belyser hur obenägen den akademiska opinionen var att godta initiativ till institutionell omvandling, liksom hur resursstarka professorerna var. De befolkade inte bara de akademiska organen utan kunde även bekläda höga ämbeten och politiska positioner. Vårt exempel från mellankrigstiden visar samtidigt en brist på tydlighet från politiskt håll vad gällde reformer för dagen och önskad rörelseriktning på sikt. Var universitetens frihet och självstyre verkligen Engbergs mål,

79. RD 1937: FK protokoll nr 26, 4–26; AK protokoll nr 25, 25–38. Här närmare bestämt: Trygger FK, 17ff; Holmbäck AK, 35f; Bagge AK, 32ff; Myrdal FK, 12ff.

80. Utskottsreservanten Otto Holmdahl AK, 27ff, 36f; vänstermotionärerna Lindhagen FK, 15ff, 21f (citatet: 16) och Branting FK, 22f.

81. Engberg var flitig i båda kamrarna och betonade det personliga i FK, 8, och AK, 30.

eller agerade han taktiskt – men med sikte på vad, i så fall?⁸² Den relativt vaga artikuleringen av en politisk agenda torde ha stått i relation till upplevda svårigheter att gå mot den akademiska opinionen. Men universitetens statsberoende kunde också tänkas ha lett akademikerna till slutsatsen att man borde bemöta politikerna med ett öppet sinne, av egenintresse om inte annat.

Exemplet belyser även hur svårtolkade riksdagsdebatterna blir när frontbildningen var så svårförutsägbar. Det fanns inte enkla politiska skiljelinjer i hållningen till universiteten, samtidigt som den akademiska lojaliteten kunde gå mot partiloyaliteter. Det förhållandet att periodens parlamentariska läge ofta gav svaga regeringar gjorde inte politiken tydligare, samtidigt som krisen var mer eller mindre kronisk. I de följande kapitlen ska vi utforska hur politikerna förhöll sig till fackhögskolorna, utbildningsinstitutioner som argumenterade längs andra linjer än universiteten. Den akademiska normbildningen är en bakgrundsfaktor som kastar ett förklarande ljus över universitetens reaktioner på fackhögskolornas vetenskapliga pretentioner, men också över utvecklingen av politikernas sätt att förhålla sig till de båda varianterna av högre utbildning.

Här konstaterar vi att med avvecklingen av prokanslererna försvann ett lokalt inslag i den högsta universitetsstyrningen. Med omvandlingen av kanslersposten från ett oavlönat hedersuppdrag till ett arbete med ersättning från staten skapades en bas för en tydligare central styrning. Till bilden hör också rikstäckande examensstadgor och framtagande av nationell statistik.

Tre exempel på universitetsidéer

Avslutningsvis ska vi lämna de organisationsfrågor som stått i fokus ovan. Tre texter ska få blyxtbelysa mer allmänna idéer om universiteten och deras betydelse för omgivningen, en belysning som syftar till att ge konkretion åt den fond av föreställningar som var en faktor i den högre utbildningens politiska historia. Presentationerna belyser också hur sammanhang förändrades genom att nedslagen kommer från skilda tider: en filosofisk utläggning från 1859, en nationell självpresentation från 1900, ett kommittébetänkande från 1913.

82. I Nevéus, *Vägen till UHÄ*, 23, sägs att regeringen av taktiska skäl tonade ned all förändringsvilja, men inget om vilket målet med det taktiska talet skulle ha varit.

CHRISTOPHER JACOB BOSTRÖM tillträdde 1842 lärostolen i praktisk filosofi vid Uppsala universitet. Hans akademiska produktion bestod mest av ofullbordade skrifter på latin, som den femsidiga gradualavhandlingen från 1824, men för professuren lade han fram en lite större dissertation. Det var främst hans lärarkvaliteter som ansågs meriterande. Han hade varit adjunkt i Uppsala men också informator åt prinsarna i Stockholms slott. Som universitetskansler menade kronprinsen att hans tidigare lärare borde få tjänsten. I konsistoriet röstade en majoritet för honom, även om praxis bjöd att en annan lärare med högre tjänsteålder borde gått före. Boström såg undervisning som professors huvuduppgift och blev inflytelserik genom att alla studenter examinerades i hans ämne, som ingick i filosofiska fakultetens grundläggande skolning för övriga fakulteter. Hans filosofi var ovärldslig. I välsignat samförstånd med staten visste den upphöjde professorn att från sin kateder uttölka eviga värden, som ytterst härstammade från Gud. Samtidigt hade detta tänkande världsliga implikationer, inte minst för hur generationer av ämbetsmän uppfattade sina uppgifter.⁸³

Från 1850-talet presenterade Boström sitt filosofiska system för en bredare publik, möjligen motvilligt. Staten hade en helt central roll i *Grundlineer till filosofiska statsläran*, som utgick från hans föreläsningar. Denna skrift från 1859 fastslog bland annat uppgifter för »Det Andliga Ståndet«, till vilket hörde »Lärare- eller Vetenskapsståndet«, vars objekt var »det *Sanna*«. ⁸⁴

§. 223. / Det *Andliga Ståndets* särskilda åliggande inom representationen är att äfven der verka för sitt eget viktiga ändamål – för den högre bildningen och det andliga lifvets utveckling i staten, följaktligen ock att der göra gällande sin rätt till alla de medel, som för detta ändamåls uppnående äro nödvändiga. Det bör således oeftergifligen fordra af representationen, såväl som af regeringen, att de läroverk för den uppväxande ungdomen, hvilka det oundgängligen behöfver för den högre bildningens förverkligande, och hvilka det hufvudsakligen har inrättat med sina egna medel, icke må förstöras eller förderfvas och förlamas i sin verksamhet genom att ändamålsvidrigt sammanblandas med sådana, som egentligen

83. Sven-Eric Liedman, *Att förändra världen – men med måtta* (Stockholm, 1991).

84. Christopher Jacob Boström, *Grundlineer till filosofiska statsläran* (Uppsala, 1859), 33f, 97f.

åsyfta den lägre och industriella bildningen, och som derföre böra inrättas och bekostas af de materiella stånden sjelfva.

Statsmakterna hade alltså ett oeftergivligt ansvar för den högre bildningens institutioner. Däremot skulle de inte befatta sig med den lägre bildning som hörde till olika näringar. Denna praktiska skolning fick berörda aktörer själva ordna. Gränsen mellan offentligt och privat var skarp i det system som utgick från att staten var primär. Privata intressen underminerade sanningsanspråk medan universitetet utgjorde ett statsintresse, höjt över särintressen.

Boström dog 1866, strax efter avvecklingen av den fyrståndsriksdag han förklarar vara »den enda rätta« och förnuftsенliga representationsformen. Men hans ande svävade kvar, till exempel kom femte upplagan av *Grundlineer till filosofiska statsläran* så sent som 1882.⁸⁵

KULTURRADIKALA STRÖMNINGAR drog då genom tiden. Författare och andra ville göra upp med det gamla riket och göra plats för nytt, i linje med den utvecklingslära för vilken bara förändringen tillhörde det eviga. Förskjutningar i produktionen förändrade industrialisternas position. Krav på mer realia i utbildningen och ett uppbrott från latinväldet restes av aktörer från det Boström kallat de materiella stånden. Naturforskningen expanderade och fyllde nya funktioner samtidigt som den vetenskapliga alstringen blev ett mått på nationens civilisationsgrad. Statens verksamhetsområde vidgades. Den fick ett aktivt ansvar för samhället, för näringar och konkurrensförmåga, men också för fosterlandets kulturella utveckling och ställning i det rastlösa jämförandet med andra nationer.

Sveriges land och folk var ett tecken i tiden. Denna historisk-statistiska handbok utarbetades till världsutställningen i Paris 1900. Upprinnelsen till den låg i en riksdagsmotion av Ernst Carlson, tidigare professor i historia och statskunskap vid Göteborgs högskola. Han förklarade 1898 att Allmänna konst- och industriutställningen i Stockholm året innan hade demonstrerat »den storartade utveckling, Sveriges andliga och materiella kultur på de senaste årtiondena uppnått«. Med tanke på denna utveckling borde staten ta på sig att göra en officiell sammanställning av »vårt folks framsteg i olika riktningar«, vilken skulle kunna göra intryck i andra länder och medföra kommersiella fördelar. Arbetet fick bidrag.

85. Ibid., 98; jfr Gunnar Richardson, *Kulturkamp och klasskamp* (Göteborg, 1963), 84ff.

Till det statliga stödet kom gåvor för ett mer påkostat utförande från Knut Wallenberg i Stockholm jämte fyra donatorer i Göteborg. Boken kom på franska till utställningen, sedan på svenska och handelsspråket engelska för att 1915 komma i ny upplaga. Skriften uttryckte och bestyrkte föreställningar som redan hade spridning. Den bild av Sverige som man officiellt ville förmedla ska antydvas genom en redogörelse för dispositionen.⁸⁶

Första delen av den tusensidiga publikationen bestod av fyra kapitel. De tre första behandlade den fysiska geografin, det svenska folket, statsförvaltningen. Det fjärde och överlägset största kapitlet hette »Undervisningsväsendet och den andliga odlingen«. Under den rubriken presenterades folkundervisningen liksom den högre undervisningen, utförligt vad gällde statsuniversiteten, mer kortfattat om de privata högskolorna medan Karolinska institutet bara omnämndes. Dessutom presenterades teknisk undervisning, framför allt vid Tekniska högskolan men även vid Chalmers och lägre skolor, samt sköna konster och annat. Kapitelavsnittet »Den vetenskapliga forskningen« fick allra störst utrymme. Presentationen började med översikter över teologi och juridik, varpå följde mer detaljerade presentationer av ämnena vid humanistiska sektionen, med början i filosofin. De medicinska vetenskaperna och naturvetenskaperna kom sist men var fler och fick sammantagna lite mer utrymme.

Bokens andra och något större del redogjorde i tolv kapitel för Sveriges olika näringar. I en inledande översikt konstaterades att jordbruket var en huvudnäring som sysselsatte mer än hälften av den arbetande befolkningen, men att denna andel sjunkit påtagligt sedan 1870-talet. Modernäringen presenterades sedan i det första kapitlet, som även tog upp lantbruksvetenskapen och -undervisningen. Men de areella näringarna ägnades mindre utrymme än bergshantering och industrin, vilken fick det längsta kapitlet. Kapitlet om handeln tog även upp handelsundervisningen. Det allra sista kapitlet behandlade arbetarlagstiftning och sociala förhållanden.

Som synes sattes den andliga kulturen före den materiella. Den förstnämnda kom till tydligast uttryck i den vetenskapliga forskningen och undervisningen, där en hierarkisk ordning också kom till uttryck. Universitetet, de humanistiska ämnena, filosofin kom före de andra och stod

86. RD 1898: AK motion nr 122, 10. Gustav Sundbärg (red.), *Sveriges land och folk* (Stockholm, 1901).

högre. Den tekniska undervisningen fick en egen rubrik i den första delen, medan utbildning för lantbruk och handel togs upp i delen om den materiella odlingen.

Men förväntningarna växte på att staten, i nationens intresse, skulle utveckla sitt engagemang även i sådan utbildning. Den var praktisk och borde bli högre, menade allt fler. Detta ska vi se åtskilliga exempel på i de följande kapitlen. Här ska jag ge en ögonblicksbild av rörelseriktningen.

DEPARTEMENTALKOMMITTERADE tillsattes 1908 med uppgift att utreda en eventuell reformering av den centrala statsförvaltningen. Vårt tredje exempel gällde en handfast aspekt av statens växande engagemang: utformningen av dess institutionella ordning. Mer konkret handlade det i detta sammanhang om hur statsmakten borde organiseras för att hantera högre läroanstalter, exempelvis huruvida Tekniska högskolan skulle lyda under det departement som hade hand om undervisningsfrågor eller föras över till ett tänkt handelsdepartement. Den vinklingen av frågan ska vi återkomma till i kapitlet om teknikerna, för att här hålla oss till ett mer allmänt plan.

Undervisningsdepartementet löd titeln på det betänkande från 1913 i vilket kommittén förordade upplösningen av ett gammalt band. Ecklesiastikdepartementets kyrkoärenden föreslogs bli överförda till ett justitie- och kyrkodepartement, medan frågor om undervisning, vetenskap och konst skulle samlas i ett nytt departement. Vad gällde inplaceringen av olika läroanstalter inom centralförvaltningen fanns två principer, förklarade man: antingen samlades de under ett departement för undervisning eller så fördelades de över olika fackdepartement på basis av de verksamheter för vilka respektive institution utbildade. Ingendera principen tillämpades konsekvent. Till exempel hanterades Farmaceutiska institutet och Tekniska högskolan av Ecklesiastikdepartementet, medan Veterinärinstitutet låg under Jordbruksdepartementet och Handelshögskolan under Finansdepartementet. Kommittén förespråkade den första, samlande principen. Universiteten borde inte klyvas och fördelas över olika departement, även om deras fakulteter, »särskildt de s.k. praktiska fakulteterna, den teologiska, den juridiska och den medicinska, äro i grunden intet annat än tekniska högskolor, d.v.s. bildningsanstalter för praktiska yrken, prästens, juristens och läkarens«.⁸⁷

87. *Undervisningsdepartementet* (Stockholm, 1913), 39; för bakgrunder till diskussio-

Universiteten hade länge framlevt »i sin nedärfda gestaltning«, klargjorde kommittén, men ställningen förändrades när naturvetenskaperna med nya, exakta metoder började producera resultat av påtagligt värde för nyttjandet av naturens resurser. Sedan tillkom forskning som ytterligare vidgade fältet, som veterinär-, lantbruks- och skogsvetenskapen. De nya vetenskaperna hade praktiska syftemål, men var inte därför lägre än de gamla. Till exempel var den tekniska vetenskapen betydelsefull för landet i »den mellanfolkliga täflingskampen å det ekonomiska området«, och som »en mäktig häfstång för höjandet av nationellt välstånd, hvilket i sin ordning är ett af villkoren för kulturell blomstring«. Man förklarade att tillkomsten av »de nya vetenskaperna, reellt sedt, icke innebär något annat än en utvidgning af det gamla universitetsbegreppet, fattadt såsom totaliteten av tidens vetenskap«. För nationens skull behövde staten omhulda de nya, praktiska vetenskaperna lika mycket som de gamla. Fackhögskolorna borde samlas i ett och samma departement och där likställas med universiteten.⁸⁸

Somliga vände sig mot en sådan princip, konstaterade kommittén. I själva verket hade det utvecklats två diametralt motsatta uppfattningar om hur den centrala förvaltningen borde förhålla sig till de högre läroanstalterna. Enligt den ena borde den vetenskapliga forskningen och undervisningen »göras till föremål för samma ingående kontroll och effektiva ledning som andra statliga institutioners verksamhet«. Enligt den andra uppfattningen stod dylika idéer i strid med målen för verksamheterna; ett organ utanför vetenskapen kunde aldrig besitta den reella sakkunskap som krävdes för att förstå dess villkor. Man deklarerade att de förhållanden som utvecklats under det andra förhållningssättet sågs som ett oskattbart arv i länder med germanskt universitetsväsende.⁸⁹

I Sverige har utvecklingen gått i den riktningen, att universiteten och högskolorna från den högsta administrationens sida betraktas och behandlas såsom i stor utsträckning självstyrda anstalter. Inom ecklesiastikdepartementet, till hvilket universiteten och flertalet

nerna om departementsorganisationen, jfr Svenbjörn Kilander, *Den nya staten och den gamla* (Uppsala, 1991), 167–178, och Sundin, *Ingenjörsvetenskapens tidevarv*, kap. 4; debatten kring kommitténs slutbetänkande analyseras i Catrin Andersson, *Tudelad trots allt* (Stockholm, 2004), kap. 5.

88. *Undervisningsdepartementet*, 40ff.

89. *Ibid.*, 47f.

högskolor höra, har utbildat sig en allt fastare tradition att i fråga om dessa anstalters ledning i allmänhet tillmäta vederbörande vetenskapliga korporationers utlåtanden en afgörande betydelse, äfven i sådana fall då, exempelvis i fråga om undervisningen i vissa discipliner eller tillsättandet af vissa lärartjänster, starka krafter sökt göra andra hänsyn gällande.

Att utvecklingen gått i denna riktning har sin helt naturliga grund. Den, som har någon föreställning om, huru fort vetenskapen i sin utveckling rusar förbi den, som ej kan samla sina krafter för att följa med, förstår, att fordran på verklig sakkunskap i fråga om vetenskaplig forskning och undervisning i regel aldrig kan fyllas af administrativa organ, huru än dessa utrustas. Om det exempelvis gäller att afgöra frågan om tillsättning af en akademisk lärartjänst eller om anslag till viss forskningsmateriell eller om anordnandet af undervisningen i en vetenskaplig disciplin, finnes icke någon högre myndighet att fråga till råds än vederbörande vetenskapsmän själfva.

Kommittén ansåg det vara »en framsynt undervisningspolitik« att göra de yngre högskolorna delaktiga av det arv som karakteriserades med denna myndighetsförklaring. Annars riskerade dessa institutioner att förlora sin högskolekaraktär. Dessa principresonemang fördes under rubriken »Universiteten och högskolorna böra äga en viss grad af autonomi«.

Man vände sig också mot en alternativ uppfattning, som utifrån en vinkling av den så kallade bottenskoletanken ville knyta fackskolor och fackhögskolor inom samma verksamhetsområde till varandra. Kommittén konstaterade att en sådan anknytning skulle göra det möjligt att gå till högre vetenskaplig utbildning med bara lägre fackkunskaper, men utan den allmänna bildning som studentexamen garanterade. Anknytningen skulle tillföra endera eller båda nivåerna uppgifter som förryckte de mål respektive institution hade. Antingen skulle den högre undervisningen bli mindre vetenskaplig och mer elementär – eller så skulle den lägre och praktiskt inriktade bli mer allmän och högskoleförberedande. Vi anar här ett mönster i hur de olika slagen av utbildning relaterades till varandra: den högre kunde lätt uppfattas som opraktisk, medan den praktiska gärna klassades som lägre.

Förslagen gav en skarp bild av förhållandet mellan stat och högre läroanstalter i ett system präglad av germanskt universitetsväsende, en

ordning som enligt kommittén borde präglade »hela den vetenskapliga odlingens fält«. De nya högskolorna med sina vetenskaper borde således, för nationens skull, inlemmas i denna ordning under ett och samma statsorgan. Det blev inget undervisningsdepartement – först efter Olof Palmes tillträde som ecklesiastikminister ändrades namnet 1968 till Utbildningsdepartementet. Men utifrån upplevelsen av att befinna sig i »en märklig öfvergångstid« vad gällde synen på högre utbildning gjorde sig kommittén vissa diagnoser av sin samtid. De rymde hypoteser om den framtid som är historia för oss efterkommande.⁹⁰

Medan studierna vid fackhögskolorna genom forskningens framsteg hade gått från att vara skolmässiga till att bli vetenskapliga, menade kommittén att utvecklingen vid universiteten på sätt och vis gick i motsatt riktning: »Det i äldre tider allmänt tillämpade fria vetenskapliga studiesättet har här efter hand gifvit vika för en genom studieplaner och så gott som obligatoriska studiekurser normerad undervisning.« Gränserna mellan olika slags institutioner höll på att upplösas: »liksom universitetens fakulteter äro att anse som ett slags tekniska högskolor, så äro tekniska högskolan och öfriga här omförmälda högskolor att anse som ett slags fristående universitetsfakulteter, förgreningar af det svenska universitetsväsendet i dess vidsträcktare bemärkelse«.⁹¹

I de följande kapitlens utforskning av detta högskolesystems historia ska vi se om och i så fall hur dessa spådomar gick i uppfyllelse.

90. Ibid., 50, 41.

91. Ibid., 43.

3 *Kirurgerna*

I detta kapitel ska vi följa Karolinska mediko-kirurgiska institutet (KI), vars utveckling tidigt knöts till universitetens. Utbildningen vid deras medicinska fakulteter var föreläsningsbaserad. Den ansågs högre, men på sitt sätt opraktisk. Utbildningen för kirurgernas hantverk var praktikbaserad. Den ansågs också mer praktisk, men samtidigt lägre. Med sina utbildningstraditioner påverkade de båda institutionerna varandra, som delar i ett system.

Institutet inrättades 1810. Det fick 1874 rätt att anordna disputationer för doktorsgraden, men först 1906 rätt att utdela den genom promotioner; om än sammankopplade kunde disputationen och promotionen som institutioner alltså särkopplas. Som tillämpningsskola hade institutet påverkats av universitetet och kom i sin tur att påverka andra institutioner, som förebild och som hård gränsvakt. Sedan man som första fackhögskola erhållit sina doktorsrättigheter var man inte mycket för att vidga rätten till andra, och på den medicinska domänen ville läkarkåren gärna förbehålla sig själv en allmän jurisdiktion, som vi ska se i senare kapitel.

Mot slutet av detta kapitel ska jag kort teckna utvecklingen och normbildningen även efter 1906, i avsikt att ge en bakgrund till Karolinska institutets agerande i de kommande kapitel som behandlar senare tider. När ett forskningsimperativ växte sig starkare visade sig fackhögskolan mer på offensiven än universitetsfakulteterna i mobiliseringen av resurser för att bygga ut forskningen på nya vis. Professionen utgjorde inte någon harmonisk enhet utan aktörer och läroanstalter inom medicinen kunde uppfatta varandra som motspelare. Avslutningsvis ska någ-

ra konkreta byggfrågor få illustrera resursmobilisering och institutionsbyggande vid KI.¹

Kirurgiska skolan blir ett institut

Efter krigsnederlaget mot Ryssland 1809 miste Sverige universitetet i Åbo. Lundaprofessorn Esaias Tegnér diktade om att inom rikets gräns erövra Finland åter. En annan respons var kungens beslut 1810 att inrätta ett »Institut till danande af skicklige Fältläkare«. Brist på fältskärer hade varit ett problem och inrättningen benämndes även fältskärinstitutet. Vad »fältläkare« skulle innebära var ovisst, liksom vad en »underläkare« var, men sådana hade snabbutbildats för att möta bristen. Detta skedde utanför de tidskrävande utbildningslinjer som fanns, den medicinska och den kirurgiska. En önskan att förena dessa linjer låg i bestämningen *mediko-kirurgiska*. Innan vi kommer in på institutets organisatoriska omvandlingar ska jag peka ut tre intresseformationer som påverkade dess utveckling. Dessa omgivningsfaktorer kan knytas till staten, sjukvården och andra läroanstalter.

Den nya institutionen fick inga egna medel i form av arvegods eller så utan finansierades från start med statsanslag, vilket skapade ett speciellt beroende. Den var också knuten till statens uppgifter på det militära området. En aspekt av dessa band var att läroanstalten skulle förenas

1. En suveränt sakkunnig institutionsöversikt är Daniel Normark, »Karolinska mediko-kirurgiska institutet 1810–1960«, i Inger Huldt m.fl., *Från läkarskola till medicinskt universitet* (Stockholm, 2013), som även rymmer översikter över senare tidsperioder. Aktuella översikter över anknytande teman ges i Ingemar Nilsson, »Vetenskapen«, i Karin Johannisson m.fl. (red.), *Medicinen blir till vetenskap* (Stockholm, 2010); Nils Sjöstrand, »Läkarnas grundutbildning 1800–1977« och »Forskarutbildningens växlingar«, i Nils Sjöstrand (red.), *Ett sekel med läkaren i fokus* (Stockholm, 2003). En detaljerad skildring av den äldre historien är Frithiof Lennmalm, *Karolinska mediko-kirurgiska institutets uppkomst och utveckling* (Stockholm, 1910), som är första delen av de tre i *Karolinska mediko-kirurgiska institutets historia* (Stockholm, 1910); en än mer detaljerad skildring av det följande halvseklet ges i Göran Liljestrand, »Allmän översikt av institutets utveckling och verksamhet«, i de två första banden av de fyra i *Karolinska mediko-kirurgiska institutets historia 1910–1960* (Stockholm, 1960). En mer allmän översikt över svensk medicin ges i Gunnar Broberg (red.), *Til at stvdera lækedom* (Lund, 2008). Ett professionssociologiskt perspektiv på läkarna utvecklas i Carina Carlhed Ydhag, »Det medicinska fältet«, i Brante m.fl. (red.), *Det professionella landskapets framväxt*; ett mer historiskt perspektiv präglar Motzi Eklöf, *Läkarens ethos* (Linköping, 2000); kirurgerna behandlas i Bo S. Lindberg, *Kirurgernas historia* (Uppsala, 2017).

med ett garnisonssjukhus, avsett att möta militärens behov av läkarvård och samtidigt tjäna som övningskola för eleverna. Föreningen blev inte riktigt som tänkt, men finansieringen gick via Garnisonssjukhusets byggnadskommitté fram till 1833.

Om statsintresset i detta fall var speciellt så var sjukvårdsintresset mer allmänt. Det blev större och mer svåradministrerat.

Medicinare i Stockholm hade 1663 associerat sig för att hävda sina intressen mot angränsande grupperingar. Under namnet Collegium medicum stabiliserades sammanslutningen, vars jurisdiktion kom att vidgas. Till exempel inlemmades Kirurgiska societeten 1787 i medicinarnas collegium. Omvandlingen från skråorganisation till kungligt ämbetsverk markerades 1813, då namnet ändrades till Sundhetskolegium och ansvaret för sjukvården i riket vidgades. Collegium fick även överinseende över apotekare, veterinärläkare, dentister, barnmorskor och andra aktörer på den vidare medicinska domänen.²

Karolinska institutet var närmast en del inom collegium. Initialt var institutionerna samlokaliserade, och rollerna som institutsinspektor respektive kollegieordförande förenades i samma personer, men 1852 införskaffade institutet en brevtämpl för att ange sig själv som avsändare. Sundhetskolegium hade 1834 tagit över det ekonomiska ansvaret efter den militära starten. Året efter tog det äldre Serafimerlasarettet definitivt över som undervisningssjukhus. Härtill kom flera andra, som Allmänna barnbördshuset.

Förutsättningarna för hälso- och sjukvården ändrades med kommunalförordningarna av år 1862, då institutionerna kommun och landsting kom till och trädde in som huvudmän. När det allmännas ansvar för folkets hälsa byggdes ut och lasaretten blev fler, växte också behovet av läkare och andra arbetare i vården. Det statliga ansvaret för högre utbildning och det kommunala för medborgarnas vård korsades i undervisningssjukhuset. Institutets professorstjänster var förenade med befattningar som avdelningsföreståndare och överläkare vid lasaretten. Sjukvårdsinrättningarna ingick i ett system som växte under överinseende av Medicinalstyrelsen, som 1878 efterträdde Sundhetskolegium och inte primärt såg till undervisningen.

Ett tredje inslag i omgivningen att förhålla sig till, utöver stats- och

2. Den institutionella trögheten på området undersöks i Rolf Gustafsson, *Traditionernas ok* (Solna, 1987); jfr Wolfram Kock (red.), *Medicinalväsendet i Sverige 1813–1962* (Stockholm, 1963).

sjukvårdsintressena, var andra utbildningsinstitutioner. KI:s relation till universitetet kommer vi till strax. Här noterar vi att man kom att engagera sig i tvister med olika aktörer om gränsdragningarna för arbets- och kompetensområden. Ett exempel är dragkampen med barnmorskorna om jurisdiktionen över deras praktik, vilken underordnades medicinen, inte minst genom att manliga läkare styrde över utbildningen. Genom separeringens och hierarkiseringens samverkande logiker – kvinnligt och manligt hölls isär, det manliga gjordes överordnat – skapades och återskapades en genus- eller könsmaktordning.³

Tre andra yrkeskårer och deras läroanstalter är av speciellt intresse här. Collegium medicum föreslog 1812 att en veterinärprofessur skulle inrättas vid Mediko-kirurgiska institutet – det var inte självskrivet hur gränsen mot djursjukvård skulle dras – men i stället grundades 1821 Veterinärinrättningen i Stockholm. Med Farmaceutiska institutet tillkom 1837 en utbildningsgång som inte bara byggde på lärlingssystemet. Tandläkarna var inte många men skulle examineras av Sundhetskolegium, och aspiranter fick följa undervisning i teoretiska ämnen vid Karolinska institutet, inom vilket Tandläkarinstitutet öppnade 1898. I senare kapitel ska vi följa hur dessa institutioner kom att strida om gränsdragningar och självbestämmande i relation till läkarkåren. För denna utgjorde hänvisningar till överordnad medicinsk vetenskap en avgörande tillgång i kampen om tolkningsföreträde och resurser. Som vi ska se verkade separeringens och hierarkiseringens krafter även för att upprätthålla en kunskapsmaktordning.

Läkarna var alls inte ett passivt föremål för omgivande intressens spel utan utgjorde som profession en resursrik aktör. Man organiserade sig 1808 i Svenska Läkaresällskapet, bland vars stiftare fanns blivande professorer och medicinalråd. Som ett föreningsband skulle Läkaresällskapet främja kontakter, fortbildning, medicinsk vetenskap. Man ordnade möten, gav ut *Handlingar* och från 1839 tidskriften *Hygiea*, som blev ett centralt organ för kåren. Efter hand associerades framväxande lokalföreningar, som Göteborgs läkaresällskap. Sedermera tillkom även specialistföreningar, som Sektionen för obstetrik och gynekologi.⁴

När läkarna blev fler tillkom ytterligare organisationer, som Provin-

3. Lisa Öberg, *Barnmorskan och läkaren* (Stockholm, 1996), 30f, 299ff; en utdragen kontrovers behandlas i Ottosson, *Sjukgymnasten*.

4. Historiker över Läkaresällskapet har kommit vid en mängd jubileer, senast 2008; grundligast är Frithiof Lennmalm, *Svenska Läkaresällskapets historia 1808–1908* (Stockholm, 1908). Organisationsutvecklingen belyses i *Svenska Läkaresällskapet 175 år* (Stock-

cial-läkareföreningen 1880, vilken kom att stå bakom Allmänna Svenska Läkaremötet. Ur tidigare organisationer uppstod 1903 Allmänna Svenska Läkareföreningen för att hävda kårens sociala ställning. Den bytte namn till Sveriges Läkarförbund, gav ut *Läkartidningen*, bevakade lönefrågor och engagerade sig i yrkesetiken, ett klassiskt kännetecken på en profession. De svenska läkarna var välorganiserade, med en arbetsdelning där Läkaresällskapet hade en vetenskaplig inriktning, Läkarförbundet en mer facklig. Kåren blev väl representerad i riksdagen och förmögen att hävda sina intressen gentemot andra professionella grupper.⁵

STRIDEN MED UNIVERSITETEN belyser skarpt hur intressen stod mot varandra även inom läkarkåren, framför allt mellan lärare vid olika utbildningsinstitutioner – trots att de i princip hade samma mål. Den nya läroanstalten i Stockholm kom att utkämpa ett hundraårskrig med de medicinska fakulteterna. De inslag i regleringen av utbildningen som orsakade sådan strid kan vara lite svårgreppade för en sentida läsare, men konfliktlinjerna ska förhoppningsvis klarna med framställningens gång.⁶

När kirurgskrået 1787 inlemmades i Collegium medicum fick man överta ansvaret för »kirurgiska skolan«. Härtill fanns tre lösligt organiserade professorer. De föreläste för blivande kirurger, vilkas huvudsakliga utbildning var lärlingsbaserad, men examineringen låg under Collegium. Benämningen av de examinerade latiniserades och akademiserades: från mästerfältskär till kirurgie magister. Medicine studerande från universitetet kunde examineras efter tjänstgöring vid Serafimerlasarettet, en praktik som till dels ersatte lärlingstiden, och fick då bekläda fältskärsposter. Till nydaningarna efter statsvälvningen och krigsnederlaget 1809 hörde institutet för fältläkare och två professorer för det. Organiseringen var aningen formlös, men undervisning kom igång hösten 1811.

Med tillkomsten av Sundhetskolegium 1813 samlades de äldre lärarbefattningarna till institutet, som fick sex professorer. De övertog examineringen av kirurgie magistrar. En kirurgisk eller medicinsk utbildning gav rätt att driva läkarpraktik, men för behörighet till allmänna tjänster

holm, 1983); utifrån ett professionaliseringsperspektiv behandlas utvecklingen av en specialitet i Ulrika Nilsson, *Kampen om kvinnan* (Uppsala, 2003).

5. Sjöstrand (red.), *Ett sekel med läkaren i fokus*. Om läkarnas riksdagsrepresentation, se Öberg, *Barnmorskan*, kap. 4; 90f.

6. En översikt över skeendet, vilken till dels syftar till att roa andra läkare, är Ulf Lagerkvist, *Karolinska institutet och kampen mot universiteten* (Hedemora, 1999).

krävdes båda. Denna ordning innebar att institutet fick två kategorier elever: dels de egna som genomgick de tre examinationer som slutade i kirurgie magister-graden, dels medicine licentiat och doktorer som bara siktade på den avslutande kirurgexamen. Den kirurgiska skola som blivit ett institut och hade tillgång till undervisningssjukhus knöts till universitetens medicinska fakulteter, som inte hade samma förutsättningar för praktisk utbildning. Samtidigt som utbildningsinstitutionerna kopplades samman bevakades gränsen mellan dem.

Ett förslag om att sökande till lärartjänster vid institutet skulle avlägga disputationssprov avslogs 1815 av Kungl. Maj:t med hänvisning till »den verkliga skillnad som är emellan ett läro Embete vid Universiteterna och vid Medico Chirurgiska Institutet«. Det reglemente som kom samma år var kortfattat, men vi noterar att man kunde antas som elev efter genomgången inträdesexamen eller genom att ha den förberedande mediko-filosofiska examen från universitetet. Namnet Karolinska mediko-kirurgiska institutet stabiliserades något år senare, då institutionen fått egna lokaler på Kungsholmen, där den försågs med ett kemiskt laboratorium. En del av verksamheterna kvarstannade på Kungsholmen till 1940-talet. De professorer som var överläkare vid undervisningssjukhusen hade i stället sin verksamhet vid dem.⁷

En tidigt ryktbar lärare var Jacob Berzelius. Han var både medicine doktor och kirurgie magister, men är väl mest känd som kemist, ungefär som läkaren Carl von Linné är känd som botanist. Båda verkade inom den farmaceutiska delen av läkekonsten. Gränserna för läkarens utbildnings- och arbetsområden gick på andra sätt i äldre tid. Flera ämnen som blev naturvetenskaper hörde ursprungligen till medicinska fakulteten, som botanik, kemi och fysik, eller läran om naturen – härav benämningar som *physicus* och *physician*. Men dessa studier kom att föras över till filosofiska fakulteten, till vilken redan hörde de astronomiska och matematiska konster som räknats till *artes liberales*. Vi kan också notera att både Linné och Berzelius under längre perioder vistades vid lärdomscentra på kontinenten för att förkovra sig; den förre fick sin doktorsgrad i Nederländerna. Utländska studieresor var ett institutionaliserat inslag i läkarnas högsta utbildning och skulle så förbli.⁸

7. Lennmalm, *Karolinska*, 120; *Kongl. Maj:ts nådiga reglemente för det här i staden inrättade Medico chirurgiska institutet* (Stockholm, 1816).

8. [Östlund], »1655 års konstitutioner«, 115; Bo S. Lindberg, *Peregrinatio medica* (Uppsala, 2019).

ETT FÖRNYAT REGLEMENTE förde 1822 institutet bortom den militära ramen. I en ingress klargjorde kungen att man skulle dana praktiska läkare till statens tjänst i alla grenar av medicinalverket. Reglementets paragrafer klargjorde sedan organisationen. En av professorerna skulle vara inspektör, med ansvar för verksamheterna. Sökande till lärarplatser borde vara både kirurgie magister och medicine licentiat eller doktor, samt offentlig försvara »Theser, som de sjelfve välja, eller någon af dem författad afhandling«, och hålla en föreläsning.⁹

För inträde – mer precist: för rätt att examineras i och med att undervisning och examinering var särkopplade uppgifter – krävdes den förberedande mediko-filosofiska examen. Detta krav gällde alla när inträdesexamen avvecklades, men medicine studerande från universitetet kunde fortfarande gå till direkt institutets tredje examen. Fast prövningen för den innefattade utökade krav på kunskaper och sjukhustjänstgöring i Stockholm.

De medicinska fakulteterna fann den nyordning de inte tillfrågats om oacceptabel: de studerande man redan examinerat kunde inte prövas på nytt av ett hantverksbetonat institut i Stockholm. Den latenta gränstvisten blev till öppen konflikt. Fick institutet växa kunde den medicinska utbildningen och sedan hela universitetet flyttas till Stockholm. En bakgrund till akademikernas farhågor var det europeiska modet att avveckla äldre landsortsuniversitet och öppna nya i huvudstäderna, som i Berlin 1810. Oron var inte obefogad. I riksdagen skulle förslag om att lägga ned Uppsalauniversitetet återkomma under decennier. Kommitteer presenterade kompromissförslag, men positionerna hårdnade.

FRÅN UNIVERSITETSHÅLL menade man att en flytt skulle bli kostsam för staten. Det var också dyrt att leva i huvudstaden, vars frestelser och politiska liv skulle störa lärjungar och lärare. Dessutom hotades universitetet. Den som kraftfullast drev denna linje blev Israel Hwasser, medicine doktor och kirurgie magister. Efter mångårig gärning vid Åbo

9. Kongl. Maj:ts förnyade nådiga reglement för det i hufvudstaden inrättade Carolinska-medico-chirurgiska institut (Stockholm, 1822). Bestämmelser kring ventilerings av »theser eller afhandlingar«, såsom val av opponenter, finns i Kongl. Maj:ts Sundhets-collegii beslut, angående ordningen vid de examina och öfrige specimina, som enligt Kongl. Maj:ts förnyade nådiga reglemente af den 11 december 1822, skola afläggas vid Carolinska medico-chirurgiska institutet i Stockholm (Stockholm, 1823); i Jan Lindsten m.fl., *KI – avhandlingar 1810–1874* (Stockholm, 2010) dokumenteras specimenringsavhandlingar och, framför allt, doktorsavhandlingar framlagda vid universitetet av personer med anknytning till KI.

akademi återvände han 1830 till Uppsala för en lärostol i medicin. Läkarpaktik upptog inte hans tid, utan han ägnade sig åt ett skriftställarskap i den romantiska naturfilosofins anda.¹⁰

Hwasser upphöjde medicinen på ett sätt som gjorde honom till en läkarkårens banérförare. Samtidigt fastslog han lärarkallets och sin fakultets höghet i universitetet, vars samlande idé var närmast helig. Institutionen fick inte stympas eftersom dess möjligheter att realisera den sanna bildningen då skulle förödas. Vetenskapen skulle skåda inneboende sammanhang, inte mekaniskt registrera empiriska iakttagelser. Med stor energi utvecklade Hwasser 1829 sina idéer i den initialt anonyma skriften *Om Carolinska institutet: Betraktelse öfver det medicinska uppfostringsverkets närvarande tillstånd* – vi noterar här talet om *uppfostring*. Han brännmärkte »begäret efter den titel, som hittills ensamt tillhört Faculteternas legitimationsgrad«, och som för en uppfostringsanstalt präglad av »*technicismen*« i tiden skulle innebära en falsk innehållsdeklaration.¹¹

Doktorsgraden med sin titel och sina symboler är af Academiskt ursprung, och betyder icke blott den mognade bildning, som berättigar till konstens sjelfständiga utöfning, utan äfven att densamma rotar sig uti den vetenskapernas totalsammanfattning, hvilken af Universitetsinrättningen skyddas och upprätthålles, och således bär characteren af den idé, som utgör en sådan inrättnings fundamentalprincip.

Karolinska institutets huvudargument för att bli en självständig medicinsk högskola var, å andra sidan, att studerande bara i Stockholm kunde få den praktiska skolning som gjorde dem till dugliga läkare. I huvudstaden fanns en stor befolkning samt vårdinrättningar och samlingar i undervisningens tjänst, resurser som saknades i de små universitetsstäderna. Tydligast fördes institutets talan av Berzelius, vars ryktbarhet gav tyngd åt hans ord. I en inläga från 1837 tillbakavisade han den argumentation som hänvisade till universitetets idé.¹²

10. Sven-Eric Liedman, *Israel Hwasser* (Stockholm, 1971).

11. [Israel Hwasser], *Om Carolinska institutet* (Stockholm, 1829), 70, 73.

12. Citat efter Lennmalm, *Karolinska*, 189; Berzelius var sedan länge sekreterare i Vetenskapsakademien, men kvarstod som honorärprofessor vid KI.

Med universitets-idé har man för afsikt att uttrycka det, vid stiftningen af högskolor, fordom gällande grundbegrepp, att dessa skulle vara centralpunkter, där all genom studier åtkomlig kunskap skulle på ett ställe erhållas. Att denna idé är vacker kan lika litet bestridas som att den är utförbar i det skick, hvori bildningen för särskilta yrken nu mera måste vara. Man gjorde då icke skillnad på skola för allmän medborgerlig bildning och på skolor för tillämpning vid hvilka, jämte läsekunskap, borde inhämtas en genom erfarenhet vunnen skicklighet i dennas användande. Detta åter fordrar att tillämpnings-skolan anlägges på ställen där denna skicklighet i utöfning kan förvärfvas. Därom vittnar den mängd af tillämpnings-skolor, som i alla länder blifvit anlagda på från universiteten aflägsna, men för tillämpningen tjänliga ställen. [---] På frågan: hvilkendera bör uppoffras, den icke verkställbara universitets-idén, eller ett fullständigare uppnående af tillämpnings-skolans ändamål, kan icke gifvas mer än ett svar.

Som vi ser stod olika sätt att se på »tillämpningsskolor« mot varandra. Konflikten gick genom läkarkåren, framför allt mellan lärare vid olika läroanstalter med uppgift att utbilda läkare. Läkarna utgjorde inte en homogen profession med enhetlig intressebildning, än mindre så lärarna. I detta gränsdragningsarbete var höjden avgörande. Vem som var över- respektive underordnad handlade inte bara om status utan även om resurser och, möjligen, om överlevnad. I denna dragkamp återkom frågan om doktorsgraden som en tydlig markör.

Frågekomplexet blev även politiskt omtvistat. Höga ämbetsmän och politiker värnade den universitetsinstitution vid vilken de skolats. För den liberala oppositionen blev den konkreta frågan också en symbolfråga, vilken ansågs visa hur verklighetsfrämmande de konservativa positionerna var. Läsningarna gjorde att lösningen kom att förhållas in i 1900-talet. Hur lite som hände på trettio år antyds av Hwassers ord från 1859 om återkomsten till Sverige 1829.¹³

Der hade den crassare materialismen rest upp hufvudet och hotade att förstörande angripa Sveriges gamla culturanstalter, och

13. Citat efter Gustaf Heinrichius, »Israel Hwasser och Finland«, *Svenska Litteratursällskapet i Finland: Förhandlingar och uppsatser*, nr 20 (1906), 254; han hänvisar till en skrift jag inte lyckats återfinna.

inrymma medicinens bildningsvård inom en handtverksskola i Stockholm, der dess ställning måste blifva vanärande och dess character åtminstone komma att sakna all den elevation, som sann vetenskap ensam förmår skänka. Att detta försök, om det hade framgång, skulle vara början till en verklig och fullständig destruc-tionsprocess af den högre Svenska bildningen i dess helhet, kunde med säkerhet förutses[.]

Institutet blir en högskola

Vid Karolinska institutet hade dock åtskilligt hänt, som att kliniken blivit en institution i undervisningen. Denna utveckling ingick i ett internationellt mönster. Efter en studieresa till kontinentens lärdomscentra inrättades vid slutet av 1830-talet en speciell klinik vid Serafimerlasaretet. På kliniken fick valda patienter åskådliggöra såväl sjukdomstillstånd som tekniker för tolkning av tecken på olika tillstånd. De studerande övades i diagnosticering samtidigt som de sjuka blev till »kliniskt undervisningsmaterial«. Med sina smått rituella ronder etablerades undervisningsformen snabbt.¹⁴

Efter Berzelius blev Anders Retzius institutets främste företrädare. Han var utbildad i Lund, där han blev medicine doktor sedan han blivit kirurgie magister i Stockholm. Efter en tid som *theoretices professor* vid Veterinärinrättningen, som initialt hämtade flera lärare från human-medicinen, blev han 1824 tillförordnad professor i anatomi vid KI, sedan ordinarie och så inspektör 1830–60. Som företrädare för ett av de teoretiska ämnena som omsider kom att kallas prekliniska skapade han, efter studieresor till kontinenten, en annan institution i undervisningen: det anatomiska museet. Liksom klinikundervisningen ingick dess preparat i en åskådningspedagogik, även om anatomin och anatomisalen inte laborerade med levande människor. Samlingarna ingick i naturalhistoriska och analytiska former för kunskapsbildning; de var föremål för både systematisk-taxonomiska och komparativa studier.¹⁵

14. Karin Johannisson, »Kliniken«, i Johannisson m.fl. (red.), *Medicinen blir till vetenskap*; Thomas Neville Bonner, *Becoming a physician* (Oxford, 1995).

15. Eva Åhrén, »Museerna« och Tony Gustafsson, »Anatomi«, i Johannisson m.fl. (red.), *Medicinen blir till vetenskap*; jfr John Pickstone, *Ways of knowing* (Manchester, 2000).

Retzius återupptog mikroskopet som observationsinstrument och blev internationellt uppmärksammat. Ryktbarheten bidrog till att han lockade studerande från Uppsala och Lund. De följde den reformerade undervisningen i Stockholm för att sedan återvända till fakulteterna och avlägga medicine kandidat-examen i de teoretiska ämnena.

Relationen mellan utbildningsinstitutionerna var dysfunktionell. Situationen blev orimlig och gav upphov till en ström av förslag och motförslag, kompromisser och försök att skjuta på avgörandet. Exempelvis diskuterades 1840 möjligheten att samla all medicinsk undervisning i huvudstaden till en institution, benämnd »Medicinsk chirurgico-pharmaceutisk academie«. Den skulle höjas till samma teoretiska nivå som de medicinska fakulteterna och ha rätt att kreera både medicine och kirurgie doktorer. Organisationsidéen var om inte polyteknisk så poly-medicinsk, även om veterinärmedicinen och tandläkekonsten föll utanför.¹⁶

EN NY STADGA kom till slut 1861. Den knöt an till de nya universitetsstatuterna från 1852. Att de skulle följas i tillämpliga delar bidrog till en drift mot likformighet.¹⁷

Första paragrafen förklarade att Karolinska institutet skulle delta i läkarbildningen, med de medicinska fakulteterna, genom att »wid hufwudstadens kliniska inrättningar bestrida den hufwudsakligaste delen af den praktiska underwisningen så i medicin som i kirurgi, samt, lika med nämnde Fakulteter, ega att anställa praktisk-medicinsk eller Medicine Licentiat-examen«. Denna examen var alltså inriktad på läkarpraktiken, vilket gav den en annan funktion än den licentiatexamen som på andra håll kom att ta sikte på forskningsförberedelse. Det var en liten seger att den fick avläggas vid institutet, vars kirurgie magister-examen därmed avvecklades. En doktorsgrad hade också varit på förslag, men därav blev intet.

Det avgörande var dock att kandidatexamen, som innefattade teoretiska eller prekliniska ämnen, *inte* fick avläggas i Stockholm. I förlängningen av detta låg spørgsmålet om vilket berättigande KI:s lärostolar i dessa ämnen hade. För läroanstalten kunde frågan oroa. Den kunde

16. *Om Carolinska medico-chirurgiska institutets förvandling till en fullständig medicinsk undervisnings-anstalt, under benämning af Medicinsk chirurgico-pharmaceutisk academie* (Stockholm, 1840).

17. SFS (1861), nr 36.

provocera riksdagen, som finansierade professorer utan studerande att undervisa och examinera.

Överinseendet flyttades från Sundhetskollegium – som hade sina sjukvårdsintressen att bevaka – till kansler för Uppsala universitet. Institutet inordnades i det akademiska systemet. Där tydliggjordes dess underordning, till exempel genom avsaknaden av inflytande över valet av kansler.

Den inre styrelsen utgjordes av lärarkollegiet, vilket bestod av de ordinarie professorerna. Kollegiet valde vart tredje år en inspektor, som kunde väljas om. En dekanus, som var vice inspektor, utsågs årligen utifrån tjänsteålder. Förvaltningsutskottet hanterade ekonomin när Sundhetskollegium inte längre gjorde det.

Behörig att söka lärartjänst var den som förvärvat medicine doktorsgrad, vilket innebar att KI inte kunde bilda sina egna lärare. Kompetensen kunde visas genom lärdomsprov i form av en disputation och två föreläsningar; disputationsavhandlingen borde vara på svenska, föreläsningarna skulle vara det. När kollegieledamöterna sedan hade att avge omdömen fick inga andra grunder åberopas än »graden af ådaga-lagd wetenskaplig skicklighet«. För professorer gick kollegiets förslag till kansler för vidare befordran till Kungl. Maj:ts avgörande. Adjunkter och docenter utnämndes av kansler.

För behörighet att följa undervisningen i licentiatexamens ämnen fordrades medicine kandidat-examen jämte fyra månaders kliniktjänstgöring från ettdera universitetet. Kravet på kandidatexamen för att få tjänstgöra vid institutets kliniska inrättningar stod i fokus för motsättningen mellan de läroanstalter som var bundna vid varandra. KI fick alltså inte examinera i de teoretiska ämnena trots att anatomi, fysiologi och andra ämnen i kandidatexamen ingick i uppräknningen av ämnena i »den wetenskapliga underwisningen vid Institutet«. Logiken bakom systemets konstruktion var inte pedagogisk.

Till undervisningen hörde fem offentliga sjukvårdsinrättningar, vid vilkas kliniker de studerande skulle tjänstgöra tolv månader. Dessutom fanns bibliotek och anatomiskt museum jämte andra samlingar, till exempel av »Kirurgiska instrumenter och bandager« samt kemiska och farmaceutiska preparat.

MOTSÄTTNINGARNA BESTOD. De problem som fått en instabil lösning i 1861 års stadga blev så svårhanterliga att man helst sköt frågorna på framtiden.

Regeringen försvarade universiteten, vilka rustades upp med nybyggen för bland annat kemiundervisningen. För de medicinska fakulteterna tillkom undervisningssjukhus i samverkan med landstingen. Detta minskade beroendet av den praktiska utbildningen i Stockholm.

Riksdagen kämpade för institutet. Man menade att fakulteternas monopolisering av den teoretiska undervisningen lett till en separation mellan teori och praktik som var till olycka för läkarutbildningen. Ytterst drabbade den samhället. Med tanke på att studietiderna borde kortas och att fakulteterna fått fler lärare och bättre förutsättningar för klinisk undervisning var det statsekonomiskt oförsvarligt att varken universitetens eller institutets resurser nyttjades fullt ut. Eftersom alla tre läroanstalterna var rustade för att meddela både teoretisk och praktisk undervisning borde de ges rätt att göra det.

Den rätten fick de 1874, då det kom nya stadgar. Första paragrafen förklarade att *både* Karolinska institutet och de medicinska fakulteterna skulle delta i *både* den teoretiska och praktiska utbildningen av läkare. Paragrafen fick en för oss intressant avslutning: »hvarjemte institutet eger att bedöma och att afgifwa witsord öfwer de afhandlingar, hwilka af medicine licentiater, för winnande af medicine doctors grad, wid institutet utgifwas och offentlig förswaras».¹⁸

Detta var första gången doktorsdisputationen tog plats utanför universitetsinstitutionen, även om det var inom en av dess gamla fakulteter. Med detta kunde institutet självt bilda sina lärare, i stället för att hämta dem från universiteten eller att dess elever begav sig till akademierna för att disputerat *pro gradu medico* och få behörighet till lärartjänster. En gränsmarkering kvarstod dock. KI hade inte rätt att utdela doktorsgraden, utan den som disputerat i Stockholm måste ta sig till Uppsala eller Lund för att promoveras och få sin grad.

Kandidatexamen och disputationsrätten var 1874 nya element i den institutionella ordningen. De var principiellt avgörande. Vad gäller övriga punkter vi följer var nyheterna mer marginella; uppställningen följde KI-stadgan från 1861. Vi kan dock notera att den mediko-filosofiska preliminärexamen som gav behörighet inte längre omfattade latin utan bara fyra realämnen. Syftet var närmast att studenter från latinlinjen skulle komplettera med dem. Ett par organisationsförändringar som är tecken på expansioner ska också noteras. Det anatomiska museet delades upp i två: ett för normal och komparativ anatomi, ett för patologisk.

18. SFS (1874), nr 97.

Framför allt tillkom tre laboratorier utöver det kemiska: det fysiologiska, det patologisk-anatomiska och det rättsmedicinska.¹⁹

Dessutom tillkom 1874 en examensstadga som var gemensam för KI och de medicinska fakulteterna. För den teoretiska kandidatexamen krävdes bland annat att man genomgått övningar på de olika »laboratorierna«, medan det för den praktiska licentiatexamen listades tjänstgöringar på olika »kliniker«.²⁰

UTVECKLINGEN VID INSTITUTET blev fortsättningsvis fredligare, åtminstone vad gällde relationen till universiteten. Likheter med dem blev fler, under en fortgående expansion och allmän modernisering, som rörelseriktningen kan karakteriseras i efterhandsperspektivet. Till exempel avvecklades medicine licentiat-eden 1878, tillsammans med fältskärs-, tandläkar- och andra eder, för att ersättas av en moderniserad läkared. Under den nya ordning som stadgats tillkom 1877 en studerandekorporation som blev stabil, Medicinska föreningen. Medlemskap i den blev sedan obligatoriskt, som nationstillhörighet i universitetsstäderna.²¹

Som redan antytts spred sig vid samma tid ännu en institution i undervisningen, utöver kliniken och museisamlingen: laboratoriet. Kemin hade från start haft ett laboratorium. På klinikerna tillkom omsider mindre laboratorier, som kunde arbeta med diagnostiska prover och som kom att föra med sig laboratorieassistenten som personalkategori. Dessutom etablerades alltså laboratorier med demonstrationer och övningar i de teoretiska ämnena.²²

Större laboratorier växte så fram som egna rum, separerade från klinikerna med sina levande, lidande patienter – renodlade för att med apparater och instrument observera och mäta fenomen snarare än tolka diffusa symtom. Detta fokus på grundläggande processer utvecklades inom de prekliniska ämnena. Forskningen inom dem expanderade under de nya förhållandena och utvecklade ett experimenterande modus

19. Lennmalm, *Karolinska*, 263 om mediko-filen.

20. *SFS* (1874), nr 110.

21. *SFS* (1878), nr 57; jfr Elin Malmer, »De försvunna ederna«, *Scandia* (1996). Wilhelm Engström (red.), *Studentliv* (Stockholm, 2010); jfr Liljestrand, »Allmän översikt«, kap. 12.

22. Johannisson, »Kliniken«; Bodil Persson, *När kvinnorna kom in i männens värld* (Lund, 1994). Jfr Pickstone, *Ways of knowing*; Bonner, *Becoming a physician*; Andrew Cunningham & Perry Williams, *The laboratory revolution in medicine* (Cambridge, 1992).

för kunskapsbildning. Denna laboratorierevolution inom medicinen var ett internationellt fenomen, som i läkarutbildningen medförde viss spänning i förhållande till dess kliniska inslag.

REDAN 1886 kom återigen nya stadgar. De var modellerade efter 1876 års universitetsstatuter, samtidigt som element från institutets äldre stadgor fanns kvar i ny ordning. I första paragrafen återkom uppgiften att delta i läkarutbildningen, men formuleringen av den var rakare och med en ny vändning: »såsom en medicinsk högskola«.²³

Det var likartat på andra punkter. Skrivningar var nya men de reella omständigheterna etablerade, som att *rektor* ersatte *inspektör*. Lärarkollegiet skulle bestå inte bara av ordinarie utan även extra ordinarie professorer. En expansion märks i nya kategorier anställda, som laboratorer och amanuenser vid klinikerna. De förra skulle tillsättas som professorerna, med användning av den sakkunniginstitution som införts vid universiteten tio år tidigare. Dessutom tillkom möjligheten att till en tjänst kalla någon, »känd för utmärkt skicklighet i den vetenskap, hvarom fråga är«. Möjligheten kom att utnyttjas. Vid universiteten var kallelseförfarandet strängare reglerat, men även där var man pigg på att i gammal korporativ anda kalla sina kolleger.²⁴

Expansionen blir tydlig i institutets »samlingar och inrättningar«, en fras från universitetsstatuterna. Hit hörde biblioteket jämte en mängd »materiella hjälpmedel för undervisningen«. Museer och samlingar fanns kvar, till exempel av förlossningsinstrument. Sedan 1874 års stadga hade ytterligare laboratorier tillkommit så att de 1886 var sju, med tillhörande apparater och instrument, för ämnen som kemi, fysiologi och histologi men även farmakologi och hygien.

Ett nytillkommet kapitel om disputationer preciserade de summariska vändningarna från 1874. Skrivningarna låg nära universitetsstatuternas, men nämnde inte latin först utan talade bara om svenska språket. Rätt att offentligen ge ut och försvara disputation – ordet kunde vid denna tid även avse själva texten – hade den som sökte lärartjänst eller docentbefattning, liksom medicine licentiat som ville vinna doktorsgrad. Lärarkollegiet skulle utse en opponent, efter vilken följde de två opponenter författaren fick utse. Kollegiets ledamöter satte sedan betyg på både innehåll och försvar, i god akademisk ordning.

23. SFS (1886), nr 34.

24. Widmalm, *Det öppna laboratoriet*, 160.

Under 1890-talet sökte respondenter tillstånd att skriva avhandlingar på tyska. Dispenser beviljades och tyskan gick om svenskan under 1910-talet, för att redan under 1930-talet i sin tur överflyglas av engelskan. Andra dispenser gällde disputationer i teoretiska ämnen redan efter den kandidatexamen som rymde just dessa ämnen; som vi sett förberedde licentiatexamen på den medicinska domänen primärt för en praktik som läkare, inte som forskare.²⁵

Tidens högre värdering av forskning fick en skjuts genom Alfred Nobels testamente. Lärarkollegiet fick uppgiften att utse den som gjort den viktigaste upptäckten »inom fysiologiens eller medicinens domän«. Efter olika utredningar och turer utdelades Nobelpris 1901 för första gången. Karolinska institutets ställning i offentligheten stärktes.

STÄLLNINGEN GENTEMOT UNIVERSITETEN stärktes också. Till exempel fick institutet 1893 rätt att delta i valet av universitetskansler, som blev gemensam för universiteten och KI. Den nedtoning av särskiljande gränser som bidrog till likformighet blir tydlig i några nya bestämmelser från de tre åren 1906–08, vilka jag här ska presentera i omvänd ordning.

Nya stadgar kom 1908, i direkt anslutning till universitetsstatuterna. Som i dem kom en ny formulering i kapitlet om undervisningen: »Institutets uppgift är att meddela en på vetenskaplig forskning grundad undervisning.« Revisionen innebar inga omvälvningar, men vi noterar att den växande organisationen medförde tillkomsten av ett nytt ledningsorgan. Kollegienämnden skulle hantera vissa löpande ärenden. Den största nyheten bland de punkter vi följer gällde behörigheten: studentexamen med vissa betyg i biologi, matematik, fysik och kemi, men inga krav på latinkunskaper. Detta innebar en tidsvinst i relation till kravet sedan 1822: den mediko-filosofiska examen som fick avläggas vid universitetet. I andra ändan av utbildningsgången bestämdes att doktorsavhandlingar fick skrivas på svenska, tyska, engelska, franska.²⁶

Intresset för tidsvinster är än tydligare i den gemensamma examensstadgan från 1907, som innebar en grundlig översyn av den från 1874. Läroanstalterna skulle upprätthålla en vetenskaplig undervisning och »de för undervisningen afsedda institutioner och kliniker«. Vi noterar att skrivningen *institutioner* här ersatte 1874 års *laboratorier*; även

25. Sjöstrand, »Forskarutbildningens växlingar«, 371; Liljestrand, »Allmän översikt«, kap. 9 (448ff om dispenser) och kap. 11.

26. SFS (1908), nr 136.

om språkbruket vacklade kring benämningar som laboratorium, institution, avdelning blev det klart att de kliniska ämnena huserade i just kliniker, de andra i institutioner. Vidare skulle till kansler inlevereras planer för ändamålsenliga studier på kortast möjliga tid. Lärarna skulle klargöra kunskapsfordringar och efter hand tentera i de ämnen som ingick i examina. Man skulle ge ut en studiehandbok och i god tid upprätta undervisningsplaner för kommande termin. Vi kan konstatera, som i kapitlet om akademikerna, att tydligare planer sågs som ett medel för att effektivisera studierna.²⁷

En stadgejustering som innebar slutpunkten för vårt huvudspår kom 1906. KI fick anordna promotioner. De akademiska myndigheterna hade tillstyrkt utan kommentarer. Rätten att själv utdela doktorsgraden till den som disputerat vid lärosätet markerade att man inte var beroende av andra för att dana sina lärare.²⁸

Samtidigt markerade institutet sin syn på den akademiska ritualen genom att göra sin första promotion demonstrativt enkel. Storstadsinstitutionen hade förknippats med mer frisinne än de konservativt ämbetsmanliga universiteten, där just medicinare och naturvetare ofta stått för mer kulturradikala inslag. Som promotor förklarade anatomiprofessorn Erik Müller, i ett tal på svenska, att de medeltida institutionerna disputation och promotion genom historien fortlevt »med en seghet, vilken vid första påseende påminner om de rudimentära organens kvarstående i stamutvecklingen«. Men likväl hade akten sitt berättigande som »den andliga odlingens riddaredubbning« även i »det 20:de århundradet, det praktiska arbetets tidevarv, som trycker sin allvarliga och demokratiska prägel på vår enkla promotion«.²⁹

I resten av detta kapitel ska jag översiktligt skildra utvecklingen vid KI ett par decennier efter detta införande av promotionsrätten, då forskning kom att uppfattas som en allt mer central uppgift. Men vetenskapen åkallades inte med samma hänförelse av politikerna som av professorerna, vilka vi ska se fann nya sätt att mobilisera resurser till sin forskning. Jag ska ge en bild av KI-professorernas normbildning och sätt att i agera i resursfrågor. Avsikten är att till kommande kapitel måla upp

27. SFS (1907), nr 47; *Studiehandbok för de studerande vid Karolinska mediko-kirurgiska institutet* (Stockholm, 1908). Tredje delen av *Karolinska mediko-kirurgiska institutets historia* behandlar just »kliniker och institutioner«.

28. SFS (1906), nr 13; RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 16/2 1906 nr 12.

29. Citat efter Liljestrand, »Allmän översikt«, 463ff.

en bakgrund som kastar ett förklarande ljus över dessa aktörers förhållningssätt till andra institutioner och deras sökande efter olika resurser.

Senare utvecklingslinjer

Karolinska institutets självkänsla var stadig till hundraårsjubileet 1910. Detta firades med 600 gäster, däribland en rad kungligheter, stats- och ecklesiastikministrarna, universitetskanslern jämte representanter för inhemska och utländska läroanstalter och vetenskapssamfund, årets Nobelpristagare i medicin med flera. Många talare uppehöll sig vid institutets och medicinens storartade utveckling. Hedersdoktorer promoverades, däribland Emanuel Nobel, liksom doktorer efter avlagda prov.

Promotor talade nu latin. Den nypromoverade Israel Holmgren, som några år senare blev professor i medicin vid KI, tackade vid middagen: »Jag gör det med ett uttalande af förhoppningen, att af den idealitetens och hänförelsens heliga eld, utan hvilken ingen blir en verklig naturforskare, en gnista måtte falla också i våra själar. / Jag höjer mitt glas för den *medicinska forskningen* som en av vår tids främsta kulturbärare.«³⁰

Samtidigt blev stugan trång. När antalet studerande växte krympte utrymmet, relativt sett, trots utbyggnader på Kungsholmen. Där bedrevs undervisning och forskning i de prekliniska ämnena med sina växande laboratorier. När forskningen närmade sig grundläggande naturvetenskapliga frågor fjärmade sig verksamheterna från läkarskolans traditionella uppgift. Trångboddhet blev ett problem även för undervisningssjukhusen med sina kliniker. Förhållandena gav upphov till två byggfrågor: dels för Karolinska institutet, dels för Serafimerlasarettet.³¹

Svaret på dem blev den så kallade enhetstanken, som förenade frågorna i en vision om att samla vård, undervisning och forskning på ett ställe. En förebild var det nya Rikshospitalet i Köpenhamn, som 1910 förenat de tre uppgifterna under en huvudman, staten. Enhetstanken drevs framför allt av KI, som menade att chefer vid undervisningssjuk-

30. *Karolinska mediko-kirurgiska institutet och Tandläkarinstitutet under läsåret 1910–1911* (Stockholm, 1913), 110. Episoden nämns i Israel Holmgren, *Mitt liv*, I (Stockholm, 1959), 193f, som också skildrar vägen till doktorsgrad och professur via utländska studieresor.

31. Liljestrand, »Allmän översikt«, kap. 7 (med Gösta Häggqvist); Helena Ek, *Vetenskap och vård* (Stockholm, 2021), kap. 2. Det ska redan här sägas att Olof Ljungström, *Ämnessprängarna* (Stockholm, 2010) är grundläggande för översikten i detta avsnitt, särskilt vad gäller förskjutningen av forskningsuppgiften.

hus skulle vara professorer, med vetenskaplig expertis. Sjukvård var inte lärarkollegiets primära intresse.

Byggfrågorna blev svårhanterliga genom att skeendet rymde olika aktörer, med ansvar för olika uppgifter och därmed skilda intressen. På medicinens domän var den högre utbildning som staten ansvarade för beroende av andra huvudmän, närmast Stockholms stad och Stockholms läns landsting, med ansvar för offentlig vård. Det sammansatta ordet *undervisningssjukhus* antyder spänningarna. Fler intressenter – staten, staden, landstinget – skapade fler möjligheter att mobilisera resurser, men också potentiella problem, exempelvis olika blockeringar som fördröjde såväl beslut som förverkligandet av fattade beslut.

Triangelndramat komplicerades ytterligare av olika tidsomständigheter, som det finansiella läget under och efter första världskriget. Efter en ström av kommittéer och förslag i olika riktningar presenterade en statlig utredning 1928 byggplaner för ett nytt sjukhus på det så kallade Norrbackaområdet i Solna. För nybyggets namn hänvisade man till en inlägga från KI-professorer. De vände sig mot förslag som varit på tal, som det nya Rikssjukhuset eller det gamla Serafimerlasarettet, och förordade i stället Karolinska sjukhuset för att markera tillhörigheten till Karolinska institutet.³²

När förslagen behandlades av riksdagen 1930 var det statsfinansiella läget återigen krisartat. Avslag på propositionen yrkades av tre motionärer, däribland KI-professorn Israel Holmgren. Kollegieledamöter protesterade mot hans agerande. Efter nedprutningar fattade 1931 års riksdag ett principbeslut.³³

Avsaknaden av resurser för att realisera enhetstanken i ett slag hade redan tidigare medfört att man fick planera för att bygga i etapper. Detta tvingade fram prioriteringsbeslut. De aktualiserade oenigheter inte bara mellan olika huvudmän utan även inom lärarkollegiet, typiskt mellan professorer i kliniska respektive teoretiska ämnen. Interna motsättningar mellan experter var en grund för externa krafters benägenhet att avvakta – politiker dröjde gärna när professorer bekrigade varandra. Beslutet innebar i alla fall att i en första etapp bygga Karolinska sjukhuset.

Huvudbyggnaden med dess kliniker öppnade 1940. När riksdagen

32. *Betänkande och förslag rörande uppförande av nytt kliniskt sjukhus i Stockholm m.m.*, SOU 1928:26, 23f om namnet.

33. RD 1930: proposition nr 232; FK motion nr 341; RD 1931: proposition nr 132.

sedan skulle fatta beslut för KI:s teoretiska ämnen med sina laboratorier medförde det statsfinansiella läget, som var pressat av krigstiderna, att det kom besparingskrav som nästan halverade storleken på nybyggena. Professorernas protester ledde bara till fördröjningar för den andra byggetappen, men mot slutet av 1940-talet flyttade även de prekliniska ämnena in på Norrbackaområdet.

FÖRHÅLLANDENA INOM INSTITUTIONEN, aktiviteterna i byggnaderna, förändrades också. De stadgar som skulle ge form åt verksamheterna reformerades 1916, i anslutning till de nya universitetsstatuterna, men de innebar bara smärre justeringar. Mest notabel är frånvaron av en förändring. För KI tillkom ingen motsvarighet till den kärnfulla portalparagraf som fastslog att universitetets uppgift var »vetenskaplig forskning och undervisning«.³⁴

Undervisningsuppgiften reglerades genom 1907 års gemensamma examensstadga, som tidigt ansågs vara i behov av anpassningar efter utvecklingens krav. Vidare önskade man slutgiltigt lösa de bindningar mellan läroanstalterna som skapat en så komplicerad organisering av den medicinska utbildningen, med låsningar som blockerade reformer. Utifrån sågs den mycket utdragna studietiden som ett problem, inte minst med tanke på behovet av läkare för folkhälsans höjande. Somliga såg en lösning i tidigare specialisering. Mot sådana idéer protesterade lärosätena, som menade att bredd och djup måste bevaras för att säkra kvaliteten. Frågan om reformering av examensordningen blev till en kamp om läroplanen som drogs i än längre långbänk än byggfrågan.³⁵

Ett batteri av kommittéer fick utreda hur samhällets behov av läkare skulle matchas mot de behov utbildningsinstitutionerna ansåg sig ha. Olika aktörer hade olika uppfattningar om vilka behov som var viktigast, liksom om vilka uppgifter som var läroanstalternas primära. Professorerna hade sina prioriteringar, men var beroende av de samhällsrepresentanter som i en mening var avnämarna av deras tjänster och som beslutade om resurser. Viljorna var många. Först 1954 lyckades riksdagen fatta beslut om en ny studieordning.³⁶

34. SFS (1916), nr 67.

35. Sjöstrand, »Läkarnas grundutbildning«, 338–346; Liljestrand, »Allmän översikt«, avsnittet »Undervisningen« i kap. 2–7.

36. RD 1954: proposition nr 212.

FORSKNINGSUPPGIFTEN blev omsider viktigare, men var i början av 1900-talet inte föremål för samma statliga intresse som utbildningen. Oredorna efter första världskriget gjorde det sedan svårt att upprätthålla publiceringskanaler – som vi såg i *Akademikerna* steg tryckkostnaderna till ohanterliga nivåer.

Engagerade medicinare kallade 1919 till ett möte hos Läkarsällskapet under ledning av universitetskanslern. En Uppsalaprofessor förklarade att forskningen var så viktig för utvecklingen att det var avgörande att skapa ekonomiska förutsättningar för forskarna och deras publikationer. Svenska Sällskapet för medicinsk forskning bildades för att samla in medel. I ett meddelande förklarade en av initiativtagarna, KI-professorn Gösta Forssell, att »den rena forskningens bana« skulle avfolkas om de unga läkarna tvingades till praktiken för sitt bröd. »Därigenom riskerar den svenska praktiska medicinen att förlora den ryggrad av exakt vetenskaplig skolning, utan vilken den icke kan hålla sig upprätt.« Den institutionella innovationen kom att motta många donationer och stödde initialt tidskrifter. Dessutom gav man understöd till framför allt yngre forskare, som i konkurrens med andra kunde söka anslag till specifika uppgifter.³⁷

Detta initiativ för kanalisering av stöd till forskning var inte ensamt i tiden. Genom en donation om 5,5 miljoner kronor till KI 1922 bildades Stiftelsen Thérèse och Johan Anderssons minne, som lärarkollegiet kom att råda över. Donator hade önskat lindra lidande genom både vetenskaplig forskning och praktiska åtgärder, men professorerna dirigerade stödet till avancerade studenter och andra som ägnade sig åt forskning. Ensidigheten ledde till kontroverser med donator.³⁸

En äldre möjlighet utgjorde Nobelstiftelsens resurser. Om ett pris hölls inne kunde större delen av prissumman föras över till en särskild fond för den prisutdelande institutionen. Medicinpriset hölls inne under världskriget och ytterligare två gånger under 1920-talet, i syfte att bygga upp den egna fonden. Ur denna kunde man dela ut forskningsstöd till

37. Sara Johansson (red.), *Forskning för livet* (Stockholm, 2019). Den inledande historiken i denna bok är en bearbetad återvinning av motsvarande text i boken *Forskning för livet* från 1994; ambitionen är helt annan i de historieskrivande texterna av Olof Ljungström, som i inledningen till den senare boken får heta Ljungberg och sägs ha »letat i arkiven«. Gösta Forssell, *Svenska Sällskapet för medicinsk forskning* (Stockholm, 1919), 4.

38. Liljestrand, »Allmän översikt«, 109–114, 162–168.

sig själv, eller sikta på att förmera medlen för att skapa ett Nobelinstitut. Vid Vetenskapsakademien gjorde Nobelkommittéerna i kemi och fysik likadant, men i mindre omfattning. Agerandet kom omsider att uppmärksammas och kritiserats i offentligheten.³⁹

Dessa och andra finansieringsmöjligheter beredde väg för en ny hållning vid KI. En yngre generation aktörer tog sikte på forskning, närmast experimentell laboratorieforskning. De behöll detta fokus även efter disputation och professorsutnämning, i stället för att som äldre professorer mer ägna sig åt lärargärningen och inkomstbringande läkarpraktik. Två centrala aktörer i denna process var Einar Hammarsten, som blev professor i kemi, och Göran Liljestrand, som blev docent i fysiologi innan han blev professor i farmakologi. Till denna förskjutning i agerande och normbildning bidrog Rockefellerstiftelsen, bildad 1913. Genom stöd till rekonstruktionen av Europas vetenskapssamfund efter kriget gav den nya förutsättningar för resursmobilisering till institutionsbyggande. Det amerikanska stödet var gränsöverskridande i förhållande till den disciplinorientering som låg i linje med den traditionella lärostolsorganisationen. Aktörer vid KI fick stora anslag över lång tid, vilket möjliggjorde utlandsvistelser, instrumentanskaffning och annat som stödde den forskning som växte sig allt större. Institutionsformeringen skedde i gränslandet mellan medicin och naturvetenskap.⁴⁰

Dessutom tillkom en ny sorts professorer. Genom en donation kunde professuren i radiologi 1936 delas i två, röntgendiagnostik respektive radioterapi. Då den senare närmast var en forskningsprofessur ifrågasattes om innehavaren skulle ha säte i lärarkollegiet. Året efter inrättades med Nobelmedel ett Nobelinstitut, med en avdelning för biokemi som blev ett sätt att återbörda en forskarbegåvning till KI. Denne blev som avdelningsföreståndare professor, men utan röst i lärarkollegiet. Vid Nobelinstitutet tillkom 1940 en avdelning för neurofysiologi genom ett anslag till en forskningsprofessur från Knut och Alice Wallenbergs stiftelse, bildad 1917. En tredje avdelning, för cellforskning, inrättades 1944, då riksdagen beviljade medel till en personlig professur för ännu en KI-begåvning. Vid Nobelinstitutet, som formellt var skilt från Karolinska institutet, bedrevs experimentell och instrumenttugg laboratorieforskning om basala biomedicinska förhållanden. Aktörerna fick stora

39. Ibid., 541, 573ff; Franz Luttenberger, *Nobelpriset som vetenskaplig resurs* (Uppsala, 1997); Robert Marc Friedman, *The politics of excellence* (New York, 2001), kap. 12.

40. Ljungström, *Ämnessprängarna*.

anslag från Rockefeller- och Wallenbergstiftelserna. Två av dem kom att tilldelas Nobelpris av kollegiet.⁴¹

Dessa forskningens nya frontmän hade sina motsvarigheter på andra håll. Under mellankrigstiden tillkom personliga professurer och institut bland annat vid Vetenskapsakademien, Uppsala universitet och Stockholms högskola. Forskningsinriktade kemister och fysiker utmärktes med Nobelpris och kunde bygga institutioner med hjälp av såväl offentliga medel som privata stiftelser. De var en ny sorts akademiker, som gick över gränser och kryssade sig fram mellan stolar och möjligheter. Om professorn tidigare var en ämbetsman som i Kungl. Maj:ts tjänst examinerade studenter, kunde den nya tidens professor vara ett entreprenöriellt snille och en dynamisk lagledare som bedrev forskning i sin vetenskaps tjänst. I KI:s drift från läkarskola till forskningsinstitution har dessa aktörer karakteriserats med en slagkraftig bild: ämnessprängarna.⁴²

En mer komplicerad logik kompletterade den äldre lärostolsordningen, där statsmakterna inrättade och finansierade en professur som ingick i ett utbildningssystem och ledigförklarades offentligt. I den nya ordningen kunde enskilda aktörer från privat håll söka resurser för personer som blev professorer, men inte lärare, och ibland föreståndare för forskningsinstitut som befann sig på marginalen av utbildningsinstitutionen. Som det vacklande språkbruket gjort gränserna mellan laboratorium, institut och avdelning oklara, blev relationerna mellan professur, ämne, institution obestämda.

Forskningsimperativets verkningar gav upphov till diskussion om vilka KI:s uppgifter egentligen var med tanke på vad som sades i stadgarna från 1916. Utifrån initiativ inom lärarkollegiet kom 1934 justeringar av stadgarna. Mest slående är den nya inledningen av portalparagrafen: »Karolinska mediko-kirurgiska institutets uppgift är vetenskaplig forskning och undervisning inom medicinens olika grenar.« Vi noterar här tågordningen mellan uppgifterna, med forskningen först, liksom spänningen mellan den vidgning som låg i adjektivet *vetenskaplig* och insnävningen i frasen *inom medicinens olika grenar*. Vissa hade velat for-

41. I Liljestrand, »Allmän översikt«, skildras hur dessa aktörer fick sina professurer: Elis Berven, Hugo Theorell, Ragnar Granit (118–123) och Torbjörn Caspersson (176f); i tredje och fjärde bandet av *Karolinska mediko-kirurgiska institutets historia 1910–1960* skildrar de själva skeendena, mer eller mindre utförligt.

42. Björck & Kaiserfeld, »Akademiens historia«, 245–250; Ljungström, *Ämnessprängarna*.

mulera uppgiften annorlunda: »vetenskaplig medicinsk forskning och undervisning«.⁴³

DEN NYA FORSKARBANA som tycktes öppna sig bidrog nog till att disputationsfrekvensen vid KI började stiga runt 1920. Mängden avhandlingar att bedöma blev betungande för professorerna. Man skapade 1928 en ny institution, som fick utarbeta förslag till lärarkollegiets betyg. Betygsnämnden bestod av några fasta ledamöter och några utsedda för respektive disputation.⁴⁴

Någon formaliserad utbildning av forskare var det inte fråga om vid denna tid, men laborationsövningar utgjorde en mötesplats där intresserade studenter kunde fördjupa sig i experiment och ämnesföreläsare urskilja potentiella forskarämnen. Adepter som ville och kunde fortsätta blev autodidakter, men skolades som assistenter och amanuenser in i hantverket genom att delta i arbetet på laboratorierna. Professorerna ägnade sig inte åt handledning i sentida mening, men hade betydelse som rekryterare och förmedlare. De kunde ge utmärkelser till uppfattade begåvningar genom att mäkla resurser, från Sällskapet för medicinsk forskning, Anderssonska stiftelsen och andra håll. Resursförmedlingen underlättades av benägenheten att sitta på flera stolar. Professorerna kunde även förmedla kontakter för vistelser hos intressanta forskare i andra länder, varifrån adepterna återvände med nya impulser. Studieresor till utlandet var alltså viktiga för läkarnas högsta utbildning och bidrog till att uppamma den självständighet och initiativkraft som krävdes. Den nya sortens professorer kunde också vara betydelsefulla som förebilder.⁴⁵

Mot senare delen av 1940-talet hade verksamheterna vuxit till en sådan omfattning att professorerna fick byta en del av sin föreläsningsskyldighet mot »forskningsundervisning«. Benämningen brukades av

43. SFS (1934), nr 217; RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 31/5 1934 nr 35.

44. Liljestrand, »Allmän översikt«, 87ff, 452f; Sjöstrand, »Forskarutbildningens växlingar«.

45. Fragment ur medicinares memoarer ger en bild av tidens forskning och väg till doktorsgraden: Carl Gustaf Bernhard, *Huset på höjden* (Stockholm, 2000); Ragnar Granit, *Hur det kom sig* (Stockholm, 1983); Holmgren, *Mitt liv*; Ulf Lagerkvist, *Den långa långt försvunna stund* (Stockholm, 1992); Torgny Sjöstrand, *Sanningen är ett barn av sin tid* (Stockholm, 1987); Hugo Theorell, *Växlande vindar* (Stockholm, 1977); Yngve Zotterman, *Med alla sinnen öppna* (Stockholm, 1971). Mest konkreta är Bernhard och Lagerkvist.

KI-professorer in i 1960-talet och än senare. Forskning och skolning av forskare blev allt mer centrala uppgifter, trots avsaknaden av uttryckligen organiserad forskarutbildning.⁴⁶

Institutioner materialiseras

Norrbackaområdets bebyggelsehistoria ska i en avslutande blyxtbelysning få konkretisera de tendenser som antytts ovan. Staten, staden och landstinget prioriterade undervisning och sjukvård framför forskning, vilket innebar att man gav företräde åt Karolinska sjukhuset och dess kliniker.⁴⁷

Men redan innan det byggdes hade den så kallade Vanföreanstalten flyttat dit under namnet Norrbackaanstalten. Dess utbildning för rörelsehindrade barn var primärt socialpolitiskt motiverad, men till anstalten knöts en klinik för undervisning och forskning i ortopedi med en KI-professor som föreståndare.⁴⁸

Genom aktörer som på samma gång byggde och använde sig av KI fick man inflytande över ytterligare enheter och resurser i anslutning till sjukhuset.

Radiumhemmet drevs sedan 1911 av Cancerföreningen med stöd av donatorer, staden och staten. Dess föreståndare, röntgenforskaren Gösta Forssell, var en tidig företrädare för radiologin. Han satt i Cancerföreningens styrelse och fick 1916 en personlig professur vid KI som 1927 blev ordinarie. Inför Gustaf V:s 70-årsdag 1928 engagerade sig denne entreprenörielle aktör i en insamling som inte primärt vände sig till välsituerade filantroper utan genom moderna massmedier till folkets breda lager. Kungen bestämde att medlen skulle gå till att bekämpa kräftsjukdomar, ett ändamål som inbringade fem miljoner till en jubileumsfond. Forssell kom att ingå i två kommittéer, en som utredde hur fondmedlen skulle användas, en annan som utredde hur ett nytt sjukhus skulle byggas. Förslagen blev att Radiumhemmets verksamhet skulle

46. Liljestrand, »Allmän översikt«, kap. 1, avsnittet »Forskningsundervisning«; jfr Bernhard, *Huset på höjden*, 115: »Någon organiserad forskningsundervisning fanns inte då.«

47. Byggfrågorna skildras i Göran Falkenberg m.fl., *I skuggan av ett boktorn* (Stockholm, 2013); en mer arkitekturhistorisk översikt ges i Anders Bergström m.fl., *KI – arkitektur och kunskapsmiljö* (Stockholm, 2010).

48. RD 1931: proposition nr 118; Sten Friberg, »Orotopedi«, i fjärde bandet av *Karolinska mediko-kirurgiska institutets historia 1910–1960*.

flyttas till det nya sjukhusområdet, och att Gustaf V:s jubileumsklinik skulle ha en radioterapeutisk inriktning.⁴⁹

Professorskollegan Israel Holmgren protesterade. Som riksdagsman förklarade han att det var djupt olyckligt att rikta in cancerforskningen helt ensidigt mot radiologi, och att de reella besluten om detta vägval fattats i nätverk bortom offentlig insyn. Riksdagsbeslutet gick honom dock emot och Radiumhemmets nybygge restes i anslutning till Karolinska sjukhuset.

NORRBACKAOMRÅDET KLÖVS av Solnavägen. I den andra byggetappen kom på den västra delen nya byggnader för Karolinska institutet med dess prekliniska ämnen och laboratorier. Men dessförinnan tillkom även där andra enheter.

Medicinalstyrelsen hade tidigt efterfrågat en socialhygienisk avdelning vid Statsmedicinska anstalten, som inrättats 1909 för att bistå i arbetet för folkhälsan. Men 1935 föreslog man i stället ett institut för uppgiften. Under utredningsarbetet, i vilket starka KI-krafter deltog, fjärmades den tänkta institutionen från Medicinalstyrelsen och dess praktiska behov. I stället närmades den till Karolinska institutet, som kom att få tillgång till nya lokaler genom att professorn i hygien blev föreståndare för det nya institutets hygieniska avdelning. Dess laboratorier behövde utvidgas, menade lärarkollegiet vid remissbehandlingen, »med hänsyn till den akademiska undervisningens behov«. Under utredningsarbetet hade man från Rockefellerstiftelsen lyckats utverka ett miljonbidrag. Detta bidrog till att göra riksdagen positiv, och Statens institut för folkhälsan inrättades. Dess byggnad blev 1941 det första på det västra Norrbackaområdet och kom att kallas »Rockefellerhuset».⁵⁰

Nobelinstitutet fick sex år senare två nybyggen genom anslag från Nobelstiftelsen, ett för neurofysiologi, ett för biokemi och cellforskning. Som flera andra marginalinstitutioner var Nobelinstitutets position i KI:s organisation lite tvetydig, liksom Tandläkarinstitutet ett institut i institutet. Organisationen institutionaliserade på sitt sätt särkopplingar: vetenskap men inte vård, forskning men inte undervisning.

49. Turerna utreds i Anders Persson, *I kräftans tecken* (Göteborg, 2002), senare delen av kap. 4; den yngre Forssell är en central aktör i Solveig Jülich, *Skuggor av sanning* (Linköping, 2002).

50. Citat efter RD 1938: proposition nr 139, 78; RD 1939: Statsutskottet utlåtande nr 156, 4. Ljungström, *Ämnessprängarna*, 104; jfr Karin Johannisson, »Folkhälsa«, *Lychnos* (1991), som dock inte ägnar själva institutionsbildningen så stor uppmärksamhet.

Ungefär samtidigt tillkom en byggnad för KI:s administration och bibliotek och sedan även nybyggen för de teoretiska ämnena, till vilka riksdagen gav anslag. Området har sedan fortsatt att byggas om och ut.⁵¹

Som synes blev Karolinska institutet en institution med god förmåga att mobilisera resurser för en expansion av verksamheterna, inte minst sin forskning. Företagsamma aktörer satt på många stolar och kunde få stöd från flera håll, från offentliga såväl som privata källor. I ett par senare kapitel ska vi undersöka vad KI-professorernas benägenhet att gå över gränser – samtidigt som vissa gränser bevakades hårt – kunde innebära för andra institutioner på den medicinska domänen.

51. RD 1937: proposition nr 219.

4 Teknikerna

Kanske säger det något om svenskt kynne, tänker jag, att av de professioner som är aktuella i denna bok är det ingenjörs kåren som lockat till mest historisk forskning. Mycket grundarbete är alltså gjort, och jag ska ge ett lite eget upplägg åt detta kapitel om den första högskolan utanför fakultetsordningen att få en doktorsgrad. Bland annat ska jag behandla vissa förutsättningar för den tidiga organiseringen av utbildningen med någon utförlighet eftersom samma betingelser präglade formeringen av institutioner på andra domäner. Med dessa bakgrundsteckningar, jämte några inledande begreppsutläggningar, ger framställningen en grund även för senare kapitel. Vi ska se att det finns paralleller till etableringen av andra tillämpningsskolor som blev högskolor.

Kungl. Tekniska högskolan (KTH) står i fokus. Som antyddes i inledningen har idéhistorikern Nils Runeby utforskat de skeenden som ledde till riksdagens beslut 1876 att göra en högskola av Teknologiska institutet. Han analyserade denna process mot bakgrund av å ena sidan teknikernas formering som en profession med sina intressen, å andra sidan omgivningens, inte minst politikernas, intresse för den teknik ingenjörerna förknippades med. Runeby karakteriserade debattläget som en motsättning mellan *proteknisk framstegsuppfattning* och *antiteknisk kulturkritik*. Maskinen var något mer än en materiell artefakt, något att projicera både förhoppningar och farhågor på. Olika förslag på hur den nya teknikens krafter skulle integreras i ett mer polariserat samhälle benämnde han *socialtekniska lösningar*. De harmoniseringssträvanden som skulle värna ordningen kunde utgå från en proteknisk eller antiteknisk hållning. Kamp var ett alternativ till kompromisser. Jag menar att Rune-

bys formelartade motsatspar har en tillämplighet som inte är bunden till 1870-talet med dess industrialisering.¹

I en senare studie återkom han till teknikerna. Många ingenjörers syn på industrinäringens potentialer och problem låg nära arbetsgivar-sidans. Deras hållning till industrins arbetare relaterade Runeby till po-lerna *konfrontation* och *integration*. I anslutning till det senare alternati-vet introducerade han i svensk historieforskning begreppet *organiserad kapitalism*, en benämning på det skede i industrikapitalismens utveck-ling som mot sekelskiftet 1900 ansetts följa på den klassiskt liberala pe-rioden. Skedet inbegrep en breddning av statsmaktens ansvar för olika samhällssektorer och deras utveckling. Som vi ska se i detta och andra kapitel kom politiska satsningar på högre utbildning för näringarna att ses som medel för att stärka den nationella konkurrenskraften. Jag me-nar att detta perspektiv har en tillämplighet som inte är begränsad till den tekniska domänen.²

Dessutom menar jag att det kan vidgas på ett fruktbart sätt genom att relateras till ett begrepp som den amerikanske historikern Charles Maier myntat. Han har i termer av *produktivism* – *the politics of producti-vity* – karakteriserat en samling idéer från kristiden efter första världs-kriget om hur ett hotande upplösningstillstånd kunde mötas. Maier har begripliggjort hur en samhällsvision, präglad av effektiviseringsidéer inom amerikansk progressivism, runtom Europa kunde omfattas i po-litiska läger som borde varit ideologiskt oförenliga. Men samling kring

1. Runeby, *Teknikerna, vetenskapen och kulturen*. Även jag har bidragit till historieskriv-ningen om ingenjörs kåren, med översikter i »Ingenjörerna«, i Jakob Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria* (Stockholm, 2009) och »A distinguished scienti-fic field?«, men detta kapitel utgår närmast från *Teknikens art och Staten, Chalmers och vetenskapen*; en del vändningar ur dessa och andra tidigare studier har jag återvunnit i den följande framställningen. En grundläggande studie av ingenjörerna utifrån ett sociologiskt upplyst historiskt perspektiv är Boel Berner, *Teknikens värld* (Lund, 2012); en svindlande översikt över ingenjörs kulturen i tekniksamhället Sverige och mycket mer ges i Svante Lindqvist, *Tidens retorik* (Stockholm, 2023). Andra översikter är Glenn Sjöstrand, »Det teknologiska fältet«, i Brante m.fl. (red.), *Det professionella landskapets framväxt* och Gunnar Wetterberg, *Ingenjörerna* (Stockholm, 2021).

2. Nils Runeby, »Americanism, Taylorism and social integration«, *Scandinavian jour-nal of history* (1978); jfr Jan Larsson, »En ny nationell effektivitet«, i Lars-Göran Tede-brand (red.), *Historieforskning på nya vägar* (Lund, 1977). För en historiografisk diskus-sion, se Eva Jakobsson, *Industrialisering av älvar* (Göteborg, 1996), 68–74; jfr de fylliga referenserna i Mats Fridlund, *Den gemensamma utvecklingen* (Stehag, 1999), 227f not 38, och min egen syn i Björck, *Staten, Chalmers och vetenskapen*, 474 not 10.

industrins tillväxt blev lättare om fokus flyttades från fördelnings- till produktionsfrågor. Produktionsökning gav en välbefinnandshöjning som upplöste en grund för motsättningar. Samhället framstod utifrån den produktivistiska synvinkeln gärna som en fabrik eller ett maskineri, vilket i sin tur fick politikern att framgå i en speciell dager. Produktivismen som tolkningskategori kastar ljus över ideologisk förändring även i Sverige, vill jag hävda, över framväxten av rationella samförståndslösningar för tillväxt, välbefinnande och välfärd under sakliga experters ledning. Den belyser även en möjlighet för ingenjörerna att argumentera för resurser till sin utbildning och forskning. De byggde förutsättningar för den tillväxt som var samhällsviktig.³

Men innan vi kommer till KTH:s bana genom det tidiga 1900-talet ska jag i de närmaste avsnitten skildra de sammanhang i vilka Teknologiska institutet (TI) 1827 inrättades och sedan utvecklades. Efter institutets omvandling till högskola och ingenjörernas formering som kår under 1870-talet blev det vanligare att tala om samhällets behov av teknikernas tjänster. Denna den organiserade kapitalismens tid inbegrep vad jag kallar *Sveriges politiska industrialisering*, alltså artikuleringen av industrins intressen för att påverka beslutsfattandet, en process som åskådliggörs i senare delen av kapitlet. Där följer jag i tre avsnitt diskussionerna om behovet av teknisk utbildning, som 1911 utmynnade i beslut om stora nybyggen för KTH, om behovet av en ny, praktisk-vetenskaplig forskning om teknik och om det behov av en teknisk doktorsgrad som efter en lång och vindlande historia 1927 ledde till en sådan.

Början till ett utbildningssystem

När historien om den tekniska utbildningen ska anses börja beror på vad man menar med teknik och utbildning.

Det förstnämnda begreppet har en trasslig historia som börjar hos de gamla grekerna. Med *tekhne* avsåg de en konst eller färdighet som en

3. Om produktivism, se Charles Maier, *In search of stability* (Cambridge, 1987), speciellt kap. »Society as factory«. Jag har utvecklat detta perspektiv i tanken på Sveriges politiska industrialisering i *Staten, Chalmers och vetenskapen* och knutit an till det i *Folkhemsbyggare*, kap. »Uppbyggliga ord i tider av kris«, men dessa strävanden har inte lett till att produktivismen fått någon större uppmärksamhet. I Danmark har tolkningskategorin uppmärksamats av Michael Wagner, som också studerat ingenjörernas historia, t.ex. »Fremtidsstaten og samfundsmaskinen«, *Slagmark: Tidsskrift for idéhistorie*, nr 56 (2009).

form av kunnande, som byggnadskonst men även läke- och talekonst. Dylika förmågor kontrasterades mot den filosofiska betraktelsen över tidlösa sanningar, *episteme*. Separeringen av kunskapsformerna kombinerades med en hierarkisering: de som ägnade sig åt produktiva konster hölls för underordnade i förhållande till de fria män som fördjupade sig i kontemplativa övningar. Under medeltiden uppkom kategorin mekaniska konster som en parallell till de fria konsterna. Ordet *teknologi* kunde senare brukas i titeln på handböcker i grammatik och retorik, konsten att hantera ord och språk. I slutet av 1700-talet användes det i tysk kameralvetenskap som benämning på en statsförvaltningskonst. Omsider kom teknologi närmast att avse läran om de mekaniska konsterna. I engelskan, primärt amerikansk engelska, rymde *technology* från början av 1900-talet en dubbling genom att även åsyfta det som i andra europeiska språk kallades teknik.⁴

Utbildning kan sägas ha förekommit så länge människor ägnat sig åt att förmedla kunskaper, färdigheter, förmågor – men när de inte själva omtalat verksamheterna som utbildning blir det svårare för efterkommande att se dem som just utbildning. Överföring av kunskaper, däribland det som kallats tyst kunskap, behöver inte ske i formella organisationer utan kan institutionaliseras i mångahanda former, exempelvis i relationer mellan generationer. Under skråordningen strukturerades inskolningen i en konst av gången från lärning över gesäll till mästare. Ännu en organisationsform är ett skolväsende som byggts upp utanför den praktik för vilken det ska tränas. Det var först ett par decennier in på 1800-talet som begreppet utbildning började brukas som benämning på sådan verksamhet. Som vi noterat i kapitlet ovan talade man tidigare om uppfostring och undervisning; skola är också ett äldre uttryck.⁵

Det är inte bara utbildningens organisering som har sin historia, utan även talet och idéerna om utbildning. När sedan normbildning och institutionsformering interagerar blir historien sammansatt.

TEKNISK UTBILDNING i modernare mening kom till i 1720-talets Frankrike för artilleriet, som krävde sina kunskaper. Även benämning-

4. Eric Schatzberg, *Technology* (Chicago, 2018); jfr Thomas Kaiserfeld, »Teknik«, i Jonas Hansson & Kristiina Savin (red.), *Svenska begreppshistorier* (Stockholm, 2022) och Björck, »Teknik och bildning i begreppshistorisk belysning«, i Åke Ingeman m.fl. (red.), *På spaning efter teknisk bildning* (Stockholm, 2009).

5. Språkbrukshistoriska belägg hämtar jag från *Svenska Akademiens ordbok, SAOB*.

en ingenjör, som stammar från medeltidslatinets ord för krigsmaskin, har militärt ursprung och avsåg dem som ledde fortifikationsarbeten. Runt 1770-talet tillkom specialskolor som *École des ponts et chaussées* för väg- och vattenbyggnadskonsten och *École des mines* för bergsverket. Syftet var att utbilda för statens behov, men omsider kom även skolor för näringarna. Revolutionen rubbade ordningen. En ny etablerades 1794 med *École polytechnique*, som stod för en grundläggande utbildning med matematisk-naturvetenskaplig inriktning. Efter den gick man vidare till de äldre specialskolorna, vilka återupprättades som *écoles d'application*, tillämpningsskolor. Denna *polytekniska* organiseringsprincip spreds sedan.⁶

I de tyska länderna skapade man också inrättningar för teknisk utbildning, under namn av *Polytechnikum* eller liknande, men även en institution som *Gewerbeschule*, yrkes- eller slöjdskola. Flera polytekniska anstalter omvandlades under 1860- och 70-talen, varefter anspråken på vetenskaplig status kom att växa under den nya benämningen *Technische Hochschule*.

I England inrättades inte tekniska utbildningsanstalter som på kontinenten, vilket indikerar att sådana varken var en direkt följd av eller en nödvändig förutsättning för industrialisering. I stället hade man ett lärlingssystem, med bas i verkstadsgolvet snarare än skolbänken. *Mechanics' institutes* tillkom dock från 1820-talet, som ett slags söndags- och aftonskolor med bildande föreläsningar.

Det polytekniska talet togs i bruk för institutionsbildningar även på närmre håll, exempelvis för Polyteknisk læreanstalt, som efter viss vacklan kring benämningen inrättades i Köpenhamn 1829.⁷

DEN SVENSKA UTVECKLINGEN faller in i mönstret. Inom den militära sfären inrättades i huvudstaden en krigsakademi vid Karlberg på 1790-talet och 1818 artilleriutbildning vid Marieberg. Vid det som blev Högre artilleriläroverket kom också väg- och vattenbyggare att utbildas,

6. För översikter över teknikerna och deras utbildning, se Rolf Torstendahl, *Engineers in Western Europe* (Cham, 2021) och Anna Guagnini, »Technology«, i Walter Rüegg (red.), *A history of the university in Europe III* (Cambridge, 2004); kompletterande belysningar av speciellt intresse här ges i Jonathan Harwood, »Engineering education between science and practice«, *History and technology* (2006) och Jennifer Case, »The historical evolution of engineering degrees«, *European journal of engineering education* (2017).

7. Michael Wagner, *Det polytekniske gennembrud* (Århus, 1999).

omsider även med civil syftning. Detta är bakgrunden till att benämningen civilingenjör infördes 1844.⁸

Bergsskolan i Falu kom till 1819 med statligt stöd. Enskilda krafter skapade Bergselementarskolan i Filipstad 1830.

I Göteborg donerade William Chalmers 1811 medel till en »IndustrieSkole för fattige barn, som lärt läsa och skrifwa«. Efter en utdragen process kom undervisning igång 1822, men på ett lite trevande vis. På förslag av Jacob Berzelius stödlades hans vän Carl Palmstedt för att organisera verksamheten. År 1829 öppnades vad som då fick heta Chalmersska slöjdskolan, med en »högre«, mer vetenskaplig inriktning är donator tänkt sig. Den kamp mot Chalmers upphöjelse till högskola som KTH kom att föra i ett senare skede fick återverkningar på KTH:s egen utveckling. Denna dragkamp är en upplysande illustration av dynamiken inom ett utbildningssystem. Exemplet ska inte utvecklas här, men något kommenteras i kapitlet *Reformerna*. Beroenderelationer mellan olika institutioner på samma domän tematiseras i fler kapitel.⁹

Svenska Slöjdföreningen bildades 1845 för att värna hantverket mot den framväxande fabriksproduktionen och tog sig an det som kom att kallas Slöjdskolan, som fick statligt stöd. Sedan tillkom ytterligare söndags- och aftonskolor, men på en nivå som ansågs lägre. Genom riksdagsbeslut inrättades 1850–51 tekniska elementarskolor, omsider högre tekniska läroverk eller tekniska gymnasier. De fick en omtvistad position mellan yrkesskolorna och TI. Skulle man utbilda för industrins praktik eller även förbereda för högre tekniska studier?¹⁰

Som synes växte det fram en mångfald av anstalter för praktisk un-

8. Utgångspunkten för den följande framställningen är Rolf Torstendahl, *Teknologins nytta* (Uppsala, 1975), jämte Runeby, *Teknikerna, vetenskapen och kulturen*. Översikter med jubileumskaraktär är Pontus Henriques, *Skildringar ur Kungl. Tekniska högskolans historia*, I–II (Stockholm, 1917–1927) och Torsten Althin, *KTH 1912–62* (Stockholm, 1979). Jag gör en generell hänvisning till dessa arbeten, men noterar påpekandet att de underskattat militärens betydelse i Sven Widmalm, *Mellan kartan och verkligheten* (Uppsala, 1990), 273ff.

9. För en analys av testamentet och den ursprungliga Industriskolan, se Mikael Carlsson, »William Chalmers testamente och den Chalmersska slöjdskolan«, *Polhem* (1997). »Industri-skola« dök upp i Carl Ulric Broocman, *Berättelse om Tysklands undervisningsverk ifrån dess äldsta tid intill närvarande tider*, II (Stockholm, 1808), 74ff; Broocman presenterade också en mängd institut för olika slags undervisning. »Institut« började sedan dyka upp som benämning på utbildningsanstalter även i Sverige.

10. Fay Lundh Nilsson & Per-Olof Grönberg, »'Inget för de lärde?'«, *Historisk tidskrift* (2019).

dervisning i början av 1800-talet. Tiden rymde även försök att ordna det röriga systemet. Stora uppfostringskommittén, eller snillekommittén med dess akademiker, tillsattes 1825 för att utreda rikets allmänna undervisningsverk – notera talet om uppfostring och undervisning. I kraftmätningen mellan konservativa och liberala synsätt segrade de för-ra, men nytänkande presenterades 1829 i kommittébetänkandets kapitel »Tillämpnings-Skolorna«.

Sådana sades bidra till att göra den vetenskapliga odlingen levande i praktiska värv och därmed till att inte »förringa värdet och inskränka nyttan äfven af de otillämpade bildningsanstalterna«. Utöver universitetens yrkesbildningar behövde staten tjänstemän för krigsmakt och bergshantering, byggnadskonst och lantmäteri, skogshållning och veterinärväsen, samtidigt som hantverk och fabriker också behövde kunniga krafter. Kommittén föreslog att tillämpningsskolor för yrken som grundades på matematik, fysik och kemi skulle förenas i en »*Polytechnisk Skola*«. Den skulle rymma två avdelningar, »en *Förberedande för de Theoretiska* och en *Fulländande för de Praktiska* studierna«. Skolan borde inte förläggas till någon universitetsort, för då »skulle begge Läroanstalterna otvifvelaktigt skada hvarannan, och den Polytechniska Skolan antingen blifva för mycket theoretisk, eller Universitets-studierna för mycket praktiska«. För att inte riskera sammanblandning fick skolan placeras i huvudstaden.¹¹

Förslagen kom inte att realiseras, men är av intresse genom sin belysning av den huvudfåra till vilken de utgjorde alternativ.

SAMMANFATTNINGSVIS konstaterar vi att bilden är splittrad. Redan benämningen av den tekniska utbildningens institutioner spretade, med en mängd substantiv och alternativa adjektivbestämningar. Flera av dessa har levt vidare. Men den historiska kontinuiteten härrör mindre ur dessa nyckelord än ur vissa nyckelfrågor, som visar utbildningsfrågornas politiska grunder och implikationer.

Varför skulle det allmänna ordna teknisk utbildning? Syftet var, enligt det enkla svaret, att för statens behov skola dugliga krafter till olika organ. Mer utvecklade svar gick i två huvudriktningar. De akademiska aktörer som på olika sätt drev bildningsfrågorna menade, å sin sida, att målet var att till praktiker lära ut de teoretiska grunderna för

11. *Betänkande af comitén till öfverseende af rikets allmänna undervisningsverk* (Stockholm, 1829), 195ff, 208; jfr Runeby, *Teknikerna, vetenskapen och kulturen*, 118ff.

deras verksamheter. De politiska aktörer som beslutade om medel till offentligt stödda institutioner var mer benägna, å andra sidan, att sikta mot en praktisk utbildning som kunde vara nyttig för medborgarna. En indirekt syftning eller nytta kunde vara att genom utbildning befordra en samhällsomvandling somliga fann önskvärd, den industrialisering av produktionen som verkade ligga i tiden och som genom möjlig välståndshöjning måhända inbegrep ett statsintresse. Institutionsbyggande aktörer fick förhålla sig till dessa poler, till vetenskapsorienterade akademiker och nyttoinriktade politiker. Som vi ska se blev ekvationen inte enklare när industrin växte sig starkare.

För vem skulle utbildning ordnas? Denna fråga kunde besvaras med »allmänheten«, men med ett brett spektrum av preciseringar: från fattiga pojkar som lärt läsa till välbeställda ynglingar som borde lära sig nyttiga ting. Frågan spetsade till den ideologiska aspekten av konservativa respektive liberala sätt att se på utbildningsfrågorna. Tidens klassbildningsprincip, att den sociala bakgrunden bestämde den bildningsväg som i sin tur var avgörande för den framtida samhällspositionen, fick institutionellt uttryck i en ordning med skilda skolgångar. De konservativas intresse gällde de högre studierna i läroverk och universitet, inriktade på klassisk bildning i kontrast till den fostran av folket för vilken det ansågs räcka med läsning och katekes. Mer reformorienterade liberaler var intresserade av en allmän folkskola, en bottenskola som skulle stärka den nationella enigheten genom att minska klassklyftorna, och av en undervisning som skulle främja näringarna genom att ta upp realämnen. En medborgarfostrande enhetsskola borde ersätta parallellskolesystemet. Till klassaspekten kom en genusaspekt. Undervisning för kvinnor och män hölls isär, den för män hölls för överordnad. Även på detta område verkade den genus- eller könsmaktordning som upprätthölls genom de två samverkande processerna separering och hierarkisering.

Hur skulle utbildningen organiseras? Denna fråga blev mer komplicerad ju mer sammansatt utbildningssystemet blev och ju mer det offentliga engagemanget växte. Det statliga intresset var initialt mycket begränsat, samtidigt som de privata initiativen var många. Teknisk undervisning organiserades separat från det allmänna utbildningssystem som fanns, i vilket statens åtaganden gällde dem som skulle tjäna den. Denna *högre* utbildning sågs därför som ett statsintresse, medan den tekniska skulle vara *praktisk* på ett sätt som knöt den till näringar och särintressen. Relationerna mellan de olika slagen av utbildning bildade

ett intrikat mönster, en kunskapsmaktordning, något som jag i *Kirurgerna* tangerade apropå relationen läkare–barnmorskor och ska diskutera utförligare i *Konklusioner*. Den högre utbildningen avgränsades från annan genom att vara av särskilt slag, något latinet och vetenskapligheten markerade. Denna separering förbands med en hierarkisering, som gjorde teknisk och liknande utbildning *lägre*. Den praktiska utbildningen utmärkte sig å andra sidan genom att vara till nytta för andra än stats-tjänarna, genom att ta sikte på levande språk och dagens realiteter. Ur denna synvinkel framstod den klassiska bildningen med sin bas i antika storheter som *opraktisk*.

Men hur skulle då olika delar i ett expanderande system organiseras i relation till varandra, och vilket innehåll skulle de förmedla? Borde utbildningar med olika syften separeras, och var relationen mellan dem i så fall hierarkisk? Aktörer som stred för sina institutioner, liksom politiker med ansvar för en större helhet, fick förhålla sig till detta spänningsfält. Gick det att vara praktisk utan att vara lägre – gick det att bli högre utan att bli opraktisk?

Teknologiska institutet

Vid riksdagen 1823 föreslogs en ny läroanstalt som ett sätt att leda unga från den överfulla ämbetsmannabanan till produktiva yrken. De bildade klassernas söner borde kunna gå från samhällets tärande till dess närande utan att genomgå nedsättande hantverkslära. Politikerna tillkallade den ryktbare teknikern Gustaf Magnus Schwartz för att utarbeta en plan. Han hade en bergsexamen från Åbo akademi och hade föreläst om teknik vid Vetenskapsakademien, där han 1812 fick titeln teknologie professor.¹²

Schwartz tänkte sig en tillämpningsskola med sikte på särskilda yrken, inte en allmän lärdomsskola. Bland remissinstanserna avstyrkte hantverkssocieteterna: mästerskap i ett yrke lärdes inte ut i en skola och undermåliga slöjdidkare borde inte få konkurrera med verkliga mästare. Kungl. Maj:t beslutade 1825 om inrättande, varpå stadgar för Teknologiska institutet fastställdes. Jag ska återkomma till dem.

12. För den följande framställningen av turerna kring det tidiga TI hänvisar jag till analysen i Lundgren, *Kunskap och kemisk industri*, kap. 7; där får Schwartz spela en annan roll än den stollige bakåträvarens, vilken andra gärna tilldelat honom.

Verksamheterna kom igång 1827 med en praktikorienterad undervisning och Schwartz som direktör. Snart uppstod friktioner mellan somliga lärare och direktören, liksom mellan denne och delar av direktionen. Konflikten skärptes och slutade med att ordföranden 1832 avgick, samtidigt som han i en skrivelse till Kungl. Maj:t hävdade att institutets syfte förfelats till följd av direktörens strävan att göra det till en hantverksskola.

EN KOMMITTÉ TILLSATTES för att utreda förhållandena. I den ingick Jacob Berzelius, som var svärson till den avgångne ordföranden och som satte prägel på betänkandet från 1834. Kritiken var hård. Kommittén kom med en mängd förslag om ordnandet av den högre undervisning man ansåg att TI skulle meddela, som att inträdesfordringarna fick höjas i stället för att sänkas, som direktören velat.

Schwartz försvarade sig. Han förklarade att om institutet inskränktes till att meddela kunskaper om »*det rent vetenskapliga*« i en förment högre undervisning skulle det upphöra att vara tekniskt och bli ännu en lärdomsskola. Universitetens medicinarutbildning var ett exempel på hur illa sådan undervisning förberedde för praktiskt arbete. Den var bara tillgänglig för ståndspersoners barn och alstrade pedanter med pretentioner på statlig försörjning. Men institutet skulle inte dana »halvbildade opraktiska herrar« utan medborgare som försörjde sig själva och bidrog till välståndet. Den tekniska kunskapen hade sin egenart, som låg i förmågan att kunna frambringa konstalster.¹³

Ställd inför dessa motstridiga uppfattningar avvaktade Kungl. Maj:t. Ett exempel på hur institutionen höll sig till den stig man slagit in på är kemilärarna. Även om personalomsättningen gjorde att de blev många var deras utbildningsbakgrund likartad. Nästan alla hade en farmaceutisk skolning, vilken var praktikbaserad och förberedde för läkemedelsberedning på apotek. För denna kemisk-tekniska produktion i liten skala krävdes stora kunskaper och uppövade färdigheter, men inte vetenskapliga teorier och förklaringar. Dessa lärare passade väl in i utbildningsprogrammet, och de stödde Schwartz, som även odlade kontakter med näringarna och fick stöd från fabrikörer och militärer i direktionen. Däremot hamnade han alltså i konflikt med de få universitetsskolade lärarna, som hade en annan syn på vetenskapen och dess be-

13. Citat efter Henriques, *Skildringar*, I, 153, och Torstendahl, *Teknologins nytta*, 66.

tydelse. Motsättningar fortlevde – och nya tillkom. Riksdagen initierade 1844 ännu en utredning.¹⁴

Berzelius återkom i den nya kommittén, vilken dominerades av hans meningsfränder. Kritiken var åter hård. Att ta sikte på specifika färdigheter var förfelat eftersom det fanns så många yrken att undervisningen fick breda ut sig i det oändliga om den skulle vara praktisk för alla. Det rimliga alternativet var att fokusera på det som var gemensamt, de vetenskapliga grunderna för yrkena. Övertygelsen att en tillämpningsinriktad vetenskaplig utbildning tillhörde framtiden hade fått så allmän spridning, förklarade kommittén, »att språkbruket begynt ge namnet 'civiliserad' åt de nationer, som i sin industri anlita vetenskapernas ledning, men 'ociviliserad' åt dem, som driva sina näringar endast på grund av empiri och tradition«.¹⁵

Schwartz försvarade sig åter mot vad han såg som försök att omforma institutet »ifrån en *teknisk* till en *vetenskaplig* skola«. Den tekniska kunskapen gick inte att restlöst härleda ur den universitetsvetenskap som efterforskade lagar i naturen. Teknisk utbildning handlade om en av människan konstruerad värld och hade att ta sikte på hur man bäst agerade i den, på att lösa problem snarare än att uppställa teorem. Mellan vetenskapen respektive handaskickligheten fanns en egen kunskapsart, som inte lät sig reduceras till vare sig ren teori eller ren praktik, »en egen praktisk teori, tillkommen genom induktion och efter analogier, och denna är *teknologien* eller erfarenheten bragt i system«.¹⁶

Denna gång kunde inte Schwartz stå emot sin trätobroder – Berzelius avgick med segern i kontroversen. Så kan det i alla fall framstå eftersom Schwartz begärde avsked 1845. Men att hans position blev ohållbar kan mer ha berott på administrativ oskicklighet. Det var inte så att alla intressenter kommit fram till att han hade förfelade idéer om vad teknisk utbildning borde rymma, för vilka den skulle organiseras och i vilket syfte.

TILL NY FÖRESTÅNDARE utsågs Joachim Åkerman. Han var fysikdocent från Lund och hade backats upp av Berzelius när han 1827 fick kemiprofessuren vid TI. Där hamnade han i konflikt med direktören och lämnade institutet när han 1838 blev föreståndare för Falu bergsskola.

14. Om lärarna, se Lundgren, *Kunskap och kemisk industri*, 195–201.

15. Citat efter Torstendahl, *Teknologins nytta*, 70f.

16. Citat efter Henriques, *Skildringar*, I, 209, och Torstendahl, *Teknologins nytta*, 72.

Som sådan reformerade han utbildningen i den riktning han fruktlöst kämpat för i Stockholm, varpå Bergsskolan tappade betydelse i närområdet. Utbildningens avnämare efterfrågade inte vetenskapliga kunskaper i tidens mening eftersom sådana inte var relevanta för den faktiska produktionen. Åkerman agerade utifrån idéer och normer han tillägnat sig genom akademisk utbildning snarare än industriell praktik.¹⁷

Han reformerade sedan även utbildningen vid TI, som dessutom fick nya stadgar. Den mer teoretiska inriktningen fick återverkningar i utbildningssystemet, som att Slöjdskolan övertog TI:s hantverksinriktade undervisning. Højningen av inträdeskraven medförde initialt sådan minskning av elevantalet att statsrevisorerna anmärkte att kraven utestängde barn från de samhällsklasser som siktade på närande yrken. Men på sin nya bana kom institutet sedan att växa, bland annat genom att inkorporera Bergsskolan när den lämnade Falun och att överta civilingenjörsutbildningen från Högre artilleriläroverket.¹⁸

Expansionen åtföljdes av en akademisering i handfast mening. Till exempel växlade gruppen av kemilärare karaktär. De praktiskt skolade farmaceuterna efterträddes av universitetsutbildade kemister, omsider nästan bara sådana som disputerat. Men parallellt med detta skifte fanns ett stort mått av kontinuitet. Läroböckerna växlade inte karaktär. De böcker som ansågs relevanta i relation till de kunskaper framtida arbetsgivare förväntade sig fylldes av receptbetonade redogörelser, inte av teoretiska förklaringar. Så var det under Schwartz tid – och så var det efter den. De praktiska laborationsövningarna var ett annat inslag i undervisningen vars betydelse förändrades föga.¹⁹

STRIDERNAS OM LÄROPLANEN vid Teknologiska institutet fördes med orden som vapen. Intressant i sammanhanget är glidningen i förståelsen av begreppet vetenskap. För somliga rymde det inte samma bredd som tidigare, som när Vetenskapsakademien 1739 tagit sig an nyttiga vetenskaper och konster. Med den revision som 1820 följde på Berzelius tillträde som Akademiens sekreterare försvann både *nyttiga* och *konster* ur stadgarna; förståelsen av vetenskap hade börjat snävas in mot sådana kunskaper om principer som tillkom genom specialiserad forskning. I

17. Lundgren, *Kunskap och kemisk industri*, 204.

18. Henriques, *Skildringar*, I, 327f.

19. Om lärare och läroböcker, se Lundgren, *Kunskap och kemisk industri*, 203–211, 214–226.

förlängningen av detta låg tal om ren vetenskap, som sökte sanningen för sanningens skull. Samtidigt avgränsades begreppet konst till att primärt avse sköna konster, medan mekaniska konster blev teknik.²⁰

Bestämningen tillämpad tillför fler dimensioner till den begreppsliga dragkampen. Förståelsen av tillämpningsskolans sammansättning *tillämpad vetenskap* gick i två huvudriktningar. Å ena sidan kunde man betona vetenskapligheten och föreställa sig en särskild vetenskap som tog sig an uppgifter i världen i egen rätt, men kanske med hjälp av den akademiska vetenskapens metoder. Denna förståelse kan jämföras med den unga Vetenskapsakademiens. Dess vida vetenskapsbegrepp och glada åkallan av nyttan utvecklades i kontrast till den latinska boklärdom man fann inåtvänd, världsfrånvänd.

Å andra sidan kunde man betona tillämpningsledet och tänka sig att målet var att applicera vetenskapens teorier för att lösa praktiska problem, en process som gärna framstod som lite trivial då den inte ansågs inbegripa någon egen kunskapsbildning. Denna förståelse kan jämföras med den hos agendasättande ledamöter inom den efterkrigstida Vetenskapsakademien. Då menade framgångsrika naturforskare att vetenskapens rön var grunden – nödvändig och troligen tillräcklig – för teknisk utveckling. Forskningens samhällsnytta motiverade satsningar på den, argumenterade de gärna, samtidigt som de insisterade på att själva stå obundna av varje tanke på praktisk tillämpning. Deras grundforskning behövde vara ren och fri för att bli nyttig.²¹

Dragkampen om förståelsen av tillämpad vetenskap var ett inslag i kontroverserna kring TI. När Schwartz sökte övertyga om rimligheten i sin uppfattning markerade han gränser åt två håll.

Han menade att teknisk utbildning tog sikte på produktiva yrken och skilde sig från de klassikerstudier som bildade ämbetsmän och lärda

20. I *ibid.* uppmärksammas förskjutningar i vetenskapsbegreppet utan att tematiseras som begreppshistoria; om Vetenskapsakademien i detta sammanhang, se Björck & Kaiserfeld, »Akademiens historia«, 34ff, och Persson, *Det villrådiga samhället*. Begreppsliga förskjutningar utforskas i Pirjo Kukkonen, *Från vetenskap till konst* (Helsingfors, 1989).

21. Iakttagelserna i Lundgren, *Kunskap och kemisk industri*, kompletteras här med den begreppshistoriska analysen i Schatzberg, *Technology*, t.ex. av ambivalensen i den framväxande föreställningen om »applied science«, 12f, 64–73. Det finns stora parallelliteter i begreppsutvecklingen på olika håll, med engelskans *technology* som ett intressant särfall, se David Kaldewey & Désirée Schauz (red.), *Basic and applied research* (New York, 2018); Ronald Kline, »Construing 'technology' as 'applied science'«, *Isis* (1995).

pedanter. TI:s utbildning var praktisk, inte högre i tidens akademiska mening. Här stod Schwartz på samma sida som Berzelius – när denne tog ställning för KI mot universitetsmedicinen och dess anspråk på överhöghet.

Men teknologen hamnade på motsatt sida naturforskaren när han ville dra en gräns även mellan undervisningen vid TI och de realstudier som tog sikte på den rena vetenskapen. Den teknologiska utbildningen var förvisso praktisk, menade Schwartz, men därför inte lägre i betydelsen subordinerad vetenskapen. De tekniska kunskaperna bildade en domän i egen rätt, deras nytta var inte ett enkelt utflöde av naturvetarnas rön; därför skulle inte akademikerna ha sista ordet.

Med en resursstark motspelare som Berzelius förlorade Schwartz sitt tvåfrontskrig. Men det är en dramatisering att reducera motsättningarna till två kombattanter. Institutionens problem upplöstes inte för att en aktör lämnade scenen. Den tekniska undervisningens nya målsmän fick fortsätta brottningen med de grundvalsfrågor som var relativt eviga dilemman.

STADGEUTVECKLINGEN ger en överblick över Teknologiska institutets bana fram till 1870-talets omdaning. I de första stadgarna från 1826 är det vanskligt att kommentera de fem organisationselement vi följer, ett förhållande som på sitt sätt speglar tidens vacklan kring betydelsen av *teknologisk* och *institut* och kring utformningen av en institution utan direkta förebilder.²²

Institutets ändamål var »att samla och meddela kunskaper och upplysningar, som äro nödvändiga för att med framgång kunna idka slöjder eller hwad man wanligen kallar handtwerk och fabriker«. Syftningen gick utöver meddelandet av undervisning; man skulle bistå omgivningen med underrättelser om de nyttiga konsternas framsteg.

Lärarna bestod av två professorer och tre adjunkter, över vilka direktören vakade. Dessutom fanns en direktion, till vars uppgifter hörde att till Kungl. Maj:t föreslå personer till professorstjänsterna. Det var oklart på vilka grunder innehavare skulle utnämnas. Behörighetskraven var också vagt formulerade. Slöjder och näringar stod i fokus för den undervisning som skulle vara »mera populär och practisk än strängt wetenskaplig«. Den skulle förmedla grundläggande kunskaper i fysik och kemi samt färdigheter i de processer »genom hwilka omedelbara

22. SFS (1826), nr 40 (695–700).

natur-producter förbytas till förädlade waror eller slöjde-alster: Technologi«. De summariska stadgarna sade inget om avgångsbetyg, men Schwartz utarbetade ett system med gesällbrev.

Efter hans avgång kom 1846 omarbetade stadgar, varefter större revisioner följde 1858 och 1867. Dessa stadgor åskådliggör den övergripande utvecklingen.²³

Institutionens huvuduppgift omformulerades 1846 till att vara en undervisningsanstalt för ynglingar som skulle ta sig an något »industrielt lefnadsyrke, för hvars rätta utöfning naturkännedom och i synnerhet kemiskt- och mekaniskt-tekniska kunskaper äro behöfliga«. Vi noterar vilka kunskaper som ansågs erforderliga för »rätt« yrkesutövning. Syftemålet blev 1867 att meddela »erforderlig wetenskaplig bildning«. Rörelseriktningen var tydlig.

Vad gäller styresorganen bytte direktionen 1846 namn till styrelsen. Den utökades från fem till sju ledamöter 1867, då Bergsskolan inkorporerats och Bruks societeten skulle välja två ledamöter. Direktören blev 1846 föreståndare, men fick 1858 namnet överdirektör, för att 1867 åter bli föreståndare och få en ny uppgift: »att med uppmärksamhet följa de tekniska wetenskapernas och näringarnes utveckling«. Redan 1846 tillkom uppgiften att samla lärarna till en »Lärarekonkonklav«, som 1867 blev »Lärare-Kollegium«. Kollegiet fattade beslut om eleverna, men utarbetade i övrigt förslag till styrelsen.

Lärarna blev fler. Liksom tidigare utnämndes professorer av Kungl. Maj:t på förslag av direktionen. Förfarandet reglerades 1867: professors-ämbeten skulle ledigförklaras, sökande fick visa sin skicklighet genom provföreläsningar, styrelsen skulle »fästa afseende endast å sökandes lämplighet för befattningen«. Men fortfarande preciserades inte på vilka grunder lämpligheten skulle avgöras.

Behörighetskraven tydliggjordes 1846: för att antas skulle man ha fyllt 16 år och i »Matematiska kunskapsarter« samt något språk ha kunskaper för att bli godkänd i studentexamen. Som vid universiteten fick man genomgå en inträdesexamen, men från 1867 kunde den med betyg från läroverket slippa inträdesprov.

Undervisningen utvecklades på så sätt att det tillkom fler ämnen. Utvidgningen tog sig också uttryck i att utbildningen 1858 gick från

23. *Kongl. Maj:ts förnyade nådiga stadgar för Teknologiska institutet i Stockholm* (Stockholm, 1847); *SFS* (1858), nr 94; (1867), nr 21; utöver dessa stadgar kom justeringar och tillägg.

två- till treårig, men den var hela tiden polytekniskt organiserad. Organisationen reglerades 1867, då det efter den allmänna avdelningens grundläggande ämnen under första året infördes en ny institution: fackskolan, med mer praktikorienterad undervisning. Det fanns fyra fackskolor: för maskinbyggnadskonst och mekanisk teknologi; för kemisk teknologi; för bergsvetenskap – men »Bergsskolan« hade i sin tur tre olika bildningslinjer; samt för väg- och vattenbyggnadskonst. Den ursprungliga formuleringen att undervisningen skulle vara mera populär och praktisk än strängt vetenskaplig kvarstod 1846 och 1858, men ströks 1867. Samtidigt preciserades undervisningsformerna. Till dessa hörde föredrag, som skulle göras åskådligare, och praktiska övningar, i laboratorier, ritsalar och verkstäder.

På ett allmänt plan karakteriserades institutionens utveckling av expansion. När fler ämnesområden inkorporerades tillkom nya lärare. Många av dem var universitetsutbildade. Med sina normer och aspirationer bidrog dessa aktörer till en akademisering. För att hårbärgera verksamheterna beviljade statsmakterna även anslag till nya lokaler.

Kårformering och högskolebildning

I Sverige brukar 1870-talet utpekas som genombrottstiden för en industrialiseringsprocess. Årtiondet rymde också genombrott för tekniker-
nas formering som en ingenjörskår i professionssociologisk mening. Vi ska i detta avsnitt se hur den processen tog form parallellt med strävandena att omvandla institutet till högskola.²⁴

Studerande bildade 1861 Föreningen TI. Sedan initiativtagarna blivit klara med sina studier utvidgades organisationen till att även omfatta avgångna elever och således bli ett föreningsband för de allt fler ingenjörer som spreds i samhället. Som ett led i intressebevakningen arrangerades till TI:s 50-årsjubileum 1877 ett »teknologmöte«; till den äldre betydelsen av teknolog, en teknisk vetenskapare, hade kommit betydelsen studerande vid teknisk utbildningsanstalt. Mötet fick en rikstäckande karaktär. Året efter ändrades namnet till Teknologföreningen TI i Stockholm samtidigt som man tog över *Teknisk tidskrift*. Liksom föreningen kom den att överleva, till skillnad från tidigare försök: tid-

24. För framställningen i avsnittet gör jag en allmän hänvisning till Runeby, *Teknikerna, vetenskapen och kulturen*, och begränsar referenserna till belägg, speciella uppgifter och dylikt; för komplexiteten i den politiska processen, se kap. 7.

skriften var beroende av föreningen för att komma ut, föreningen av tidskriften för att nå ut. De institutionsbyggande aktörerna hade skapat personliga och opersonliga kommunikationsfora i vilka tekniker kunde dryfta gemensamma angelägenheter.

Omgivningens omfamnade inte självklart den protekniska framstegsuppfattning som dominerade bland ingenjörerna. Tekniken hade en sammansatt relation till industrin, vars relation till industrialismen inte var mindre komplicerad. Antiteknisk kulturkritik kunde utvecklas i kretsar som försvarade högre värden. Den nya klass av industriarbetare som var ett resultat av och en förutsättning för industrialiseringen kunde också vara kritisk, i enlighet med den kluvenhet inför tekniken som fanns i traditionen efter Karl Marx. Maskinen kunde uppfattas som en potentiell frigörare av arbetarklassen, i en ljusare och socialistisk framtid, men också som det praktiska medlet för industrikapitalismens utsugning av dagens arbetare, vilka alienerades till kuggar i ett maskineri. Kampen för arbetarskydd och andra socialtekniska lösningar rymde strävanden att hantera teknikens krafter så att samhället inte slets sönder.²⁵

Utbildning för en industriell ordning var invävd i ett intrikat mönster av samhälleliga förutsättningar och återverkningar. Även om ingenjörerna diskuterade en reformering av Teknologiska institutet i sina fora ankom det inte riktigt på enskilda att komma med fordringar på Kungl. Maj:t.

MEN RIKSDAGENS POLITIKER tog upp frågan. En vittsyftande motion beskrev 1872 ett problem: den planlösa organisering av praktiska specialskolor som innebar slöseri med statsmedel. Lösningen var att föra samman dem i ett polytekniskt organiserat institut, med högskolestatus och anknytning till forskningen.²⁶

För att utreda förslaget tillsattes en kommitté, i vilken flera ledamöter hade band till TI. Ordförande blev Fredrik Ferdinand Carlson, historieprofessor från Uppsala vilken två år tidigare avgått som eklektiskminister. Betänkandet från 1873 inleddes med en historisk tablå som kontrasterade ett nu, då vetenskapens tillämpning lett till en väldig utveckling av industrin, mot ett förr, då ingenjörsyrket vilade på prak-

25. Jag har undersökt sammansattheten i Marx tekniksyn i *Teknisk idéhistoria*, kap. »Arbetare – djur – maskin«.

26. RD 1872: AK motion nr 67.

tiskt handlag. Slutsatsen av denna verklighetsbild var att den industri som inte höll jämna steg med den på andra håll var dömd till undergång. Följden av detta skulle bli fattigdom för landet.²⁷

En tidsenlig reformering av en mängd utbildningar var sättet att undvika detta dystra öde. Kommittén föreslog en teknisk högskola, i vilken Teknologiska institutet med sin Bergsskola förenades med Skogsinstitutet och Farmaceutiska institutet jämte utbildningen för lantmätare samt den arkitektutbildning som låg under Konstakademien. Att på detta sätt bygga ut TI sades ligga i landets intresse. De allt fler inträdessökande visade behovet av en reform, trots att man tidigare talat om faran för överproduktion av lärda tekniker. Att förslaget tagit form av vissa förebilder blir tydligt i betänkandets bilaga, med redogörelser för utländska läroanstalter, men bara från det tyska språkområdet.

REMISSYTTRANDEN utgjorde det första steget i hanteringen av kommitténs förslag. Meningarna drog åt olika håll. Konstakademien uttalade sig om utbildningen av arkitekter. Man välkomnade en högre, mer teoretisk utbildning, vilken vore ett värn mot alla inkräktare som efter näringsfrihetens införande fuskade sig fram under falska titlar, men vände sig mot en sammanblandning av arkitektens och teknikerns yrken. Utlåtandet får prägel av ett gränsdragningsarbete kring kårintressen. Detsamma får sägs om yttrandena från Skogsinstitutet och Farmaceutiska institutet. På marginalerna bevakade institutionella aktörer sina professionella domäner.²⁸

Mängden motstridiga åsikter gjorde det svårt att utarbeta en proposition med utsikter till framgång i riksdagen. Efter ett misslyckat försök fick TI i uppdrag att utreda frågan, varpå kommittéordförande Carlson återkom som ecklesiastikminister. Han hade agerat med kraft för omgestaltningen av landets undervisningsväsen och drev även på reformeringen av den tekniska utbildningen. I en proposition utvecklade Carlson 1876 sambanden mellan vetenskap, ingenjörskonst och industriell expansion. Under de senaste åren hade²⁹

27. *Underdånigt betänkande och förslag angående åtskilliga läroverks förening med Teknologiska institutet och bildandet af en teknisk högskola* (Stockholm, 1873), 3.

28. *Afgifna utlåtanden öfver komiterades underdåniga Betänkande och förslag angående åtskilliga läroverks förening med Teknologiska institutet och bildandet af en teknisk högskola* (Stockholm, 1874).

29. RD 1876: proposition nr 1, bil. nr 7, 41.

så väl i Sverige som i främmande länder behovet af en grundlig och omfattande vetenskapligt-teknisk bildning hos ingenjörerna blifvit allt allmänare erkänt. Man har kommit till en allt klarare insigt deraf, att en klok hushållning med statens tillgångar bjuder att omsorgsfullt sörja för, att de personer, hvilka komma att utöfva den högre ledningen vid jernvägsanläggningar, vid byggandet af broar, kanaler och hamnar, vid konstruktionen af ångmaskiner och ångfartyg, vid malmernas tillgodogörande och metallernas förädling, ega icke endast den nödvändiga, genom erfarenhet förvärfvade praktiska vanan, utan äfven en sådan bildning, att de sättas i stånd att för sina arbeten med säkerhet tillämpa vetenskapens resultat och att följa teknikens i alla riktningar hastiga framsteg.

Sådana värden stod på spel, deklarerade ministern, att även stora statliga satsningar på teknisk utbildning var väl placerade pengar. Utifrån denna grundargumentation föreslog han en omvandling av olika lärarbefattningar till professurer, men också nya tjänster. Det blev mycket diskussion i riksdagen, men politikerna röstade för utvidgningen. Här efter beslutade Kungl. Maj:t att den reformerade läroanstalten skulle heta Tekniska högskolan.³⁰

Utökningen av lärarkrafter knöts till studietidens förlängning och det växande elevantalet, med »behovet» som utgångspunkt för argumentationen. Vem som hade behov var oklart, men utläggningarna tog sikte på landet i allmänhet, samtidigt som frågan i praktiken gällde utbildningsanstaltens behov. Jämte behovet hänvisades till »nutidens fordringar». De visade sig genom jämförelser med förhållandena i andra länder, vilka kunde tyckas ligga före i utvecklingen. Jämförelser med modeller i uppfattade föregångsländer befordrade en drift mot institutionell likformighet.

NYA STADGAR utarbetades av kommittén. De höll sig till upptrampade stigar även om institutionen i en mening var ny. Skillnaden bestod närmast i en fortsatt expansion inom etablerade grundformer. Med tillkomsten av arkitektur blev fackskolorna fem; vid flera utökades studietiden från tre till fyra år. Specialiseringen fortskred när nya ämnen tillkom.³¹

30. RD 1876: Statsutskottet utlåtande nr 22; FK protokoll nr 17, 19–32; AK protokoll nr 34, 2–14.

31. SFS (1877), nr 10.

Uppgiften var fortfarande att meddela vetenskaplig bildning. Den renodlades i så måtto att skyldigheten att bistå omgivningen med upplysningar inskränktes till frågor från Kungl. Maj:t. Samtidigt överfördes förvaltningen från Civildepartementet, tidens näringsdepartement, till Ecklesiastikdepartementet.

Inom styresorganen skedde vissa förskjutningar. Ledningen av högskolan ålåg inte bara styrelsen utan även lärarkollegiet och föreståndaren. Kollegiet fick föreslå kandidater till de styrelseplatser Kungl. Maj:t tillsatte. Makten över läroanstaltens inre angelägenheter försköts mot lärarna, om än inte så radikalt som kommittén hade föreslagit.

Tillsättningen av professurer blev mer reglerad. Den lämplighet som styrelsen hade att beakta skulle vara »ådagalagd genom aflagda prof och examina, utgifna arbeten, praktisk verksamhet eller föregående tjänstgöring såsom lärare m.m.«. Ordningen blev även mer akademisk, med rätt att adjungera sakkunniga.

Justeringen av behörighetskraven tydliggör också rörelseriktningen. Sökande med studentexamen från läroverkets reallinje kunde antas direkt, medan andra fick genomgå inträdesexamen. För sökande med goda betyg från längre praktik kunde styrelsen bortse från kraven på kunskaper i främmande språk, historia och geografi.

Möjligheter till något friare studier tillkom genom att lärarkollegiet fick rätt att bevilja dispens från den annars planbundna studiegången. Å andra sidan kvarstod bestämmelserna om böter för frånvarande elever. Somliga fann pliktssystemet förringande. Det gav högskolan ett sken av småskola.

DE TEKNISKA ELEMENTARSKOLORNA fick också nya stadgar, sedan även deras position reformerats. Statsmakterna ville reglera resten av det utbildningsväsen vars något vildvuxna framväxt skisserades ovan, och kommittén fick utreda den lägre tekniska undervisningen. I ett betänkande förklarades 1874 att högskolan hade en vetenskaplig syftning som gjorde att den inte kunde fylla det växande behovet av elementär teknisk utbildning. Sådan kunde inte heller ges vid läroverken, vilkas allmänna bildning syftade mot högre studier.³²

Elementarskolorna fick sin särskilda uppgift i den nya ordning som gjordes uniform på så sätt att samma stadga gällde för alla. De skulle

32. *Underdånigt betänkande och förslag angående den lägre tekniska undervisningen i riket* (Stockholm, 1874). RD 1876: proposition nr 1, bil. nr 7, 52–61. SFS (1877), nr 24.

meddela en avslutad bildning på det att verksamheterna inte måtte förtryckas av en dubbling av uppgiften: att utbilda för industriell praktik och högre studier. Läroanstalterna separerades när det inte längre gick att gå från elementarskola till högskola trots att båda institutionerna verkade på samma domän. Att hierarkiseringen också betonades ligger i utgångspunkten för diskussionen, förd i termer av »högre« och »lägre«. I den ordning Carlson verkat för hade delarna skilda uppgifter, och de rekryterade elever med skiftande bakgrunder och olika samhällspositioner i sikte.

TANKEN PÅ EN ÄN HÖGRE UTBILDNING för tekniker hade vid denna tid börjat föresväva aktörer i Tyskland. När läroanstalter omorganiserades till högskolor utvecklades även strävanden att förläna dem en doktorsgrad, initialt från 1860-talet och med kraft från 1880-talet, då nya laboratorier framhölls som en resurs och garant för verkligt vetenskaplig verksamhet. Universitetens motstånd blev hårt.³³

Även i Sverige ventilerades dylika idéer. Till exempel publicerade en ledande dagstidning 1865 en artikel i vilken industrins uppsving sades vara en följd av »naturvetenskapernas utveckling och tillämpning af dessas resultater på det praktiska«. Mot denna bakgrund diskuterades behoven av att reformera Teknologiska institutet, som »höjt sig från att vara en tarflig teknisk elementarskola«. Det sista av tolv konkreta förslag för att upphöja landet tekniska bildning var att en avgången elev skulle få möjlighet att »inför öppna dörrar och under presidium af institutets lärare offentligen försvara en af honom sjelf författad afhandling öfver något tekniskt ämne«. Disputationen borde innebära en merit, till exempel vid besättandet av statliga tjänster. Artikelns var anonym, men hade sanktionerats av Föreningen TI.³⁴

Vid ett diskussionsmöte i Ingeniörsföreningen 1876 förklarade den ryktbare Otto Torell, chef för Sveriges Geologiska undersökning och tidigare professor i Lund, att TI:s undervisning var skolmässig. En elev från Bergsskolan borde kunna gå vidare till universitetet, för att där tillägna sig verklig kompetens genom att bli doktor i bergsvetenskap. Några år tidigare hade Bergsskolans föreståndare föreslagit införandet av en

33. Karl Heinz Manegold, »Technische Forshung und Promotionsrecht«, *Technikgeschichte* (1969).

34. »Om Kongl. Teknologiska institutet«, *Nya Dagligt Allehanda*, 2–3/3 1865; jfr Runeby, *Teknikerna, vetenskapen och kulturen*, 130ff; på sidan 174 uppmärksammas ett förslag från 1872 med likartad syftning.

examen vid TI efter tre års studier av grundläggande ämnen. De som avlagt den skulle kallas »teknologie-kandidater« och kunna praktisera innan de tog sig an det avslutande årets tillämpningsämnena.³⁵

Som vi ser utvecklades idéer om en doktorsgrad och ett universitetslikt examensväsende i samma skede som TI ombildades till KTH. Ombildningen innebar en uppvärdering av högre bildning i jämförelse med industriell praktik. Denna omvärdering var ett inslag i den kompromissvarigenom en ny elits män slöt sig till den äldre eliten.

Behov av utbildning

Efter ett utdraget händelseförlopp fattade riksdagen 1911 beslut om enorma satsningar på teknisk utbildning. Under perioden från högskolebildningen 1877 fram till dessa beslut omdanades många förhållanden. Om politikens aktörer med blick på statens egna intressen varit drivande i den tidigare processen, så trädde fler och nya aktörer fram i den senare. Problem formulerades och lösningar föreslogs av tongivande företrädare för å ena sidan den tekniska utbildningens institutioner, å den andra industrin, en allt mer krävande avnämare av denna utbildning. Samtidigt vände politiker allt fler förhoppningar mot den industri som själv blev en politisk aktör. Detta skeende blir i avsnittet här en illustration av Sveriges politiska industrialisering. I den processen artikulcerades industrins intressen på sätt som kunde påverka det politiska beslutsfattandet, vilket i sin tur kunde påverka förutsättningar för näringsgrenens utveckling.³⁶

Men även om dess betydelse växte försörjde jorden landet. Lantbruket var dock under press och blev föremål för intresse- och institutionsformering. Lantbruksstyrelsen inrättades 1890 för att bistå, 1895 bildades Sveriges Agrarförbund och 1900 fick näringen sitt eget Jordbruksdepartement. I *Agronomerna* ska vi följa dragkampen om en högre utbildning på denna domän.

Fastän flertalet svenskar verkade inom modernäringen gick värdet av industrins produktion förbi lantbrukets efter sekelskiftet. Till det äldre bergsbruket kom en växande verkstadsindustri. Ett exportinriktat före-

35. Runeby, *Teknikerna, vetenskapen och kulturen*, 175ff; Henriques, *Skildringar*, I, 404f.

36. För framställningen i avsnittet gör jag en allmän hänvisning till *Staten, Chalmers och vetenskapen* (kap. 2 om allmänna förutsättningar och kap. 3 om KTH:s omvandling), som rymmer fylliga referenser; här begränsar jag referenserna till belägg och liknande.

tag som Asea i Västerås utgick från den nya elteknik som omskapade förutsättningarna för andra verksamheter. Till elektrifieringen hörde en infrastruktur i form av ett likaså nytt vattenkraftssystem. Utbyggnaden av det fordrade ett stort politiskt arbete för en omreglering av traditionella rättigheter, något som aktualiserade skilda sätt att förhålla sig till den natur som togs i bruk – historiker har talat om en industrialisering av älvar. Tekniken hade att fungera i vidare sammanhang, i vilka dess verkningar inte kunde vara neutrala. Efter ett riksdagsbeslut 1906 började staten bygga i fallen vid Trollhättan, ett beslut varur uppkom det driftiga ämbetsverket Vattenfallsstyrelsen.³⁷

Statsmakten ändrade karaktär i denna den organiserade kapitalismens tid. Ansvar för vidgades från att upprätthålla den legala ordningen till att samverka med enskilda aktörer för att stärka landet i konkurrensen med andra nationer. Industrins kraftutveckling blev en fosterländsk angelägenhet. Till lant- och ämbetsmannahögern kom en industrihöger.

ORGANISATIONSBILDNING OCH YRKESROLL för ingenjörskåren påverkades av de samhällsförändringar ingenjörerna själva bidrog till. Föreningar tillkom på många håll, som Tekniska föreningen i Västerås 1898 och Trollhättans ingenjörsklubb 1907. Teknologföreningen i Stockholm hade 1887 bytt namn till Svenska Teknologföreningen (STF). När lokala nätverk knöts samman i ett nationellt utvecklades rikstäckande anspråk. STF fick ett inflytande som dess inflytelserika ledamöter på samma gång skapade och nyttjade. Verksamheterna vidgades och specialiserades, till exempel bildades 1892 en fackavdelning för teknisk undervisning. Man införskaffade ett eget hus i Stockholm och höll i det 1907 sitt första allmänna årsmöte, en efterträdare till de tidigare teknikermötena.³⁸

Men det var inte okomplicerat att skruva upp anspråken. Med nära band till KTH dominerades STF av huvudstadsperspektiv och ingenjörer i allmän tjänst. De aktade vetenskapen och odlade ett ämbetsmannalikhedande teknikerideal. Mot detta vände sig kritiker, inte minst från de tekniska föreningar ute i landet vilka önskade en organisation med större inflytande för deras perspektiv. De slöt sig till industrin och utvecklade en mer affärsmässig yrkesroll. *Inom* ingenjörskåren uppstod en kraftmätning mellan »teknikens män« och »industriens män«.

Årsmötet 1909 var tänkt att manifesteras samsyn, men i stället vädra-

37. Jakobsson, *Industrialisering av älvar*.

38. Sven Hansson, *Svenska Teknologföreningen* (Stockholm, 1981).

des motsättningar. »Det har sålunda talats om 'modärna' ingenjörer och 'teoretiska' ingenjörer och en hel del saker, som antyda,« konstaterade en debattör, »att andra ingenjörer skulle vara 'omodärna', 'oteoretiska', 'opraktiska' och så vidare. Man borde kunna slippa dylik argumentering.« Dragkampen om centrala begrepp resulterade inte i endräkt, men väl i en ny mötesplats.³⁹

Sveriges Industriförbund (SI) bildades i efterdyningarna till årsmötet. Perspektivet var i praktiken storindustrins och arbetsgivarsidans, men man ville inte definiera sig utifrån motpartslogiken arbetsgivare *mot* fack. Industriförbundet satte fokus på produktionsaspekten, som kunde ena folket i den internationella konkurrensen, inte på fördelningsaspekten, som kunde ställa klass mot klass inom nationen. Organisationen började genast driva »industripolitik«, en central kategori i den politiska industrialiseringens vokabulär. SI blev en plattform för spridning av produktivistiska föreställningar om tillväxt för att upplösa motsättningar och bidra till den utveckling som låg i alla parterns intresse.

De anspråk på inflytande som ingenjörerna utvecklat på basis av sin specifika sakkunskap ledde till kamp om sakkunskapens innehåll. På vad skulle teknikern vara expert – och för vem? Frågan gällde professionens legitimitetsgrund i en föränderlig omgivning, förhållandet mellan konsolidering vänd inåt respektive utåt. En avgörande aspekt av detta var vem som skulle ha tolkningsföreträde vad gällde utformningen av läroplanen: ingenjörerna själva, den industri många arbetade för eller den stat som finansierade deras läroanstalter?

KTH SOM INSTITUTION påverkades av förändringar i sin omgivning. Till nyheterna hörde de materialprovningssinrättningar och sedan laboratorier som börjat knytas till de tekniska utbildningsanstalterna i Tyskland. Denna rörelse tog sin början under 1870-talet och fick ett genombrott två decennier senare, med en extra skjuts av världsutställningen i Chicago 1893.⁴⁰

Förebilder fanns även på närmre håll. Chalmers hade 1881 fått en ny föreståndare, den kraftfulle fysikern August Wijkander, som 1885 började agera för en materialprovningssanstalt. En sådan sades vara till nytta för allmänheten genom där utförda provningar, vilka skulle bidra till att

39. »Förhandlingar vid Svenska Teknologföreningens årsmöte den 22, 23 och 24 mars 1909«, *Teknisk tidskrift* (1909), 144.

40. Kees Gispén, *New profession, old order* (Cambridge, 1989), 152ff.

finansiera anstalten. Samtidigt var avsikten med ett mekaniskt laboratorium, motsvarande laboratorierna i ämnen som kemi och fysik, att göra undervisningen mer praktisk och att möjliggöra teknisk-vetenskapliga undersökningar. Man lyckades mobilisera stöd även från staden och staten, varpå »Materialprovfningsanstalten i sammanhang med Chalmersska institutet« kom igång 1888.⁴¹

En likartad organisering ägde rum vid Tekniska högskolan 1895–96. Materialprovvningsanstalten etablerades även där på marginalen av den läroanstalt som den samverkade med. Institutionen kom att expandera och specialiseras genom olika avdelningar, som det elektriska laboratoriet. Laborationsövningar var ett etablerat inslag i den kemitekniska undervisningen. Ett forskningsimperativ tillkom med Peter Klason, kemidoktor från Lund som 1890 blev professor vid KTH. Han kämpade för nya lokaler åt sin fackskola. Riksdagen beviljade 1895 anslag till ett nybygge, större för de allt fler teknologerna och bättre utrustat med laboratorier.⁴²

Vi noterar att det moderna laboratoriet kom in i den tekniska undervisningen genom marginalinstitutioner som materialprovvningsanstalterna och ett grundläggande ämne som kemi. Akademiskt utbildade aktörer var drivande i dessa rörelser, som påverkade karaktären på undervisningen.

DIMENSIONERINGEN AV UTBILDNINGEN blev samtidigt en fråga. Bakgrunden var en översökningsproblematik som uppstod 1889, då KTH med hänvisning till platsbrist avvisade sökande som klarat inträdesexamen. Resursstarka fäder klagade hos Kungl. Maj:t: medborgare som var behöriga att studera vid den statligt finansierade institutionen hade rätt att göra det. Provisoriska lösningar hanterade inte problemet. Ett intensivt utredande vidtog och »tekniska högskole-frågan« uppstod. Även om första reaktionen var att införa en spärr, kom frågan att artikuleras så att utvidgning i stället blev »svaret«.

När KTH:s lärarkollegium tog sig an spørgsmålet genererade nästan varje delfråga meningsskiljaktigheter. Olika uppfattningar kunde vinna genklang i den omgivning som också rymde oenigheter. Att övertygelser ställdes mot varandra är inte konstigt eftersom frågorna var politiskt laddade. Ett ställningstagande *för* KTH innebar en förhoppning om en

41. Björck, *Staten, Chalmers och vetenskapen*, 153f.

42. RD 1895: proposition nr 1:8, 114–120.

viss riktning på utvecklingen med tanke på vilket slags samhällsbyggen ingenjörerna tänktes bidra till. I förlängningen av ett bejakande utmanades modernäring, ämbetsmän och universitet av industri, ingenjörer och fackhögskola. Mycket stod på spel. En indikation på hur svårhanterlig frågan var är att den 1891–1904 genererade fem utredningar av hur KTH kunde utvidgas. Jämför man de argumenterande hänvisningarna i dessa skrifter framträder en tydlig förskjutning: från »Kongl. Maj:t«, »det allmännas tjänst« och »vetenskaplig bildning«, till »fosterlandet«, »industrien« och »utvecklingen«.⁴³

Utan att fördjupa oss i detta virrvarr konstaterar vi att behörighetskraven var omstridda. Denna fråga rörde vilka utbildningen skulle anordnas för. Somliga önskade krav på praktik eftersom det gällde en praktisk utbildning, medan andra höll på studentexamen eftersom det inte rörde sig om en hantverkarutbildning. Åter andra ville se en möjlighet att gå från teknisk elementarskola till högskola eftersom det öppnade upp för mindre bemedlade med genuin begåvning. Studentexamen var en brännpunkt för motstridiga intressen. Frågan om dess relevans vibrerade dovt av utbildningspolitik och samhällsideal.

I spørsmålet om hur läroplanen skulle utformas var frågan om friare studier ett stridsäpple. Somliga ansåg att sådana behövdes för att möjliggöra fördjupning och specialisering, för att uppamma den självständighet som var en förutsättning för sant högre studier. Andra menade att fasta studiegångar var ett sätt att säkra bred kompetens och motverka förlängning av studietiden; till detta bidrog även närvaroplikten. Mängden ämnen i kombination med den obligatoriska närvaron kunde anses ge upphov till både »öfverbelastning« och ytligt »mångläseri«. En riksdagsman och läroverksrektor som var på besök 1902 fann i KTH »en märkvärdig blandning af småskola och högskola«.⁴⁴

Kampen mot det pliktssystem somliga fann nedsättande var en anledning till att teknologerna 1901 bildade Tekniska högskolans elevkår, som 1909 ändrade namn till studentkår. Även om fokus här inte ligger på de studerande utgör de en nyckelgrupp. För att avnämaringen alls skulle ha något att intressera sig för behövde en vardag ordnas så att undervisningens omedelbara avnämare, eleverna, tog sig genom sina studier. Vid KTH danades unga män till disciplinerat arbetande ingenjörer, logiskt analyserande och med sinne för pragmatiska problemlösningar.

43. Björck, *Staten, Chalmers och vetenskapen*, 78–95; *Teknikens art*, 220 not 7.

44. RD 1902: AK protokoll nr 45, 44.

De hårda och inrutade studierna kunde balanseras av hårt festande. Förbrödande ritualer förenade teknologerna samtidigt som de skilde ut dem. Kåren fick 1903 ett eget standar att marschera fram under, med devisen »Till fredlig bragd«. Parollen var en skapelse av och för en nationalistisk tid.⁴⁵

Tiden rymde även olympiska spel som sammanförde kamp och förbrödning, stora utställningar som blev arenor för uppvisning av industriell dådkraft, Nobelpris som belönade forskning som gjort mänskligheten den största nytta. Teknologernas devis blev en favorit att åkalla när KTH-företrädare skulle hylla vetenskapens och teknikens betydelse för nationen och utvecklingen.

ÅR 1901 KOM NYA STADGAR som ett resultat av alla reformförsök, men annars fick inte »tekniska högskole-frågan« något klart svar från politikererna. Nyheterna var inte stora, men somliga är signifikativa.⁴⁶

Högskolans uppgift blev mer sammansatt med arkitekternas närvaro, samtidigt som formuleringen av den fick ett nytt, andra led: »att meddela vetenskaplig och konstnärlig teknisk bildning samt att främja utvecklingen af de vetenskaper och konster, som tillhöra området för dess verksamhet«.

Styrelsen blev mer av en överstyrelse samtidigt som den fick fler uppgifter, som att till Kungl. Maj:t föreslå en av professorerna som rektor, en benämning som ersatte föreståndare. Lärarkollegiet fick en egen rubrik och fler åligganden. Dess inflytande över de inre angelägenheterna tilltog, som att vid professorstillsättningar till sig adjungera sakkunniga och upprätta förslag. Den lämplighet som var befordringsgrundande förblev helt allmänt formulerad.

Behörighetskraven rymde nymodigheter. Kravet att sökande av den kristna tron skulle vara konfirmerade försvann, liksom den utestängande formuleringen »unge män«. I stället förklarades att högskolan i allmänhet antog manliga elever, men om förhållandena tillät kunde »till extra ordinarie eller tillfällig elev äfven qvinna antagas«. De elever som blev godkända i allt fick avgångsbetyg som tidigare, men ingen titel. Deras utbildning var alltså planbunden, karakteriserad av obligatorium och bredd snarare än valfrihet och fördjupning. Ämnet verkstadsarbete för-

45. Boel Berner, *Sakernas tillstånd* (Stockholm, 1996), kap. 1, ger en konkret bild av studievardagen.

46. *SFS* (1901), nr 56.

svann och in kom i stället »mekaniskt-tekniska laborationer«; i många andra ämnen infördes också »laborationer«.

Expansionen fortsatte. Med elektroteknik blev fackskolorna sex, var-till kom en underavdelning för skeppsbyggnadskonst. Tillkomsten av nya avdelningar var en spegling av Sveriges industriella utveckling, snarare än att nya fackskolor gav upphov till nya industrier.⁴⁷

EN STATLIG KOMMITTÉ utsågs 1906 – året efter den fosterländskt förfärande unionsupplösningen – för att utreda den fråga som rymde både praktiska och politiska problem. Ordförande blev en landshövding och tidigare sjöförsvarsminister. Men de ledamöter som satte agendan var KTH:s rektor Anders Lindstedt och Chalmers föreståndare August Wijkander, professorer i matematik respektive fysik som båda dispute-rat i Lund. Övriga ledamöter hade sin utbildningsbakgrund från KTH. Även om de tongivande aktörernas intressen gick i akademisk riktning, med fokus på vetenskapen och tekniken, återopade kommittén industrin och dess intressen i sin argumentation.

I det stora betänkande som kom 1908 hänvisades till synpunkter från KTH:s lärare som en grund för de presenterade förslagen. Man hänvi-sade även till enkätsvar från landets tekniska föreningar. Lika lite som kollegiet var föreningarna samstämmiga, men de lade avgjort större vikt vid praktiken och industrin. För det tredje återopades utländska teknis-ka högskolor, vilka presenterades i en bilaga. De tyska institutionerna framstod som förebildliga, andra mer som avvikelser än alternativ att begrunda.⁴⁸

Betänkandet avhandlade omtvistade frågor som dem om behörig-hetskraven och avvägningen mellan valfrihet och obligatorium i läro-planen. I målkonflikten mellan specialisering och bredd betonades spe-cialiseringen. Syftet var att möjliggöra mer vetenskapliga studier, vilka utmålades som »djupare« på ett sätt som gjorde dem »högre«. I mer horisontella termer hade industriorienterade aktörer i stället förordat »bred« förtrogenhet med tekniska tillämpningar för att inte göra tek-nologerna till »smala« teoretiker. Rumsanalogierna hade betydelse för problemformuleringen, och olika problem implicerade olika lösningar.

Men det som medförde kostnader var inte organiseringen av verk-

47. Lindqvist, *Tidens retorik*, kap. 4.

48. *Underdånigt betänkande och förslag till ordnandet af den högre tekniska undervisningen i riket*, I–II (Stockholm, 1908).

samheterna innanför väggarna, utan institutionens ramar i form av byggnader och lärartjänster. Argumenteringen för behovet av reformer utgick från antalet elever. Kommittén föreslog att den årliga antagningen skulle öka från 125 till 300. Den kvantitativa expansionen underbyggde yrkanden om kvalitativa förbättringar. Då nya lokaler måste byggas för att rymma alla nya studenter var det nödvändigt, hette det, att nybyggena utrustades med moderna laboratorier. Om alla skulle få en tidsenlig utbildning behövde dessutom antalet professurer öka, från 14 till 31.

Under förslagen om enorma resurstillskott låg som en premiss ett antagande om behovet av ingenjörsutbildning, ett behov som ansågs komma till uttryck i antalet sökande. Högskolan kunde möta behovet om dess behov tillgodosågs. Om inte skulle Sverige komma på efterkälken i relation till andra industrinationer. Utan en vetenskaplig teknisk utbildning skulle landet dessutom sjunka när det jämfördes med andra kulturstater. Dessa två måttstockar gick genom argumentationen: industriell utveckling i horisontella termer och kulturell ställning i vertikala, med åtföljande hot om att släpa efter respektive sjunka ned. Till rumsanalogierna kom en ekonomisk metaforik. De begärda resurstillskotten beskrevs inte som en statlig utgift, utan som en nationell investering. Satsningen skulle »med all säkerhet lämna ränta å det nedlagda kapitalet«. ⁴⁹

DET POLITISKA MOTTAGANDET av förslagen blev sammansatt. Liksom lärarkollegiet och ingenjörsföreningarna rymde riksdagen aktörer med olika utsiktspunkter. Makten i den resursfördelande församlingen försköts också över tid. Agrara perspektiv decentralerades när industrins politiska intressen artikulerades. I denna process var ingenjörer och Industriförbundet verksamma aktörer, liksom den arbetarrörelse vars väljarbas industrin producerade. Att bygga institutioner för teknisk utbildning var ett politiskt sammansatt företag.

Förslagen lades 1909 till grund för en proposition, vilken mötte motstånd. En av kritikerna var Knut Tengdahl, socialdemokrat med lägre byggnadsteknisk utbildning. Han menade att kommittén i stället för att reformera den existerande ordningen bara sökt expandera Tekniska högskolan, som »urartat till en öfverklassinrättning i ännu högre grad än den förut varit«. Det kaotiska utbildningssystemet borde organiseras

49. Ibid., I, 21.

nedifrån och upp, utifrån en bottenkoleidé. Eftersom studentexamen utestängde en reserv av obemedlade begåvningar handlade en ändring av behörighetskraven om både individuell rättvisa och nationell effektivitet, menade Tengdahl.⁵⁰

Riksdagen avslog propositionen, varpå ecklesiastikministern lät aktörer från KTH utreda vidare. De lämnade den tidigare utgångspunkten genom att frigöra den kvalitativa upphöjningen från den kvantitativa utbyggnaden. Man förklarade att även om antagningen begränsades till 200 studerande borde dimensioneringen av nybyggena och, framför allt, utrustningen av laboratorierna ta sikte på framtiden. Den ursprungliga frågan – mottagandet av behöriga inträdessökande – blev med denna vändning en sekundär angelägenhet. Den nya problemformuleringen kunde påverka möjligheterna till resursmobilisering för en institutions-reformering. Var det motiverat med större anslag om inte fler ingenjörer skulle utbildas?

De nya förslagen presenterades 1911 i en stor proposition som mötte kritik i riksdagen. STF:s avdelning för teknisk undervisning ordnade ett diskussionsmöte, vilket KTH:s rektor inledde genom att bemöta kritiska motionärer. Han uttolkade behovet av ingenjörer och konstaterade att KTH låg »c:a 20 år efter utlandets, särskildt Tysklands, tekniska högskolor«.⁵¹

Två dagar senare diskuterades frågorna vid Industriförbundets årsstämma, med stats- och finansministrarna bland åhörarna. Propositionen hade granskats av en kommitté för undervisningsfrågor, bestående av KTH-ingenjörer verksamma i industrin. Kärnan i den hårda kritiken var att industriella synpunkter inte beaktats i förslagen. Industrin hade inte behov av högskoleingenjörer som saknade sinne för ekonomiska realiteter, utan var mer intresserad av den lägre tekniska utbildningen. Industrialisterna önskade inte fler ingenjörer utan bättre, men menade inte med »bättre« att teknologerna skulle få en högre, mer vetenskaplig utbildning utan en mer praktisk. En annan slutsats, att reformeringen av systemet borde börja nedifrån, var lik kritiken från vänster. Men motiven var nog olika.⁵²

50. RD 1909: proposition nr 155; AK protokoll nr 38, 9.

51. RD 1911: proposition nr 124. Carl Jacob Magnell, »Tekniska högskolans omorganisation, särskildt med anledning af i riksdagen väckta motioner«, *Teknisk tidskrift* (1911), 132.

52. Inledningsanförande och diskussion finns i *Meddelanden från Sveriges Industriförbund*, nr 10 (1911), 3–41.

Den hetsiga debatten mellan teknikens och industrins män fick stor uppmärksamhet – pressen bevakade de fora i vilka ingenjörer debatterade politiska framtidsfrågor. Två dagar efter mötet förklarade statsministern och högerledaren Arvid Lindman i ett telegram till Sigfrid Edström, Chalmersingenjör och Asea-*vd* som satt i Industriförbundets styrelse, att regeringens förslag skulle falla om inte motåtgärder vidtogs omedelbart. Edström agerade och SI tog offentlig ställning *för* propositionen.⁵³

När den så behandlades i riksdagen sänkte utskottet antalet elever än en gång, till 150. Detta låg i linje med SI-kritikernas synpunkter, men också med den undran om landets behov som hade väckts av tal om emigrerande tekniker och farhågor för ett »ingenjörsproletariat«. Trots skepsis röstade riksdagen för propositionen. Majoriteten hade övertygats av argumentationen för behovet av att KTH försågs med tidsenliga laboratorier och fler professorer för att landets industri skulle bestå i den internationella konkurrensen. Beslutet innebar en statlig satsning på högre utbildning av oskådade dimensioner.⁵⁴

Vi har sett hur detta beslut föregicks av en kamp om läroplanen mellan dem som utbildade respektive anställde ingenjörer. De förra var intresserade av en högre utbildning och associerade sig med den vetenskap som kunde höja kårens status, medan de senare primärt var intresserade av en praktisk utbildning och ingenjörer med kunskaper som var relevanta för produktionen. Som vi sett blev industrin en allt mer tongivande avnämare av den tekniska utbildning som staten organiserade och finansierade. Genom landets politiska industrialisering blev samtidigt statens och industrins intressen allt mer inflätade i varandra.

DEN LÄGRE TEKNISKA UNDERVISNINGEN fick sin egen utredning 1907. Dess förslag inbegrep en kraftig satsning och en omorganisering med sikte på ett enhetligt men hierarkiskt system, med skilda uppgifter för lärlings-, yrkes- och fackskolor. Man genomförde statistiska utredningar av tillverkningsvärde och fördelning av tekniker inom olika industrigrenar. Utifrån dem föreslog man att en statistisk bestämning av behoven inom olika sektorer skulle ligga till grund för en dimensionering av utbildningen, vilken skulle styras av centrala planerings- och

53. RAiS Sigfrid Edströms arkiv, vol. 36 telegram 30/4 1911; Centrum för näringslivshistoria Sveriges Industriförbunds arkiv, styrelseprotokoll, A 1:1, 3/5 1911.

54. RD 1911: andra särskilda utskottet utlåtande nr 1.

kontrollorgan. I denna ordning skulle stat och näring samverka, med utbildningsinstitutionerna som medel för att nå nationella mål. Statens vidgade ansvar för att bistå landets industri matchades av starkare statlig styrning. Efter bearbetning av dessa och andra förslag beslutade riksdagen 1918 att inrätta praktiska ungdomsskolor.⁵⁵

De ämbetsmannapolitiker som tidigare sökt anpassa utbildningen till landets utveckling höll på att ersättas av en annans sorts politiker som ville investera i reformer för att skapa utveckling och stärka nationen. När landets behov av utbildade blev mer centralt i problemformuleringen, blev dimensioneringsfrågan mer central i lösningsförslagen. Vi ser här hur en kommitté som utredde lägre utbildning anlade ett statistiskt perspektiv på de behov utbildningen skulle möta, och lade det till grund för central planering av dimensioneringen. Utredarna av den högre tekniska utbildningen tänkte sig inte att de behov de åkallade skulle styra högskolan på så handfasta vis, men i kapitlet *Akademikerna* såg vi att en kommitté i mitten av 1930-talet anlade statistiska perspektiv även på högre utbildningar. I *Reformerna* ska vi se hur politiker i massutbildningens tid genomförde en totaldimensionering och arbetslivsanknytning av högskolesystemet.

TANKEN PÅ EN DOKTORSGRAD för ingenjörer hade drivits vidare i Tyskland, under fortsatt motstånd från de akademiker som inte ville erkänna annan forskning än den som vägledades av den rena vetenskapens idé. När universiteten framstod som otidsenliga för krafter vilkas inflytande växte i industrisamhället vändes intressen mot andra institutioner. Till slut ingrep kejsaren själv, utifrån en föreställning om den nationella betydelsen av tillämpad vetenskap i imperiernas tid. Wilhelm II förlänade 1899 de tekniska högskolorna promotionsrätt.⁵⁶

Som vi sett ovan hade tanken väckts även i Sverige, där den också drevs vidare. Den aktualiserades när KTH:s lärarkollegium 1905 skulle yttra sig över ett av tidens utvidgningsförslag. I samband med detta väckte lärare vid Bergsskolan utifrån det tyska exemplet frågan om inte en doktorsgrad borde införas. Detta vore ett sätt att dana lämpliga kandidater till lärarbefattningar. Vidare skulle läroanstaltens anseende

55. *Underdånigt utlåtande och förslag till den lägre tekniska undervisningens ordnande*, I–III (Örebro, 1911–12); Björck, *Staten, Chalmers och vetenskapen*, 179–191. RD 1918: proposition nr 96.

56. Manegold, »Technische Forschung und Promotionsrecht«.

höjas – den skulle till slut bli »en verklig högskola«. Dessutom vore det ett för staten billigt sätt att gynna landets industri. Två av de fyra lärarna var universitetsdoktorer, däribland kemisten Jacob Petré.⁵⁷

Till skillnad från de kolleger som mest verkat inom utbildningsväsendet hade bergsingenjör Erik Odelstierna, professor i metallurgi och hyttkonst, även verkat i bergshantering. Av tre skäl var han starkt mot doktorsidén. Om en högre examen infördes skulle ingenjörstiteln oförtjänt degraderas och allmänheten tro att ingenjörerna kunskapsmässigt stod under dem med universitetsexamina, menade han. Vidare skulle nog de som efter ett par års yrkesverksamhet ville återvända till högskolan för ett doktorsdiplom ha misslyckats som ingenjörer i det praktiska livet. Slutligen skulle säkert denna doktorstitel sedan få en oförtjänt stor vikt jämfört med praktiska erfarenheter vid tillsättningen av de lärare som skulle utbilda framtidens ingenjörer, »till gifven skada för vårt lands industri«.

Kollegiet enades till slut om ett diplomatiskt yttrande, som inte nämnde doktorn vid namn och som sedan blev ett underlag för den kommitté som utredde den högre tekniska utbildningen. I frågan gick en skiljelinje – och skulle fortsätta gå – mellan akademiskt utbildade lärare i grundläggande ämnen och tekniskt utbildade i tillämpningsämnena. De förra var mest benägna att driva frågan. Fler bakgrundsfaktorer kastar ljus över olika inställningar, som skilda perspektiv inom den traditionsrika Bergsskolan och en helt ung fackskola som den elektrotekniska.

Men skiljelinjerna var inte enkelt förutsägbara. Även »praktikens män« kunde plädera för en teknisk doktor, som när Ingeniörsklubben i Falun tog upp frågan i sitt enkätsvar till kommittén. En diskussionsinledare illustrerade den högre utbildningens två mål med medicinska fakulteten, vilken skulle dana dels praktiserande läkare, dels de forskare som skulle föra vetenskapen framåt. Eftersom den senare uppgiften försumrades helt av de tekniska läroanstalterna borde man vid dem ordna fortsatta, vetenskapliga studier som ledde till »en särskild högre 'grad' (t.ex. doktorsgrad)«.⁵⁸

Kommittébetänkandet från 1908 undvek den potentiellt splittrande

57. Riksarkivet i Täby (RAiT) KTH:s arkiv, lärarkollegiet 20 & 21/3, 3 & 5/4 1905; Björck, *Teknikens art*, kap. 4

58. *Underdänigt betänkande och förslag till ordnandet af den högre tekniska undervisningen*, II, 19.

doktorsfrågan. Av bilagorna framgick att tekniker kunde bli doktorer inte bara i Tyskland utan även i Holland och USA.

Efter kollegiets arbete med sitt remissyttrande över betänkandet höll Jacob Petrén inledningen till en diskussion inom Teknologföreningens avdelning för teknisk undervisning: »Är införandet i vårt land af en högre ingenjörsexamen (t.ex. teknisk doktorsgrad) af behovet påkallad?« Han tog upp den nya examen i Tyskland, där man ansåg »att den största betydelsen ligger däri, att de tekniska högskolorna härigenom uppnått full likställighet med universiteten, och att detta indirekt bidragit till att höja hela ingenjörståndet«. Det fanns behov av en högre ingenjörsexamen även i Sverige, menade Petrén. Han såg tre vinster: industrin och de tekniska vetenskaperna skulle höjas, tillgången till kvalificerade lärarkrafter skulle säkras och KTH:s assistentfråga skulle lösas.⁵⁹

Petrén tog även upp tre punkter att dryfta inför ett införande. Dels behövde man fordra att avhandlingen visade författarens förmåga till självständigt vetenskapligt arbete. Dels måste man kräva att en examinand behärskade hela sitt läroämne, för att motverka alltför snäv specialisering och förbereda för lärarverksamhet. Framför allt behövde man fordra att en aspirant hade minst två års praktik inom sitt fack, då detta var en förutsättning för att »tekniskt-vetenskapliga arbeten« skulle bli till nytta för industrin.

En sådan bestämmelse skulle också göra utbildningen mindre ensidig och säkerligen i icke obetydlig grad bidra till minskandet af den klyfta mellan teori och praxis, som onekligen ofta förefinnes och som understundom bidrager till att skapa en viss antagonism mellan teoriens och praktikens män.

Behov av forskning

Riksdagsbeslutet 1911 medförde ingen upplösning av denna antagonism. Men gränsöverskridande kompromisser växte fram innan nya stadgar 1921 fastställdes som en följd av reformbeslutet. Under detta skede vidgades föreställningen om vetenskaplig forskning. En ny sorts

59. Jacob Petrén, »Är införandet i vårt land af en högre ingenjörsexamen (t.ex. teknisk doktorsgrad) af behovet påkallad?«, *Teknisk tidskrift* (1908), 307ff & 316f (citaten: 316).

vetenskaplighet växte fram när teknikerna allt tydligare omfamnade ett forskningsimperativ, samtidigt som normbildande naturforskare tog upp en tillämpningstanke i sökandet efter legitimitet och resurser. Nya politiker kunde finna en ny, praktisk-vetenskaplig forskning relevant. I förlängningen av förskjutningarna i centrala begrepp låg mer vittfamnande frågor om meningen med vetenskapen, riktningen på utvecklingen. Mot slutet av detta avsnitt ska jag belysa den antitekniska kulturkritik som fick spridning efter krigets förödelse och hur den kunde bemötas.

Men jag ska börja med ett exempel på agerande i spänningsfältet mellan vetenskap, industri och politik under denna period: reaktionerna på Departementalkommitterades försök att bygga om statsmakten. Som antydde i slutet av kapitlet *Akademikerna* diskuterade de i betänkanden från 1913 bland annat till vilket departement KTH borde höra.

Lärarkollegiet hade i ett enkätsvar förklarat att undervisningen blivit allt mer lik den vid universiteten, varför högskolan liksom de borde ligga kvar under Ecklesiastikdepartementet. Men den lägre tekniska undervisningen kunde föras till det departement för handel, industri och sjöfart som utredarna tänkte sig. Industriförbundet ansåg i stället att båda slagen av teknisk utbildning borde samlas i det nya departementet. Dessutom förklarade man att KTH inte uppvisat någon vetenskaplig aktivitet och att undervisningen inte gav eleverna förståelse för de ekonomiska realiteter som var avgörande i det praktiska livet.⁶⁰

I ett brev förklarade KTH:s lärare att man fann de svepande insinuationerna nedsättande. I skriften *Uttalanden i Tekniska högskolefrågan* gav SI svar på tal, ett svar som var undertecknat av en imposant församling om 103 industrins män. Men teknikens män i kollegiet lät sig inte avskräckas, utan planerade en offentlig debatt. Även om motparten uteblev lade rektor ut texten.⁶¹

En teknisk högskolas högsta uppgift i fråga om undervisningen är att meddela vetenskaplig teknisk bildning. Den tekniska vetenskapens mål är åter att tillämpa naturvetenskapernas resultat för

60. *Handelsdepartementet* (Stockholm, 1913), 241ff.

61. *Uttalanden i Tekniska högskolefrågan* (Stockholm, 1912); Carl Jacob Magnell, *Inledningsföredrag vid diskussionsmöte den 15 februari 1913, rörande bästa sättet att meddela undervisning i ekonomiska ämnen vid K. Tekniska högskolan* (Stockholm, 1913), 30.

åstadkommande af sådana anordningar, som gifva största ändamålsenlighet med minsta uppoffring.

Detta är ekonomi i detta ords djupaste betydelse.

Industrien är icke teknikens *mål*, utan ett dess *medel* att i så vidsträckta kretsar som möjligt sprida de tekniska vetenskapernas frukter.

Aktörerna i denna kamp om den rätta förståelsen av centrala begrepp kunde benämna varandra *teoretici* respektive *praktici*. Den lätt nedlåtande tonen var ömsesidig. *Teknici* var en benämning som kunde överbrygga antagonismen.

Axel Enström blev en gränsöverskridare. Han tillhörde den första kull som gick ut från KTH:s elektrotekniska avdelning 1894, varpå han tog en licentiatexamen i fysik och matematik. Enström arbetade bland annat som konsulterande ingenjör och föreståndare för den elektriska avdelningen vid Materialprovningsanstalten. Han engagerade sig i tidens debatt om teknikerns rätta plats.

Efter konflikten mellan KTH och SI ordnade STF 1913 en diskussion om ingenjörsutbildningen. Enström vände sig med eftertryck mot polariseringen mellan teknik och industri eftersom »båda äro viktiga medel för ett gemensamt mål, nämligen nationens välstånd och trefnad«. Felet var inte att de unga ingenjörerna lärt sig för mycket »teori«, utan att kunskaperna var improduktiva eftersom de inte lärt sig tänka självständigt. Utbildningen gav inte »tillräckligt rum för *ett vetenskapligt studiesätt*. Med vetenskap menar jag då icke hvad kanske många göra, sysslandet med matematik och formler, jag menar endast rationell kunskap, i hvilket ämne det vara må«. Det gällde framöver att hantera de frågor om läroplanen som hade skjutits undan för att inte äventyra riksdagens beslut, förklarade Enström. Det fanns spänningar att övervinna inom högskolan. Till exempel stod de kemiska och elektrotekniska fackskolorna redan på vetenskaplig grund, med kvantitativ analys som ett standardgrepp, medan den mekaniska fackskolan och bergsfacket av tradition hade sin grund i verkstaden respektive bruket.⁶²

Tidigare SI-kritiker instämde i Enströms maning till samförstånd. Vetenskap var inte en viss sorts kunskap, utan ett sätt att aktivt angripa problem – KTH borde bli ett »centrum för svensk teknisk vetenskaplighet«. Men denna kompromissartade samling kring teknisk vetenskap-

62. *Den högre ingenjörsutbildningen i Sverige* (Stockholm, 1913), 26ff.

lighet innebar inte att diskussionens styrande begrepp blev oomtvistade. Kampen gick vidare när riksdagens beslut om utbyggnad och höjning av högskolan skulle omsättas i stadgereformering.

DOKTORSFRÅGAN togs upp av den kommitté som lärarkollegiet 1911 utsåg för att utarbeta nya stadgar. Sekreterare blev Jacob Petrén, vars tjänst som lektor omvandlats till en professur. Efter två års arbete presenterade man ett förslag som rymde en »Examen för teknisk doktorsgrad«. Det skapade »liflig diskussion«. Kommittén återkom 1914 med ett förslag med en »N.N.-examen«. Efter mer livlig diskussion föreslog Petrén att frågan skulle brytas ut för att inte förlama arbetet med resten av stadgarna. Kollegiet accepterade.⁶³

Lite senare utlade Carl Forssell i *Teknisk tidskrift* sina idéer om omformningen av högskolan. Denne KTH-ingenjör hade varit en av grundarna av Svenska Konsulerande ingenjörers förening och en av kritikererna i SI:s kommitté 1911. Efter en svår tillsättningsstrid erhöll han 1913 den nya professuren i byggnadsstatik, en av de tekniska vetenskaper som fick egna företrädare.

Under devisen »Till fredlig bragd« förklarade Forssell att frågan om KTH:s omdaning var avgörande för nationens framtid. För framgång i »levande lifvet« måste teknologen lära sig att se ingenjörspblems tekniska *och* ekonomiska aspekter. Även om arbetet hade en praktisk syftning måste han ta hjälp av vetenskapen, med matematisk metod i centrum, eftersom en ingenjörsgärning på rutin inte kunde »tillförsäkra försprång i utvecklingen framför andra länder. Tvärt om är den utan samband med vetenskaplig forskning dömd till att alltid befinna sig ett steg *efter*.« Doktorsfrågan fick sättas i relation till kraven på att göra den grundläggande utbildningen vetenskaplig. Forssell förklarade att det var förfelat att efter tyskt exempel införa en ny *examen*. I stället borde ingenjörer få framlägga sina forskningsresultat som för svensk doktorsgrad.⁶⁴

Forssell var en stridens mer än en samlingens man. Han skapade tydliggörande diskussion genom att tvinga sina kolleger att argumentera för sin uppfattning. Vi kan redan här notera hur han av dem fordrade att de själva bedrev forskning på det att de måtte kunna utbilda framtida forskare. Forssell återkom när stadgeförslagen diskuterades i andra fora

63. RAiT KTH:s arkiv, lärarkollegiet 2/4 1913, 22/4, 11/11 1914; Björck, *Teknikens art*, 90f.

64. Carl Forssell, »Tekniska högskolans omorganisation«, *Teknisk tidskrift* (1915), 428.

än kollegierummet. Doktorsfrågan engagerade såväl STF som »praktikens män« i lokala tekniska föreningar.⁶⁵

EN EXAMENSSTADGA, om än provisorisk, kom 1915 ut av kommitténs arbete. Den var mindre utförlig än universitetsfakulteternas stadgor och nämnde inget om licentiatexamen och doktorsgrad. Men det fanns även likheter, som att man inkorporerade akademiska grunder för betygsättningen.⁶⁶

En nyhet var att utgångna elever inte bara fick avgångsbetyg utan någon av tre examina: civilingenjörs-, bergsingenjörs- eller arkitektexamen. En annan var kravet att ha utfört ett speciellt examensarbete i ett av fackskolans centrala tillämpningsämnen. Fackskolorna var sju sedan skeppsbyggeri blivit en egen.

MEN NYA STADGAR kom alltså inte förrän 1921. Att arbetet med dem tog tio år är en indikation på hur mycket de inblandade aktörerna uppfattade stod på spel i utformningen av KTH:s institutionella ramverk.⁶⁷

Även om stadgereformen innebar större likformighet med universiteten nämndes inte forskning som en uppgift i ändamålsparagrafen, vilken i princip anslöt sig till 1901 års stadga. Detta är notabelt med tanke på alla förändringar i tiden, som formuleringen i Chalmers nya stadga 1902: »att meddela såväl elementär som vetenskaplig teknisk undervisning och befordra för de industriella yrkena betydelsefull forskning«.⁶⁸

Styrelsen växte. När dess tio ledamöter skulle utses fick en mängd instanser föreslå kandidater. Lärarkollegiet föreslog ordföranden och ytterligare en ledamot, Vetenskapsakademien, Kommerskollegium, Byggnadsstyrelsen, STF och andra organ var sin. När styrelsen blev en samlingspunkt för externa intressens företrädare tappade den kontakt med den inre vardagen vid läroanstalten. Dess uppgift blev att ha »överinseende«, med en ordförande som benämndes preses.

Lärarkollegiet bestod av alla professorer och skulle ha »allmän tillsyn och vård« om högskolans angelägenheter. Ett exempel på makten över dem är att kollegiet valde rektor och prorektor. Kollegienämnden, som

65. Turer utreds i Björck, *Teknikens art*, senare delen av kap. 4.

66. SFS (1915), 579; (1912), nr 134 rymde bland annat bestämmelser om antalet fackskolor.

67. SFS (1921), nr 262.

68. SFS (1902), nr 113.

skulle hantera en mängd praktiska frågor, är en indikation på att organisationen vuxit. Förvaltningsnämnden skötte ekonomiska angelägenheter. De nya organen skulle befolkas av professorer. Dessa mäktiga aktörer blev också föreståndare för grundelement i organisationen: »och utövas sådan befattning av professor i den vetenskapsgren till vilken samlingen eller institutionen hör«.

Regleringen av professorsutnämningar blev mer akademisk och mer invecklad. Arkitekterna komplicerade den befodringsgrund som för första gången fick en explicit formulering: »graden av ådagalagd vetenskaplig eller konstnärlig skicklighet«. Mycken strid hade stått kring paragrafens avfattning eftersom universitetsstatuternas *vetenskaplig skicklighet* ansågs utestänga det som kallades *praktisk verksamhet* och som starka krafter ville väga in vid tillsättningen av lärare. I förlängningen av denna polaritet framstod det vetenskapliga som icke-praktiskt och det praktiska som icke-vetenskapligt. Kompromissen blev en mångordig fortsättning: »samt ådagalagd förmåga att meddela undervisning av den art, högskolan avser att giva. Den vetenskapliga eller konstnärliga skickligheten må även vara visad genom självständigt arbete till teknikens eller byggnadskonstens utveckling inom området ifråga.« Forskning utpekades inte som en uppgift för lärarna, men vi noterar att ingen fick förordnas som docent »utan att hans anställande prövats för högskolans undervisning eller den teknisk-vetenskapliga forskningen nödigt eller nyttigt«. ⁶⁹

Huvudspåret för inträde var studentexamen från reallinjen, som det varit sedan högskolebildningen. En nyhet var kravet på tre månaders praktik för uppflyttning från andra till tredje året.

Stadgeformuleringarna framstår som en indikator på och en faktor i högskolans drift mot större likformighet med universiteten. Samtidigt markerade den nya adjektivbestämningen »tekniskt-vetenskaplig« en gräns för den likhet som undergrävde den egna institutionens särart. Uttrycket var en försvenskning av tyskans *technisch-wissenschaftlich*. Det kan kännas främmande hundra år senare, men hade sällskap av vändningar som »praktiskt-vetenskaplig«. Nyorden framstår som tecken på att vetenskapsbegreppet var under omförhandling.

I VÄRLDSKRIGETS EFTERDYNINGAR kom inte bara nya stadgar för KTH, utan även införandet av demokrati i Sverige. Tidigare mot-

69. Striden om befodringsparagraferna belyses i Björck, *Teknikens art*, 121ff.

ståndare godtog detta alternativ i ljuset av tidens revolutioner. Författningsreformen påverkade maktutövningen. Politikerna blev mer politiska i modern mening när det blev klart att statsråd inte var ämbetsmän utnämnda av statschefen, utan att legitimiteten utgick från den folkvalda församlingen. Vidningen av rösträtten förde med sig en tyngdpunktsförskjutning vänsterut, med politiker som ville använda den politiska demokratin för att bygga ett samhälle med social och ekonomisk demokrati. Ett redskap för detta kunde vara en forskning som tog sikte på praktiska tillämpningar för världslig förbättring, inte bara tidlösa sanningar för andlig odling.⁷⁰

Kulturkamp hörde också till efterdyningarna. Tyska professorer som representerade en stolt bildningstradition kunde se med avsmak på den nya maskin- och massåldern, på dess snävt nyttoinriktade yrkesutbildning och förflackade politiska strider. Högskoleingenjörerna fann anledning att byta namn på sin tidskrift till *Technik und Kultur*. Den moderna krigsmaskinens effektivitet blev ett tema i tidens debatt. Många sökte alternativ till det självdestruktiva västerlandet, med dess rastlöst konkurrerande industrinationalism, och blickade mot österlandet, mot en annorlunda upplysning och andra sätt att leva.⁷¹

Dessa tendenser i tiden gick även genom Sverige. Stor uppmärksamhet fick den indiske allkonstnären och samhällsreformatorn Rabindranath Tagore, vilken som första icke-västerlänning 1913 fått Nobelpriset i litteratur. Hans samtidsdiagnosticerande *Nationalismen* översattes efter utmärkelsen och kom 1918 i en ny upplaga. En annan inflytelserik betraktare av det andliga tillståndet var den tyske industrialisten och politikern Walther Rathenau. Många av hans böcker översattes också, som *Nutidens väsen*, vilken kom i två upplagor just 1918. Dessa författare uttryckte en antiteknisk kulturkritik som vann genklang.⁷²

Samtidigt artikulerades en proteknisk framstegsuppfattning i kontrast till denna kulturkritik. Vår bekante KTH-professor Carl Forssell tog Tagores och Rathenaus skrifter till utgångspunkt för en syning av tidens villfarelser. Skriften *Teknik och kultur* från 1919 var en uppgörelse med verklighetsfrämmande drömmar om Orienten och Arkadien. Att somliga kände en vantrivsel i maskinkulturen var inget att bygga fram-

70. Jfr Anna Friberg, *Demokrati bortom politiken* (Stockholm, 2012).

71. Ringer, *The decline of the German mandarins*; Herf, *Reactionary modernism*.

72. Framställningen i detta avsnitt utgår från Björck, *Teknikens art*, kap. 3, som jag hänvisar till för fylligare referenser; om Tagoreceptionen, jfr Olavi Hemmilä, *En yogi kommer till stan* (Stockholm, 2002).

tiden på. »Något skäl till teknikens eftersinnande självbesinning, till minskat tempo i utvecklingen, ligger icke i dagens erfarenheter, utan tvärtom. Den har ensam kraft att skänka världen möjlighet till den enkelhet och skönhet och tillräckliga ledighet, som gör livet i djupare mening värt att leva.« Politiska konsekvenser av denna slutsats föreföll också klara: »På samma sätt som socialdemokraterna omärkligt blivit ett högst nyttigt, demokratiskt borgerligt parti, så kommer den växande tekniken att öka den allmänna välmågan därhän, att bolsjevikerna gå samma väg.«⁷³

Som vi ser gav Forssell även uttryck för produktivistiska föreställningar om en tillväxt som upplöste grunden för motsättningar. Men i och med att tekniken skulle påverka sin omgivning, och påverka alltid gick i någon viss riktning, knöts till den inte bara förhoppningar utan också farhågor. Framtidsbilderna kunde vara uttalade eller ej. Tekniken stod i relation till vetenskapen respektive industrin, vilka kunde ses som dess upphov och dess mål. En tekniksyn stod även i relation till sätt att se på naturen och kulturen, som skulle nyttiggöras respektive berikas. Teknikorden blir inte mindre komplicerade av benägenheten att bruka dem metaforiskt, med en mekanisk grundmetaforik av tradition mot en organisk. Forssells inlägg kan också relateras till en diskussion om relationen mellan Maskinen och Upplysningen. Jean-Jacques Rousseau hade redan 1750 i en berömd prisskrift svarat nekande på den uppställda frågan »Huruvida vetenskapernas och konsternas återupprättande har bidragit till att förädla sederna«. Dessa traditioner ska inte utvecklas här, vi konstaterar bara att Forssell inte var ensam. Andra ingenjörer sökte samtidigt komma till rätta med tidsandan, i skrifter med titlar som *Motorns betydelse för vår kultur* och *»Satan – mekaniseringen«*.⁷⁴

Vi ska även notera att Forssell utöver att ta till orda i offentligheten engagerade sig politiskt, för högern, i Stockholms stadsfullmäktige och senare som riksdagsman. Inte heller i detta var han ensam. Tidens yrkesroll bidrog till att göra ingenjören social i bokstavlig mening – teknikens makt gav teknikern ett ansvar för samhällsbyggandet.

73. Carl Forssell, *Teknik och kultur* (Stockholm, 1919), 35, 58.

74. Edvard Hubendick, *Motorns betydelse för vår kultur* (Stockholm, 1920); Allan Wi-berg, *»Satan – mekaniseringen«* (Stockholm, 1919); jag har behandlat teknikmetaforik i upplysningsdiskussionen i *Teknisk idéhistoria*, kap. »Den upplysande maskinen«.

ÄVEN AKADEMIKER reagerade på tecken i tiden. För naturvetarna höll en alternativ roll på att ta form, vilken avvek från den fasta förening av undervisning och forskning som lärostolsorganisationen borgat för. I *Kirurgerna* har vi redan sett hur forskarbegåvningar kunde få tjänster och institut fokuserade på forskning. Dessa aktörer fick behov av en annan legitimering än den som följde av uppgiften att utbilda och examinera statstjänare. Tankar på tillämpning utvecklades när kristiden under och efter kriget tycktes pocka på kraftfulla satsningar.

The Svedberg hade som vetenskapligt underbarn 1912 fått en personlig professur vid Uppsala universitet. I essäsamlingen *Forskning och industri* från 1918 preciserade han relationen mellan titelns poler: »Det naturvetenskapliga vetandets tekniska utnyttjande har satt oss i stånd att i enorm grad öka vår produktion av nyttigheter, ja hela vår materiella kultur vilar härpå.« Med tanke på forskningens betydelse för folkets framtid var det avgörande att forskningens behov möttes. »Kravet på statliga forskningsinstitut måste framhållas såsom oavvisligt. Universitetet och de tekniska högskolorna, som främst äro undervisningsanstalter, kunna icke längre fylla denna mission.«⁷⁵

Svante Arrhenius hade 1905 begåvats med ett Nobelinstitut för fysikalisk kemi. I *Kemien och det moderna livet* jämförde han 1919 hur nationer med olika sätt att se på naturforskningen klarat tidens prövningar. »Med allt större kraft har den åsikten trängt igenom, att den humanistisk-filosofiska utbildningen vid de brittiska skolorna och universiteten åstadkommit ett åsidosättande av naturvetenskapen ('neglect of science')«. Det var en bister lärdom att detta inte gick an, nu när »krigets åskor väckt de ledande även inom klassicitetens fastaste borg till insikt om att när den hårda verkligheten tränger på, är den fina humanistiska bildningen av ringa gagn«. Arrhenius åkallade Utvecklingen snarare än Bildningen. Framtiden var klar: »Om vi vilja med hopp om framgång bestå i den stora fredliga tävlan mellan folken efter krigets slut, är det nödvändigt att vi på alla sätt påskynda utvecklingen av vår industri, särskilt den kemiska.« Även för honom var naturforskning grunden för denna materiella kultur.⁷⁶

Lundafilosofen Hans Larsson var en representant för den bildning

75. The Svedberg, *Forskning och industri* (Stockholm, 1918), IIIf; jfr Sven Widmalm, »The Svedberg och gränsen mellan teknik och vetenskap«, i Sven Widmalm (red.), *Artefakter* (Hedemora, 2004).

76. Svante Arrhenius, *Kemien och det moderna livet* (Stockholm, 1919), Vff.

Arrhenius fann otidsenligt övervärderad. Han förklarade i en betraktelse från 1919, omtryckt i boken *Under världskrisen*, att naturvetenskapen inte längre beskyddes för vanmakt. Att den kunnat demonstrera sina potentialer så tydligt under kriget hade sin grund i att den höll sig med tillämpningsvetenskaper och tog sig an dagsfrågor. »Tiden har behövt något, man har skickat bud på naturforskaren som man sänder bud på sin smed och sin läkare. Eller naturforskaren har kommit av sig själv, till och med själv hittat på att något borde göras. Så fick den sin makt i ångans och elektricitetens tidevarv.« Annorlunda förhöll det sig med humaniora, som saknade tillämpningsvetenskaper och hamnat i vanmakt. Vägen bort från detta tillstånd gick över tillämpningen, menade Larsson, som framhöll betydelsen av att bidra till samhällsbyggandet i stället för att skygga för det praktiska livet. »Och denna tillämpning skall vara vetenskaplig ända ut, exakt så långt den med vetenskapens resurser kan bli, alldeles som en teknisk disciplin måste vara. Genom tillämpningsvetenskapen går vägen till makt över livet.«⁷⁷

Ett vidare vetenskapsbegrepp höll på att ta form. Det kunde inkludera tanken på en tillämpning av forskningen, och att det var i den som vetenskapens verkliga makt visade sig. I denna vidare förståelse drogs inte en skarp gräns mellan olika syften som skapade en antagonism mellan vetenskaplig respektive praktisk forskning: vetenskap som inte var »ren« blev inte per implikation oren, smutsig eller icke-vetenskaplig. En benämning som praktisk-vetenskaplig var ett uttryck för denna vidgning. Den nya vetenskapligheten hörde alltjämt till den andliga kulturen, samtidigt som den var basen för landets materiella kultur.

EN MÄNGD INSTITUTIONER uppkom för att möta behovet av den forskning politiker och andra vände blickarna mot. På gränsen mellan statligt och privat bildades till Berlinuniversitetets 100-årsjubileum 1911 Kaiser-Wilhelm-Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaften. Organisationen inrättade institut utan undervisningsuppdrag för att stödja forskning som var relevant för nationen. I Storbritannien ansågs en orsak till försörjningsproblemen under kriget vara efterblivenheten i förhållande till Tyskland vad gällde organisering av nyttig vetenskap. Statsmakterna sökte mobilisera forskningen i landets tjänst och inrättade 1916 Department of Scientific and Industrial Research. Mönstret

77. Hans Larsson, *Under världskrisen* (Stockholm, 1920), 133f.

gick igen på närmre håll. Till exempel bildades i Norge 1918 Central-komittéen for videnskabelig samarbeide til fremme av næringslivet.⁷⁸

I Sverige gick utvecklingen i liknande banor. För modernäringen etablerades efter kriget en stor växtförädlingsanstalt i Svalöf, på marginalen av den akademiska organisationen, med band till staten såväl som donatorer och näringsliv. Verksamheterna utgick från genetikprofessorn Herman Nilsson-Ehle, som ville tillämpa vetenskapens teorier för att förbättra utsädet och öka avkastningen. På den tekniska domänen inrättades Pappersmassekontoret 1917 och Metallografiska institutet 1920. Härigenom fick landets största exportindustrier egna forskningsorgan, med privat och även offentligt stöd. Biståndet från näringslivet var dock villkorat. Pappersmassekontoret avvecklades under lågkonjunkturen efter kriget, medan Metallografiska institutet fortlevde efter en omorganisering i industrirelevant riktning.⁷⁹

Mer stabil blev Ingeniörsvetenskapsakademien (IVA), vars ekonomi också baserades på donationer men som fick starkare band till staten och en annan legitimitet. Utgångspunkten för institutionsbildningen var en riksdagsmotion från den industrivänliga högern som 1916 tog sikte på en »vetenskapligt-praktisk institution«. Men det var en socialdemokratisk finansminister som 1919 lade fram en proposition om anslag till en akademi för att möta behovet av »teknisk-vetenskaplig forskning«. KTH och andra remissinstanser hade framhållit den »ingeniörsvetenskapliga« forskningens betydelse för nationen, för att utveckla den materiella odlingen i konkurrensen med andra kulturländer.⁸⁰

Den förste direktören blev den ovan nämnde Axel Enström, en medlare mellan tekniken och vetenskapen, industrin och politiken. Med IVA fick ingenjörerna ännu en riksorganisation, utöver Teknologföreningen och Industriförbundet. Denna treklang var inte alltid samstämd, men institutionerna utgjorde en plattform för opinionsbildning som syftade till omstöpning av villkoren för de verksamheter som de representerade. Man tog sikte på en produktivistisk industripolitik, som med samförståndslösningar och den tillämpade vetenskapens hjälp skulle skapa en tillväxt som befordrade välstånd, välfärd och stabilitet. Inriktningen kunde intressera politiker av olika slag.

78. Tillkomsten av industriforskningsinstitut och Ingeniörsvetenskapsakademien jämte bakgrunder till dessa initiativ avhandlas i Sundin, *Ingenjörsvetenskapens tidevarv*; jfr Björck, *Staten, Chalmers och vetenskapen*, kap. 5.

79. Anna Tunlid, *Ärftlighetsforskningens gränser* (Lund, 2004).

80. Arne Kaijser & Lars Nilsson (red.), *Teknik i samhällets tjänst* (Stockholm, 2019).

Behov av doktorsgrad

Frågan om en teknisk doktorsgrad lyftes inte av dessa inflytelserika organisationer. Drivande i de verbala striderna om denna nydaning var i stället professorer med skiftande utsiktspunkter. De hade sina behov av att dra om gränser – eller att hävda dem. Förskjutningar kunde påverka positioner och relationer i utbildningssystemet. Men dessa aktörer hänvisade inte till egna behov, utan åberopade andra, mer upphöjda.

Ovan har vi sett att ingenjörerna redan under 1800-talet väckte tanken på en doktorsgrad, liksom att frågan genererade motsättningar när den efter sekelskiftet aktualiserades. Nu ska vi se hur den 1927 till slut fick sin lösning. Denna process äger en handlingens enhet som gör den till ett socialt drama, i tre akter med sina aktörer. Först kom ingenjörerna, som efter inbördes stridigheter lyckades presentera ett förslag. Som en antites kom så akademikerna, vilka inte godtog förslaget – även om inte de heller var eniga. Till slut kom en syntes då professorer från högskola och universitet utarbetade ett förslag som Kungl. Maj:t godtog.⁸¹

För att förstå de motsättningar som gjorde processen utdragen får sakfrågan i snäv mening – kan ingenjörer bli vetenskapsmän? – relateras till idéer och intressen utanför läroanstaltens väggar. Den föregående framställningen har skildrat denna mångfasetterade bakgrund, byggt upp den scen på vilken aktörerna i den följande framställningen spelade ut sitt drama.

EN »DOKTORSKOMMITTÉ« tillsattes av lärarkollegiet 1918, då man trodde att arbetet med stadgarna var klart. Tre huvudfrågor som vi redan tangerat utkristalliserade sig; de förblev aktuella genom hela processen. För det första gällde det att avgränsa det ämne i vilket den vetenskapliga förmågan skulle utvecklas. Man behövde vara så särskild att en ny doktorsgrad var motiverad, men inte så speciell att man gick över gränsen till det ovetenskapliga. En andra fråga var hur nöjaktig underbyggnad hos aspiranterna skulle säkerställas när ingen licentiatexamen fanns. Avvägningen mellan teori och praktik var ett tredje spörsmål. Det

81. Den följande framställningen utgår från Björck, *Teknikens art*, del III, som jag hänvisar till för kärleksfulla detaljutredningar och som gör att jag här begränsar mina referenser till primärmaterialet; om socialt drama, se Victor Turner, *Dramas, fields, and metaphors* (Ithaca, 1974).

kokade ned till frågan om praktiska erfarenheter krävdes för att bli tekniskdoktor.⁸²

Kommittén presenterade förslag som skapade debatt i lärarkollegiet. Efter åtskilliga revisioner bejakade en majoritet 1922 planen. Jag ska inte gå igenom alla dispyter utan bara sammanfatta slutsatserna i relation till våra tre frågor.⁸³

Vad gällde den första sades i förslaget till stadgetext att en avhandling i ett tekniskt ämne »skall behandla ett tekniskt ämne«. Frågan var laddad eftersom det var »uteslutet, att en teknisk doktorsgrad skall kunna komma i konkurrens med den filosofiska doktorsgraden«. Det gällde att på samma gång vara lik och olik vetenskaplighetens väktare. Denna balansgång på marginalen gav upphov till den formulering kritiker fann cirkulär. I praktiken innebar den att gränsen för teknisk forskning drogs runt tillämpningsämnena. Universitetens grundläggande ämnen hamnade på andra sidan det tillåtna, samtidigt som sättet att hantera sitt studieobjekt liknade deras, med fokus på matematisk bearbetning av empiriska observationer och experiment.

Det sätt på vilket en aspirant skulle visa det som kallades *vetenskaplig förmåga* i sitt ämne kom också från universitetet: en tryckt och offentlig försvarad avhandling. Med vår blick på institutionella former är det intressant att notera attityden till idén att byta ut avhandlingen mot ett konstruktionsutkast, en möjlighet som fanns i vissa länder men som bara omnämndes här. Det är som att föreställningen om vetenskap var så beroende av upptrampade stigar att det var ogörligt att tänka sig alternativa vägar, säg en redovisningsform som kunde vara mer kongruent med innehållet i teknisk forskning. Att potentialen i denna möjlighet inte ens diskuterades visar att det låg ett budskap i avhandlingen som medium. Behovet av att vinna universitetens erkännande bidrog till driften att överta institutionella lösningar från dem. Formen var normen. I kapitlet *Konstnärerna* ska vi se att det dröjde till 2000-talet innan alternativa redovisningsformer accepterades.⁸⁴

82. Centralt material efter kommittén finns i RAiT KTH:s arkiv, Handlingar angående högskolans organisation, undervisning, nybyggnad m.m., FI:3, vartill kommer olika protokollsserier; material från tiden efter 1920–21 förvaras på KTH.

83. KTH:s arkiv, lärarkollegiet 15/2 1922; motiveringen trycktes sedan, med vissa modifieringar, som bil. 1 i *Om införande av teknisk doktorsgrad vid Tekniska högskolan* (Stockholm, 1927).

84. Jfr Emma Stenström, »Formen är normen«, i Lars Strannegård (red.), *Avhandlingen* (Lund, 2003).

Vad gällde den andra frågan ville man inte införa någon ny examen. En diskussion av andra länders sätt att säkerställa att en doktor besatt tillräckligt djupa och breda *teoretiska kunskaper* ledde till förslaget att införa krav på vissa avgångsbetyg i stället för licentiatexamen. Mer specifikt fordrades högsta betyg, *berömlig*, i avhandlingens läroämne och nästnäst högsta betyget i ytterligare tre ämnen som respektive avdelning fick bestämma. Betoningen låg på grundläggande ämnen vid alla avdelningar, med undantag för gruvvetenskap och arkitektur.

Beträffande den tredje frågan ansåg kommittén att *praktisk erfarenhet* måste krävas. Den praktiskt förfarne ingenjören hade bättre förutsättningar för självständig forskning och, framför allt, för att utföra arbetet så »att resultaten bliva av mera direkt nytta för industrien«. Här åberopade man »den praktiska teknikens män« i form av ett uttalande från deras samlande organ, Sveriges Samarbetande tekniska föreningar. Dessutom hänvisades till den medicinska doktorsgraden, med dess krav på kliniktjänstgöring. Förslaget blev att en aspirant måste under minst tre år – som senare blev två – ha »utövat teknisk eller tekniskt-vetenskaplig verksamhet«. Nästan i förbigående nämndes att den erfarenhet som skulle borge för industriell relevans kunde förvärfvas i KTH:s laboratorier.

Kommittén lade inte bara fram förslag till stadgeformuleringar utan även en argumenterande text. Den rymde jämförelser. Man diskuterade förhållandena i förebildliga »kulturländer« som satsat på att hålla sin högre tekniska utbildning »au jour med utvecklingen«. Diskussionen ledde till slutsatsen att Sverige som land var isolerat och befann sig på »en efterbliven ståndpunkt«. Man omtalade också hur ingenjörsgorganisationer och andra framhållit behovet av en doktorsgrad. Den måste hållas på samma nivå som dem man jämförde sig med. »Det är även tydligt, att den tekniska doktorsgraden skulle bliva mindre eftersträfvansvärd, om den bleve av lägre valör och mindre anseende är doktorsgraderna vid våra universitet, och därigenom skulle ändamålet med denna grads införande bliva i väsentlig mån förfelat.«

Historiska jämförelser fick visa KTH:s förutsättningar för en egen doktorsgrad. Genom högskolebildningen 1876–77 hade undervisningen förts till en då tillfredsställande nivå, men härpå kom den industriella omvälvning som gjorde institutionen allt mer otidsenlig. Riksdagsbesluten 1911 innebar sedan möjligheter att »taga igen det förlorade och i stort sett hinna fatt utvecklingen«. Högskolan hade nya förutsättningar i form av många fler specialiserade lärare och modernt utrustade

laboratorier. Härtill kom det examensarbete som uppammade självständigt, vetenskapligt arbete hos teknologerna.

Man artikulerade även motiv för reformen. Graden skulle främja den teknisk-vetenskapliga forskningen, vilken skulle höjas som i andra länder. Detta skulle i sin tur utveckla nyttiggörandet av Sveriges naturresurser. Att teknisk forskning var avgörande för ett lands »hela ekonomiska liv« var så självklart att det inte behövde diskuteras. Graden skulle också främja den tekniska utbildningen. Den skulle ge bättre möjligheter att få fullt kompetenta lärare till tillämpningsämnena. Dessutom skulle den minska svårigheterna att rekrytera kvalificerade assistenter till KTH:s laboratorier.

Vi ser att ett bärande inslag i argumentationen var att teknisk forskning borde bejakas eftersom den befordrade utvecklingen, samtidigt som det hette att KTH borde ges resurser för att hinna ifatt utvecklingen. Det skulle satsas på att hinna ifatt det man själv var upphov till. I denna språkliga rundgång mellan teknik och utveckling noterar vi också att utvecklingen var så att säga enkelspårig: den kunde gå framåt och bakåt, man kunde ligga före eller efter, men det fanns inte alternativa vägar, någon annorlunda utveckling.

KRITIK AV FÖRSLAGEN kom i kollegiet. En av kritikerna var vår bekante Carl Forssell, vilken vi sett tillmätte utbildningen av ingenjörer avgörande betydelse. På deras arbete berodde, förklarade han i en reservation, »i väsentlig mån landets ekonomiska välfärd och därmed också till sist dess förmåga att bära upp och utveckla sin andliga kultur«. Men kommittén hade kringgått frågan om syftet med teknisk utbildning. De föreslagna betygskraven innebar indirekt ett erkännande av att den ordinarie utbildningen inte bibringat teknologerna den rätta förmågan. Detta innebar i sin tur ett underkännande av KTH:s förmåga att lösa sin primära uppgift. Var det så illa borde grunden reformeras, inte prydas med en påbyggnad, menade Forssell. Absurditeten i betygskraven framgick av det förhållandet att nästan inga av IVA:s ledamöter skulle ha rätt att disputerat, och att bara två av KTH:s professorer med ingenjörsutbildning skulle få göra det i sina egna ämnen.⁸⁵

Lärarkollegiets förslag gick i alla fall till styrelsen. Där fortsatte dragkampen. Somliga såg inte skäl för alla detaljbestämmelser, vilka »skulle giva sken av att undervisningen vid Tekniska Högskolan icke skulle be-

85. KTH:s arkiv, lärarkollegiet 8/3 1922.

finna sig på samma höjd som vid universiteten«. Efter ett och ett halvt års beredning kom man 1923 till ett beslut, vilket framstår som en kompromiss mellan motstridiga intressen.⁸⁶

Styrelsen ställde sig bakom förslaget att inrätta en teknisk doktorsgrad, i princip. »En sådan åtgärd skulle tydligen verksamt befrämja såväl den tekniskt-vetenskapliga forskningen som den tekniska undervisningen i landet och därigenom kraftigt bidra till att befordra den svenska industriens utveckling och konkurrenskraft gent emot andra länder.« Efter detta godtagande av kollegiets argumentation blev slutsatsen lite överraskande. Förslaget var så betänkligt att styrelsen återremitterade det. Huvudproblemet var den detaljerade uppräknningen av formella meriter. Kraven innebar att teknologerna orimligt tidigt måste inrikta sig på forskning och att goda praktiker uteslöt.⁸⁷

Doktorskommittén fick arbeta vidare. Man presenterade 1925 ett nytt förslag, med mest nominella justeringar. När kollegiet tog upp frågan fick den bordläggas. Inför beslutsmötet inkom tre skrivelser.⁸⁸

Carl Forssell tillhörde kritikerna. Han rekapitulerade invändningarna mot den »pappersprodukt« som saknade kontakt med den industriella verklighet kommittén hänvisade till. Han gav även sin tolkning av förhållandet mellan framförda argument och faktiska motiv. »Vinsten af förslaget: att till laboratorierna locka arbetande krafter, köpes för dyrt på bekostnad af Högskolans egentliga uppgift: att utbilda ingenjörer för industriens tekniskt-ekonomiska arbete.«

En kollegiemajoritet ställde sig i alla fall bakom kommittén, vilket fick fem ledamöter att anmäla reservationer. Forssell förklarade att förslaget framställde det som att frågan handlade om elevernas kompetens, när den i själva verket gällde lärarnas kompetens att bibringa teknologerna förmågan att arbeta vetenskapligt. Hans skrivelse låter en anastämningen vid mötet.

Af dagens diskussion i lärarekollegiet har med en tydlighet, som icke lämnar plats för missförstånd, framgått att det i denna fråga icke är enbart hänsyn till gagnandet af Tekniska Högskolans arbe-

86. RAi T KTH:s arkiv, Handlingar angående högskolans organisation, undervisning, nybyggnad m.m., FI:3, odaterat utkast till skrivelse av styrelsen.

87. KTH:s arkiv, styrelsen 12/10 1923; skrivelse till lärarkollegiet i kollegienämnden 17/10 1923.

88. KTH:s arkiv, lärarkollegiet 21/1 1925, jfr bil. 2 i *Om införande*; övriga skrivelser är samlade under beslutsmötet, 28/1 1925.

te eller främjandet af resultaten af dess undervisning, som dikterat kollegieledamöternas handlingssätt. Å ena sidan har rättframt resolverats att endast hänsyn till bevarandet af den rätta vördnaden för Universitetens doktorsgrad varit ledmotivet för vederbörandes åtgärder att omgifva den föreslagna tekniska doktorsgraden med restriktioner, hvilka av mig på ett sätt, som af ingen kunnat vederläggas, bevisats göra hela anordningen till enbart en kuriositet. Från andra håll har förslagets svagheter lifligt erkännts, men förklarats hufvudsaken vara, att man fick en teknisk doktorsgrad, äfven om den vore mindre lämpligt inrättad.

Styrelsen ställde sig sedan bakom kollegiets beslut, trots att man alltjämt hyste betänkligheter.⁸⁹

De motsättningar om detaljer som professorerna utvecklade hade resonans i skiftande uppfattningar om KTH:s plats i utbildningssystemet och uppgift i stort. Som vi sett var dessa uppfattningar i sin tur relaterade till idéer och intressen utanför de beslutsrum i vilka dessa aktörer utkämpade sina strider.

ANDRA AKTEN i vårt drama utspelades vid universiteten. De kunde sanktionera KTH:s begäran, men också utgöra ett hinder. Ur växelspelet med yttre krafter uppkom ingenjörsvetenskapsmannen, denna hybridfigur i ett gränsland.

I Uppsala tillsatte filosofiska fakulteten en kommitté om fem naturvetare. Den förklarade att samverkan mellan den vetenskapliga forskningen och det tekniska arbetet var avgörande för utvecklingen. Man ställde sig positiv till anhållan. Men en kommittémedlem, matematikern Erik Holmgren, protesterade. Han menade att bestämningen av »tekniskt ämne« var onöjaktig och att mångläseriet vid KTH inte borgade för en tillfredsställande vetenskaplig nivå. Han önskade lättnader för studerande från universiteten, så att de kunde bli tekniska doktorer utan ingenjörsexamen. Dessutom ville han ha en grundligare utredning i samarbete med universitetsrepresentanter eftersom frågan var av sådan betydelse för landets kulturutveckling. Efter längre överläggning röstade en klar majoritet i fakulteten för kommitténs förslag.⁹⁰

89. KTH:s arkiv, styrelsen 16/4 1925.

90. Materialet finns samlat i RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 7/10 1926 nr 31.

I konsistoriet upprepade Holmgren sin kritik. Dessutom erinrade Nobelpristagaren Allvar Gullstrand om hur man 1915 avstyrkt en dylik anhållan från Veterinärhögskolan – vi ska återkomma till denna magistrala avspisning i nästa kapitel. Eftersom argumenten då inte mist sin giltighet nu menade Gullstrand att även KTH:s anhållan borde avstyrkas. Det blev också konsistoriets beslut.

I Lund utsåg fakulteten en kommitté med annan sammansättning: tre naturvetare och två humanister. Även den var positiv i princip och såg en linje från vetenskaplig forskning över praktiskt ingenjörarbete till industriell utveckling. Men frågan var om den föreslagna graden var rätta sättet att nå vad som ytterst var »ett betydelsefullt kulturellt önskemål«. Som i Uppsala tvekade man inför nivån på den grundläggande ingenjörsutbildningen och avgränsningen av »tekniskt ämne«. Men framför allt var man tveksam, eftersom praktiken var avgörande för teknisk forskning, till att byta ut ingenjörspraktik mot assistenttjänstgöring vid högskolan. Å andra sidan skapade en intimare kontakt med den industriella verkligheten sina komplikationer, som att konflikten mellan vetenskapliga och privatekonomiska intressen skulle begränsa ämnesval och publiceringsmöjligheter.

Fakulteten följde kommitténs förslag, som alltså innebar en avstyrkan. Konsistoriet ställde sig sedan bakom detta beslut.

En Lundakemist som just kallats till en professur vid KTH tecknade läget i ett brev till högskolans rektor. Mångläseriet under den grundläggande utbildningen och den oklara påbyggnaden på ingenjörsexamen var stötestenar, »och så icke minst (fastän detta icke säges) att man hyser en obefogad fruktan för konkurrens på en del områden (ex. vid lektoraten vid de tekniska läroverken)«.⁹¹

Gränsbevakning kan drivas av prosaiska motiv. Vi ska även notera att mångläseriet var starkt kritiserat *inom* KTH, liksom att Walfrid Ekman, professor i mekanik och matematisk fysik, reserverade sig mot fakultetens avstyrkan. Han förklarade att utvecklingen gjort att det i många naturvetenskaper inte gick att dra en klar gräns mellan akademisk och teknisk forskning. Ekmans ämneskollega i Uppsala hade protesterat mot beslutet där. Skiljelinjerna var inte enkelt förutsägbara.

Universitetskanslern menade sedan att styrkandet av den vetenskapliga nivån var ett problem när ingen licentiatexamen fanns. Han för-

91. RAiT KTH:s arkiv, Handlingar angående högskolans organisation, undervisning, nybyggnad m.m., FI:3, Oscar Collenberg till Henning Pleijel 30/5 1926.

ordade ytterligare utredning i samråd med universitetens matematisk-naturvetenskapliga sektioner.

TREDJE OCH SISTA AKTEN i dramat inleddes med att KTH:s lärarkollegium hösten 1926 tog upp de akademiska myndigheternas skrivelser, och då beslutade att tillsätta en ny doktorskommitté. Alla åtta medlemmarna var filosofie doktorer utom professorn i ångmaskinslära, Tore Lindmark, som ingick i egenskap av prorektor. Även om frågan gällde tillämpningsämnena som Lindmarks dominerades kommittén alltså av företrädare för grundläggande ämnen. Beslutet justerades direkt, så den frånvarande Carl Forssells protester var lönlösa. Dessutom beslutade man att utarbeta en begäran om återremiss. Den skickades till Kungl. Maj:t utan att ha tagits upp i kollegium eller styrelse.⁹²

Skrivelsen kommenterade anmärkningar och önskemål. Det ansågs mindre välbetänt, som varit på förslag, att ge grundläggande ämnen än större plats i läroplanen med tanke på att en huvuduppgift var att meddela yrkesutbildning. Att förkorta studietiden för personer med akademiska betyg skulle fordra lätnader vid universitetsstudier för personer med ingenjörsexamina – man markerade att en gräns alltid har två sidor. I skrivelsen sades också att »ordnandet av den påbyggnad i undervisningen, som skall lämna stöd åt fortsatta studier för doktorsgraden«, fick lösas när graden väl var införd. Beträffande bestämningen av »tekniskt ämne« förklarades att det var »praktiskt taget ogörligt att genom någon definition angiva en skarp gräns mellan teknisk och exakt vetenskap«; att utestänga fruktbara gränsområden skulle göra att landet avsa-de sig »de ekonomiska fördelar vetenskaplig forskning härvidlag skulle kunna medföra«. Man framhöll att ingen bestridit att KTH mötte det första villkoret för att tilldelas disputationsrätt, »att ett starkt behov för landet av vetenskaplig forskning inom det ämnesområde högskolans verksamhet omfattar är för handen«.

Kungl. Maj:t biföll begäran om återremiss. KTH fick i uppdrag att utarbeta ett nytt förslag i samråd med representanter för universiteten.

Den utvidgade kommittén – i vilken nio av tio medlemmar var filosofie doktorer – presenterade redan våren 1927 ett förslag. Den åtföljande motiveringen vidareutvecklade resonemang från begäran om återremiss. Förslaget rymde tre specifika nyheter. Den största var att kravet

92. KTH:s arkiv, lärarkollegiet 15/9, 27/10 1926; skrivelsen finns i RAiS Ecklesiastik-departementet, konseljakt 7/10 1926 nr 31.

på *berömlig* i avhandlingsämnet ersattes av en »förprovning för disputation«, vilken innefattade en tentamen och en vetenskaplig avhandling som skulle godkännas av den examinerande professorn. Förprovningen innebar en likformighet med universiteten på så sätt att den liknade licentiatexamen. En annan nyhet gällde säkrandet av bredd i de teoretiska kunskaperna: en aspirant skulle på ett eller annat sätt ha fått visst medelbetyg i tre grundläggande ämnen. Den tredje nyheten underströk på sitt sätt betydelsen av ord och benämningar: avhandlingen skulle inte längre behandla ett »tekniskt ämne« utan en »fråga av teknisk natur«.⁹³

Några teknikaliteter justerades också, men annat blev vid det gamla. Kravet på praktik kvarstod, liksom möjligheten att räkna assistenttjänstgöring som sådan. Man förklarade hur viktiga assistenterna var, och att rekryteringen av dem inte fick försämrats genom att begåvningar skulle »tvingas ut i verksamhet inom industrien«. Det var genom arbete i högskolans laboratorier doktorsaspiranter tänktes få sin inskolning i vetenskapligt arbete. Kommittén utvecklade också taktiska bemötanden av möjliga kritiker, vilkas potentiella angreppspunkter man fått upplysning om via kontakter i ett vidare nätverk. Det var ett socialt företag att få till en institutionell omvälvning genom några skrivelser i *Svensk författningssamling*.

Behandlingen av förslaget i lärarkollegium och styrelse gav upphov till reservationer och skrivelser, från Carl Forssell och andra. De innebar inte mycket nytt och ska förbigås här. I stället vänder vi oss direkt till universiteten.⁹⁴

I Lund behandlades frågan av samma kommitté som förra gången, men förstärkt med ytterligare en naturvetare och en humanist. Efter det att filosofiska fakulteten tagit upp och bordlagt ärendet skrev mekanikprofessorn Walfrid Ekman ett bekymrat brev till KTH:s rektor. Möjligheten att disputerar i arkitektur hade kommit som en överraskning: »Ämnet finns ej upptaget bland dem, i vilka förslag till förprövningsfordringar föreligga, men jag kan nu ej tänka mig att här en *vetenskaplig* avhandling skulle kunna förekomma annat än på det *konsthistoriska* området, och det är mig oklart om här något tekniskt behov av forskning föreligger.« Om doktorsvärdighet skulle utdelas i arkitektur borde det

93. Förslaget finns i *Om införande*; yttranden i *Om införande av teknisk doktorsgrad vid Tekniska högskolan: Lärarkollegiets och styrelsens yttrande* (Stockholm, 1927).

94. Materialet finns samlat i RÄS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 9/9 1927 nr 35.

ske vid Konstakademien, där arkitekter från KTH fick sin *högsta* utbildning.⁹⁵

Vi ser att en skön konst som arkitektur skapade problem för tanken på vetenskaplig forskning i det som tidigare kallats mekaniska konster.

Lundakommittén hade kommit fram till att det reviderade förslaget kunde godtas, fast lite tvehåget och med anmärkningar, som att den tyskinspirerade titeln doktoringenjör borde ersättas av teknologie eller teknices doktor. Men en av de nya medlemmarna, historieprofessorn Lauritz Weibull, kunde inte dela kommitténs uppfattning. Han höll ett anförande vid det avgörande fakultetsmötet. För rätt att utdela »en hög vetenskaplig lärdomsgrad« måste man kräva, förklarade Weibull, att de utdelare som skulle bedöma lärdomsproven var fullt kompetenta. Det kunde man inte vara säker på vad gällde KTH. Där tillsattes inte professorerna på basis av vetenskaplig skicklighet utan med hänsyn till en mängd andra grunder. Innan den mångtydiga befordringsparagrafen omformulerats till att motsvara universitetens borde förslaget inte tillstyrkas. »För den händelse Tekniska högskolan trots allt skulle beviljas rätt att utdela högre lärdomsgrad, är det enligt min uppfattning under alla omständigheter påkallat, att annan titel än den från universiteten lånade doktorstiteln kommer till användning. Det synes mig vara av vikt, att universitetens doktorsgrad på allt sätt skyddas.«

Som vi sett var det inte bara arkitekternas konstnärliga skicklighet som gjort KTH:s befordringsparagraf komplicerad, utan även de praktiska erfarenheter som starka krafter velat uppvärdera. Detta inte minst i de praktikorienterade tillämpningsämnena frågan gällde. Den hållning Weibull gav uttryck för var inte ny. Den innebar att det av en läroanstalt som ville överta ett akademiskt attribut fordrades så stor likformighet med universitetet att institutionen allt mindre blev ett alternativ. Driften mot institutionell likformighet innebar en homogenisering, som vi sett i fallen med högskolorna i Göteborg och Stockholm.

Mekanikprofessorn Walfrid Ekman återkom och höll ett anförande, som gick ut på att förslaget borde tillstyrkas även om det kunde förbättras. Han beklagade att gränserna för ämnesvalet inte vidgats bortom »fråga av teknisk natur«. Denna vingklippning av forskningen skulle »ovillkorligen bli till skada såväl för teknikens som för naturvetenskapens utveckling«. Men en gräns gick vid arkitekturen.

95. RAiT KTH:s arkiv, Handlingar angående högskolans organisation, undervisning, nybyggnad m.m., FI:3, Walfrid Ekman till Henning Pleijel 29/4 1927.

Fakulteten godtog kommitténs tillstyrkan. Omröstningen blev dock rätt jämn, med många hänvisningar till de betänkligheter Weibull uttryckt. Det var mest humanister som var skeptiska, även om några av dem röstade för förslaget. Deras engagemang i frågan var dock inte så stort. Naturvetare stod för det starkaste stödet, men också för det mest engagerade motståndet. Konsistoriet vidarebefordrade sedan fakultetens tillstyrkan.

I Uppsala ville en kommitté med bara naturvetare tillstyrka hela förslaget, inklusive titeln doktoringenjör. Liksom förra gången protesterade matematikern Erik Holmgren, men fakulteten tillstyrkte. Och som förra gången talade professorn i mekanik för förslaget i konsistoriet, som denna gång inte avvek från fakultetens beslut. Men professorn i kyrkohistoria lade ut texten kring grekiskans *teknologia* och lämpligheten att utgå från detta ord i benämningen av den nya doktorn.

DEN KONTROVERS VI FÖLJT avslutades veckan före KTH:s 100-årsjubileum genom Kungl. Maj:ts beslut att införa en teknologie doktorsgrad. Jämte devisen »Till fredlig bragd« återkom den nya graden i talen till denna manifestation av högskolans betydelse. Fler teman varierades i hyllningarna: vetenskap och teknik för utveckling och framsteg till fosterlandets gagn och kulturens höjande. Samtidigt noterar vi att pressen uppmärksammade en fråga som restes av den inflytelserike ingenjören Sven Lübeck, tidigare kommunikationsminister som satt i KTH:s styrelse. »Till slut kvarstår emellertid den avgörande frågan: Hava människorna i kommunikationernas storhetstid blivit i stort sett lyckligare?»⁹⁶

Denna kulturkritiska kontrapunkt ger sin belysning av hur förankrat huvudbudskapet var i en proteknisk framstegsuppfattning. Talen ingick i ett sätt att tala om teknisk utbildning och forskning vars framväxt vi följt i detta kapitel. Vi har sett hur verksamheternas företrädare i omgänget med omgivningen utvecklade en retorisk tradition som blev allt fastare etablerad. När »Tekniska högskole-frågan« uppstod under 1890-talet hänvisades det till en medborgerlig *rätt* att ta del av statsfinansierad utbildning. Efter hand blev det vanligare att hänvisa till ett *behov* i argumentationen för resurstillskott. Det var lättare att tala om behov än att precisera vem som hade behov och av vad. Vi har sett att

96. Pontus Henriques (red.), *Kungl. Tekniska högskolans 100-årsjubileum* (Stockholm, 1928); om Lübecks tal, se Björck, *Staten, Chalmers och vetenskapen*, 302f.

det var kluvet att tillskriva industrin behov av fler vetenskapligt utbildade ingenjörer då denna avnämare var benägen att bestrida en sådan verklighetsbeskrivning. Det blev vanligare att tala som om det förelåg behov mer i allmänhet, hos en mer abstrakt enhet som nationen, för vars tillstånd staten fick ett växande ansvar. Dess behov gjorde det motiverat att tillfredsställa KTH:s behov.

Till denna glidning i grundmotiv hörde två andra inslag i artikuleringen av frågan. Dels nyttjades i argumenteringen ett investeringsresonemang. Den metaforiska logiken sade att politikerna inte skulle se saken som en kostnad för staten utan som en investering i nationens framtid. Dels artikulerades vinsten med ett utvecklingsresonemang. En framsynt satsning skulle göra att Sverige inte kom efter i utvecklingen jämfört med andra industrinationer. I kapitlet *Konklusioner* ska jag analysera den underliggande logiken i dessa vändningar, vilka återkom på andra domäner i modifierad form.

Här noterar vi att när »frågan« artikulerades på detta vis, blev »svaret« att satsa på högre teknisk utbildning. Argumentationen för KTH:s sak blev övertygande när den utvecklades i termer av ett behov av ingenjörer för att undvika att komma på efterkälken i den internationella konkurrensen. KTH argumenterade också för en egen doktorsgrad. Framgången i denna segslitna kamp gav vetenskaplig legitimitet åt en ny sorts forskning, vilken inte rättfärdiggjordes av den rena vetenskapens idé utan av dess relevans för någon utanför forskarsamhället självt, men utan att därför bli oren eller ovetenskaplig. Härigenom fick man också tolkningsföreträde vad gällde produktionen av de kunskaper som var en grundläggande professionell tillgång. Ingenjörerna fick själva bedöma hybriden »teknisk-vetenskaplig« forskning: det var fråga om riktig vetenskap, men bestämningen *teknisk* markerade en gräns med två sidor. Lika lite som ingenjörerna skulle tränga sig in i universitetsämnen, skulle akademikerna ta över de tekniska ämnena.

Doktorn i teknik var en institutionell innovation som på samma gång var banbrytande och bunden av månghundraårig tradition. Den nya doktorsgraden undergrävde universitetens ensamrätt; KI och de allmänna högskolorna verkade inom etablerade fakultetsområden. Utifrån ett vidgat vetenskapsbegrepp gav graden officiell sanktion åt ett nytt slags vetenskaplighet. Den tekniska forskningen utgick från en utbildning vilken erkänts som högre utan att därmed bli opraktisk, som var praktisk utan att därför vara lägre. Denna utbildning och forskning hade tilltalat politiker och av dem tillförts resurser.

Ingenjörernas framgångar gav ett förebildligt exempel för fackhögskolor på andra domäner. En följdfråga är hur universiteten skulle reagera på dessa förskjutningar. Vi har sett att naturvetare som sökte resurser för en forskning som inte var bunden vid undervisning kunde hänvisa till teknisk tillämpning för att framhålla relevansen av sin vetenskap. De argumenterade för sin nytthet samtidigt som ingenjörerna argumenterade för sin vetenskaplighet. Vi har också noterat att humanister kunde få svårare att legitimera sin vetenskap i ett sådant retoriskt landskap. Men att den kontrovers vi följt fick ett slut innebar inget slut för diskussionen om relationerna mellan kulturella mål, teknisk utveckling och vetenskaplig forskning.

5 Veterinärerna

Kulturen har utvecklats i samspel med naturen, till exempel djuren, som människor hållit sig med i olika syften. Men att husdjuren blivit sjuka genom historien innebär inte att djursjukvård alltid varit föremål för regelrätt organisering och utbildning. De äldsta intressena i dylik riktning gällde hästen. Hästeläkare är också den tidigaste svenska benämningen i sammanhanget. Veterinärterminologin kom in i svenskan mot slutet av 1700-talet och härstammar från latinska uttryck för boskap, dragdjur. Alternativen djurläkekonst och djurläkare – jämför *Tierarzt* på tyska – kom senare men fick större spridning i sin tid.

Som vi ska se stabiliserades det veterinära språkbruket först senare. Samtidigt var veterinärläkarna, som de också kunde kallas, tidigt ute med en strävan efter disputation- och promotionsrätt. En grund för den relativt sett tidiga starten är veterinärmedicinens närhet till humanmedicinen, som var vetenskapligt erkänd sedan länge och hade en hemvist utanför universitetets fakulteter genom Karolinska institutet. Gränserna mellan de medicinska facken var flytande och på marginalerna gick det att röra sig mellan olika institutioner. Närheten förde med sig möjligheter men också bekymmer. Läkarna ville gärna ha ett tolkningsföreträde över hela den medicinska domänen, vilket bäddade för kamp om jurisdiktion och avgränsning av kunskapsdomäner. I detta och andra kapitel – som *Tandläkarna* och *Farmaceuterna* – ska vi se hur lätt olika frågor blev till gränstvister mellan professioner i systemet.

Men först ska vi se hur ordnandet av den utbildning som var central för ett professionellt projekt komplicerades av att det fanns flera inrättningar för veterinär undervisning i landet, en från 1700-talet i Skara och

en i Stockholm som öppnade 1821. Oklarheter om relationen mellan dem skapade bekymmer för de politiker som bestämde över statliga utbildningssatsningar. Omsider kom riksdagen att prioritera Stockholmsinrättningen, och fattade 1906 beslut om stora, tidsenligt utrustade nybyggen för den. Ur denna utbyggnad följde 1914 en omvandling till högskola, varpå strävandena efter disputationsrätt återaktualiserades. De slutade 1935 i en egen doktorsgrad.¹

Tidiga utbildningsinitiativ

En skola som öppnats i Lyon 1762 blev en modell när veterinär undervisning började organiseras över Europa. En bakgrund till institutionsbildningen var tidens utbrott av kreatursfarsoter, vilka det blev en allmän angelägenhet att söka motverka. Ett mer tidlöst statligt intresse var det militära. Hästens betydelse som dragdjur gjorde att inte bara kavalleriregementena hade behov av hovslagare och hästläkare.²

Efter tidigare initiativ som inte resulterat i mycket stödde statsmakterna 1775 inrättandet av en veterinärskola i Skara, med Peter Hernquist som ansvarig. Denne »den svenska veterinärmedicinens fader« hade studerat medicin i Uppsala och uppmärksammats av Carl von Linné, som genom Collegium medicum agerade för att skicka honom

1. En översikt över veterinärernas historia utifrån ett sociologiskt perspektiv ges i Inga Hellberg, *Studier i professionell organisation* (Göteborg, 1978); översikter ges också i *Bot för boskaps sot* (Skara, 1975); Willy Hallgren, *Svensk veterinärhistoria i ord och bilder* (Malmö, 1960). För en del biografiska och andra uppgifter har jag använt Barbro Hellgren (red.), *Svensk biografisk veterinärmatrikel*, I–II, (Skara, 1999–2001) och samlingarna *Svensk veterinärhistorisk och biografisk forskning*, I & II (Solna, 1975 & 1992). Översikter över utbildningen ges i Carl Schmiterlöv, »Veterinärmedicinsk undervisning under 200 år«, i *Bot för boskaps sot*; John Vennerholm, »Efter hundra år«, i *Veterinärhögskolan hundra år* (Stockholm, 1921); Lennart Hjelm, *Lärdom på Ultuna* (Uppsala, 1986). En mer detaljerad skildring av i första hand Veterinärinrättningen i Stockholm är Hans Blomqvist, *Veterinärinrättningen i Stockholm 1821–1880* (Stockholm, 2006), som utgår från ett manuskript av Ivar Dyrendahl. Doktorsfrågan behandlas i Carl Schmiterlöv, »Om promotioner, veterinärmedicine doktorer och hedersdoktorer«, i *Svensk veterinärhistorisk och biografisk forskning*, II. För en diskussion av tendenser och möjligheter inom detta forskningsfält, som dominerats av veterinärer, se Johanna Widenberg, »Veterinärmedicinshistoria i omvandling«, *Historisk tidskrift* (2014).

2. Robert Dunlop, »Bourgelat's vision for veterinary education and the remarkable spread of the veterinary 'meme'«, *Journal of veterinary medical education* (2004); A. Mathijssen (red.), *The origins of veterinary schools in Europe – a comparative view* (Utrecht, 1997). Johanna Widenberg, *Den stora kreatursdöden* (Stockholm, 2017).

och två andra stipendiater till Frankrike för att studera *arte veterinaria*. Hemkommen fick inte Hernquist gehör för den skola i Stockholm som måhända förespeglats honom, men han blev 1773 lektor vid gymnasiet i Skara. Den undervisning han sedan organiserade anpassades till de studerandes förutsättningar och framtida utkomstmöjligheter. Utöver medicinska ämnen innefattade den såväl grundläggande läs- och skrivkunnighet som naturalhistoria, körsång och annat. Hernquist var skeptisk till kammarlärde och förberedde eleverna för en mångsysslade verksamhet. De kunde verka som både hovslagare och klockare.³

Det gjordes försök att organisera veterinär undervisning på fler håll, bland annat i Lund från 1790. Drivande var Arvid Florman, som 1801 blev professor i anatomi, kirurgi och veterinärkonst. Han hade i Köpenhamn fördjupat sig i veterinärmedicinen, som han sökte etablera trots skepsis inom universitetet. Avsaknaden av kliniker bidrog till att ge undervisningen en teoretisk inriktning. Omsider kom han till uppfattningen att det vore bättre med *en* veterinärskola, lämpligen förlagd till huvudstaden. Verksamheten i Lund avvecklades 1812.⁴

Den veterinära undervisningen i Skara bestod, även om den vacklade efter Hernquists död 1808. Den stabiliserades dock snart och från Skara kom sedan några tidiga tidskrifter, som *Journal för djurläkare, ekonomer och naturforskare* och *Magasin för weterinär-wetenskapen och landthushållningen*. Undervisningen tog sikte på djursjukvård och eleverna blev som regel väl mottagna, åtminstone i Skaraborg och närliggande län.

Annars mötte de tidiga djurläkarna ofta skepsis, något som nog kom sig av kopplingar till de hanteringar hästslaktare stod för. Veterinärerna fick förhålla sig till folkmedicinska föreställningar och kvacksalvare. Dessutom hade de att förhålla sig till den akademiska medicinen och läkarkårens representanter. Det gick ingen klar gräns mellan human- och veterinärmedicin, och på läkare låg ett ansvar att bekämpa farsoter även bland djur. Initiativ togs också för att integrera dessa grenar av medicinen.⁵

3. Henrik Sandblad, »Linneanen Peter Hernquist, medicinen och upplysningsfilosofien«, *Lychnos* (1971–72).

4. Carl Fürst, »Arvid Henrik Florman och veterinärvetenskapen samt frågan om veterinärundervisning vid Lunds universitet«, *Lunds universitets årsskrift* (1899); ett annat initiativ skildras i Ivan Christenson, *Veterinär-inrättningen i Göteborg 1823–1872* (Göteborg, 1962), kap. 3.

5. I Blomqvist, *Veterinärinrättningen*, kap. »Veterinärprofessionen«, förs en diskussion kring den länge skeptiska synen på veterinärer.

Till exempel framlades vid 1809–10 års riksdag förslag om att sprida veterinärvetenskapen. Collegium medicum utredde frågan och förordade bland annat en veterinärprofessur vid Mediko-kirurgiska institutet. Idén mötte motstånd. En medicinare vid Uppsala universitet menade att läkaren skulle förlora i aktning om han fick »uppå kallelse infinna sig för att på en gång curera Bonden och hans häst, Hustrun och kon, Barnet och grisen«. Planerna rann ut i sanden, men nya initiativ togs.⁶

EN VETERINÄRINRÄTTNING I STOCKHOLM kom till stånd efter hastiga förberedelser. Verksamheterna startade 1821 i övertagna lokaler – vid nuvarande Strandvägen – vilka var tänkta som ett provisorium. Till lärare utsågs Sven Adolf Norling, utbildad i Skara och uppmärksammas av Hernquist för sin driftighet. Han kom med handplockade elever från Skarainrättningen, för vilken han kvarstod som föreståndare till 1856. I Stockholm blev han »Öfver-directeur« och förordnades som *practices professor*, en annan lärare som *theoretices professor*.

Kommittéer tillsattes för att utarbeta förslag till ett mer långsiktigt ordnande av landets veterinärväsende och -utbildning. Riksdagen prutade 1823 ned de föreslagna anslagen, men den provisoriska inrättningens fortbestånd säkrades genom att en lönestat fastställdes. Ett förbehåll var att undervisningen inte bara fick gälla »Häst-Läkare-Wetenskapen« utan skulle ta upp »Boskaps-Medicinen i allmänhet«. Somliga riksdagsmän befarade att förläggningen till huvudstaden mest skulle gagna Stockholms stad och garnison.⁷

Ett reglemente fastställdes 1824. Inrättningens huvudföremål var att bilda djurläkare, men som mångsysslande institution skulle den även bedriva sjukvård och bistå med upplysningar. Som Karolinska institutet stod den under Sundhetskollegiums styrelse. Sökande till de två professurerna skulle ha grundliga akademiska studier bakom sig, men också besitta de erfarenheter som krävdes av en veterinärlärare. »De böra deßutom, före förslagets upprättande, inför Collegium på Swenska förswara af dem sielfwe walda Theser i Veterinair-Wettenskapen, eller ock någon af dem författad Afhandling, samt hålla en publik föreläsning, på sätt som för professererna wid Carolinska Medico-Chirurgiska Institutet i Nåder stadgat blifwit.« Trycket mot institutionell likfor-

6. Citat efter *ibid.*, 30; jfr Vennerholm, »Efter hundra år«, 16.

7. Blomqvist, *Veterinärinrättningen*, 55; den närmast följande framställningen utgår från detta arbete om inte annat anges.

mighet var explicit. Bestämmelserna innebar att läkare kom att dominera bland lärarna.⁸

Elever valdes ut av direktören. Som första krav sades att de skulle ha en frisk och stark kropp – att hantera stora och sjuka djur var tungt. De tre examina som togs upp ger en bild av inriktningen på undervisningen: »Hofslagare, Esquadrons-Hofslagare, Regements Häst-Läkare eller Djur-Läkare«. De vaga bestämmelserna innebar att direktören även avgjorde när en elev var färdig.

EN KARAKTÄR AV UNDERVISNINGSSJUKHUS kom att prägla inrättningen, med vården av djur i centrum. Där fanns också en smedja, som genererade goda inkomster och därför utvidgades. Även lokalerna utvidgades. Att verksamheterna expanderade i byggnader tänkta som en provisorisk lösning innebar att inbyggda problem permanentades. De förstärktes av fortgående nedslitning i kombination med bristande underhåll. Lärarkåren utvidgades också, bland annat med en tredje professor. Bortsett från direktören och instruktionssmeden var lärarna i första hand akademiskt bildade.

Eleverna hade varierande förutsättningar vad gällde ålder, förkunskaper och praktiska erfarenheter. Till en början var examinationsfrekvensen mycket låg, samtidigt som ordningsproblemen var stora. Efter hand fick de studerande mer lika kvalifikationer och fler blev färdiga. Först blev de flesta hovslagare eller hästläkare inom krigsmakten, men sedan blev allt fler djurläkare. Från 1830 fanns ett system med statliga länsdjurläkare, för vilka krävdes djurläkarexamen.

Över Veterinärinrättningen i Stockholm vakade en patriarkal direktör, som oupphörligt verkade för att få verksamheterna att gå runt. Sven Adolf Norling var mer inriktad på service åt avnämare än utbildning. Från 1830-talet slutade han hålla föreläsningar och skötte all undervisning genom kliniska demonstrationer. Samtidigt kvarstod han alltså som föreståndare för Skarainrättningen.

Relationen mellan de båda institutionerna blev föremål för många utredningar och förslag, vilka som regel ledde till föga. Dragkampen mellan Stockholm och Skara innebar en låsning som blev bestämmande fram till åren runt 1880. Politikerna hade inte någon klar uppfattning om vad de ville med veterinärundervisningen, samtidigt som dess beroende av statligt stöd växte när inrättningarna rörde sig från mångsyss-

8. Ibid., bil. 1.

lande och delvis självfinansierande sjukvårdsinrättningar till mer renodlade utbildningsanstalter.

Reforminitiativ och intresseformering

Inom veterinärleden kom omsider kritik av sakernas tillstånd vid Stockholmsinrättningen. Elever vände sig under 1840-talet mot stalltjänstgöringen, vilken kom sig av inriktningen på sjukvård – men också av tanken att ett praktiskt handhavande av djur var grunden för den specifika kunskap som utmärkte veterinären. Utvecklingen i andra länder kunde framstå som alternativ till den inhemska ordningen.

Den tidigare eleven Carl Leonard Dannström, som hade avlagt djurläkarexamen 1842 och även studerat i Berlin, publicerade 1847 broschyren *Kan Veterinär-inrättningen i Stockholm organiseras på ett ändamålsenligare sätt utan ökade statsanslag?*. Inledningsvis förklarade han att det växande välståndet i många länder kom sig av förbättringar av boskapsskötseln, vilka haft en grund i veterinärkunskaper som bröt rutinens bud. Även Sverige borde ordna sitt veterinärväsende bättre. Tyskland gav exempel på reformer som innebar att »den ensidigt, ja, ofta mera till skada än gagn uppdragne empiristen får träda tillbaka och lemna väg för den med theoretisk insigt i naturstudiets sanningar begåfvade Veterinären«. Ett problem i Sverige var att så mycket av studietiden ägnades åt »de gröfsta Stalldrängsgöromål«, som kunde bli så omfattande att eleven »försoffad glömde sin blifvande ädlare bestämmelse«. Dannström gav konkreta förslag på bättre organisering av undervisningen.⁹

Efter påstötningar från Sundhetskollegium tillsatte Kungl. Maj:t en kommitté. I sitt betänkande från 1851 föreslog den två läroanstalter med egna direktioner, högre löner för lärarna och tydligare reglering av deras skyldigheter, liksom en betydligt mer reglerad undervisning. Riksdagen accepterade 1854 och provisoriska reglementen utfärdades för Stockholm och Skara.¹⁰

De nya direktionerna var kritiska till den sjuttioårige Norlings önskan att kvarstå som föreståndare för båda inrättningarna. Han fick åter-

9. Carl Leonard Dannström, *Kan Veterinär-inrättningen i Stockholm organiseras på ett ändamålsenligare sätt utan ökade statsanslag?* (Stockholm, 1847), 4, 17f.

10. Blomqvist, *Veterinärinrättningen*, kap. »Utbildningen formaliseras«, tecknar den senare utvecklingen; mycket material finns samlat i RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 20/7 1855 nr 3.

gå till Skara sedan han sagts upp i Stockholm, där det blev viss oro och omsättning bland lärarna. Norlings farhågor för akademisering besannades i så måtto att det inte dröjde länge innan alla lärare utom smeden saknade veterinär utbildning. Att undervisningen omorganiserades tämligen radikalt innebar inte att riksdagen ville göra något radikalt åt den lokalfråga som skapade problem.

När ett definitivt reglemente skulle fastställas vände sig Kungl. Maj:t till Sundhetskollegium, som vände sig till Stockholmsinrättningens direktion, som vände sig lärarna. De utarbetade ett på sitt sätt radikalt förslag, i vilket professorernas inflytande växte i förhållande till direktionens. Inrättningen skulle benämnas institut och den skulle inte bara vara en utbildnings- utan även en forskningsanstalt, liksom högsta vetenskapliga instans för veterinärväsendet. Av särskilt intresse i vårt sammanhang är lärarnas förslag 1859 om en doktorsgrad.¹¹

För erhållande af Veterinär-Doctors grad erfordras: Att hafwa tjenstgjort som practiserande Djurläkare minst 2ne år; att hafwa utgifwit och å Institutets Lärosal offentligen förswarat en afhandling öfwer ett till Veterinärfacket hörande Vetenskapligt ämne, och såwäl för författandet, som förswaret blifwit godkänd. Veterinär Doctors-Diplom utfärdas af institutets Lärare utan annan afgift än den för Charta sigillata.

Direktionen utarbetade ett eget förslag, som man konstaterade avvek från lärarnas. Deras tanke på en doktorsgrad förbigicks med tystnad. Nya stadgar fastställde 1859. Vi ska återkomma till dem strax och noterar här bara att de innebar uppstramningar.

FÖRUTSÄTTNINGARNA UTANFÖR VETERINÄRLEDEN hade också börjat ändras mot mitten av seklet. Skiftesreformerna bidrog till förändringar inom lantbruket som innebar att animalieproduktionens betydelse steg relativt sett. Boskapsskötseln växte i omfattning och böndernas tidigare ointresse gled över i ett engagemang för ett ordnat veterinärväsende. Önskan kom till uttryck i ett uttalande vid Nionde allmänna lantbruksmötet 1860, vars styrelse utarbetade en skrivelse till Kungl.

11. RAiT Sundhetskollegium, Övriga ämnesordnade handlingar, F5:4, lärarna 5/3 1859, direktionen 27/4 1859; jfr Blomqvist, *Veterinärinrättningen*, 134.

Maj:t. Önskemål om fler djurläkare och förbättrad undervisning ventilerades även i riksdagen av bönder och andra. En kommitté tillsattes.¹²

I ett betänkande föreslog kommittén 1865 en utbyggnad av veterinärväsendet i syfte att möta landets behov och tidens fordringar. Till ordningen med länsdjurläkare önskade man ett system med statliga distriktsveterinärläkare. För överinseendet tänkte man sig en veterinärstyrelse, skild från Sundhetskollegium och ställd under Civildepartementet.¹³

Utbildningen var avgörande för denna utbyggnad och uppräckning. Kommittén menade att det vore bäst om inrättningen i Skara kunde uppgå i huvudstadens, men om det var ogörligt borde resurserna koncentreras till Stockholm. Inrättningen där kunde då ges bättre förutsättningar och få namnet Veterinärinstitutet, i linje med Teknologiska institutet och Skogsinstitutet. Man föreslog ett ambitiöst byggnadsprogram, liksom fler och bättre betalda lärare.

Det mesta av vad kommittén föreslagit försvann i den proposition som kom 1867 – till den första riksdagen enligt det nya systemet med två kamrar i stället för fyra ständer. Kungl. Maj:t klargjorde att statens ansvar gällde ordnandet av undervisningsanstalter jämte avlöning av krigsmaktens veterinärer och länsveterinärerna. Att städsla veterinärer i den privata näringens tjänst var en enskild eller möjligen kommunal angelägenhet. Vidare förklarades att det inte var aktuellt att avveckla inrättningen i Skara, där staten hade fördelar av donationen efter Peter Hernquist. Nedprutade förslag om anslag till lärare och byggnader lades dock fram.¹⁴

Dessutom kommenterades utifrån betänkandet frågor om ordnandet av undervisningen, som att de oklara kraven på de inträdessökandes allmänna och särskilda bildning skapade problem. Stadgans ord gjorde att man inte kunde vara säker på att eleverna »förut vunnit tillräcklig humanistisk bildning för att bereda dem en mera aktad samhällsställning och erforderliga insigter särskildt i de kunskapsgrenar, som utgjorde det veterinära studiets underlag«.¹⁵

12. Carl Johan Lindeberg (red.), *Berättelse öfver förhandlingarne vid nionde Allmänna svenska landtbruksmötet i Göteborg 1860* (Göteborg, 1861), 165f.

13. *Underdånigt betänkande angående ordnandet af veterinärväsendet, jemte dithörande förslag till instruktioner och stadgar m.m.* (Stockholm, 1865).

14. RD 1867: proposition nr 16.

15. *Ibid.*, 23; jfr 26 och *Underdånigt betänkande angående ordnandet af veterinärväsendet*, 40.

Som vi ser hörde till de särskilda utbildningsfrågorna mer allmänna bildningsfrågor, som i sin tur stod i relation till frågor om social status.

NYA STADGAR FÖR STOCKHOLMSINRÄTTNINGEN blev det påtagligaste resultatet av utredningsarbetet i och med att bygganslagen försvann i riksdagsbehandlingen. Jag ska presentera stadgarna av år 1867 under viss jämförelse med dem från 1859 i syfte att åskådliggöra den utvecklingsbana institutionen slagit in på.¹⁶

Inrättningen bytte 1867 namn till Veterinärinstitutet, med uppgift »att såsom fullständig läroanstalt bilda skickliga Veterinärer och Hofslagare«. Detta innebar en renodling jämfört med den tidigare stadgan; i den nya fick djurskötseln ett eget avsnitt i slutet i stället för att omtalas i portalparagrafen. Institutionen styrdes alltså av en direktion. Kungl. Maj:t utsåg de fem ledamöter till vilka hörde föredraganden av veterinärärenden i Sundhetskolegium, men det vetenskapliga överinseende kollegium haft avvecklades. Direktionen föreslog till Kungl. Maj:t en av de fyra professorerna som föreståndare, en benämning som redan 1859 hade ersatt den äldre direktör.

Lärarkollegiet som institution reglerades 1867; redan tidigare hade de enskilda lärarnas skyldigheter preciserats. Kollegiet bestod av de ordinarie lärarna. Det hade att vårda »Institutets vetenskapliga angelägenheter« och att till direktionen inkomma med förslag om undervisningens ordnande och annat. För behörighet till professorstjänst fordrades både examen som berättigade till universitetsstudier och veterinärexamen. Sökande skulle äga nödiga kunskaper och skicklighet samt hålla två provföreläsningar och avlägga ett praktiskt prov. Utifrån dessa bedömningsunderlag fick kollegiet till direktionen avge ett utlåtande om de sökande och rangordna dem. Efter direktionens förslag utnämnde Kungl. Maj:t de lärare vilka vi sett från start benämndes professorer.

Då den äldre stadgan inte krävt att lärarna skulle ha veterinärexamen markerade de nya bestämmelserna gränsen mot icke-veterinärer. De innebar också en maktförskjutning från Sundhetskolegium till det nya Veterinärinstitutet och där till kollegiets bedömningar.

En annan nyordning var behörighetskravet: »att hafva aflagt sådan examen, som berättigar till inskrifning såsom studerande vid Universitetet«. På denna punkt var de tidigare formuleringarna – »nödiga skolkunskaper« – mindre precisa, men å andra sidan fanns då en inträ-

16. SFS (1859), nr 49; (1867), nr 35.

desexamen, vilken avskaffades 1867. Kravet på studentexamen för veterinärstudier skulle visa sig medföra svårigheter med elevrekryteringen. Utbildningen var uppdelad i fyra årsklasser – den reella studietiden var som regel längre – med provningar för uppflyttning. Till undervisningen hörde hjälpmedel som påminner om dem vi mött i *Kirurgerna*, som anatomisal jämte anatomiskt museum, kemiskt laboratorium, botanisk trädgård, samlingar av kirurgiska instrument och bandager. Man laborerade även med tre kliniker.

Granskningen av stadgorna från 1859 och 1867 indikerar en rörelseriktning som låg i tiden. Den kan jämföras med banan för Karolinska institutet, som 1861 också fick en ny stadga. Avgångsexamen från läroverket som behörighetskrav infördes vid universiteten 1864. Det nya Veterinärinstitutet jämfördes med andra institutioner i utbildningssystemet och gjordes mer likt dem till sina former.

Vi ska även notera att veterinär som yrkesbeteckning inte var någon självklarhet. Att språkbruket vacklade understryks av en kommentar i betänkandet från 1865. Efter referat av tidigare utlåtanden, vilka växlat mellan benämningarna djurläkare respektive veterinärläkare, förklarade kommittén att¹⁷

den sednare af dessa benämningar så för civila som militära veterinärer, må dess hellre begagnas som namnet Veterinär vunnit burskap i de flesta språk och jemväl i vårt eget börjat blifva mera allmänt än den ursprungligen svenska benämningen. Det är på sådan grund, som Kommitterade i det följande vilja begagna – likasom till begagnande i underdånighet föreslå – ordet Veterinär i stället för benämningen Djurläkare.

Intressant är att kommittén sedan själv talade om »civil-veterinärläkare«. Måhända var man influerad av benämningen civilingenjör, som markerade en gräns mot yrkets militära förankring. Samtidigt förmedlade lantbruksinstitutet i Ultuna och Alnarp undervisning i vad som benämndes boskapsskötsel och »veterinär«, inte som en yrkesbeteckning utan som ett substantiverat adjektiv, med -medicin eller -konst som underförstått efterled.¹⁸

17. *Underdänigt betänkande angående ordnandet af veterinärväsendet*, 21.

18. Hugo Winberg, *Landtbruks- och mejeriinstitutet vid Alnarp samt Alnarps egendom under tiden 1862–1912* (Göteborg, 1913) 48ff; Per-Olof Niléhn, »Veterinärer på Alnarp«,

SVENSKA VETERINÄRLÄKAREFÖRENINGEN rymde i sitt namn den terminologiska spänningen. Den bildades 1861, efter samma lantbruksmöte som tagit de initiativ som ledde till en utredning av utbildningen. Föreningen skulle befordra den vetenskapliga livaktigheten och kårens intressen, till samhällets och enskildas gagn, genom att vara ett föreningsband mellan utbildade veterinärer. En mängd dotterföreningar bildades på geografisk grund, med Göteborgs veterinärläkareförening och Örebro läns veterinärförening som de första. Specialföreningar tillkom på andra grunder. Länsveterinärföreningen bildades 1894, sedan länsdjurläkarna underställts förste provinsialläkarna. Tre år senare bildades Fältveterinärsällskapet. Den militära förankringen var omfattande och den lokala växte – Distriktsveterinärföreningen tillkom 1909, men först 1933 kom ett beslut om statliga distriktsveterinärer. Sällskapet för veterinärmedicinsk forskning bildades 1936, året efter införandet av en doktorsgrad för veterinärer.¹⁹

Men frågor om veterinärernas kunskapsbildning togs långt tidigare upp av Veterinärläkareföreningen. Viktiga fora var möten, då spörsmål kunde diskuteras och nya kunskaper kommuniceras genom föredrag. För dem som inte hade möjlighet att närvara personligen fanns ett annat forum i form av en tidskrift som blev föreningsorgan och fick statligt stöd. De återkommande namnbytena antyder initial vacklan, men också en rörelseriktning. Den första versionen, *Tidskrift för veterinärer, hästvänner och landthushållare*, existerade bara 1861–63. *Svensk veterinärtidskrift* från 1896 förblev stabil i ett halvsekel. I tidskrifterna dryftades engagerat praktiska och principiella frågor av intresse för kåren. Till exempel tog föreningen 1873 upp en besvärlig fråga till diskussion: »Behöfver Sverige tvenne läroverk för utbildande af veterinärer?»²⁰

Vi konstaterar att veterinärerna, vilka skapat ett nätverk av organisa-

i *Svensk veterinärhistorisk och biografisk forskning*, II; Herman Juhlin Dannfelt, »Bidrag till Ultuna landtbruksinstituts historia 1848–1898«, i *Ultuna landtbruksinstitut 1848–1898* (Uppsala, 1899), 41ff.

19. Karl Vide, *Svenska Veterinärläkareföreningens historia 1860 6/10 1935* (Stockholm, 1935), som bygger på Hjalmar Dahlström, »Svenska Veterinärläkareföreningens historia 1860–1910«, *Svensk veterinärtidskrift* (1912), 330–369; en senare historik är Lars-Erik Appelgren m.fl. (red.), *Veterinär – yrke i förvandling* (Stockholm, 2010). *Distriktsveterinärlönesakkunnigas utredning och förslag beträffande ordnandet av distriktsveterinärernas anställnings- och avlöningsförhållanden*, SOU 1930:18; RD 1933: proposition nr 153. Bengt Hurvell, »Sällskapet för veterinärmedicinsk forskning – en bildning i tiden«, i *Svensk veterinärhistorisk och biografisk forskning*, II.

20. *Tidskrift för veterinärmedicin och husdjursskötsel* (1873), 135–141; 229ff.

tioner som höll möten liksom en rikstäckande centralförening som gav ut en tongivande facktidskrift, upprätthöll verkningsfulla plattformar för att forma en yrkeskår. De bildade en profession i sociologisk mening.

Lärarna vid Stockholmsinrättningen dominerade från start Veterinärläkareföreningen. De satte fokus på den kunskapsbildning som var central för kårformeringen. Detta innebar inte att den vetenskapliga livaktigheten var hög eller lätt att höja. Redan 1862 utlystes en prissumma för en »utmärkt praktisk och vetenskaplig avhandling i något veterinärt ämne«. Det visade sig lika svårt att få in tävlingsskrifter som att finna insända skrifter värda pris. De utexaminerade veterinärerna blev så upptagna av praktiken att de inte hade tid för vetenskapligt arbete.²¹

En anledning till att professorerna i Stockholm knappast heller ägande sig åt forskning var det tillstånd av långsamt men obevekligt framskridande förfall som Veterinärinstitutets lokaler befann sig i. Att statsmakterna skjutit problemen framför sig berodde inte bara på allmän sparsamhet. Byggfrågan får ses i relation till vidare spörsmål och sammanhang. Hur många veterinära läroanstalter behövde riket? Om det skulle finnas två, hur borde då relationen mellan dem se ut? Så länge avgöranden inte tagits i principfrågorna var riksdagen benägen att för *båda* läroanstalterna avvakta med beslut om praktiska ting som lokaler, utrustning, lärare. Veterinärläkareföreningen förklarade gång på gång att det bara behövdes ett veterinärläroverk och att det måste ligga i huvudstaden. Dragkampen mellan Stockholm och Skara hårdnade.

Fortsatta reformsträvanden och stridigheter

I en proposition till 1873 års riksdag föreslog ecklesiastikministern, den gamle Skaradjäknen Gunnar Wennerberg, att Skarainrättningen skulle utvidgas till »ett fullständigt veterinärläroverk«. Detta skulle medföra en stimulerande tävlan på samma gång som det i Skaraborg fanns goda möjligheter att studera boskapssjukdomar. Samtidigt föreslog han nybyggen åt Stockholmsinstitutet på en ny tomt, nära dagens Karlaplan. Kostnaderna skulle nedbringas genom försäljning av tomten vid den utbyggda Strandgatan, dagens Strandvägen.²²

I kamrarna blev det debatt med stora motsättningar och alternativa infallsvinklar. Någon menade att veterinärundervisningen rörde lant-

21. Vide, *Svenska Veterinärläkareföreningens historia*, 20f.

22. RD 1873: proposition nr 1, bil. 7, 26–33, 42–46 (citatet: 33).

bruket och därför borde förläggas till lantbruksinstitutet i Ultuna. Relationen mellan Stockholm och Skara kunde liknas vid den mellan teori och praktik. Det hela slutade med att samtliga förslag blev nedröstade.²³

Följande år kom en ny proposition i frågekomplexet, liksom flera motioner med alternativa lösningar.²⁴

EN ANONYM BROSCHYR, *Om veterinär-undervisningens ordnande i vårt land*, spreds till riksdagsmännen inför deras avgörande. I en första del återgav den hur man vid en tysk djurläkarekongress debatterat frågan om inte de veterinära läroanstalterna borde knytas till universitetet. Förespråkare kontrasterade hur det var förr, då de praktikorienterade anstalterna inrättades och stalltjänst ingick i undervisningen, mot de krav samtidens utveckling ställde. Dagens veterinärer fordrade vetenskaplig bildning. »Dit medici med sin vetenskap kommit, dit vilja också vi«. Dessutom fordrades mer av allmän bildning för att veterinären på sin ort skulle bli jämbördig med lantdomaren och lantrådet. Lösningen var koppling till universitetet. Där fanns vetenskaplig livaktighet och »full lärofrihet«, där kunde lärare utbildas, något veterinärskolorna visat sig oförmögna att göra.²⁵

Men den tyska kongressen rymde även skeptiska röster. De förklarade att man måste utgå från insikten att »djurläkareståndet icke ensamt kan höja sig genom theoretiska raisonnements och genom bildning; till befordrande och lyftning af veterinärfacket fordras äfven en egen praktisk förmåga hos djurläkaren. Om förmågan i praxis brister, så sjunker läkaren i publikens ögon!« Som lärare drev de vetenskapliga specialisterna gärna sina ämnen *in extremum*, men veterinärskolorna skulle inte bilda lärare utan djurläkare, och att »utbilda ögat« var då avgörande. »Om någon icke har insigt i praxis, kan han icke dana djurläkare, som äro praktiska.« Kritiker vände sig mot de förslag som syftade till att höja veterinärerna, men som kunde göra dem opraktiska och underminera kårens förankring utåt. Men majoriteten var för universitetsanknytning.²⁶

23. RD 1873: Statsutskottet utlåtande nr 10, 15f, 23ff; FK protokoll nr 3, 3–34, 423f; AK protokoll nr 3, 415–453.

24. RD 1874: proposition nr 1, bil. 7a, 42ff, 71ff; AK motion nr 121, nr 173, nr 177.

25. *Om veterinär-undervisningens ordnande i vårt land* (Lund, 1874), 4, 16; om författarattribueringen, se Fürst, »Arvid Henrik Florman«, 55.

26. *Om veterinär-undervisningens ordnande*, 6ff. Om vikten av att utbilda en speciell blick, jfr Eugene Ferguson, *Engineering and the mind's eye* (Cambridge, Mass., 1992).

I broschyrens andra del diskuterade dess svenske utgivare om inte de sakkunniga tyskarnas uppfattning var giltig även i Sverige. Han kontrasterade den praktiska rutin som dominerat förr mot samtidens krav på vetenskaplig bildning, som bäst tillgodosågs vid ett universitet. En universitetskoppling vore stimulerande för veterinärundervisningen, i synnerhet i Lund med dess närhet till intensivt lantbruk. En sådan lösning vore även ekonomiskt fördelaktig i jämförelse med att bygga dyra lokaler för det gamla Veterinärinstitutet. Vidare skulle anknäytningen stimulera universitetet och gagna lantbruket, vars positiva utveckling under senare tid främst var »en följd af klarare insigt i och tillämpning af de naturlagar, som äro gällande för all växt- och djurproduktion«. ²⁷

Bakom broschyren stod en Lundaprofessor i zoologi, Fredrik Wahlgren, som ägnat sig åt jämförande anatomi och varit verksam vid Veterinärinrättningen i Stockholm och Karolinska institutet. Den bemöttes av en annan broschyr, som utgick från Veterinärinstitutet: *Om förslaget att förlägga veterinärundervisningen till universiteten i Upsala och Lund*.

I den konstaterades att en utbildning av veterinärer vid universitetet, där lärarna var fria att utlägga sina ämnen i deras fulla vidd, skulle medföra en förlängning av studietiden som blev kostsam för både staten och lärjungarna. »Det är derföre som vid veterinärinstitutet, likasom vid tillämpningsskolor i allmänhet inom vårt land, kursläsning är anbefalld och hvarigenom man noga kan inskränka undervisningen till det mått, som för den praktiserande veterinären är behöfligt samt för att han vidare på egen hand skall kunna utbilda sig.» I huvudstaden fanns dessutom möjligheter till stimulerande kontakter med andra vetenskapliga inrättningar. Man kritiserade argumenten för en universitetsförläggning och förklarade att den relevanta frågan i stället var institutets byggnadsfråga, som hölls svävande av den orealistiska idén att Sverige skulle ha behov av *två* veterinärläroverk. ²⁸

Vi ser att bristen på politiska beslut medförde att alla lösningar hölls öppna. Till exempel kunde akademiker 1874 agera för inkorporering av en praktikerutbildning som den veterinära i universitetsorganisationen. I riksdagen blev det återigen utdragen debatt om alla framkastade alter-

27. *Om veterinär-undervisningens ordnande*, 30.

28. *Om förslaget att förlägga veterinärundervisningen till universiteten i Upsala och Lund* (Stockholm, 1874), 6.

nativ, men inga principbeslut. Dock tillsattes ännu en kommitté för att utreda frågan.²⁹

I DET BETÄNKANDE som kom 1875 förklarades att bristen på veterinärer torde bero på den låga lönen och samhällsställningen i relation till den långa utbildningen. Man ville inte tro att minskningen i antalet sökande bara berodde på införandet av studentexamen som behörighetskrav. Lösningen vore att förbättra förhållandena för veterinärer i statens tjänst. Samtidigt fanns ett behov av veterinärer som inte var så teoretiskt skolade, men praktiskt dugliga. De kunde tillhandahålla en billigare djursjukvård och utgöra ett alternativ till de »qvacksalvare« allmänheten i stället vände sig till.³⁰

Utifrån denna problemförståelse föreslog kommittén att *båda* läroanstalterna skulle behållas, men att de skulle differentieras. I Stockholm skulle »första klassens veterinärer« utbildas, på de grunder som redan gällde men i nya lokaler. Skara skulle arbeta med lägre inträdesfordringar och en kortare kurs. Man skulle utbilda »andra klassens veterinärer« för den enskilda praktiken, men inte för tjänst i staten. I ett särskilt yttrande förklarade Sundhetskollegium att det skulle leda till stridigheter att laborera med olika kompetensvillkor inom samma yrke, varvid man jämförde med de olika medicinska examina som gav skiftande behörigheter.³¹

I RIKSDAGEN kom 1875 en proposition som i princip anslöt sig till betänkandet. Statsutskottet yrkade avslag på förslagen som rörde utbildningsanstalterna: med bara 16 elever vid Veterinärinstitutet fanns inget behov av utbyggnad. I kamrarna blev det åter utdragen debatt – där »s.k. billiga veterinärer« kontrasterades mot »de bildade veterinärerna« – men efter gemensam omröstning accepterade riksdagen till slut propositionen. Veterinärinstitutet skulle få nybyggen, Skarainrättningen skulle bestå.³²

Det kan tyckas som om detta beslut borde ha avslutat den segslitna

29. RD 1874: Statsutskottet utlåtande nr 20a, 55ff; FK protokoll nr 2, 461–470; AK protokoll nr 3, 510–528.

30. *Underdånigt betänkande och förslag angående veterinärväsendets ordnande* (Stockholm, 1875), 26.

31. Ibid. jämte bil. med Sundhetskollegiums utlåtande.

32. RD 1875: proposition nr 40; AK motion nr 171, nr 172; Statsutskottet utlåtande nr 69; FK protokoll nr 32, 1–31; AK protokoll nr 42, 1–66 (citaten: 31); nr 47, 9ff.

kontroversen. Men det höjda anslaget till Skara beviljades inte på ordinarie utan på extra stat, varför inrättningens framtid förblev osäker i och med att anslaget då fick omprövas av följande riksdag. Olika aspekter av frågan utreddes, och i valet mellan utveckling eller avveckling kom skiljaktiga svar från Skara och Stockholm. Tio år senare kom förslag om en ombildning av Skarainrättningen till hovslagarskola. Statsutskottet menade 1886 att det fanns behov av de praktiska veterinärer som utbildades där, men kunde tänka sig en kohandel. Skara kunde omorganiseras om kraven i Stockholm justerades: »de nu bestämda fordringarna på humanistisk bildning för inträde vid institutet i Stockholm skulle kunna sänkas«. Man beslutade avveckla veterinärutbildningen i Skara, och att sänkning av behörighetskraven i Stockholm skulle övervägas.³³

Sammanfattningsvis konstaterar vi att de institutionella ordningarna i Stockholm och Skara präglades av en spårbundenhet som gjorde dem trögföränderliga. Dessutom var det trögt att förändra den relation mellan läroanstalterna som var en brännpunkt för mer eller mindre förlande motsättningar i veterinärleden. Relationen kunde tolkas genom kategorier som högre och lägre, praktisk och opraktisk. Den kunde även förstås i termer av första och andra klassens veterinärer, med utbildningar och verksamhetsområden som separerades. Studentexamen var ett inslag i organisationen som avgjorde hur gränser skulle dras, vem som skulle placeras högre respektive lägre.

I riksdagen, med dess representation av vidare intressen, gillade inte alla kravet på studentexamen och driften mot akademisering. Samtidigt har vi noterat hur starkt trycket mot akademisk likformighet var, och hur det kom till uttryck i en inkorporering av universitetslika organisationselement i institutet.

Förändringstryck av fler slag kunde byggas upp utanför institutionens väggar. I det följande ska vi se hur olika tryck kom att bidra till en genomgripande omvandling av Veterinärinstitutet: 1908 tillkom marginalinstitutionen Statens veterinärbakteriologiska anstalt; riksdagen beslutade 1906 om nya nybyggen som invigdes 1912; sedan klubbades en ny stat med fler lärare 1914; samma år kom en stadga som gjorde institutet till en högskola. Dessa olika beslutsprocesser pågick parallellt och påverkade varandra, vilket gör skeendet sammansatt. Det blir

33. RD 1885: proposition nr 1:8, 63–78; Statsutskottet utlåtande nr 14, 117–136. RD 1886: AK motion nr 106; Statsutskottet utlåtande nr 12, 21ff; FK protokoll nr 31, 16–53; AK protokoll nr 44, 40–47; nr 45, 1–12.

inte mindre komplicerat av att processerna blev till kontroverser i och med att de inbegrep intressenter med motstridiga perspektiv. Dessutom interfolierades de av återkommande propåer om disputationsrätt. I de närmast följande avsnitten ska jag skildra detta skeende, och då för överblickens skull hålla isär trådar som i praktiken var sammanflätade.

Nya verksamheter och institutionella ramar

Det nya Veterinärinstitutet, vars nybyggen låg på en tomt vid Karlavägen, invigdes 1880 av Oscar II. Direktionens ordförande, generalmajoren greve Carl Björnstjerna, höll ett tal om hur undervisningen utvecklats. Han framhöll kravet på studentexamen som ett stort steg framåt: »I och med detta erkändes veterinärvetenskapen vara jembördig med andra vetenskaper, och dess idkare berättigade till det anseende, som verklig bildning alltid bör betinga.»³⁴

Institutet expanderade sedan sakta. Bland annat byggde man till en operationssal med hjälp av en donation. Under 1890-talet tillkom en extra lärare i kontrollen av kött och mjölk. Omsider inrättades en professur i histologi, patologisk anatomi och bakteriologi. Vittfamnande kombinationstjänster av detta slag blev ifrågasatta då de inte befordrade fördjupning. När verksamheterna förändrades kom önskemål om justeringar av läroanstaltens stat och stadga.

Lärarkollegiet utarbetade 1897 ett förslag till revision av stadgans befodringsbestämmelser. Sedan de fastställdes 1867 hade de veterinära vetenskaperna utvecklats starkt, förklarade man. I exempelvis Tyskland och Österrike hade veterinärinrättningarna omvandlats till högskolor, där lärarna framträdde som »vetenskapliga forskare, jemnställda med lärarne vid Universiteten«. Den läroanstalt som fanns i Sverige var närmast organiserad som en högskola. Av dess lärare borde därför fordras en förmåga att genomföra försök och komma fram till en självständig vetenskaplig uppfattning, även om de var upptagna av undervisning och saknade tillgång till många hjälpmedel för forskning. Men sökandes kvalifikationer i detta avseende var svåra att bedöma till följd av stadgar-
nas brist på precisering.³⁵

34. »Kongl. Veterinär-institutet i Stockholm«, *Tidskrift för veterinärer och landthushållare* (1880), 190; presentationer i John Vennerholm, *Det nya Veterinärinstitutet* (Stockholm, 1912), 26–36, och densamme, »Efter hundra år«, 22–28.

35. Materialet till detta ärende finns samlat i RAiS Ecklesiastikdepartementet,

För att säkerställa skickligheten hos lärarna ville kollegiet därför införa ett krav som samtidigt skulle befordra den vetenskapliga aktiviteten: »Att hafva på svenska språket skrivit och offentligen försvarat en disputationafhandling öfver ämne, som hörer till det sökta embetets läroområde.«

Kollegiets förslag till förordningstext knöt an till KI:s stadgar från 1886, som i sin tur knöt an till 1876 års universitetsstatuter, och övertog deras sakkunniginstitution. För kliniskt orienterade professurer skulle särskild vikt läggas vid praktisk veterinärverksamhet. Till kollegiets bedömning av sökande och sakkunnigunderlag skulle fogas ett uttalande från direktionen – i de gällande stadgarna var det i stället direktionen som kom med förslag till Kungl. Maj:t och kollegiets yttrande som var en bilaga.

Inom direktionen uppstod diskussion. Majoriteten tillstyrkte lärarnas förslag. Mot detta reserverade sig en minoritet, till vilken hörde ordföranden, generalmajoren och tidigare utrikesministern Oscar Björnstjerna. Reservanterna höll före att de föreslagna förändringarna skulle försinka återbesättandet av lärarplatser, liksom att de »obehörigen inskränker Direktionens och utvidgar Lärarekollegiets befogenhet«. Men det föråldrade reglementet borde ses över.

När Veterinärinstitutets förslag gick på remiss förklarade KI:s lärarkollegium att veterinärvetenskaperna låg nära medicinen och hade bidragit till bland annat den patologiska anatomin och bakteriologin. Med sådana framsteg måste nya krav ställas på deras målsmän. Därför var det synnerligen önskvärt att Veterinärinstitutets befodringsordning ändrades. Universitetskanslern instämde, liksom Medicinalstyrelsen.

I vår större historia var detta en originell respons – alla tillfrågade instanser tillstyrkte införandet av disputationsprov. Men det rörde sig alltså om ett prov för potentiella lärare, inte en doktorsgrad. Kungl. Maj:t höll med om att reglementet behövde revideras, men ville inte gå in på partiella reformer. Veterinärinstitutet anmodades 1898 att se över stadgarna i sin helhet.³⁶

ETT FÖRSLAG TILL REVIDERAD STADGA kom 1899 från lärarkollegiet. En inledande ändamålsparagraf talade om »undervisning och forskning«. Bestämmelserna kring disputationsavhandling och tjänste-

konseljakt 10/6 1898 nr 41.

36. RAiS Ecklesiastikdepartementet, statsrådsprotokoll 10/6 1898 nr 41.

tillsättning återkom. Vi kan även notera att föreståndare skulle ersättas av rektor och att rektor skulle vara självskriven i direktionen, inte bara föredragande. Dess ledamöter skulle utses på nya vis för att höja sakkunskapen. I en motivering förklarade kollegiet att man i mycket följt KI:s stadgar. Samtidigt gjorde uppgiften att förmedla en speciell fackutbildning att man i stället för »de fria studierna« behållit en ordning med bestämda kurser, obligatorisk närvaro och klassuppflyttningar i avsikt att hålla studietiden kort. Här hade man i stället följt KTH:s stadgar.³⁷

Omformningen av det formella ramverk som påverkade institutionen kunde göra den mer lik andra aktörer på domänen, men även möta mothugg från intressenter som önskade en annan rörelseriktning.

Direktionen hade så många synpunkter att den tog fram ett alternativt förslag med egna motiveringar. Portalparagrafen behövde inte nämna »forskning« eftersom det inte var aktuellt att ändra läroanstaltens ändamål. Bestämmelserna om disputationsavhandling godtogs, men direktionen ville behålla förslagsrätten vid tjänstetillsättningar. Man ansåg inte att föreståndarens benämning eller sättet att utse direktionsledamöter behövde förändras.

Medicinalstyrelsen konstaterade sedan att den hade att ta ställning mellan principiellt skiljaktiga förslag. Styrelsen menade att det i portalparagrafen kunde indikeras, som i förslagen till nya stadgar för KTH och Farmaceutiska institutet, att forskning var en uppgift jämte undervisningen. Men man ansåg att förslaget om disputationer var för tidigt väckt och att sådana bestämmelser kunde avskräcka praktiskt dugliga veterinärer från att söka lärartjänster – mot denna uppfattning reserverade sig emellertid hälften av ledamöterna. Medicinalstyrelsen fann inte heller att föreståndaren behövde byta benämning eller bli självskriven i direktionen, vars medicinska sakkunskap dock borde höjas.

Utan att gå in på fler detaljer vill jag peka på spänningen mellan synsätten inom kollegiet respektive direktionen, med möjligheter för den lärosätesexterna Medicinalstyrelsen att få inflytande genom att ta ställning mellan alternativen. Efter denna runda återremitterades ärendet för att så behandlas av de tre instanserna än en gång. Sedan blev det 1902 vilande hos den så kallade Löneregleringskommittén, som skulle utreda tjänster, löner och annat vid statens verk. Jag ska i ett följande avsnitt komma till de synpunkter som kommittén 1913 hade på ett ånyo

37. Det senare materialet finns i RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 31/1 1908 nr 16.

reviderat förslag. Här konstaterar vi att stadgeformuleringarna blev omstridda, att mycket stod på spel i några ordräcker, liksom att det gick förbindelser mellan lärosätets uppgift, befodringsgrunderna för dess lärare och de vetenskapliga disputationer som kunde ådagalägga en viss skicklighet.

Mer praktisknära aktörer hade sina uppfattningar. Till exempel behandlade Veterinärläkareföreningen 1898 en diskussionsfråga: »Vore inrättandet i vårt land af en veterinär doktorsgrad gynnande för veterinärernas sociala ställning och veterinärvetenskapens utveckling och hvilka fordringar böra i så fall uppställas för dess erhållande?» Somliga var övertygade om de gynnsamma effekterna av att följa utlandets exempel på doktorsgrad: kårens sociala ställning liksom dess vetenskap skulle utvecklas. Skeptiker menade att man fick passa sig för att bli beskylld för titelsjuka, att studietiden inte borde förlängas utan förkortas. Man kom inte fram till något yttrande i frågan.³⁸

Redan 1879 hade föreningen tagit upp saken till diskussion: »Vore inrättandet i vårt land af en veterinär-doktorsgrad gagnande? och i så fall hvilka fordringar för dess erhållande böra bestämmas?» Skeptiska röster menade att utländska exempel inte manade till efterföljd och att goda kunskaper talade för sig själva, utan titlar. Andra trodde det vore positivt för kåren och veterinärvetenskapen med en doktors- eller magistergrad. »Det skulle väl kunna synas temligen likgiltigt, hvad veterinären kallas, antingen veterinär, djurläkare eller doktor. Det är dock bekant, att allmänheten alltid kallar honom doktor, han må nu hafva vilken befattning som helst, så att förslaget här icke innebär att åt veterinären vindicera en ny titel.« Följande år drog man slutsatsen att frågan behövde utredas ytterligare.³⁹

DE YTTRE FÖRUTSÄTTNINGARNA för verksamheterna inom Veterinärinstitutet förändrades samtidigt som dess institutionella former debatterades. Det slutande 1800-talets biomedicinska utveckling bidrog till att bygga upp förändringstryck. Efter inflyttningen i de nya lokalerna hade nya rön om antiseptik och annat omvandlat kirurgin, med nya utrustningsbehov som konsekvens. Framför allt hade bakteriologin medfört en ny förståelse av sjukdomarna, deras upphov, spridning och

38. *Svensk veterinärtidskrift* (1899), 91ff.

39. *Tidskrift för veterinärer och landthushållare* (1879), 137ff; (1880), 195.

behandling. I sin tillämpning förde bakteriologin med sig ökad uppmärksamhet på hygienens betydelse.⁴⁰

Köttbesiktning i födoämneshygienens och folkhälsans tjänst blev 1897 en lagstadgad uppgift för legitimerade veterinärer. Uppgiften växte fram mot bakgrund av den nya sjukdomsuppfattningen och en moderniserad djurhållning, med etableringen av kommunala slakthus efter sekelskiftet. I centrum stod patologisk anatomi och bakteriologi. Som vi såg ovan tillkom vid Veterinärinstitutet lärare i dessa ämnen, och Veterinärläkareföreningen inrättade 1903 ett utskott för frågor rörande kött- och mjölkkontroll som senare blev en egen specialförening.⁴¹

Den bakteriologiska förklaringsmodellen utgick från mikroskopiska sjukdomsalstrare, vilka det behövdes speciella tekniker, lokaler och kompetenser för att observera. I *Kirurgerna* såg vi att den bidrog till en laboratorierevolution inom medicinen. För Veterinärinstitutet innebar utvecklingen problem i och med att det inte var byggt för att möta dessa nya behov. Det var inte bara stadga och stat som behövde moderniseras utan även de lokaler som rymde verksamheterna. Men innan vi kommer till denna byggfråga ska vi följa en annan process.

JAG SKA KONKRETISERA de förändringar av de yttre förutsättningarna som just antytts med ett exempel på institutionsbyggande i gränslanden mellan human- och veterinärmedicin, mellan provnings-, forsknings- och undervisningsverksamheter, som 1908 resulterade i en ny marginalinstitution.⁴²

Medicinalstyrelsen förklarade 1897 att medicinens utveckling medfört att man hade behov av ett organ som kunde bistå med undersökningar som ämbetsverket behövde. Dessa kunde man inte kräva in från de medicinska lärosätena eftersom de skulle ägna sig åt vetenskaplig undervisning.

En kommitté tillsattes och föreslog 1899 en statsmedicinsk anstalt som lösning på problemen. Man hade övervägt att dela det största av dess tre laboratorier, det bakteriologiska, i en medicinsk-bakteriologisk

40. Ulrika Graninger, *Från osynligt till synligt* (Stockholm, 1997); Eva Palmblad, *Medicinen som samhällslära* (Göteborg, 1990).

41. Marie-Louise Danielsson-Tham, »Köttkontrollens historia«, *Vår föda* (2003:5); *SFS* (1897), nr 109.

42. Jag har behandlat exemplet i »Institutionsbygge i gränsland«, i Motzi Eklöf (red.), *Humanimalt* (Malmköping, 2020); den senare historien skildras i My Laurell, *SVA – 100 år av kunskap* (Uppsala, 2011).

och en veterinär-bakteriologisk avdelning, men av kostnadsskäl inte velat föreslå det. Mot detta reserverade sig den läkardominerade kommitténs veterinär, som menade att det rörde sig om så olika specialistkompetenser att laboratoriet måste delas i två. En veterinär som utfärdade humanmedicinska råd skulle vinna allmänhetens förtroende lika lite som en läkare som gav lantbrukarna veterinära råd.⁴³

Remissbehandlingen av förslagen blev mycket utdragen, med många motstridiga meningsyttringar. Först till 1907 års riksdag kom förslag om en statsmedicinsk anstalt – försedd med ett särskilt veterinärlaboratorium. Statsutskottet tillstyrkte anstalten, men menade att det vore bättre och billigare att förlägga veterinärverksamheterna till de nya lokaler för Veterinärinstitutet som riksdagen nyss beslutat om; vi kommer alltså strax till den processen. Efter meningsutbyten gick kamrarna på utskottets linje.⁴⁴

Med detta beslut överfördes den veterinära delen av frågan till Jordbruksdepartementet, som hade inrättats 1900. Institutet hade 1905 flyttats till det från Ecklesiastikdepartementet; lantbruksinstitutet och Skogsinstitutet fördes direkt över från Civil- respektive Finansdepartementet. Det nya näringsdepartementet tog institutioner för högre utbildning i näringarnas tjänst för nationens skull.

Veterinärinstitutet anmodades inkomma med förslag om hur en veterinärbakteriologisk anstalt borde organiseras. Lärarkollegiet önskade en frikoppling från Medicinalstyrelsen och en anknytning till institutet, med viss undervisning för föreståndaren. Men önskan om integrering handlade om mer än undervisningen.⁴⁵

Då den bakteriologiska anstalten också måste vara en vetenskapligt arbetande anstalt, en forskningsanstalt af rang för studiet och bekämpandet af de smittosamma husdjurssjukdomarne, kan det heller icke anses lämpligt att den lösslites från den institution, som bör vara den veterinära forskningens hem i vårt land och förläggas

43. *Underdånigt betänkande och förslag rörande inrättandet af en statsmedicinsk anstalt* (Stockholm, 1899).

44. Remissmaterialet finns samlat i RAiS Civildepartementet, konseljakt 13/9 1907 nr 42. RD 1906: proposition nr 1:6, 137–196; Statsutskottet utlåtande nr 7, 20; FK protokoll nr 16, 5–14; AK protokoll nr 20, 46–62.

45. Material från den fortsatta processen finns samlat i RAiS Jordbruksdepartementet, konseljakt 9/4 1908 nr 30.

helt under en administrativ myndighet, som icke arbetar vetenskapligt och icke har med vetenskaplig forskning att göra[.]

Direktionen deklarerade, å sin sida, att tanken på att knyta anstalten till institutet genom undervisningsskyldighet skulle leda till splittring som vore till men för båda institutionerna. Rektor menade i ett särskilt yttrande, som medlade mellan kollegiet och direktionen, att den bästa lösningen vore om anstaltens personal utökades med en laborator som finge sköta undervisningen i bakteriologi.

Jordbruksministern framhöll sedan i en proposition 1908 behovet av anstalten, liksom vilken betydelse vetenskaplig forskning hade för praktisk djuruppfödare. Han gick på rektors kompromisslinje. I anknytning till Veterinärinstitutet borde inrättas en veterinärbakteriologisk anstalt, med en laborator som fick ta hand om institutets bakteriologiundervisning. Riksdagen biföll. Detta beslut fattades efter uppslitande kontroverser. Såväl Veterinärläkareföreningen som Läkarsällskapet hade engagerat sig i processen, och i kamrarna protesterade läkare upprört mot veterinärernas ränker för att stympa den statsmedicinska anstalten.⁴⁶

Statens veterinärbakteriologiska anstalt fick tre huvuduppgifter. För det första skulle den bistå Medicinalstyrelsen med diagnostiska undersökningar, praktisk rådgivning och annat. Vidare skulle den, »i den mån omständigheterna sådant medgifva, utöfva själfständig vetenskaplig forskning«. Dessutom skulle anstalten genom laboratorn upprätthålla bakteriologiundervisningen vid Veterinärinstitutet. Att ha utpekade gränser åt så olika håll – praktik, forskning, undervisning – innebar för institutionen möjligheter att mobilisera olika intressenter för sin sak, men också potentiella problem. Varje prioritering mellan uppgifterna riskerade att lämna någon part missnöjd. Till exempel blev frågan om undervisningsuppdraget föremål för dragkamp med Veterinärinstitutet.⁴⁷

Med denna institutionsbildning fick forskningsmotivet i början av 1900-talet insteg i veterinärmedicinen och knytning till en statlig anstalt.

46. RD 1908: proposition nr 154; Statsutskottet utlåtande nr 179; FK protokoll nr 61, 15–36; AK protokoll nr 71, 40–63. *Svensk veterinärtidskrift* (1907), 371–395, 455–462; (1908), 30f, 69ff; *Förhandlingar vid Svenska Läkarsällskapets sammankomster* (1908), 307–355. Fortsatta spänningar mellan anstalterna, med och inom läkarkåren behandlas i Motzi Eklöf, *Fallet Blända* (Malmköping, 2018).

47. *SFS* (1908), nr 104.

Denna blev i sin tur knuten till landets veterinära utbildningsanstalt och bidrog till en begynnande institutionalisering av forskningen. Den nya marginalinstitutionen blev en resurs i kampen om jurisdiktionen på den medicinska domänen. Parallellt med detta skeende genomgick läroanstalten sin egen utveckling.

Nybyggen än en gång

Problemen med de lokaler från 1880 som inte var rustade för bakteriologin och andra nyheter gjorde att Veterinärinstitutet 1900 anhöll om medel till ombyggnader. Detta var direktionens linje, sedan den av kostnadsskäl avvisat lärarkollegiets mer radikala förslag att begära anslag till ett nybygge. Medicinalstyrelsen förklarade att tillbyggnader bara skulle bli provisoriska lösningar. Problemen borde bli föremål för en mer allsidig utredning, inte minst av de omdaningar utlandets veterinärskolor genomgått efter senare tiders vetenskapliga genombrott. Byggfrågan återremitterades till institutet.⁴⁸

I samma skede fick föreståndaren, professorn i anatomi och fysiologi John Lundgren, anslag för att besöka tioalet veterinärskolor i halvdussinet europeiska länder. Våren 1901 studerade han hur de utrustats med lokaler och lärarkrafter, hur undervisning och ledning organiserats. Från det i mycket förebildliga Tyskland kunde han rapportera att motståndet mot studentexamen som behörighetskrav kom från den preussiska militären; kavalleriofficerarna ansågs vilja hålla nere veterinärerna för att inte tappa auktoritet i hästfrågor. Från Köpenhamn rapporterade han att organisationen var »mera republikansk än vid någon annan veterinärskola, i det att lärarerådet är det ytterst styrande».⁴⁹

48. RD 1904: proposition nr 71; underlagen har förts till RAiS Jordbruksdepartementet, konseljakt 30/6 1906 nr 14. Centrala aktstycken från den fortsatta processen är samlade och kommenterade i John Vennerholm, *Några ord i Veterinärinstitutets byggnadsfråga* (Stockholm, 1906), med vissa kompletteringar i *Svensk veterinärtidskrift* (1906), 252–261, 301–306, 356f. Redogörelser finns även i Vennerholms »Efter hundra år» och *Det nya Veterinärinstitutet*; en annan inifrånskildring är Edvard Nyström, »Trettio år som sekreterare i lärarkollegiet vid Veterinärhögskolan», *Svensk veterinärtidskrift* (1935), fördelad över nio poster som är lätta att hitta med hjälp av författarregistret.

49. RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 1/3 1901 nr 17. Reseberättelsen publicerades i *Svensk veterinärtidskrift* (1901), 265–298, 313–337, med Vennerholms kommentarer 337ff, och som John Lundgren, *Några jämförelser mellan olika veterinärskolors organisation* (Stockholm, 1901), 44.

Lundgren gjorde jämförelser över tid av förändringar i de läroanstalter i utlandet som han själv studerat vid under 1880-talet. Framför allt jämförde han utvecklingen i andra länder med den i Sverige, som han menade på det hela taget stått stilla. Det berodde på att alla förslag som kunde fått institutet att följa med sin tid och möta dess behov hade stoppats av direktionen. Exempelvis skulle i dess förslag till bestämmelser om professorstillsättningar »lärarekollegiet ej ens få förtroendet att upprätta förslag, utan detta skulle göras af den beträffande bedömandet af sökandes kunskaper och vetenskapliga meriter fullkomligt inkompetenta direktionen«.⁵⁰

Detta inflytande över en sådan bedömningsfråga hade ingen motsvarighet vid andra högre läroanstalter i Sverige, framhöll Lundgren. Staten behövde ta sitt ansvar för att veterinärutbildningen inte skulle komma helt efter i utvecklingen. Varken kollegiets eller direktionens vilande förslag till stadga och stat höll måttet, menade Lundgren, som utifrån sina jämförelser skisserade en vision.

Under det att vid lägre yrkesskolor lärarne kunna för undervisningen tillgodogöra sig de rön och upptäckter, som göras vid högre vetenskapliga institutioner, så finnes deremot beträffande de veterinära fackvetenskaperna ingen främmande källa att ösa ur; skall vetenskapen gå framåt, skall för husdjursskötseln viktiga rön rörande förekommande och botande av kreaturssjukdomar göras, så måste det ske vid veterinärskolorna, hvarje lärare måste sättas i tillfälle att, om han dertill har förmåga, göra försök och föra vetenskapen framåt eller att åtminstone kontrollera och bilda sig ett eget omdöme om de rön och upptäckter, som offentliggöras i litteraturen; med andra ord, veterinärskolorna skola vara inrättade som högskolor, der lärare och elever ega fritt tillfälle att genom egna forskningar förkofra sitt vetande.

Lundgrens reseberättelse publicerades i *Svensk veterinärtidskrift* och som separatträck. I en kommentar förklarade tidskriftens redaktör, kirurgi-professorn John Vennerholm, att utvecklingen i Sverige nog inte stått fullkomligt stilla sedan 1879 och att utlandets skolor inte sällan ägnade sig åt »massfabrikation af veterinärer«. Men han höll med Lundgren om att det behövdes grundliga reformer av det mesta. Han hade svårt

50. Lundgren, *Några jemförelser*, 54; det följande blockcitatet är från 6f.

att se någon annan lösning än att på en ny tomt bygga ett nytt och tidsenligt Veterinärinstitut.

Direktionen var inte lika benägen att hålla med. Till hösten valde kollegiet Lundgren till föreståndare för en ny treårsperiod. Direktionen tillstyrkte, trots att den offentliga inkompetensförklaringen rimligen svidit. Men en ledamot, kavalleriöversten Hampus Mörner, reserverade sig och begärde att entledigas. Härpå uppvaktade han ecklesiastikministern, som sedan varken ville utnämna Lundgren eller bifalla Mörners begäran. Efter vissa turer tillträdde i stället Vennerholm som föreståndare 1902. Han skulle komma att bli kvar på posten i 23 år, under vilka han med kraft förde veterinärernas talan.⁵¹

DEN ÅTERREMITTERADE BYGGFRÅGAN var då redan under utredning av en kommitté som direktionen tillsatt. I den ingick två av dess ledamöter jämte Lundgren och Vennerholm från kollegiet.

Med målande exempel beskrev man hur otidsenliga de befintliga lokalerna blivit, jämförde med samtidens satsningar i andra länder, och framhöll frågans praktiska betydelse för landets husdjursskötsel. Vid genomgången av behoven avdelning för avdelning var ett återkommande problem bristen på laboratorier, men det saknades även museer för olika samlingar. Värst var det nog för ämnena bakteriologi och patologisk anatomi, vilka under senare tid blivit helt centrala men som tidigare inte ens hade en självständig lärarbefattning.⁵²

Den enda rationella lösningen var, hette det 1903, att uppföra nya byggnader på en annan tomt. En lämplig sådan hade man hittat vid Götgatan, i utkanten av Södermalm. Förslagen gick vidare till Kungl. Maj:t, för att sedan tillstyrkas av Medicinalstyrelsen och andra remissinstanser.

De presenterades 1904 för riksdagen. Till förutsättningarna hörde att denna satsning på högre utbildning skulle finansieras genom försäljning av tomten vid Karlavägen, vars värde skjutit i höjden. Upplägget liknade det vid flytten från Strandvägen och skulle rent av generera överskott för

51. RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 29/11 1901 nr 34 och 35; motsvarande statsrådsprotokoll. Händelsen uppmärksammades i pressen, t.ex. »En egendomlig utnämningsfråga: Chefskapet för Veterinärinstitutet«, *Aftonbladet*, 31/12 1901; den relateras i Nils Lagerlöf & Gunnar Lundgren, »Professor John Peter Lundgren« och John Vennerholms osminkade, postuma »Episoder från striden för Veterinärhögskolans tillblivelse«, båda i *Svensk veterinärhistorisk och biografisk forskning*, I, 2ff.

52. Underlag i RAiS Jordbruksdepartementet, konseljakt 30/3 1906 nr 14.

staten. Satsningar på abstrakta fenomen som vetenskap och högre utbildning påverkades av handfasta faktorer såsom huvudstadens rumsliga och ekonomiska utveckling.⁵³

Statsutskottet fann det oemotsägligt att lokalerna var otjänliga för en tidsenlig undervisning, men avslog likväl propositionen. Man menade att det borde gå att finna en tomt som var billigare och rymligare, kanske vid statens mark i Enske, om det inte skulle vara möjligt att anpassa de byggnader som bara var tjugotalet år gamla.⁵⁴

I kamrarna förklarade en just avgången ledamot av Veterinärinstitutets direktion att Statsutskottets lösningsidéer var orealistiska och att provisorier skulle bli mycket dyra på sikt. Andra menade att klinikerna måste få in andra djur, som nötkreatur, och att institutet kanske borde flyttas till Skåne. Det är som om helt andra lösningar åter höll på att öppnas. Ecklesiastikministern beklagade uppgivet och hoppades att veterinärfrågorna snart skulle föras till Jordbruksdepartementet.⁵⁵

FÖRSTÄMNING DRABBADE VETERINÄRINSTITUTET, men frågan återremitterades än en gång. Sökandet efter en ny tomt ledde nu till det så kallade Kräftriket, vid Brunnsviken utanför Roslagstull. Den avgörande tillgången till kliniskt material säkrades genom närheten till hästrika stadsdelar. Det var även nära till liv- och slaktdjursmarknaderna och gott om hundar, vilka var bra för undervisningen, samtidigt som landsvägar ledde till fin lantbruksbygd norröver. Dessutom skulle man få nära till den tänkta jordbruksförsöksanstalten och andra institutioner i »Vetenskapsstaden«, som höll på att växa fram norr om Stockholm. Modernt utrustade nybyggen skulle ge förutsättningar för rationell undervisning och vetenskaplig forskning, samtidigt som expansionsmöjligheterna på tomten säkrade möjligheter till framtida utveckling utan dyr flytt.⁵⁶

Direktionen ställde sig bakom förslaget och vidarebefordrade lärarkollegiets plan. Ingen remissinstans ifrågasatte behovet av nybyggen och tomtvalet godtogs. Våren 1905 önskade så Kungl. Maj:t preciserade rit-

53. RD 1904: proposition nr 71. Om lokalbyten i relation till Stockholms expansion, jfr Björck & Kaiserfeld, »Akademiens historia«, 82–101.

54. RD 1904: Statsutskottet utlåtande nr 64.

55. RD 1904: FK protokoll nr 36, 15–24 (Fredrik Östberg, 17ff); AK protokoll nr 39, 15ff.

56. RAiS Ecklesiastikdepartementet, statsrådsprotokoll 27/5 1904 nr 57; underlag i konseljakt 30/3 1906 nr 14.

ningar och kostnadsberäkningar. Jordbruksministern i Karl Staaffs liberala regering, kavalleristen Gösta Tamm, engagerade sig i frågan.⁵⁷

Den ihärdigt verksamme John Vennerholm fick med arkitekten Ludvig Peterson åka på en europeisk studieresa. Utifrån lärdomar från den utarbetade kollegiet i slutet av året en skrivelse som utredde och motiverade såväl principer som detaljer. Man förklarade att planen måste grundas i en bedömning av det totala antalet studerande. Behovet av veterinärer gjorde att det nya institutet måste dimensioneras för minst 120 studerande. Detta innebar en dubbling.

Men frågan gällde inte bara undervisningen och mängden elever. Den hade även en kvalitativ aspekt som handlade om arten på verksamheterna. Eftersom de veterinära ämnena inte var representerade vid svenska universitet måste läroanstalten »i egenskap af högskola vara en institution för vetenskaplig forskning i dessa discipliner«. Men denna vetenskap, som var så viktig för veterinärkårens bildning och den praktiska husdjursskötseln, hade inte odlats som i laboratorierna vid utlandets systerinstitutioner.⁵⁸

Beklagligtvis har vid vårt institut fattigdomen på utrustning och hjälpmedel verkat förlamande på det vetenskapliga arbetet och på dådlusten hos de särskilda afdelningscheferna, och det är på tiden, det är rent af en nationell hederssak, att institutionen sättes i sådant skick, att också vi i vårt land kunna lämna våra bidrag på detta kulturella område.

Alla moderna veterinärhögskolor var utformade enligt paviljongsystemet, alltså att olika avdelningar fick egna byggnader, en princip som med vissa jämkningar även väglett det aktuella förslaget. Detta var tilltaget med tanke på framtiden och dess behov, förklarade lärarkollegiet. Direktionen gjorde förslaget till sitt.

Vi ser att argumentationen för kvantitativa och kvalitativa reformer flätades samman på sätt som påminner om kampen för nybyggen till KTH. I svallvågorna efter unionsupplösningen fick satsningarna förhöjd angelägenhet. Staten borde möta institutionens behov i nationens

57. RAiS Ecklesiastikdepartementet, statsrådsprotokoll 31/3 1905 nr 8; Vennerholm, *Det nya Veterinärinstitutet*, 39.

58. Citat efter Vennerholm, *Några ord*, 11f.

intresse, för att med vetenskapens hjälp stärka dess näringar och ställning i den kulturella gemenskapen.

Men när planen skickades vidare tillstötte en komplikation: Medicinalstyrelsen avstyrkte. Kostnaderna var för höga då utvidgningen gjorts för stor – lärarkollegiet hade nog föreställt sig att en framtida uppdelning av kombinationstjänster skulle innebära fler lärare med åtföljande lokalbehov. Men utbildningen borde bli kortare och mer praktisk, en utveckling som knappast skulle gynnas av fler lärare och kurser i nya specialämnena. Styrelsen nagelför allt i detalj – även uppvärmningssystemet – men uppehöll sig särskilt vid paviljongen för bakteriologi och patologisk anatomi. När en statsmedicinsk anstalt inrättats menade man att den kunde överta undersökningar som Veterinärinstitutet för tillfället utförde åt Medicinalstyrelsen, till exempel av organprov för att spåra juvertuberkulos. Men som vi såg ovan utvecklade sig inte planen på denna anstalt så som styrelsen hade hoppats.⁵⁹

Lärarkollegiet bemötte med nödtorftigt överslättad förtrytelse kritiken punkt för punkt. Man uppehöll sig särskilt vid samma paviljong som Medicinalstyrelsen, och förklarade att de organprover som skickades in från landet inte kunde föras över till en annan institution. De var lika viktiga för undervisningen i patologisk anatomi och bakteriologi som det kliniska materialet för undervisningen i kirurgi. Skrivelsen bars fram av en internationellt jämförande argumentation: planeringen behövde ta sikte på framtiden och dess behov om Sverige inte skulle komma efter andra länder.⁶⁰

För att slita tvisten kallade jordbruksministern fyra sakkunniga, däribland Vennerholm och medicinalrådet Gustaf Kjerrulf, veterinär och Medicinalstyrelsens föredragande av veterinärärenden. I februari 1906 presenterades en utredning som med statistik visade »landets behof» av veterinärer och påtalade hur Veterinärinstitutet i vissa avseenden var »långt efter sin tid». Kommittén upprepade lärarkollegiets argumentation och bemötte kritiken från Medicinalstyrelsen. Men Kjerrulf inkom med en reservation.⁶¹

Vennerholm bemötte med bitsk saklighet Kjerrulfs anmärkningar i broschyren *Några ord i Veterinärinstitutets byggnadsfråga*, där aktstycken

59. Ibid., 17ff.

60. Ibid., 20–29.

61. Ibid., 31–48 (citaten: 34ff); RAiS Jordbruksdepartementet, statsrådsprotokoll 8/12 1905 nr 31.

inför riksdagens avgörande lades fram och kommenterades. I pressen bemötte Vennerholm ett förslag om att flytta institutet till Lund, där den anonyma skribenten menade att det skulle bli mer kontakt med »de i nationalekonomiskt hänseende så viktiga husdjursslagen, nötkreatur och svin«, samtidigt som den snart aktuella promoveringsfrågan skulle förenklas.⁶²

I mars kom så propositionen. Jordbruksminister Tamm konstaterade att ingen meningsskiljaktighet rådde beträffande nödvändigheten av att förse Veterinärinstitutet med större och bättre lokaler. Vad gällde bedömningen av *hur* denna fråga borde lösas förordade han tveklöst nybyggen, bland annat för att ombyggnationer skulle binda institutet till Karlavägstomten för lång tid. Ministern tillstyrkte nybyggen dimensionerade för framtiden och forskningen på tomten vid Kräftriket. Det var viktigt att bakteriologiska avdelningen försågs med laboratorier och lokaler så »att tillfälle till självständiga vetenskapliga studier kan därstädes beredas ej blott veterinärer utan äfven studieidkare inom den medicinska bakteriologien«. För att tillmötesgå önskemålen om besparingar föreslog han dock en sänkning av takhöjden om fyra meter med tio centimeter.⁶³

Som vi ser följde jordbruksministern i princip förslagen från de senaste sakkunniga, vilka i praktiken hade följt lärarkollegiet. När han bortsåg från Medicinalstyrelsens invändningar blev frågan mindre medicinsk, mer agrar. Statsutskottet biföll propositionen och kamrarna godtog utan debatt.

VETERINÄRINSTITUTET GLADDE SIG åt att striden var vunnen och påbörjade den krävande byggprocessen.

Till den högtidliga invigningen hösten 1912 kom Gustaf V och ytterligare kungligheter, jämte statsråd och andra prominenta gäster. Direktionens ordförande höll ett välkomstanförande. Han jämförde den nya tidens hem för den veterinära forskningen med den tid då institutet sågs som en fackskola, vilken inte borde söka sina elever bland klassen av bildade människor. »Den veterinära vetenskapen har börjat växa i fatt sina äldre systrar.«⁶⁴

62. »Veterinärinstitutets byggnadsfråga«, *Svenska Dagbladet*, 23/4 1906; John Vennerholm, »Veterinärinstitutets byggnadsfråga«, *Svenska Dagbladet*, 27/4 1906.

63. RD 1906: proposition nr 111, 50; Statsutskottet utlåtande nr 156.

64. »Invigningen af det nya Veterinärinstitutet«, *Svensk veterinärtidskrift* (1912), 310.

Historiska betraktelser i ett utvecklingsperspektiv präglade även högtidstalet av John Vennerholm, vars befattning 1907 hade ändrat benämning till rektor. Liksom läkekonsten var veterinärkonsten gammal som historien själv, men som vetenskap var den ung. Det gällde nu att stödja dess utveckling, förklarade rektor, inte minst med tanke på de nationalekonomiska värden veterinärerna vakade över och som motive-
rade statliga uppoffringar. Närmast gällde det institutets inre omgestaltning i form av ny stat och ny stadga.⁶⁵

Ej minst hafva vi behof af den sporre till vetenskapligt arbete, som promotionsrätten ger. Den kostar statsverket ingenting, men den är oundgängligen nödvändig för att sätta lif och fart uti arbetet här, oundgängligen nödvändig, för att vi skola kunna rekrytera lärarekåren vid vår högskola med för kallet fullt kvalificerade personer.

Som Veterinärläkareföreningens ordförande höll Vennerholm även tal vid dess högtidsmöte, då man dessutom firade att distriktsveterinärerna just uppförts på ordinarie stat och, lite försenat, föreningens 50-årsjubileum. Mötet inleddes dock med att Vennerholm under ihållande applåder kreerades till hedersdoktor vid Veterinärhögskolan i Berlin av en delegation därifrån. Han talade sedan om veterinärvetenskapens »frigörelsekamp«, om hur den utvecklats till »en med människoläkarekonsten jämbördig vetenskap« och dess läroanstalter till »full paritet med universiteten«.⁶⁶

Vid kvällens bankett tackade Vennerholm än en gång ministrar och andra för bidrag till utvecklingen, i vilken landets behov och intressen för honom tycktes sammanfalla med läroanstaltens och kårens.

I kampen för en omdaning av Veterinärinstitutet har vi sett att lärarna redan internt inom institutionen fick ta strid med den direktion som rymde starka företrädare för externa intressen. Kollegiet ville dra en gräns runt den specifikt veterinära kunskapsdomänen, innanför vilken dess sakkunskap borde fälla avgörandet i frågor som gällde bedömningar av hur utbildning och forskning skulle ordnas. Direktionen placerades på andra sidan gränsen. Vi har också sett hur veterinärerna fick hävda gränsen mot Medicinalstyrelsen, som med sin överordnade

65. Ibid., 324.

66. Ibid., 327.

läkarkompetens ansåg sig ha rätten till sista ordet i nästan alla frågor på hela den medicinska domänen.

Vi ska nu se hur det efter kampen för utbyggnad följde en kamp för kvalitativ omgestaltning av verksamheterna i nybyggena. I den återaktualiserades frågan om disputationsrätt.

Strid om stadgan

Riksdagens beslut i byggfrågan 1906 väckte liv i den vilande stadgefrågan. Innan vi kommer till de nya stadgar som fastställdes 1914 ska jag peka på tre tvisteämnen i den process som ledde fram till dem. De frågor som blev kontroversiella och tydliggörande gällde uppgiften, befodringsgrunderna och doktorsgraden. Mellan dessa element i institutionens organisation har vi redan noterat förbindelser. En doktorsavhandling var ett sätt att ådagalägga sin skicklighet för en lärartjänst vid ett lärosäte med vetenskaplig utbildning och forskning som uppgift. Följdriktigheten i förbindelserna gick även i andra riktningen. Ett lärosäte som skulle förmedla vetenskaplig undervisning behövde lärare med vetenskaplig kompetens, och en doktorsgrad var ett sätt att visa att man besatt den rätta kompetensen.

Till riksdagen 1907 inkom Veterinärinstitutet med en begäran om löneförhöjningar, med hänvisning till hur lönerna höjts för jämförbara lärarkårer, som professorerna vid universiteten, KI och KTH. Ärendet komplicerades av att den stat som bestämde tjänster och löner stod i relation till stadgarna, och de stadgar som bland annat bestämde vad lärarna skulle göra stod i sin tur i relation till utformningen av de byggnader som skulle ge rum åt nya verksamheter. Förändringar i en del av denna relation – lärare, byggnader, stadgar – påverkade de andra, som delar i ett system. Riksdagen beslutade 1907 om en provisorisk stat. Kungl. Maj:t anmodade institutet att utarbeta nya stadgar.⁶⁷

Lärarkollegiet konstaterade att det sedan 1902 vilande stadgeförslaget inte längre var adekvat. Härefter gick man vidare med en total omarbetning utifrån grundtankarna att undervisningen behövde moderniseras och den vetenskapliga livaktigheten höjas. Resultatet av arbetet, som denna gång utgått från universitetsstatuterna, presenterades 1910 i ett förslag till nya stadgar med åtföljande motiveringar.⁶⁸

67. RD 1907: proposition nr 1:9, 10–44: utarbetandet av en provisorisk stat i väntan på nya stadgar och ordinarie stat skapade sina motsättningar.

68. RAiS Jordbruksdepartementet, konseljakt 31/8 1908 nr 16. Materialet för den föl-

»Veterinärhögskolans« ändamål skulle vara att utbilda veterinärer, »äfvensom att främja utvecklingen af de vetenskaper, som tillhöra högskolans verksamhetsområde«. Den senare uppgiften låg »i sakens natur«, menade kollegiet, då ingen annan institution i landet bedrev veterinärvetenskaplig forskning. Sådan forskning var viktig för husdjursskötseln och för att skola kvalificerade lärare. Nybyggerna med sina laboratorier skulle ge helt andra förutsättningar än vid det gamla institutet, samtidigt som det var en hederssak att bidra till den internationella forskningen, inte bara dra nytta av den.

Beträffande befodringsgrunderna var förslaget att endast »graden af ådagalagd vetenskaplig och praktisk skicklighet« skulle få återopas; den senare aspekten skulle gälla lärare i kliniska ämnen. Till detta kom förmågan att meddela vetenskaplig undervisning. Kollegiet ville även skärpa kompetenskraven på så sätt att den som inte offentligen försvarat en avhandling vid något svenskt lärosäte skulle avlägga disputationssprov.

Dessutom ville man införa möjlighet att disputera för vinnande av doktorsgrad. I motiveringen för detta talade kollegiet om den mäktiga sporre graden skulle utgöra för en ung vetenskap. Man återopade införandet av promotionsrätt i andra länder – en utveckling som just med kraft tillstyrkts vid den nionde internationella veterinärkongressen i Haag⁶⁹ – liksom »vårt lands husdjursskötsels stora intresse«. Doktorsgradens meritvärde skulle motivera många att disputera, varvid det blev fler vetenskapligt skolade att välja bland vid läraryrkryteringar. Motiven för graden låg »i öppen dag«.

Vårt land var det första, där studentexamen sattes som oeftergifligt villkor för inträde vid veterinärläroverket. 40 år hafva redan sedan dess förflutit, andra veterinärskolor hafva följt i våra spår, och det skulle varit en heder för vårt land, om vi också i fråga om promotionsrätten och den lyftning af vår vetenskap, den bär i skötet, kunnat vara föregångare. Så har emellertid icke blifvit fallet, men vi böra dock åtminstone söka sörja för att vi icke måtte i detta fall få röna den förödmjukelse att vårt land, där ju ändock boskapskötseln står högt, skulle komma som en efterblifven nation.

jande framställningen finns i RAiS Jordbruksdepartementet, konseljakt 14/1 1914 nr 1; mycket av det är refererat i RD 1914 A: proposition nr 46.

69. John Vennerholm, »Nionde internationella veterinärkongressen i Haag 1909«, *Svensk veterinärtidskrift* (1909), 437; jfr densamme, »Promotionsrätt för Veterinärhögskolan i Budapest«, *Svensk veterinärtidskrift* (1906), 440ff.

Direktionen hade vissa synpunkter på förslaget, främst rörande styresorganen. Man bejakade den föreslagna namnändringen till styrelsen, samtidigt som lärarkollegiet föreslogs byta namn till lärarrådet. Man opponerade mot en viss överföring av makt från direktionen till lärarna men godtog i princip förslagen. Framför allt ställde sig direktionen bakom den grundtanke som även hade varit vägledande för byggförslagen, att läroanstalten borde bli »icke blott ett institut för utbildning af veterinärer utan ock en hård för vetenskaplig forskning«. Det gick inte att meddela tidsenlig undervisning utan att bedriva forskning.

Även Medicinalstyrelsen bejakade denna princip och den utvecklingsriktning man såg som en konsekvens av tidigare beslut.

FÖRSLAGEN GICK PÅ REMISS till Löneregleringskommittén, som betraktade dem ur en annan synvinkel: verksamheternas kostnader för statsverket. Parallellt med stadgerevisionen pågick alltså en revision av Veterinärinstitutets stat, men alla förslag, yttranden och motförslag rörande professurer, löner och annat lämnar vi här därhän. Vi ska bara notera strävan hos kollegiet – i syfte att skapa bättre förutsättningar för specialiserad undervisning och forskning – att inte som förr hoppa flera ämnen på samma lärostol.

Vad gällde institutets ändamål menade kommittén, i ett betänkande från 1913, att undervisningen självklart skulle vara grundad på forskning, liksom att lärarna borde ha förmåga att utföra vetenskapliga undersökningar och att de nya laboratorierna skulle nyttjas till sådana. Men man avstyrkte förslaget att utpeka främjandet av vetenskapen som en särskild uppgift. Någon sådan fanns inte i universitetens eller KI:s stadgor, och forskning var redan en uppgift för den nära anknutna Veterinärbakteriologiska anstalten. Undervisningens behov borde i stället vara utgångspunkten för bestämmandet av antalet lärartjänster. Samtidigt undrade kommittén, i ljuset av långa studietider och många avhopp, om inte utbildningen ställde för höga krav. Man fann inte något avgörande skäl för att byta benämningen till högskola, men motsatte sig inte idén.⁷⁰

Löneregleringskommittén hade inget principiellt mot förslagen till ändringar av befodringsgrunderna, men vände sig mot ett införande

70. *Underdånigt betänkande afgifvet af den af Kungl. Maj:t den 3 oktober 1902 tillsatta kommitté rörande reglering af statens ämbetsverks och myndigheters löneförhållanden m.m. XXXVI* (Stockholm, 1913).

av veterinär doktorsgrad. Man menade att den ökade arbetsbörda, som denna nyhet enligt kollegiet skulle medföra, nog också skulle medföra att läroanstalten kom med krav på fler lärare, med ökade kostnader som följd. Vidare förmodade man att en promotionsrätt kunde bli prejudicerande för andra institutioner, »och sålunda utgöra första steget till en väsentlig utsträckning af denna, af ålder universiteten förbehållna rättighet, hvilken först på senaste tiden medgifvits åt karolinska institutet samt Stockholms och Göteborgs högskolor«. Dessutom ifrågasatte kommittén om det var önskvärt, som kollegiet tycktes anse, att doktorsgraden skulle bli en avgörande merit vid olika tjänstetillsättningar. Utslagsgivande borde i stället vara »ådagalagd duglighet i veterinäryrkets praktiska utöfning«. ⁷¹

ÄRENDET ÅTERREMITTERADES till Veterinärinstitutet. Lärarkollegiet fick försöka jämka samman divergerande synpunkter till en kompromiss som kunde accepteras av de parter som var intressenter i frågan. Man strök främjandet av vetenskapen som en uppgift i portalparagrafen. Kollegiet lyfte också ut paragraferna om doktorsgraden – för att man förmodade att behandlingen av dem kunde fördröja fastställandet av resten av stadgarna. Men den sökande som inte försvarat en avhandling skulle alltså avlägga disputationsprov. ⁷²

Det man diskuterade mest var befodringsgrunderna. Förslaget var att den vetenskapliga skickligheten skulle ges en precisering – »speciellt veterinärvetenskaplig« – då tanken var att frånga den äldre stadgans krav på veterinärexamen. John Lundgren reserverade sig mot önskan att stadga om det självklara: »Då högskolans ändamål är att utbilda veterinärer, så följer däraf, att de ämnen, som lärarebefattning vid högskolan omfattar, och i hvilka sökande skall styrka sin kompetens, måste vara veterinär-vetenskapliga.« Preciseringsen var helt enkelt överflödig, men kunde utestänga lämpliga sökande om den skrevs ut. Vidare menade Lundgren att *praktisk* skicklighet var en i praktiken svårbedömd kategori som också borde utgå. En annan reservant, den tillförordnade professorn i patologisk anatomi veterinären Sven Wall, framhöll att även kravet på disputationsprov borde utgå eftersom det kunde medföra att reell förtjänst fick stå tillbaka för formell.

71. Ibid., 209–212.

72. Materialet finns samlat i RAiS Jordbruksdepartementet, konseljakt 30/10 1914 nr 11.

Direktionen nagelför förslaget. Man ansåg bland annat att disputationssprovet kunde utgå eftersom tanken var att senare anhänga om egen doktorsgrad. Även preciseringen speciellt veterinärvetenskaplig kunde utgå, men praktisk borde kvarstå.

Förslaget behandlades sedan av Medicinalstyrelsen, Justitiekanslern och Jordbruksdepartementet.

NÅGON RIKTIG SAMSYN FANNS INTE, som vi ser, mellan olika instanser eller inom Veterinärinstitutet – eller ens inom lärarkollegiet. Mycket stod på spel i bestämmandet av några ord. Även inom veterinärkåren gick meningarna isär.

Länsveterinären Paul Heurgren höll i Västmanlands-Närkes veterinärsällskap ett föredrag om stadgeförslaget som publicerades i *Svensk veterinärtidskrift*. Det skapade debatt. Han var särskilt kritisk mot de föreslagna behörighetskraven: de höga fordringarna på studentbetygen i matematik och fysik premierade vissa begåvningar men stängde ute andra. Vidare menade han att man vid översökning borde väga in praktiska erfarenheter, inte bara universitetsstudier. Värst var kanske att studietiden skulle bli alldeles för lång – och kostsam i förhållande till den framtida lönen. Heurgren tog även upp möjligheten, om målet var att likna universiteten, att släppa in alla sökande med studentexamen. Då skulle ingen bli utestängd, men kanske finge man låta de studerande konkurrera enligt lagen om naturligt urval fram till kandidatexamen.⁷³

Representanter från lärarkollegiet gick i svaromål. Den reella studietiden kunde kortas utan att man sänkte nivån; en sänkning vore att gå mot strävandena till jämbördighet med universiteten och utlandets veterinärhögskolor. Huvudprinciperna bakom den nya läroplanen var att skilja de förberedande ämnena från de tillämpande – vilket markerades genom en kandidatexamen, som för medicine studerande – och att läsa ämnena koncentrerat, utan den äldre ordningens splittrande mångläseri. På så sätt kunde man klara den nya tidens rikare lärostoff utan att förlänga studietiden. Till detta bidrog behörighetskrav som bäddade för goda förkunskaper och enhetligt elevmaterial, samtidigt som stu-

73. Paul Heurgren, »Några förändrade bestämmelser i den nya stadgan för veterinärutbildningen«, *Svensk veterinärtidskrift* (1913), 1–15; han återkom i »Den nya stadgan vid veterinärutbildningen«, 38–46, och »Veterinärhögskolans nya stadgeförslag«, 340–346.

dentexamen säkrade den allmänbildning kårens sociala ställning krävde. Fritt tillträde kunde leda till utbildningen av ett »veterinärproletariat«, menade John Lundgren. Som Veterinärläkareföreningens ordförande höll John Vennerholm ett förmaningstal: alla delade meningar hade redan försinkat arbetet med nödiga reformer och kåren måste nu stå enig för att inte falla i den sista striden.⁷⁴

Vennerholms farhågor besannades i så måtto att Jordbruksutskottet 1913 förklarade att det var ogörligt att behandla den sent framlagda propositionen om omorganiseringen av Veterinärinstitutet. Året efter gick det bättre. I förslaget till riksdagen ökade antalet professorer från fem till sju, bland annat genom en efterlängtdad delning av kombinationsprofessuren i anatomi och fysiologi i två. Lönerna skulle vara desamma som universitetsprofessorernas. Det tillkom biträdande lärare, som laboratorer, liksom assistenter och omkostnadsanslag för alla olika avdelningar. Staten slutade på 195 000 kronor, att jämföra med 1907 års provisoriska om 85 000. Jordbruksutskottet hade inga större erinringar, och i kamrarna var det i princip bara vaktmästarlönerna som diskuterades. Den stat som fastställdes låg i linje med de tidigare beslutade nybyggena.⁷⁵

Efter riksdagens beslut om staten fastställde Kungl. Maj:t stadgar för den reformerade institutionen.

PORTALPARAGRAFEN slog fast uppgiften: »Veterinärhögskolan har att meddela en på vetenskaplig forskning grundad undervisning i alla för en fullständig veterinärutbildning erforderliga ämnen«. För examinationen och för hovslagararskolan hänvisades till separata stadgor. Samtidigt med den nya benämningen högskola blev direktionen en styrelse, med karaktär av överstyrelse. Föreståndaren hade redan tidigare bytt benämning till rektor och blev nu ordinarie ledamot av styrelsen, inte föredragande utan rösträtt. Den närmaste tillsynen över verksamheter-

74. Lärarnas kommentarer inflöt också i *Svensk veterinärtidskrift* (1913): John Lundgren, »Genmäle«, 16–21; Vilhelm Sahlstedt, »Den nya stadgan för Veterinärhögskolan«, 332–340; John Vennerholm, »Ett allvarsord i en hjärtefråga«, 319–331; jfr även Vennerholms noter med kommentarer till Heurgrens inlägg och den längre kommentaren på 47ff, där det bl.a. framhålls att förslaget om doktorsgrad torde göra det nödvändigt med ett remissförfarande. Själva förslagen presenteras på 174–194, 197ff.

75. RD 1913: proposition nr 268; Jordbruksutskottet utlåtande nr 143. RD 1914 A: proposition nr 46; Jordbruksutskottet utlåtande nr 32; FK protokoll nr 28, 26–32; AK protokoll nr 30, 50–68. En presentation ges i John Vennerholm, »Veterinärhögskolan – en verklighet«, *Svensk veterinärtidskrift* (1914), 73–81.

na utövades av rektor och lärarkollegium, som bland annat hade att föreslå en av sina professorer som rektor.⁷⁶

På kollegiet ankom också att hantera tillsättningsärenden. Till hjälp i bedömningen skulle man ha tre sakkunniga och obligatoriska lärarprov, varpå varje ledamot hade att yttra sig. Det framröstade förslaget lämnades till styrelsen, som yttrade sig och vidareförmedlade det till Kungl. Maj:t. Vid tillsättningen skulle i första rummet avseende fästas vid »graden av ådagalagd vetenskaplig skicklighet hos de sökande i de ämnen, som lärarbefattningen omfattar«. Till detta kom förmågan att meddela vetenskaplig undervisning och, för tjänster i kliniska ämnen, praktisk veterinärverksamhet. Man hade alltså avvecklat den tidigare stadgans krav på veterinärexamen, liksom tanken på disputationsprov.

Som behörighetskrav kvarstod studentexamen, med vissa preciserade ämneskunskaper. Vid översökning var universitetsstudier i biologiska vetenskaper eller fysik och kemi meriterande. En nyhet var att de studerande skulle tillhöra Veterinärmedicinska föreningen, som en mot svarighet till Medicinska föreningen vid KI och universitetens nationer. En annan nyhet var att högskolan vart femte år skulle utreda landets behov av veterinärer, så att Kungl. Maj:t kunde fastställa ett lämpligt antal studieplatser. Denna spärr utifrån en rullande femårsplan avvek från tillträdet till universitetens fria fakulteter, men veterinärerna såg positivt på möjligheten att motverka bildandet av ett veterinärproletariat.⁷⁷

Ännu en nyhet var undervisnings- och examensstadgan. Den nominellt fyraåriga utbildningen var uppdelad i veterinärkandidat- och veterinärexamen. Kandidaten omfattade koncentrerade studier i grundläggande ämnen och skulle klaras av innan man fick gå vidare till de två avslutande årens mer praktiskt inriktade utbildning. Undervisningen bestod av föreläsningar och övningar, med obligatorisk närvaro. För att få legitimation fordrades efter veterinärexamen fyra månaders praktik hos en av Medicinalstyrelsen godkänd veterinär.⁷⁸

En detalj i stadgan ger en inblick i tidens vardagsverklighet. Examsämnet anspanslära inbegrep ridning och körkonst, något som de studerande behövde övning i för att kunna ta sig fram. Veterinärhög-

76. *SFS* (1914), nr 372; stadgarna presenteras i John Vennerholm, »De nya stadgarna för Veterinärhögskolan«, *Svensk veterinärtidskrift* (1915), 114–121.

77. Vennerholm, »Efter hundra år«, 36; jfr 10.

78. *SFS* (1914), nr 373; nr 374 är stadgarna för hovslagarskolan.

skolans ambulatoriska klinik fick en automobil först 1919. Men långt efter det att bilarna blivit fler var hästarna ett inslag i trafikbilden. Till exempel nyttjades hästar i Stockholms renhållning 1950-talet ut. Iakttagelsen utgör en påminnelse om historieskrivningens benägenhet att uppmärksamma det nya, till exempel bilen, medan det gamla, såg hästen, tenderar att suddas ut ur bilden trots betydelsen i sin samtid.⁷⁹

Disputationsrätt ifrågasatt

Under decennierna efter unionsupplösningen hade utbildningsanstalten för veterinärer genomgått en omvandling, i form av nya lokaler, tjänster och stadgar. På marginalen hade dessutom en anstalt med forskning på agendan knutits till lärosätet. Med transformationen till högskola var institutionen redo att ta det steg mot disputationer man redan försökt sig på ett par gånger. Doktorsinstitutionen skapade och markerade självständighet på så sätt att läroanstalten genom den kunde reproducera sig själv, utan att vara beroende av andra lärosätens skolning av vetenskapligt skickliga lärare. Men som vi ska se kunde de föreställningar externa aktörer gjorde sig av vetenskaplig forskning bilda ett hinder för strävandena att förvärva denna resurs.

Bara ett halvår efter beslutet om stadgan inkom Veterinärhögskolan med en anhållan om att få anordna disputationer för vinnande av veterinär doktorsgrad. Lärarkollegiet hänvisade 1915 till den skrivelse från 1910 i vilken motiven för denna rätt sagts ligga »i öppen dag«. Sedan dess hade alla veterinära läroanstalter i Tyskland erhållit promotionsrätt. Den nya stadgan fastslog behovet av vetenskaplig forskning för att kunna meddela undervisning av det slag som stipulerades. Då kollegiet befarat att dess önskan skulle möta skepsis bland äldre akademiska institutioner, utifrån argumentet att det inte fanns några prov på att veterinärforskningen var vetenskaplig, bifogade man tre avhandlingar.⁸⁰

Styrelsen ställde sig bakom kollegiet. Man anhöll hos Kungl. Maj:t att författarna till dessa avhandlingar skulle få disputerar enligt de före-

79. Om ambulansbilen, se Vennerholm, »Efter hundra år«, 48f. Willy Klaeson, *Hästarna i staden* (Karlstad, 2017), 41; David Edgerton, *The shock of the old* (Oxford, 2007).

80. Den följande framställningen utgår från RAI:s Jordbruksdepartementet, konseljakt 1/3 1935 nr 13. Detta är en akt som rymmer mycket material, men den är välordnad och materialet är inte svårt att hitta utifrån logiken i ärendehantering.

slagna bestämmelserna – om tiden inte skulle anses mogen att utdela den rätt högskolan förr eller senare borde få.

BLAND REMISSINSTANSENA var medicinska fakulteten vid Uppsala universitet först att yttra sig. Även om man tolkade det som att anhängan gällde de tre avhandlingarna behandlades frågan i hela dess vidd eftersom ett bifall skulle innebära ett prejudikat i principfrågan. Detta skulle i sin tur utgöra ett prejudikat för andra läroanstalter, och medföra att »inom en snar framtid även ingenjörer, tandläkare, apotekare, vid lantbrukshögskolorna [sic] utexaminerade elever m.fl. få tillträde till doktorsvärdigheten«. Dess anseende skulle då utan tvekan »dragas ned till en väsentligt lägre nivå«. Fakulteten utvecklade farorna med detta på ett sätt som säger något om professorernas självuppfattning.

Nu har denna värdighet på grund av de fordringar, som uppställas för dess erhållande, ett mycket högre anseende i Sverige än i de flesta andra länder, ett anseende som utgör en kraftig hjälp vid strävandet att hålla fordringarna på vederbörlig höjd. Sänkes detta anseende genom andra inflytanden, bortfaller denna hjälp, och det torde bli svårare hålla fordringarna på den höjd, som motsvarar den verkliga vetenskapligheten, och under vilken avhandlingarne i stället för att bidra till den vetenskapliga kulturens vidmakthållande och utveckling endast öka den skrymmande barlast, som tynger dess framsteg.

Medicinerna förklarade att veterinärernas jämförelse med Tyskland var poänglös eftersom doktorsgraden där fyllde andra funktioner. Argumentet att det vetenskapliga arbetet och i förlängningen den praktiska husdjursskötseln skulle gynnas av graden förutsatte, förklarade man vidare, att avhandlingarna höll måttet. Det gjorde inte två av dem. Den tredje var utarbetad vid Statsmedicinska anstalten och sade därför inget om »vetenskapligheten inom de veterinära vetenskapsgrenarna«. Man avstyrkte eftersom ett bifall inte skulle medföra avsett gagn, men väl bli till skada för landets vetenskap.

Systerfakulteten i Lund fick ta del av denna uppfattning, men delade den inte. Man påminde om Arvid Flormans undervisning hundra år tidigare. Att djurmedicinen inte då blev bofast vid universitetet var ingen anledning att nu bromsa dess utveckling till vetenskap. »Det speciella studiemålet väcker för veterinären andra vyer för vetenskaplig forsk-

ning än för medicinaren och t.ex. för zoologen, om än den enes forskningsfält går in i den andres.« Veterinärhögskolan borde bli en »hård för vetenskaplig forskning sui generis« till nytta för landet, samtidigt som garantier för att avhandlingarna skulle bedömas efter vetenskaplig måttstock låg i den nya stadgans befordringsgrunder och i de aktuella förslagen. Fakulteten biföll. Man förklarade sig medveten om att detta torde medföra en bestående rätt att utnämna »veterinarie doktor« eller »veterinär-doktorer«. Lundamedicinarna godtog alltså den gränsdragning som gjorde veterinärerna kompetenta att bedöma veterinärmedicinsk forskning.

Ärendet gick vidare till konsistoriet. Där yrkade en professor att den vetenskapliga kvaliteten på de tre avhandlingarna borde bedömas med tanke på principiella konsekvenser av ett bifall. En stor majoritet röstade för återremiss.

Medicinska fakulteten fann det föga tilltalande att gå prövningen av avhandlingarna i förväg: frågan gällde ju rätten att framlägga dem, inte att bedöma dem. Man menade att Veterinärhögskolans professorer, vilka tillsattes på samma grunder som universitetens, måste förutsättas vara kompetenta bedömare med ett intresse av att hålla de vetenskapliga fordringarna på lämplig höjd. Tre professorer fick i alla fall bedöma var sin avhandling. Två var entydigt positiva. Den tredje menade att den granskade avhandlingen snarare än en problemutredning var en kartläggning, vars värde dock minskades av att en viss klass av fallbeskrivningar saknades. Granskaren ställde sig tveksam till författarens förklaring »'att manuskriptet på något oförklarligt sätt förlorats'«.

I konsistoriet kom sedan en principiell välvillighet till uttryck, som i ett yttrande av astronomiprofessorn Carl Charlier:

Rätten att anordna doktorsdisputationer med åtföljande rättighet att utnämna doktorer är ej blott en prydnad för en läroanstalt, ägnad att höja dess och dess lärjungars anseende utåt, utan även, och framför allt, ett kraftigt incitament för den vetenskapliga verksamheten vid läro-anstalten. Jag anser därför, principiellt sett, att veterinärinstitutet förr eller senare bör tilldelas den rättighet, om vilken den nu ansöker, och är övertygad om att detta skall lända till institutets och vårt lands bästa.

Men han och andra fann frågan för tidigt väckt, inte minst med tanke på att tre av de sju professurerna i den nya organisationen var obesatta.

Implikationerna av att skapa ett prejudikat – för fler läroanstalter än Veterinärhögskolan – gjorde det rimligast att avvakta. Man röstade för avslag.

Universitetsyttrandena fanns som en bakgrund när frågan togs upp i Karolinska institutet. Vid kollegienämndens förberedande behandling kom långa inlägg. Rektor yrkade avslag eftersom denna principfråga inte borde avgöras dispensvägen. En annan skeptiker menade att avhandlingarna inte sade mycket om forskningen vid Veterinärhögskolan eftersom bara en av dem utarbetats där. Andra ansåg att det var rimligt, åtminstone på sikt, att tänka sig en framtid med exempelvis veterinärie, dentarie och industrie doktorer: »Vetenskapens utveckling är ej en gång för alla bunden till fyra fakulteter, de lärde doktorer ej för alltid begränsade till teologiens, juridikens, medicinens och filosofiens arbetsområden. De nya fakulteterna och deras doktorsvärdigheter komma att stå jämt så högt som resp. läroverk förstå att uppbära dem.»

Anatomiprofessorn Erik Müller var en stridbar medlem av kollegienämnden. Han satt även i Veterinärhögskolans styrelse och utvecklade med kraft det historiska perspektivet – vilket enligt honom relativiserade den dagssituation fakulteterna var så stolta över – till ett argument för veterinärernas sak. »Under universitetens historiska utveckling har en särskild metod för uppammandet av den vetenskapliga skickligheten så småningom bildats, nämligen utgivandet av vetenskapliga avhandlingar och dessas bedömande av vederbörande fakultet antingen enskilt eller i samband med offentligt försvar.« I och med beslutet att omorganisera Veterinärhögskolan måste den kunna »utbilda vetenskapligt skolade lärare«. Införandet av disputationsrätten var en nödvändig konsekvens av de nya stadgarna. »Erhåller däremot högskolan icke av staten tillstånd att utöva den metod, som behöves för den vetenskapliga skicklighetens uppammande, så är den dömd till stillastående och sterilitet.« Müller reserverade sig mot kollegienämndes beslut att gå på rektors avslagslinje.⁸¹

När KI:s lärarkollegium sedan behandlade ärendet godtog majoriteten nämndens förslag. Det fanns dock en stor minoritetsopinion som ansåg att man borde bifalla veterinärernas önskan.

81. Müller ansågs agera hårdfört även inom KI:s lärarkollegium, jfr Jülich, *Skuggor av sanning*, 294.

UNIVERSITETSKANSLERN FÖRKLARADE 1916 att Veterinärhögskolan framdeles borde få den rätt man ansökte om, inte minst med tanke på de institutioner man utrustats med, även om detta skulle ge upphov till svårlösta följdfrågor. Men för dagen var organisationen inte riktigt på plats, med flera vakanta professurer. Kansler ansåg det olämpligt att dispensvägen avgöra principfrågan. Jordbruksdepartementet hanterade ärendet, men genom att remittera det till universitetskanslern blev frågan mer akademisk än agrar.

Efter detta avvaktade Kungl. Maj:t med beslut. Högskolan återkom dock till ämnet i sin anslagsframställning året efter. Styrelsen förklarade att vid lärarrekryteringar hade aspiranter inte saknat begåvning och flit, men väl sådan vetenskaplig träning universiteten sört för. Deras rätt att utdela doktorsgraden lockade »en skara unga män att efter avslutade fackstudier under erfarna lärares ledning under några år underkasta sig en grundläggande skolning i metoderna för vetenskaplig forskning och en träning i självständigt vetenskapligt arbete«. Vissa kunde genom docentstipendier fortsätta sin vetenskapliga utbildning. Högskolan behövde likartat stöd och anhöll därför om medel till tre assistentbefattningar, så att nyutbildade veterinärer med vetenskaplig håg inte omedelbart tvingades ut i praktiken.⁸²

Endast genom ett bifall till styrelsens i annat sammanhang gjorda framställning om rätt för högskolan att utdela veterinär doktorsgrad och genom inrättandet vid högskolan av ett antal extra ordinarie lärarbefattningar, tillräckligt för att vid det vetenskapliga arbetet binda en stam av yngre vetenskapliga krafter, som få tillfälle att under den tid de innehava nämnda befattningar fullkomna sin vetenskapliga utbildning, kunna enligt styrelsens uppfattning garantier vinnas för en god rekrytering av högskolans ordinarie lärarkrafter och för utvecklingen vid högskolan av en vetenskaplig skola i detta ords bästa betydelse.

Man fick sina assistenter, men doktorsfrågan förblev vilande hos Kungl. Maj:t.

MELLAN HUMAN- OCH VETERINÄRMEDICINEN fanns som vi sett spänningar. För Veterinärhögskolan fungerade vetenskapligheten på ett

82. RD 1918: proposition nr 1:9, 367.

verbalt plan som ett redskap, ett svärd att svinga i kampen om olika resurser. Men det var tveeggat och svårhanterligt. Å ena sidan hade de etablerade akademikerna gärna synpunkter på den medicinska vetenskap veterinärerna åkallade men inte själva rådde över. Å andra sidan kunde lantbrukarna, för vilkas skull vetenskapen skulle odlas, tycka att inriktningen blev väl akademisk, en synpunkt som lätt fångades upp av näringens företrädare i riksdagen. Politikerna bestämde över de ekonomiska resurser som stod i komplex relation till de akademiska resurserna. Veterinärerna förde en kamp med men också mot den medicinska vetenskap andra bestämde över.

Kontroverser som vi följt på denna domän hade en grund i dragkampen om professionell jurisdiktion, med implikationer för självbestämmandet. Vem besatt kompetensen att bedöma hybriden veterinärmedicinsk vetenskap – veterinären eller medicinaren? För veterinärerna gällde det i förlängningen kontrollen över den formella kunskapsbasen, en avgörande tillgång för varje profession. Om kontroll började utövas av yttre krafter, säg medicinare eller jordbrukspolitiker, vore professionens integritet och relativa autonomi hotad. Under striden *om* ord – vad är *veterinär*, *medicinsk*, *veterinärmedicinsk* vetenskap? – låg en strid *med* ord. Denna gränsdragningsproblematik hade paralleller på andra domäner, som i förra kapitlets kamp om hybriden teknisk-vetenskaplig forskning.

Spänningen mellan olika perspektiv visade sig till exempel 1920, då veterinären Erik Agduhr ansökte om rätt att få disputerat på dispens. Han var tillförordnad professor i anatomi vid Veterinärhögskolan och hade bedrivit studier även vid KI och i Uppsala. Agduhr var en av de tre veterinärer som var på tapeten då Veterinärhögskolan 1915 anhöll om disputationrätt, och fick då beröm av läkarna för sin undersökning. Högskolan ställde sig bakom hans ansökan.⁸³

Ärendet remitterades till Karolinska institutet. Anatomiprofessorn Erik Müller var fortfarande positiv, i princip, men hade fått en ny syn efter det att han 1915 agerat *för* anhållan om veterinär doktorsgrad. Majoriteten i Veterinärhögskolans lärarkollegium hade nämligen hanterat tillsättningen av professuren i patologisk anatomi på ett sätt som visat »att det finnes i uppfattningen av vetenskaplig skicklighet en oöverbryggbar klyfta mellan medicinens och veterinärmedicinens målsmän här i landet«. Den duktige forskaren Agduhr borde få disputerat – som ju

83. Materialet finns samlat i RAiS Jordbruksdepartementet, konseljakt 6/8 1920 nr 1.

vetenskapligt arbetande tandläkare fick – men inte vid högskolan utan som tandläkarna vid KI. Även den nye professorn i patologisk anatomi, Folke Henschen, menade att Agduhr finge disputera vid KI om han skulle disputera, eftersom Veterinärhögskolans kollegium inte kunde förutsättas vara vetenskapligt kritiskt.

KI:s kollegium gick på denna linje. En reservant menade dock att eventuella brister i den vetenskapliga andan inte var skäl för att hindra åtgärder som syftade till att höja denna anda. »Snarare tvärtom.«

TILLSÄTTNINGEN AV PROFESSUREN i »patologisk anatomi (och bakteriologi)« vid Veterinärhögskolan var det exempel Müller och Henschen hänvisade till. Det belyser hur gränsen mellan humant och veterinärt kunde betraktas från två håll. Man kunde se olika saker: en oöverbryggbar klyfta – eller en flyende marginal som gick att kliva över, kanske för lätt för somliga. Det parentetiska tillägget i tjänsten kom sig av att riksdagen hade bestämt, då man fastställde staten för den nya högskolan, att professorn i patologisk anatomi skulle vara kompetent att upprätthålla undervisningen i bakteriologi, för den händelse Veterinärbakteriologiska anstaltens laborator framöver inte skulle sköta den.⁸⁴

När tjänsten i slutet av 1914 ledigförklarades upprätthöll veterinären Sven Wall den på förordnande. Han blev sedan förordad av en dansk sakkunnig, veterinär och internationellt berömd patologiprofessor, som även fann att ytterligare två veterinärer som sökt tjänsten var kompetenta. Två andra sakkunniga var svenska läkare, patologiprofessorer vid Uppsala universitet respektive KI. En deklarerade att han skulle granska de sökandes arbeten från »mera allmänna vetenskapliga synpunkter« eftersom han saknade erfarenhet inom »det speciellt veterinära området«. Båda läkarna fann alla tre veterinärerna inkompetenta.⁸⁵

Wall menade 1916 i en försvarsskrift att det för en veterinärbefattning var orimligt att misstro en namnkunnig veterinärprofessors bedömning – kollegiet behövde inte godta medicinarnas slutsatser. Han förklarade

84. RD 1914 A: Jordbruksutskottet utlåtande nr 32. Jag har behandlat detta upplysande exempel i detalj i »Alltför mänskligt«, i Karl Bruno & Per Lundin (red.), *Önskad och ifrågasatt* (Lund, 2020).

85. Materialet finns samlat i RAiS Jordbruksdepartementet, konseljakt 26/1 1917 nr 21, men är mer lättillgängligt i Sven Wall (red.), *Handlingar rörande tillsättandet av den år 1914 den 7 december ledigförklarade professuren i patologisk anatomi (och bakteriologi) vid Kungl. Veterinärhögskolan* (Stockholm, 1917) (citatet: 3).

att de troligen tänkte sig en alternativ kandidat, KI-laboratorn Folke Henschen. Om de läkarsakkunniga fick ett förtroendevotum nu, blev det nog ogörligt att i ett senare skede värja sig mot denne läkare.⁸⁶

Det kan då befaras, att de svenska veterinärernas håg och intresse för vetenskapliga studier avtager, då de få platser i riket, varmed veterinära vetenskapsmän kunna belönas, givas till läkare med förbigående av förtjänta veterinära vetenskapsidkare, vilkas arbeten av de humanmedicinska sakkunniga, som det synes planmässigt och till förmån för konkurrerande läkare, underskattas. Veterinärhögskolan blir då en veterinärhögskola till namnet, men icke till gagnet.

Ärendet genererade en mängd inlagor – frågorna engagerade kollegiet, styrelsen, Veterinärläkareföreningen. Mot viljan att värna veterinärmedicinens särart stod önskan att hävda dess likhet med den medicinska vetenskapen. Hanteringen av professorsutnämningar påverkade möjligheterna att uppfattas som likvärdig med universiteten, en akademisk trovärdighet som i sin tur påverkade möjligheterna att erhålla den disputationens rätt man begärde. Samtidigt kunde en alltför långtgående akademisering fjärma högskolan från veterinärkåren och avnämarna av dess tjänster. I detta sammansatta spörsmål fanns inga enkla svar. Uppfattningarna gick isär i veterinärleden.

Det var vanskligt, summerade styrelsen, att rekrytera fullt kvalificerade krafter till en läroanstalt som var ensam på sitt område samtidigt som den skulle »övergå från fackskolans till högskolans stadium«. Man kom fram till att ingen av de sökande för tillfället var fullt kompetent.⁸⁷

Professuren upprätthölls sedan av läkaren Henschen, som till en berömd patologiprofessor och ensam om att anmäla intresse för vikariatet. När tjänsten 1917 utlystes på nytt sökte han och samma tre veterinärer som förra gången. Det blev svårt att rekrytera sakkunniga. Efter olika turer blev de fyra: veterinären och en av läkarna från förra gången, kompletterade med ytterligare en av vart slag. De veterinärsakkunniga fann

86. Sven Wall, *Försvarsskrift med anledning av professor U. Quensels och professor C. Sundbergs sakkunneutlåtanden om t.f. professor Walls skicklighet till det av Wall sökta professorsämbetet i patologisk anatomi (och bakteriologi) vid Veterinärhögskolan* (Stockholm, 1916), 49.

87. Wall (red.), *Handlingar*, 167.

sedan i princip Henschen inkompetent för den aktuella lärartjänsten, medan de läkarsakkunniga i praktiken fann veterinärerna vetenskapligt inkompetenta. Frontbildningen var tydlig.⁸⁸

Lärarkollegiet bedömde sedan att alla sökande var kompetenta, om än med stor tvekan huruvida Henschen verkligen var det i *veterinär* patologisk anatomi. Man förordade en av veterinärerna.

Åter kom en skur av besvärsskrivelser. I befodringsparagrafens formuleringar ställdes »graden av ådagalagd vetenskaplig skicklighet« mot »i de ämnen, som lärarebefattningen omfattar«. Till styrelsen inkom ledamoten Erik Müller med en tjugosidig, retoriskt kraftfull inlaga. Han brukade synnerligen flitigt adjektivbestämningen *vetenskaplig*. Den kontrasterades så skarpt mot *veterinär* att denna bestämning fick ett drag av icke-vetenskaplig. Müller kom fram till att Henschens vetenskapliga skicklighet var så överlägsen att det vore stadgevidrigt att inte förorda honom. Det blev också till slut vad styrelsen gjorde 1920. Men innan Kungl. Maj:t hunnit fatta beslut återtog Henschen sin ansökan. Han hade utnämnts till professor i patologisk anatomi vid KI.

Väl där menade han, som vi sett, att Erik Agduhr finge disputerat vid KI om han skulle disputerat. Agduhr fick sin dispens och disputerade 1920. Två år senare kallades han till professuren i anatomi vid Veterinärhögskolan – två år efter det promoverades han till hedersdoktor vid KI, och efter ytterligare två år kallades han till anatomiprofessuren i Uppsala. Gränser kan överskridas i två riktningar.⁸⁹

Samtidigt med Agduhr disputerade Veterinärhögskolans laborator i kemi, apotekare och kemist, vid Stockholms högskola. I slutet av 1920-talet disputerade en veterinär vid Lunds universitet och sökte sedan professuren i husdjurens utfordring och skötsel vid den nybildade Lantbrukshögskolan, men den gick till en agronom som varit verksam vid Centralanstalten för försöksväsendet på jordbruksområdet. Mellan 1930 och 1934 disputerade så ytterligare fem veterinärer på dispens vid KI. Fyra av dem tillhörde kategorin yngre lärare vid Veterinärhögskolan och blev mer eller mindre omgående professorer.⁹⁰

Alla dessa doktorsdisputationer skapade så att säga ett vetenskapligt

88. Materialet från den fortsatta historien finns i RAiS Jordbruksdepartementet, konseljakter 21/1 1917 nr 22 och 30/4 1920 nr 18. Jfr Folke Henschen, *Min långa väg till Salamanca* (Stockholm, 1957), 117–122.

89. RAiS Jordbruksdepartementet, konseljakt 6/8 1920 nr 1. Gösta Häggqvist, »Erik Agduhr«, *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens årsbok* (1944).

90. Schmiterlöv, »Om promotioner«, och *Svensk biografisk veterinärmatrikel*.

innehåll till en institutionell form som inte fanns. Vi noterar också att gränserna mellan olika läroanstalter och professioner inom det högre utbildningssystemet inte var absoluta och oöverbryggbara, utan att det tvärtom på marginalerna gick att röra sig mellan olika kunskapsdomäner.

Disputationsrätten än en gång

Veterinärhögskolan återkallade i slutet av 1932 sin hos Kungl. Maj:t »vilande» anhållan från 1915. Utvecklingen sades ha gjort den inaktuell. Våren 1934 inkom man så med en ny anhållan om disputations- och promotionsrätt.⁹¹

Lärarkollegiet framhöll att frågan inte gällde en formalitet, utan att den var av »vital betydelse för veterinärhögskolans framtida utveckling som vetenskaplig utbildnings- och forskningsanstalt». I sin motivering hänvisade man till argumentationen i 1910 års förslag till nya stadgar, som även hade legat till grund för 1915 års anhållan. Dessutom erinrade kollegiet om att man redan i 1899 års stadgeförslag framlagt förslag om disputationsprov. Vidare refererades de invändningar som tidigare fått de akademiska myndigheterna att avstyrka, trots en uttalad välvilja i princip.

Framför allt behandlade kollegiet dessa betänkligheter i ljuset av utvecklingen efter behandlingen av 1915 års anhållan. Då var högskolans organisation nog inte riktigt på plats. Likväl hade de äldre lärarna, trots att många av dem »själva ej fått sin utbildning i en vetenskaplig miljö i egentlig mening», lyckats skapa förhållanden som »stimulerade yngre krafter till vetenskapligt arbete och underlättade deras utbildande till vetenskapliga forskare». År 1934 hade alla professurer fått eller höll på att få ordinarie innehavare, tillsatta enligt 1914 års universitetslika stadgar och som regel med universitetslärare bland de sakkunniga. Farhågorna rörande doktorsvärdighetens anseende sades innebära ett tungt ansvar. Kollegiet var redo att axla detta. Det låg i dess eget intresse att statusen på den doktorsgrad man begärde inte sjönk.

Om de avhandlingar man 1915 sökte dispens för inte alla riktigt hållit måttet, så hade sedan dess ett flertal veterinära avhandlingar blivit godkända på andra håll. De kunde bli än fler, även om kårens litenhet

91. Materialet till den följande framställningen finns samlat i RAiS Jordbruksdepartementet, konseljakt 1/3 1935 nr 13.

satte gränser, konstaterade lärarkollegiet i en rekapitulering av huvudlinjer i den argumentering som förts sedan 1800-talet.

Erhåller veterinärhögskolan egen disputation- och promotionsrätt, kommer säkert utsikten att kunna förvärva doktorsgrad och att få disputationen betraktad som en avsevärd merit vid sökande av tjänst vid eller utanför högskolan att locka vida fler yngre veterinärer att ägna sig åt allvarligt vetenskapligt arbete, än vad hittills varit fallet; och att detta blir till stort gagn ej blott för veterinärhögskolan genom ökad vetenskaplig produktion därifrån och genom ökade möjligheter att förvärva vetenskapligt skolade lärarkrafter, utan för hela landet, torde icke behöva utförligare påpekas.

För att garantera halten på den vetenskapliga granskningen hade man i stadgeförslaget skrivit in en anmodan om att adjungera extern sakkun-
nig till kollegiet vid disputationer. I motiveringen av detaljerna förklarade man att förslaget i övrigt knöt an till motsvarigheten vid KI, inte KTH, »den enda svenska fackhögskola« som fått egen disputationrätt – att KI inte sågs som en fackhögskola säger något om bilden av denna institution. Kollegiet ville ge den som förvärvat veterinär doktorsgrad titeln veterinärmedicine doktor.

Styrelsen konstaterade att saken gällde ett gammalt önskemål om erkännande av Veterinärhögskolans jämbördighet med universiteten och KI. Man förstod de akademiska myndigheternas tidigare »ohåga att tillstyrka en rätt, som av ålder endast tillkommit dem«, men förklarade att dagens situation var helt annorlunda. Högskolan meddelade en undervisning som gjorde dess adepter kapabla till framgångsrik forskning. Samtidigt erbjöd den »möjligheter till en sådan verksamhets bedrivande både med avseende på materiel, vetenskaplig utrustning och erforderlig handledning«. Den enda skandinaviska systerinstitutionen, Veterinær- og landbohøjskolen i Köpenhamn, hade under året fått egen disputationrätt. Styrelsen tillstyrkte livligt kollegiets framställning.

DE AKADEMISKA MYNDIGHETERNA fick veterinärernas anhållan på remiss. KI tillstyrkte utan kommentarer. Lunds universitet tillstyrkte likaså, men i medicinska fakulteten hade en professor menat att man inte behövde följa universitetsbestämmelserna i så nitisk detalj. Till exempel skapade deras korta granskningstid problem som Veterinärhögskolan borde få slippa.

I Uppsala fann medicinska fakulteten att undervisningen, utrustningen och professorskompetensen numera var tillfredsställande. Man vände sig inte heller mot förslaget om disputationsrätt, men väl mot den tänkta doktorstiteln, som inte tog »nödig hänsyn till önskemålet, att språkliga nybildningar formas så, att de utan svårighet kunna uttalas«. Då *veterinärmedicine* var en sådan otymplighet skulle skillnaden gentemot *medicine* uppluckras i talspråket. Det vore olyckligt om gränsen suddades ut. »Till undvikande härav föreslår fakulteten, att den formella doktorstiteln för veterinärer fastslås till *scientiae veterinariae doctor* eller *veterinariae doctor*.«

Veterinärhögskolans lärarkollegium fick yttra sig över yttrandena. Att förlänga spikningstiden var inget problem, men man önskade inte ändra titeln på den nya doktorn. Bestämningen *veterinärmedicine* knöt an till språkbruket i andra europeiska länder samtidigt som den var bildad enligt svensk praxis på området. Den kunde kanske anses tung, men alternativet *scientiae veterinariae doctor* var knappast lättare att uttala – och svårbegripligt för allmänheten. *Veterinariae doctor* vore i så fall bättre, men nog inte språkligt korrekt. Kollegiet kunde inte dela de farhågor medicinska fakulteten gett uttryck för. Till vardags titulerades de flesta doktorer nog bara *doktor*. I officiella sammanhang och i skriftspråk var det långsökt att tänka sig de faror med förväxlingar som fakulteten målade upp.

Universitetskansler var tidigare Uppsalaprofessorn Ernst Trygger. Även han ville ge Veterinärhögskolan rätt att utdela doktorsgrad. Men han fann kollegiets förslag om titel olämpligt och avgjort sämre än Uppsalamedicinarnas *veterinariae doctor*. Kansler förordade det alternativet då han från en latinprofessor inhämtat att det var fullt rimligt språkligt sett.

Aningen matt vände sig kanslirådet vid Jordbruksdepartementet till Veterinärhögskolans rektor. Denne samlade upplysningar och sammanställde en promemoria. Rektor förklarade att veterinärerna vände sig mot *veterinariae doctor* även om deras språkliga argument skulle ha fallit. Den titeln skulle i allmänhetens mun snabbt bli till *veterinärdoktor* – vilket vore lika absurt som att kalla en *medicine* doktor för *läkar-doktor*. Vidare skulle uttrycket ligga nära August Strindbergs skällsord »veterinärfilosofi«, som ofta användes i sammanhang som inte alls hade med veterinärer att göra men som ändå kunde innebära otrevligheter för kåren. För att undvika allt sådant stod man fast vid *veterinärmedicine doktor*, vilket var den redan etablerade försvenskningen av den titel som

var vanligast i andra länder. Från Lund och Karolinska institutet hade inte heller kommit några invändningar mot denna önskan.

När jordbruksminister Per Edvin Sköld första mars 1935 föredrog ärendet i konselj var det veterinärmedicine doktor som gällde.⁹²

MED SIN SPRÅKLIGA VÄNDNING belyser avslutningen på vår historia, kanske lite tragikomiskt, vilken betydelse orden hade, hur mycket som för olika aktörer kunde stå på spel i några ordval. Men när formuleringarna till slut tog plats i *Svensk författningssamling* satte de en ny institutionell verklighet på plats. En annan historia kunde ta sin början.

Att vägen till denna slut- och startpunkt var fylld av turer och vändningar är lättare att konstatera än att säga hur lång vägen var. Utifrån mitt institutionsformalistiska perspektiv går det att utpeka en tämligen tydlig slutpunkt, men som i andra historier är det svårare att fastställa den precisa startpunkten för en sammansatt process.

Denna historia kan ta sin utgångspunkt i 1824 års reglemente, med dess påbud om att sökande till lärartjänster inför Sundhetskollegium skulle försvara »Theser« eller en »Afhandling«. En annan möjlighet är att börja med lärarnas förslag 1859 om att inrätta en »Veterinär-Doctors grad«, ytterligare en är lärarkollegiets önskan 1897 och 1899 om att införa disputationsprov. Man kan också mena att processen började på riktigt när den fick fäste utanför läroanstaltens väggar, och då ta fasta på Veterinärläkareföreningens diskussioner av frågan 1879 och 1898. Det går även att fokusera på möjligheterna till forskningsverksamheter och då peka på inrättandet 1908 av Veterinärbakteriologiska anstalten, en marginalinstitution med forskning på agendan. De reella institutionella förutsättningarna betonas än mer om man menar att processen verkligen tog fart med Veterinärinstitutets nybyggen, beslutade 1906 och invigda 1912, som utrustades med tidsenliga laboratorier och utökade lärarkrafter. Det går även att säga att den faktiska kampen tog sin början med det stadgeförslag i vilket lärarkollegiet 1910 formellt artikulerade en önskan om disputations- och promotionsrätt. Tar man som startpunkt den specifika anhållan om en veterinär doktorsgrad 1915, efter fastställandet av stadgar för den reformerade institutionen, blir vägen till slutpunkten 1935 inte så lång.

Denna sammanfattande genomgång påminner om att det finns skill-

92. RAiS Jordbruksdepartementet, statsrådsprotokoll 1/3 1935 nr 13; *SFS* (1935), nr 54.

nader mellan i vårt sammanhang centrala uttryck, såsom avhandling, disputationsprov, disputationsrätt, promotionsrätt, doktorsgrad. Samtidigt är uttrycken sammanflätade på ett rätt särpräglat språkfält. Ju mer man betonar sådant som förenar snarare än skiljer åt, desto större likhet – och ju fler likheter, desto större kontinuitet och desto längre historia. Men var avhandling 1824 och doktorsgrad 1859 detsamma som avhandling och doktorsgrad 1935 – och liknar dagens avhandlingar och doktorer 1935 års?

Start- och slutpunkter utgör en avgränsande inramning som påverkar den bild historieskrivningen tecknar. Men det är aldrig självskrivet var man ska sätta punkt.

6 *Agronomerna*

Hur ska vi bruka jorden? Så länge människor levt av jordbruk torde denna fråga ha varit en utgångspunkt för kunskapsöverföring. Man kan tänka sig att folkets fokus legat på gemensam riskminimering snarare än enskild vinstmaximering, att det varit viktigare att tillägna sig beprövade kunskaper, säg genom deltagande i familjens lantbruk, än att komma på nya rön. Men att kunskapsbildning skett i en på sitt sätt tyst praktik innebär inte att den inte ägt rum.

Detta kapitel utforskar framväxten av formellt organiserad undervisning för den agrara domänen. På den initierades försöksverksamheter med mer eller mindre vetenskaplig syftning innan man etablerade en utbildning som var högre i relativ mening, närmast vid lantbruksinstitutet i Ultuna och Alnarp. Processen fram till inrättandet av en högskola för lantbruket blev komplicerad. När beslutet väl fattats 1931 uppstod i stället tvister om organiseringen av den utbildning som rymde en spänning mellan olika syftemål. Man skulle dana både yrkesmän och vetenskapsmän. Doktorsfrågan fanns med genom processen, om än inte som en huvudfråga. Den fick sitt svar 1942.

De skeenden vi ska följa är svenska och agronomiska, men de har paralleller till utvecklingen i andra länder och på andra kunskapsdomäner. I de inledande avsnitten nedan ska jag presentera en rad inrättningar, till vilka hörde aktörer med skiftande intressen. Institutionerna kom att verka i sina etablerade spår, samtidigt som de fick förhålla sig till organiseringssträvanden i tiden. Dessutom fick de bevaka gränslinjer som markerade likheter respektive olikheter i relation till grannar på den vidare domänen. Framställningen har till syfte att teckna en bakgrund som,

med sin väv av institutioner i intrikata spänningsförhållanden, förklarar varför det blev så komplicerat att förverkliga högskoletanken.¹

Tidiga undervisningsverksamheter

Under det tidigare 1700-talet väcktes tankar på en mer ordnad lantbruksundervisning. Närmast efter tysk förebild inrättades professurer i ekonomi vid universiteten. Hushållning uppfattades brett och innefattade lantbrukshushållning, med förmedling av kunskaper om »jordens bättre uppodlande» som ett mål. Orienteringen mot näringarna drevs fram av riksdagen, som kunde finna akademikerna världsfrånvända. Men lantbruksundervisning fick ingen riktig plats vid statsuniversiteten, trots modernäringens betydelse för samhället.²

Önskan att sprida nyttiga kunskaper fick en alternativ institutionell bas i den Stockholmsbaserade Vetenskapsakademien och hushållningssällskapen. Från slutet av 1700-talet etablerades sådana i flera län och knöts då genom landshövdingarna till statens organisation. Nya hushållningssällskap och försöksverksamheter tillkom på initiativ av Lantbruksakademien. Den grundades av kungen 1811 och blev central i diskussionen om lantbrukets utbildningsfråga, som vissa ville lösa i anslutning till denna aktör. Diskussioner fördes bland annat under lantbruksmötena, ett forum för opinionsbildning i agrara frågor som etablerades vid mitten av 1800-talet, och i hushållningssällskapen. De blev fora för storjordbrukets intressenter och tog lokala utbildningsinitiativ som blev mer eller mindre kortlivade.³

1. Jfr Harwood, *Technology's dilemma*, vars modell i kapitel 6 relateras till andra länder, verksamhetsområden och tider. Översikter över den högre lantbruksutbildningens historia i Sverige ges i Hjelm, *Lärdom på Ultuna* och densamme, »Lantbrukets högskoleutbildning i utveckling och omvandling under 1900-talet», *Kungl. Skogs- och lantbruksakademiens tidskrift* (1997:2), som är ett helt nummer, och Ulf Renborg & Sören Winge (red.), *Lantbrukets högskola 50 år* (Uppsala, 1982). En översikt som bygger på grundliga studier i primärmaterialet är Lars Frykholm, *Den högre lantbruksundervisningen vid Ultuna under hundra år* (Uppsala, 1949) (jag har nyttjat den utgåva av denna skrift som utgår från *Lantbrukshögskolans annaler*, vol. 16, och som har materialreferenser i fotnoter), en annan som fokuserar på senare tider är Per Lundin, *Lantbrukshögskolan och reformerna* (Uppsala, 2017); för en översikt över kunskapsbildningens förvandlingar under 1900-talet, se Erland Mårald, »Kunskap i jordbrukets tjänst», i Hans Antonson & Ulf Jansson (red.), *Jordbruk och skogsbruk i Sverige sedan år 1900* (Stockholm, 2011).

2. Citat efter Sven-Eric Liedman, *Den synliga handen* (Stockholm, 1986), 70.

3. Översikter ges i Erik Kempe, *Studier angående de svenska hushållningssällskapen* (Upp-

Även i riksdagen debatterades lantbruksundervisningen. En utgångspunkt var att utbildningen skulle vara praktisk, samtidigt som den borde höja sig över trädningen av etablerade grepp. En följdfråga blev om inte en högre undervisning riskerade att bli opraktisk, med en kunskapsbildning som utgick från oprövade teorier. Riksdagen kom att stödja privata utbildningsinitiativ, som det lantbruksinstitut vid Degebergs egendom i Västergötland som öppnade 1834 och fortlevde tjugotalet år. Bönderna menade att verksamheten mest var till nytta för storjordbruket, och protesterade mot adelns och det lärda prästeståndets sätt att bortse från deras sakkunskap i en jordbruksfråga.⁴

Till det allmänna spänningsförhållandet mellan teori och praktik kom spänningen mellan stat och näring. Som vi såg i *Teknikerna* var det omtvistat om staten hade ansvar för utbildning till tjänst i det privata, och hur detta ansvar i så fall såg ut. För vilka skulle det allmänna ordna undervisning, hur skulle utbildningen organiseras, med vilket syfte? Frågor och svar blev inte mindre komplicerade av att näringen rymde skiftande intressen – de kunde brytas mellan adliga godsägare med anställda och bönder som själva brukade sin jord.

ULTUNA EGENDOM UTANFÖR UPPSALA blev säte för ett statligt lantbruksinstitut. Initiativet kom från landshövdingen och fick stöd efter vidlyftiga debatter vid riksdagen 1840–41. De stadgar som fastställdes 1846 förblev opublicerade. Det räcker här att notera att man förutom undervisnings- och försöksverksamheter skulle hålla avelsdjur för utspridning i riket, och att både lärare och studerande skulle bo på Ultuna. Den mångsysslande institutionen kom att möta många problem. Till de ekonomiska hörde att statsanslaget inte räckte till nödiga byggen och att avkastningen från egendomen inte bidrog som tänkt. Till de organisatoriska problemen bidrog divergerande uppfattningar om hur de allmänna uppgifterna borde lösas.⁵

sala, 1923) och Herman Juhlin Dannfelt, *Kungl. Landbruksakademien 1813–1912* (Stockholm, 1913); en modern historisk översikt ges i Nils Edling, *De areella näringarnas välgörare* (Stockholm, 2010). I Jani Marjanen, *Ekonomisk patriotism och civilsamhälle* (Helsingfors, 2022) placeras vurmen för att inrätta ekonomiska sällskap in i ett brett europeiskt sammanhang; kap. 5 om den rikssvenska utvecklingen. Olof Kåhrström (red.), *När landet kom till staden* (Stockholm, 2013).

4. De politiska debatterna analyseras i Torstendahl, *Teknologins nytta*.

5. Det tryckta förslaget i *Upsala läns Kongl. Landthushållningssällskaps handlingar* (1845), 30–50, godtogs i princip; jfr Frykholm, *Den högre lantbruksundervisningen vid Ultuna*,

Spänningen institut–egendom fogades till grundspänningen teori–praktik. Lantbruksinstitutet var förenat med en egendom som gav praktik men som även fordrade skötsel. Undervisningen var bokstavligen jordbunden. Förhållandet kan jämföras med det unga Veterinärinstitutets koppling till en djursjukvård som förde med sig klinisk undervisning och inkomster men som även splittrade fokus.

Riksdagspolitiker hade markerat gränsen mot akademisk kunskapsbildning, men ett nytt sätt att se på relationen till vetenskap vann insteg från mitten av 1800-talet. Det var kopplat till den tyske kemisten Justus von Liebig's forskning om växters ämnesomsättning. Hans mekaniska mineralteori var ett alternativ till mer vitalistiska förklaringar och blev en utgångspunkt för agrikulturkemi som lantbruksvetenskap. Riksdagen beslutade om en agrikulturkemisk försöksanstalt vid Ultuna, vars verksamhet började 1861.⁶

ALNARPS LANTBRUKSINSTITUT UTANFÖR LUND invigdes 1862, efter tidigare riksdagsbeslut om statligt stöd. Som i Ultuna fick man jaga intäkter. Under sökandet efter former för verksamheterna tog styrelse och föreståndare institutionsbyggande initiativ. En agrikulturkemisk kontrollanstalt inrättades, liksom en mejeriskola, en hovbeslagsskola, en trädgårdsskola. En grund till att verksamheten blev så pass förgrenad var att man kunde förhålla sig relativt fritt till uppgiften i och med att den var så pass allmän.⁷

De stadgar som kom redan 1859 förklarade att styrelsen med omtanke och nit skulle befordra institutets ändamål, men artikulerade inte vilket detta var. Regleringen av styresorganen var tydligare. Den lokalt förankrade styrelsen utsågs av Kungl. Maj:t och redovisade till Lantbruksakademien, som fått en myndighetsutövande roll under Civildepartementet. Föreståndaren, med professors namn och värdighet, skulle ha grundlig vetenskaplig bildning, insikter i alla undervisningsämnen samt beprövad skicklighet i lantbrukets utövning. Dessutom fanns en inspektor, som ledde arbetet vid egendomen och undervisade »i det me-

XX, och RAiS Civildepartementet, statsrådsprotokoll 18/2 1846 nr 9. Mer konkreta bilder av problem och motsättningar än i de ovan nämnda översikterna ges i Juhlin Dannfelt, »Bidrag till Ultuna landbruksinstituts historia«, t.ex. 21ff.

6. Agrikulturkemins framväxt utforskas i Erland Märald, *I mötet mellan jordbruk och kemi* (Stockholm, 1998).

7. Översikter i Winberg, *Landbruks- och mejeriinstitutet vid Alnarp och Alnarpsinstitutet 100 år* (Alnarp, 1962).

kaniska åkerbruket», en åkerbrukskemist, en lärare i veterinärvetenskapen och ytterligare några. Till hjälp hade de bland annat försöksfält och humlegård, modellsamling och kemiskt laboratorium.⁸

Som i Ultuna var undervisningen organiserad i en högre och en lägre kurs. Elever vid den högre skulle ha fyllt arton, vara fria från smittsamma sjukdomar, »äga god frejd och christendomskunskap» samt de förberedande kunskaper styrelsen bestämde. Godkända examina, till exempel officersexamen, borde gälla som kunskapsbevis. Eleverna betalade en årsavgift och hade alltså boende och mat på institutet, vilket som institution omslöt deras liv, som en *boarding school*. Undervisningen började med lantbrukshållningens naturvetenskapliga grunder, i föreläsningar som borde »i allmänhet afse dessa wetenskapers tillämpning på lantbrukshållningen och i möjligaste mån förenas med praktiskt åskådliggörande». Till detta kom sedan allt från jordbrukslära och boskapskötsel till binäringer och bokhålleri.

Ultunas stadgar reviderades 1868 så att de i princip överensstämde med Alnarps. Dock hade uppgiftsformuleringen avgränsats – att meddela undervisning och utgöra ett förebildligt lantbruk – och en inträdesexamen tillkommit, vilken sökande med studentexamen slapp. Institutet förenades på så sätt att de blev institutioner för en lantbruksundervisning som ansågs högre. Samtidigt var en potentiell spänning inbyggd i förhållandet. Uppländska och skånska uppfattningar om hur staten borde fördela resurser och ordna verksamheterna behövde inte vara förenliga.⁹

YTTERLIGARE EN SPÄNNINGSRELATION fanns i förhållandet till den lägre undervisningen på fältet. För den fanns en mångfald lokalt förankrade institutioner, ofta kallade lantbruksskolor. Med de godsägar-dominerade hushållningssällskapen som huvudmän var de inriktade på att skola arbetsbefäl inom storjordbruket. Till dels som en reaktion på denna lätt militaristiska skolform utvecklade självägande bönder alternativ i form av så kallade lantmannaskolor. De hade band till folkhögskolerörelsen och blev viktiga för den jord- och socialpolitik som mot sekelskiftet växte fram med småbruket som ideal. Dessa lägre undervis-

8. *SFS* (1859), nr 12.

9. *SFS* (1868), nr 27.

ningsanstalter blev viktiga avnämare av lantbrukslärare som utbildats vid lantbruksinstituten.¹⁰

Språkbruket vacklade på sätt som speglar de svävande relationerna mellan delarna i det agrara utbildningsväsendet. En riksdagsman hade i början av 1850-talet beskrivit förhållandet med en liknelse: »Vad akademierna äro för lärdomsskolorna, det äro instituterna för lantbrukskolorna.« De som inte ville se lantbruksinstituten utvecklas i akademisk riktning vände sig mot sådana synsätt. Samtidigt fick instituten förhålla sig till andra institutioner inom utbildningssystemet om de ville vinna legitimitet i denna omgivnings ögon, om de till exempel ville söka bekräftelse som högre.¹¹

Kunskapsdomänen genomkorsades av en mängd gränsdragningar.

Tidiga försöksverksamheter

Lantbruksinstituten borde inventera inhemska och utländska rön för att sedan genom försök, »i den mån, som tillgångar och öfriga förhållanden det medgifwa, pröfwa och tillämpa hwad som i detta hänseende kan wara användbart«, som det hette i Ultunastadgans ändamålsformulering. Institutet skulle som mönsterjordbruk sprida upplysning om de rön vilkas nytta bekräftats.

Men först och främst skulle de bedriva undervisning, hade riksdagspolitiker förklarat, och för att inte åsidosätta sin huvuduppgift borde de inte ägna sig åt vetenskap. Andra ansåg att forskning ingick i en högre undervisning, men att bönderna själva nog borde avhållas från experimenterande som kunde avskräcka efterkommande från allt som inte följde invanda spår. Även om uppfattningarna gick isär bedrevs försök vid instituten, och som vi sett tillkom viss institutionsbildning i anslutning till agrikulturkemin. Vid Alnarp tillkom senare även en mjölkkontrollanstalt, en redskapsprovningsanstalt, en botanisk försöksträdgård, liksom försök i samarbete med Sveriges Utsädesförening i Svalöf.¹²

ATT HÄNSKJUTA VETENSKAPEN och experimenterandet till Lantbruksakademien var ett sätt att undvika akademisering av instituten.

10. Peep Koort, *Lantmannaskolans grundkurser* (Uppsala, 1958), del I; Karl Rydå, *Boken och plogen* (Stockholm, 1981).

11. Citat efter Torstendahl, *Teknologins nytta*, 193.

12. Winberg, *Landtbruks- och mejeriinstitutet vid Alnarp*, 109–131.

Redan 1816 hade man inrättat ett experimentalfält på Norra Djurgården, med inspiration från engelskans *experimental farm* och idéer om »rationell lantushållning«, och med ett program för att genom försök bygga upp en samlad erfarenhetskunskap som var säker att tillämpa. De ambitiösa planerna på att sprida modernisering ovanifrån kom att tonas ned och Experimentalfältet fick en karaktär av mönsterjordbruk med viss försöksverksamhet. Det moderniserades från 1850-talet, då Lantbruksakademien fått sin myndighetsroll och agrarkemin slagit igenom. En kemist anställdes och 1864 öppnades en agrikulturkemisk försöksanstalt utrustad med ett laboratorium.¹³

I verksamheterna fick perspektiv som utgick från kemin och laboratoriet samsas med sådana som utgick från lantbruket och försöksfälten. De var inte lättförenliga. Fältforskare kunde mena att laboratorieforskarnas brist på praktisk och lokal förankring gjorde deras teoribildningar irrelevanta för dem i vilkas tjänst man sade sig arbeta. Kritiken i motsatt riktning kunde vara att uppgåendet i praktiken gjorde att så många okontrollerade parametrar infördes att analyserna blev vetenskapligt ohållbara och resultaten omöjliga att generalisera. Till de mer eller mindre vetenskapliga försöken kom kontrollerande uppgifter, som att analysera gödslingsmedel, jämte det gamla uppdraget att sprida upplysning och råd.

Agrikulturkemin sönderföll under 1870-talet som samlingsbenämning på lantbruksvetenskapliga verksamheter. Nya perspektiv medförde institutionell omvandling och namnbyte: Lantbruksakademiens kemiska och växtfysiologiska försöksanstalt, vilken senare delades upp i två separata anstalter. Från 1870-talet blev samtidigt de lokalt förankrade hushållningssällskapen, i gränslandet mellan privat och offentligt, drivande i utbyggnaden av ett nät av kemiska stationer och frökontrollanstalter. De arbetade och spred upplysningar regionalt. Decentraliseringen av rådgivningsuppgiften underlättades senare genom ett system med statliga jordbrukskonsulenter. Dessutom tillkom en mängd organisationer som hade försök på agendan och som kom att verka på marginalen mellan statligt och enskilt: Svenska Mosskulturföreningen, Sveriges Utsädesförening med flera.¹⁴

13. Den långa historien följs i Ulrich Lange, *Experimentalfältet* (Stockholm, 2000); forskningsaktiviteterna fokuseras i Mårald, *I mötet mellan jordbruk och kemi*.

14. En bild av mängden organisationer finns i Mårald, *I mötet mellan jordbruk och kemi*, bil. 2; jfr presentationen i RD 1905: proposition nr 1:9, 36–48, och översikten i Lundin, *Lantbrukshögskolan och reformerna*, kap. 1.

Tidens skeenden kan karakteriseras i termer av separering, renodling, arbetsfördelning. Till exempel förstärktes den institutionella särkopplingen mellan undervisning och försök genom att lantbruksinstituten inte expanderade sina försöksverksamheter. Den agrikulturkemiska försöksanstalten vid Ultuna avvecklades i stället 1891.

Även inom försöksområdet ägde en specialisering rum som tog sig institutionella och språkliga uttryck. Under 1800-talets sista decennier byggdes laboratoriet vid Lantbruksakademiens försöksanstalt om så att det blev en mer utpräglad forskningsmiljö, och »kemist« ersatte »agrikulturkemist«. Samtidigt omvandlades försöksfältet från ett demonstrationsfält till en plats för noga reglerade experiment. Man fasade ut upplysnings- och rådgivningsverksamheterna. När forskarrollen renodlades tonades förväntningarna på en kombination av kompetenser ned. Vi har sett liknande processer bland institutionerna på andra domäner.

EN STATLIG ANSTALT för forskning i boskapsskötselns och mjölkhus-hållningens tjänst föreslogs 1891. Det var Lantbruksakademien som i ett redan rikt förgrenat system av institutioner önskade inrätta en ny under dess ledning, inriktad på vetenskapliga försök inom näringsfysiologin och den nya bakteriologin. Samtidigt sökte man sig en ny roll, som nationell huvudman för agrar vetenskap. Det vore olyckligt att i den livliga konkurrensen bara invänta nya rön från utlandet, hette det, och knappast »tilltalande för den nationella känslan hos ett folk, som gör anspråk på en framstående plats bland kulturfolken och som särskildt på naturvetenskapernas område har att häfda en ärorik historia«.¹⁵

Kungl. Maj:t remitterade förslaget till Lantbruksstyrelsen. Den tog över Lantbruksakademiens tidigare myndighetsfunktion efter tillkomsten 1890. Institutionsbildningen ingick i ett politiskt sammanhang. Kritiker menade att Lantbruksakademien hade tagit ställning för frihandelssidan i tidens tullstrider – som drev på intresseformering och partibildning – och därmed för storjordbruket. Samtidigt fick småböndernas belägenhet och betydelse större uppmärksamhet. Jordbrukspolitik i form av egnahemslån för nybildning av småbruk blev ett sätt att hantera sociala frågor i tiden. Småbruket blev idealet i det system som

15. RAiS Civildepartementet, konseljakt 24/3 1899 nr 1; lättare tillgängligt i »Kongl. Landbruks-akademiens underdåniga skrifvelse angående inrättandet vid Akademiens Experimentalfält af en anstalt för försök på boskapsskötselns och mejerihandteringens områden«, *Kongl. Landbruks-akademiens handlingar och tidskrift* (1891), 305.

etablerades, med integration som ett alternativ till konfrontation i en situation präglad av emigration och urbanisering, industrialisering och socialistisk frammarsch. Lantbruksfrågor hade socialpolitiska implikationer.¹⁶

Lantbruksstyrelsen vände sig i sin tur till lantbruksinstituten, som vacklade och dröjde. Till slut föreslog man 1898 – alltså efter sju års beredning – att *två* anstalter skulle inrättas, men inte på Experimentalfältet som Lantbruksakademien tänkt, utan en i Ultuna och en i Alnarp. Regeringen avvaktade.¹⁷

I riksdagen efterfrågades handling. Jordbruksdepartementet, som hade inrättats 1900, utsåg sakkunniga för att utreda ordnandet av försöksväsendet. De vände sig året efter mot tanken att ett sammanförande av lantbruksinstitut och försöksanstalter skulle gagna båda parter. Att kombinera så krävande uppgifter som lärarens och försöksledarens skulle säkerligen medföra att endera blev försummad. I stället föreslog man inrättandet av *en* centralanstalt. Den skulle bestå av olika avdelningar och förläggas till Experimentalfältet, men inte ställas under Lantbruksakademien utan under en särskild styrelse, vars sammansättning Kungl. Maj:t borde ha inflytande över eftersom staten skulle finansiera.¹⁸

Förslagen innebar på sitt sätt ett förstatligande av Lantbruksakademiens existerande försöksverksamheter. I organisationen inordnades även den nyinrättade institutionen Statens entomologiska anstalt.

Efter remissomgång fick riksdagen 1905 ta emot en proposition. Den inleddes med deklarationen att de senaste decenniernas framåtskridande för näringarna i första hand kom sig av »att den vetenskapliga forskningen mer och mer blifvit ledd i praktisk riktning«. I ljuset av detta försanthållande hänvisades för lantbrukets del till alternativa organisatoriska förebilder. I Tyskland fanns en stor mängd fristående provnings- och försöksanstalter med dubbla eller tredubbla uppgifter. I Danmark var arbetsuppgifterna renodlade och fördelade på skilda aktörer. För försöksverksamheterna fanns ett utspritt nätverk av lantbrukare som på sina gårdar utförde prov under ledning av en central anstalt som låg i statens hand. Denna organisation innebar att man kunnat leda försöken

16. För förvaltningens institutionella historia, se *Kungl. Lantbruksstyrelsen 1890–1939* (Stockholm, 1939); *Kungl. Jordbruksdepartementet 1900–1925* (Stockholm, 1925). Nils Edling, *Det fosterländska hemmet* (Stockholm, 1996).

17. RAiS Civildepartementet, statsrådsprotokoll 24/3 1899 nr 1.

18. RD 1899: FK motion nr 11; 1900: FK motion nr 8. *Betänkande rörande ordnandet af jordbruksförsöksväsendet inom vårt land* (Lund, 1901).

»på ett mer systematiskt och planmässigt sätt«. Samtidigt säkerställde den att vetenskapen inte bedrevs för sin egen skull, utan koppling till det praktiska lantbrukets män.¹⁹

Jordbruksministern såg fördelar med det danska alternativet, och föreslog att staten skulle inrätta en centralanstalt. Men han drog en gräns genom dess första avdelning, vilken skulle hantera försök på jordbrukets och agrikulturmekans områden. Ministern delade avdelningen i två, eftersom agronomiska försök i praktisk riktning kunde försummas eller bli alltför vetenskapligt inriktade om en kemist blev föreståndare för en avdelning som skulle hållbarhets två så skilda kunskapsintressen.

Statsutskottet tillstyrkte, men prutade på avdelningsföreståndarnas löner. Ministern markerade ogillande: för ett lyckligt resultat borde föreståndarna jämföras med universitetens professorer och Naturhistoriska riksmuseets intendenten. Centralanstalten för försöksväsendet på jordbruksområdet började sina verksamheter 1907. Sex år senare blev föreståndarna professorer.²⁰

Centralanstalten blev en motkraft till den splittring av försöksväsendet som var en aspekt av specialiseringen på området, i form av en mångfald institutioner med egen inriktning. Verksamheterna skulle effektiviseras genom planmässig samordning och central ledning. Staten ingrep aktivt för att med praktikbaserad och -orienterad forskning främja en viktig näring. Politiker kunde vinna gehör för sådana satsningar i efterdyningarna till den unionsupplösning som föregåtts av pläderingar för nationell kraftutveckling.

Med denna institutionsbildning tillkom ännu en potentiell konflikt-dimension på den agrara domänen: relationen mellan Centralanstalten och lantbruksinstitutet. Till spänningen mellan Ultuna och Alnarp fogades deras förhållande till Stockholm.

Institutionell utveckling

Trots mängden organisationer på domänen ser vi att nya tillkom. Gamla institutioner kunde också få nya roller, som Lantbruksakademien. Lantbruksstyrelsen begränsade sin halvprivata föregångares inflytande. Inrättandet av ett speciellt näringsdepartement 1900 förstärker bilden av

19. RD 1905: proposition nr 1:9, 29–110

20. RD 1905: Statsutskottet utlåtande nr 10, 38–121 (utskottets yttrande, 119ff); AK protokoll nr 23, 19. SFS (1906), nr 85; (1913), nr 401.

en statsmakt i förändring. Utbildningsinsatser var ett sätt att stödja de nationens näringar som var inbegripna i en internationell tävlingskamp.

Utifrån den så kallade Norrlandskommitténs utredningar beviljade riksdagen 1907 bidrag till kringresande jordbrukskonsulenter. I samarbete med hushållningssällskap och landsting skulle de höja det mindre jordbruket i rikets nordliga län. Tre år senare fick även de mellersta och södra länen konsulenter.²¹

Vid samma tid utreddes den lägre lantbruksundervisningen. Med bas i den ordning som följde sina upptrampade stigar, med lantbruks- och lantmannaskolor som centrala inslag, beslutades 1911 om uppstramning av organisationen. På en del håll skulle mer teoretiska inslag få plats i undervisningen, utan att därför ge avkall på dess praktiska syftning. Med skärpningen av kraven följde vissa resurstillskott; med utökat statligt ansvarstagandet följde även utbyggd inspektionsverksamhet.²²

Den kommitté som utarbetat förslag hade också diskuterat behovet av lantbrukslärare och jordbrukskonsulenter, men den frågan knöts till diskussionen av den högre lantbruksundervisningen. Inom denna hade en tyngdpunktsförskjutning ägt rum: från arbetsbefäl för storjordbruket till de lärare och konsulenter som ingick i den ordning som satte småbruket i centrum.

ÄVEN LANTBRUKSINSTITUTEN genomgick en spänningsfylld förändringsprocess. Efter tidigare problem med motsättningar och föreståndarbyten stabiliserades förhållandena vid Ultuna under 1870-talet, samtidigt som de ekonomiska problemen bestod. En kommitté tillsattes och fann, bland annat, att det var nästan omöjligt att finna en föreståndare som var kompetent att sköta både den teoretiska undervisningen och alla praktikaliteter som hörde till ett stort jordbruk. Lösningen var att separera institutet från egendomen och att renodla högre undervisning som uppgift. Styrelsen motsatte sig förslaget, som man menade gick mot undervisningens praktiska syfte. Den avgick.²³

En ny kommitté tillsattes några år senare och lade fram ett stort betänkande 1884. Man menade att lantbruksinstitutens mångfald av delvis

21. RD 1907: proposition nr 1:9, 116–141; RD 1910: proposition nr 1:9, 143f.

22. *Betänkande angående ordnande af den lägre landtbruksundervisningen*, I–II (Stockholm, 1909); RD 1911: proposition nr 1:9, 107–167.

23. *Underdånigt betänkande af de utaf Kongl. Maj:t förordnade komiterade för verkställande af undersökning rörande förvaltningen och hushållningen vid Ultuna landtbruks-institut jemte deröfver underdåniga utlåtanden* (Stockholm, 1878).

oförenliga uppgifter gjort att deras verksamhet inte fått en »noga bestämd form«. Styrelserna hade blivit alltför fria och hade sökt tillmötesgå alltför många önskemål, till förfång för det som borde vara huvuduppgiften. Med den problembeskrivningen blev lösningen än en gång att separera institut och egendom. Efter olika turer, däribland ytterligare en styrelses avgång, beslutade riksdagen 1891 om en omorganisation av Ultuna utifrån denna grundtanke.²⁴

Året efter kom nya stadgar. De innebar att egendomen skildes från institutet, vars uppgift renodlades: »att meddela högre undervisning i grunderna för landthushållningens utöfvande«. Den lägre kursen fördes till en nyinrättad lantbruksskola som knöts till egendomen. Institutsundervisningen blev teoretisk i så måtto att det praktiska lantbruksarbetet avvecklades.²⁵

Överinseendet över institutet gick från Lantbruksakademien till Lantbruksstyrelsen. Kungl. Maj:t utsåg dess femmannastyrelse, med landshövdingen som ordförande enligt etablerad ordning. Till det traditionsenliga hörde även en professor vid Uppsala universitet, vartill kom godsägare i Uppsala län. Externa intressen vägde tungt. Föredragande utan att delta i besluten var rektor, som ersatte den tidigare föreståndaren. Kungl. Maj:t förordnade en av institutets lektorer till posten efter förslag av styrelsen.

Undervisningen omfattade fler ämnen och var mer vetenskaplig; lärarna blev fler och bättre avlönade, med benämningarna lektor, adjunkt, extra lärare. Ett tillsättningsförfarande med provföreläsningar reglerades. Styrelsen kunde kalla sakkunniga för att bistå i bedömningen av vilken sökande som borde befordras »med hänsyn till ådagalagd kunskap i de till sysslan hörande ämnen, förmåga såsom undervisare och lämplighet i öfrigt«. Alla lärare samlades i ett lärareråd, som hade att avge förslag i många ärenden inför beslut i styrelsen.

För att eleverna skulle förmå följa den reformerade undervisningen skärptes fordringarna på teoretisk skolunderbyggnad – samtidigt som behörighetskraven kompletterades med fordran på minst ett års allvarlig lantbrukspraktik. Den tvååriga kursen följde en plan. Grundläggande ämnen, från praktisk matematik till ritning, skulle klaras av innan man fick gå vidare. Huvudämnena omfattade bland annat jordbrukslära och

24. *Underdånigt betänkande angående organisationen af rikets landbruksläroverk* (Stockholm, 1884), 243f; RD 1891: proposition nr 1:6, 51–75.

25. SFS (1892), nr 80.

läran om lantbrukets ekonomi. Till biämnena hörde exempelvis skogshushållning och trädgårdsskötsel. Sedan en elev tagit sig genom detta vittfamnande pensum skulle han utarbeta en skötselplan för en egendom innan han var redo för offentlig avgångsexamen – i stadgan var det självklart att eleven var just en han. Den godkände erhöll betyg, men ingen examenstitel.

Två stipendiatplatser tillkom för framstående elever som önskade utbilda sig vidare efter institutskursen. Denna nyordning medförde vissa svårigheter, förklarade rektor något senare, då stipendiatstudierna krävde »en grundligare underbyggnad och större vana vid vetenskapliga studier, än flertalet af de från institutet utexaminerade eleverna besitta«. Platserna lockade få.²⁶

Övriga verksamheter vid Ultuna kom att stabiliseras i sina nya former.

VID ALNARP hade styrelsen vänt sig mot idén att separera institutet från egendomen. För att inte försinka reformeringen av Ultuna separerade regeringen 1891 instituten, men sedan fick Alnarp i uppdrag att överväga organisationen. Lärarna utarbetade 1897 ett förslag i vilket egendomen skildes från institutet, som fick benämningen högskola och utöver elevkursen fick en ettårig fortsättningskurs. Men den lokalt förankrade styrelsen – landshövdingen, adliga godsägare från provinsen, en Lundaprofessor – stod fast vid sin uppfattning. Efter ytterligare turer presenterades 1902 en proposition, i vilken förordades en organisation som liknade Ultunas. Efter rätt vidlyftiga debatter röstade riksdagen för förslaget, varpå styrelsen avgick. Kungl. Maj:t fick utse en ny.²⁷

Två år senare utfärdades nya stadgar, som knöt an till dem för Ultuna. Lantbruksinstitutet blev åter jämbördiga – mejeriundervisningen koncentrerades dock till Alnarp – och deras förutsättningar stabiliserades. De hade fått ett kraftigt förstärkt statligt stöd, men också blivit hårdare uppbundna vid staten och mer reglerade.²⁸

DEN INSTITUTIONELLA OMVANDLINGSPROCESSEN avstannade inte med detta. Efter en propå från Lantbruksstyrelsen 1905 utreddes

26. Juhlin Dannfelt, »Bidrag till Ultuna lantbruksinstituts historia«, 60; Frykholm, *Den högre lantbruksundervisningen vid Ultuna*, XXXIII.

27. Winberg, *Lantbruks- och mejeriinstitutet vid Alnarp*, 27; RD 1902: proposition nr 1:9, 2–42; FK protokoll nr 23, 2–31; AK protokoll nr 33, 11–35.

28. SFS (1904), nr 38.

tanken på en fortsättningskurs för elever som ville utbilda sig vidare. Sakkunniga presenterade 1909 ett förslag.²⁹

Behovet av att stödja jordbrukets utveckling gjorde denna utbildningsfråga till »en samhällsangelägenhet af största vikt«, framhöll utredarna. Ett mer omedelbart behov kom sig av att man behövde fylla över hundra platser som lantbrukslärare och jordbrukskonsulenter. Men kursen borde inte bara ta sig an institutselever med dessa mål, utan även »specialelever« som ville gå vidare i ett eller annat ämne, kanske för att arbeta vid någon av landets »lantbruksvetenskapliga anstalter«. För en fortsättningskurs var det centralt att eleverna fick »sysselsätta sig med mera självständigt försöks- och annat forskningsarbete samt erhålla tillräcklig tid till självstudier«. Kursen skulle även gagna den ordinarie undervisningen, »därigenom att lärarnas handledande af lärjungar på ett högre stadium och deras eget försöks- och forskningsarbete skulle lyfta hela institutets nivå«. Lantbruksinstituten vore den naturliga hemvisiten. Om kursen bara kunde ges vid det ena, förordade man Ultuna.

Mot detta protesterade Alnarp. Jordbruksministern menade i en proposition 1911 att det i en tid präglad av vetenskapens växande betydelse vore olyckligt om inte båda instituten fick ge fortsättningskursen. Samtidigt visade det stigande antalet sökande behovet av lantbruksutbildning. De nya kurserna motiverade utökade anslag till lärare och lokaler. Riksdagen accepterade.³⁰

Året efter fick lantbruksinstituten justerade stadgar. Bland förändringarna noterar vi att den inledande ändamålsparagrafen omformulerades: »att meddela en på vetenskaplig forskning grundad undervisning i landthushållning«. För att kunna meddela sådan undervisning borde lärarna rimligen bedriva forskning. Samtidigt som den vetenskapliga inriktningen stadfästes blev behörighetskravet på lantbrukspraktik dubblerat till två år. Undervisningen delades upp i en tvåårig agronomkurs och en ettårig konsulentkurs, vilken alltså tog sikte på behovet av tjänstemän för institutioner knutna till småbrukssystemet.³¹

Vi ska även notera att ministern i propositionen tillskrev en utbildning för forskning och lärargärning betydelse, och menade att de nya

29. Det maskinskrivna »Betänkande angående utbildningskurser för landtbrukslärare med flera« finns i RAiS Jordbruksdepartementet, konseljakt 13/1 1911 nr 1, punkt 3–4.

30. RD 1911: proposition nr 1:9, 43–107.

31. SFS (1912), nr 172 och 173.

kurserna kunde bana väg för ett förverkligande av »högskoletanken«. Hur den utvecklades ska vi utforska i resten av detta kapitel.³²

MÄNGDEN INTRESSEN som bröts mot varandra på den agrara domänen gjorde det komplicerat att fatta beslut för att realisera högskoletanken. Att bryta upp institutionella stigberoenden var svårt. Som vi sett hade intressenter initierat organisationer på ett sätt som indikerar modern närings betydelse lokalt och nationellt. Lantbruksmötena fortsatte utgöra ett forum för formulering av uppfattningar som kunde påverka beslutsfattare; ännu ett tillkom med Lantbruksveckan, som etablerades 1911 på initiativ av Svenska Lantmännens riksförbund.³³

Ett inslag i denna intresseformering var bildandet av Sveriges Lantbrukslärareförening. Föreningstanken var inte ny när initiativet togs 1905, med en hänvisning till Svenska Mejerikonsulentföreningen, som hade bildats redan 1889. Föreningen skulle främja undervisningen jämte medlemmarnas enskilda och gemensamma intressen. Vi noterar att benämningen agronom inte nyttjades för organisationsbildningen – samtidigt som initiativtagaren var länsagronom vid Gävleborgs läns hushållningssällskap. Ordet *agronomi*, med betydelsen lantbrukets teori eller vetenskap, kom in i svenskan under det tidigare 1800-talet, jämte avledningar som agronomisk och agronom. Under det senare 1800-talet kom agronom även att brukas som en titelliknande benämning på någon som genomgått lantbruksinstitut. De tre huvudsakliga yrkesbanorna för dessa agronomer blev praktiskt jordbruksarbete – som innehavare eller förvaltare av större gårdar – eller att arbeta som jordbrukskonsulent alternativt som lärare inom den lägre lantbruksundervisningen.³⁴

Lantbrukslärareföreningen blev inte stor och stark. På ett fält präglat av viss organisatorisk splittring blev den inte ett organ för tydlig kårformering. Man skapade ingen tidskrift men genom ett samarbete fick man ett föreningsorgan i den etablerade *Landtmannen*. Dock publice-

32. RD 1911: proposition nr 1:9, 100ff.

33. Tore Johansson & Ronny Pettersson, *Upplysning, arbete, samarbete* (Stockholm, 2013).

34. Per-Olof Olausson, »Kort historik över Sveriges Lantbrukslärareförbunds verksamhet åren 1905–1936«, *Sveriges Lantbrukslärareförbunds årsskrift* (1937), 49–65; Lena Sommestad, *Från mjölkerska till mejerist* (Lund, 1992), 52; språkbrukshistoriska iakttagelser utifrån SAOB; Lundin, *Lantbrukshögskolan och reformerna*, 32. Tack till Rasmus Edling vid TAM-arkiv för hjälp med en orientering i agronomernas organisationsbildning.

rades egna meddelanden, varav många rörde de utbildningsfrågor som var centrala för kåren. Som vi sett balanserade agronomernas kunskapsbildning mellan starka praktiska avnämaringtressen och akademisk vetenskap.

Högskoletanken väcks och utreds

I riksdagen kom 1909 en motion från två tongivande aktörer på det agrara fältet, Herman Juhlin Dannfelt, Lantbruksakademiens sekreterare och tidigare Ultunarektor, jämte Theodor Odelberg, den förste chefen för Lantbruksstyrelsen såväl som Jordbruksdepartementet. Önskan om en högskola var inte ny, men de tog den till riksdagen.³⁵

Motionärerna förklarade att den lägre lantbruksundervisningen höll på att ordnas på ett lyckligt sätt. För den högre fanns bara lantbruksinstituten, vilka hade elever med skiftande skolbakgrund. Dessutom hade de syftemål som gick i olika riktningar: att utbilda förvaltare och andra praktiska jordbrukare, men också att utbilda lantbrukslärare, konsulenter och försöksledare samt att ge möjlighet till mer vetenskapliga studier. Det var allmänt erkänt, förklarade Juhlin Dannfelt och Odelberg, att utvecklingen medfört behov som gjorde att lantbruksundervisningen måste reformeras. Frågan var *hur*.

Att inrätta högre avdelningar vid lantbruksinstituten vore en lösning. Mot den talade erfarenheten från andra områden. När två så vitt skilda uppgifter som »elementar- och högskoleundervisning» förenades i samma läroanstalt blev en av dem lidande. Bättre vore att inrätta en verklig högskola. Den borde förläggas till Stockholm, där den kunde samverka med befintliga högskolor och med Centralanstalten. Man önskade en utredning av detta.³⁶

En likalydande motion kom i andra kammaren. Även utskottsutlåtandena blev likalydande: man höll med motionärerna. Samtidigt önskade utskotten att fler sätt att lösa frågan utreddes. Till alternativen högre avdelningar respektive ny högskola framkastade man inordning i ett universitet som en möjlighet. Det var allt annat än klart hur gränserna för en högre lantbruksundervisning skulle dras. För att utreda spörs-

35. RD 1909: FK motion nr 41. I Frykholm, *Den högre lantbruksundervisningen vid Ultuna*, XLIVf, omnämns några tidiga bruk av ordet *högskola* i detta sammanhang.

36. RD 1909: FK motion nr 41, 6.

målet tillsatte Kungl. Maj:t en kommitté, med Juhlin Dannfelt som en av ledamöterna.³⁷

ETT BETÄNKANDE kom 1913. I det utvecklades den förståelse av frågan som börjat ta form. I ljuset av vetenskapens växande betydelse för lantbruket hade »den gamla uppfattning fått ge vika, enligt vilken jordbrukaren icke behöver utan snarare har skada av en grundligare teoretisk utbildning«. Lantbruket hade i sin tur avgörande betydelse inte bara för nationens ekonomi – i dess utveckling låg »hjälpmedlet till utjämning av sociala missförhållanden och en säker grund för vår gamla odlings fortvaro och vidare utveckling«. Om man jämförde med ordnandet av högre undervisning för industri och skogsbruk fanns inte motsvarande för lantbrukets del. Om man i stället jämförde med andra länder stod inte Sverige i »jämbredd med de stora kulturstaterna«. Behovet av högre undervisning följde av lägesbeskrivningen. »För dylika studier och för den vetenskapliga forskning, varav lantushållningens framåtskridande är beroende, erfordras särskilda av vederbörande stater underhållna anstalter.«³⁸

Utifrån denna övergripande problemuppfattning kunde olika lösningar tänkas. Lantbruksinstitutens praktiska syftning var svår att förena med en vetenskaplig utan att endera uppgiften blev lidande. Deras lärare hade inte »haft tillfälle att specialisera sig och idka lantbruksvetenskaplig forskning i den grad, som är nödvändig för att undervisningen skall lyftas upp på en högskolas plan«. Att omorganisera dem var ingen lösning. Svaret på frågan var inte heller att införa undervisning vid Centralanstalten, en uppgift som helt skulle omvandla syftningen med denna institution. En annan lösning vore någon form av samlad, polyteknisk organisation, men den var knappast aktuell efter riksdagens beslut om nybyggen och annat för KTH, Veterinärinstitutet, Skogsinstitutet.³⁹

Av de alternativ som återstod – självständig högskola i Stockholm respektive agronomisk fakultet vid ett universitet – fann de sakkunniga att det mesta talade för det senare. En universitetsanknytning skulle

37. RD 1909: AK motion nr 87; FK:s tillfälliga utskott utlåtande nr 5; AK:s första tillfälliga utskott utlåtande nr 13.

38. *Utredning och förslag angående upprättandet av en lantbrukshögskola samt om lantmäteriundervisningens eventuella förläggande till densamma* (Stockholm, 1913), 1ff.

39. Ibid., 4.

skapa goda förutsättningar för forskning, samtidigt som universitetet skulle motta impulser från en praktiskt inriktad fakultet. Inordningen i akademien skulle garantera att kraven på vetenskaplig skicklighet upprätthölls vid lärartillsättningar. En oro för att lantbruksstudierna skulle bli alltför akademiska fann de sakkunniga obefogad – man kunde kräva praktisk erfarenhet vid lärartillsättningar. Vid en avvägning mellan universiteten fann man att Lunds mindre centrala läge talade till förmån för Uppsala.

På basis av detta principförslag behandlade man en mängd konkreta frågor, som kravet på studentexamen i universitetsstatuterna. För att inte utestänga lämpliga sökande som inte avlagt studentexamen fick behörighetskraven anpassas. Ett förslag till bygge av nya lokaler med rum för laboratorier, samlingar, bostäder och annat utvecklades utifrån en diskussion av olika ämnens behov och mängden studerande. I diskussionen av en annan utgiftspost, lärarna, framstår en kommentar om ämnet redskapslära som en signifikativ detalj.⁴⁰

Då det emellertid måste anses vara av större betydelse att få denna lärostol besatt med en person förtrogen med det praktiska jordbrukets krav, än att läraren i ämnet uppfyller sådan fordran på professorskompetens, som anges i § 53 av universitetsstatuterna, hava de sakkunniga ansett lämpligast att för densamma föreslå anställande av en biträdande lärare.

De examina man föreslog knöt an till universitetsordningen. *Agronomisk ämbetsexamen* tog sikte på utbildningen av lantbrukslärare och andra tjänstemän. För den talades det om »en önskvärd begränsning av studietiden« och att undvika »onödigt mångläseri« genom en uppdelning i tre olika linjer. *Agronomie kandidatexamen* jämte *licentiatexamen* skulle inriktas mot specialstudier i vetenskapligt syfte. »Rätt bör ock tillerkännas den agronomiska fakulteten i likhet med andra fakulteter att till *doktorer* ('agronomie doktorer') utnämna dem, som efter licentiatexamen inför fakulteten avlagt disputationssprov.«⁴¹

I en bilaga presenterade Juhlin Dannfelt den högsta lantbruksundervisningen i andra länder, varvid han förklarade att ett motiv för universitetsanknytningen i Tyskland var att »studierna böra hava till ända-

40. Ibid., 28.

41. Ibid., 19f; jfr 48.

mål ej blott att giva fackkunskaper utan även utbildning som människa och medborgare«. Han konstaterade att specialiseringen bland lärarna kunde innebära olägenheter i undervisningen för praktiska jordbrukare. »Men höskolestudierna böra gå hand i hand med forskning och delvis bestå av sådan – vilket också för de verkliga lantbrukshögskolorna plägar angivas som en läroanstalts uppgift – och därför böra lärarna vid högskolan vara framstående specialister i det fack, vari de skola handleda de studerande.« Exempel på hur doktorsfrågan hanterats på olika håll presenterades.⁴²

I en reservation vände sig Alnarpsrektorn Mats Weibull mot ett inslag i förslaget: valet av plats för fakulteten. Han skärskådade argumenten för Uppsala och fann att starkare skäl talade för Lund. Uppfattningen underbyggdes med ett positivt uttalande från universitetet, vilket stödde sig på ett tillmötesgående utlåtande i tomtfrågan från Lunds stad. Stadsfullmäktige i Uppsala hade redan förklarat sig intresserade av att tillhandahålla lämplig tomt.⁴³

Kommitténs förslag förde lantbruksundervisningen över en gräns, in i universitetsorganisationen. Detta skulle ge agrar utbildning och forskning en plats i centrum av det högre utbildningssystemet. Från denna nya hemvist kunde den agronomiska fakulteten samtidigt tänkas få ett större avstånd till avnämarna av dess tjänster. Om än högre kunde den uppfattas som opraktisk.

NÄR BETÄNKANDET GICK PÅ REMISS nagelför lantbruksinstitutens sakkunnigas förslag. I en internationell jämförelse framhölls att den tyska modellen, med en universitetsförlagd undervisning i »fullständig akademisk frihet«, lett till lägre examinationsfrekvens. På flertalet håll var undervisningen i stället planbunden, i exempelvis Frankrike organiserad vid institut. Förslagen ansågs ta sikte på att utbilda agrarvetenskapsmän, men behovet av sådana var så litet att utredarna fått föra agronomutbildningen till universitetet. Omorganisationen skulle förrycka utbildningen av dessa praktiker. När behovet av lärare och konsulenter var fyllt skulle detta leda till överutbildning, i förlängningen kanske till uppkomsten av ett agronomproletariat. Vidare skulle inkorporeringen i universitetet framhäva »klasskillnaden mellan studenter

42. Ibid., 101f.

43. Ibid., 50–58; bil. 4–5.

och icke-studenter«, samtidigt som de förra i många fall skulle sakna grundläggande kunskaper om jordbruk.⁴⁴

Ett för statsverket billigare alternativ vore att utveckla instituten, att höja lantbruksundervisningen »*på det beståendes grund och utan tvära brytningar*«, som styrelsen i Ultuna uttryckte sig. Detta vore bättre för undervisning såväl som forskning, och man hänvisade till den utveckling Teknologiska institutet, Veterinärinstitutet och Skogsinstitutet genomgått. »Icke heller utbildning af forskare för lantbrukets räkning möter några svårigheter«, förklarade Alnarps lärarråd, som ansåg det bättre med en forskare som mottog impulser från verkligheten än med »den kammarlärde, som ofta synes konstruera problemen blott för att få något att skriva om«.

Lantbruksstyrelsen instämde i mycket av institutens kritik. Att man samtidigt delade en grundläggande problemförståelse med de sakkunniga framgår av en inledande kommentar till lanthushållningens positiva utveckling.

Då de väsentligaste orsakerna härtill torde ligga däri, att den vetenskapliga forskningen mer och mer inriktats på lösandet af äfven praktiska landtbruksfrågor och att den praktiske landtmannen samtidigt allt klarare lärt sig inse värdet af det bistånd och stöd, som härigenom erbjudes honom i hans arbete, är det uppenbart, att det för statsmakterna måste framstå såsom en viktig uppgift såväl att bereda bästa möjliga förutsättningar för denna forsknings planmässiga bedrivande som ock att bana väg för spridande i allt vidare kretsar af de genom densamma vunna resultaten.

Men som tillsynsmyndighet var man inte ense med utredarna om *hur* frågan borde lösas. En möjlighet kunde vara att inrätta utlandsstipendier för studerande som ville och förmådde utbilda sig till forskare. I kapitlet *Ekonomerna* ska vi se att man även på andra områden kunde betrakta stipendier för studier i utlandet som ett alternativ till att ordna inhemsk högskoleundervisning.

Även Lantbruksakademien avstyrkte och menade att det behövdes en ny, mer allsidig utredning. En stor minoritet reserverade sig mot denna något diplomatiska slutsats, för att i stället explicit förorda en

44. Materialet för den följande framställningen finns samlat i RAiS Jordbruksdepartementet, konseljakt 26/2 1931 nr 49, vol. 1.

högskola i Stockholm. Centralanstalten förespråkade också det positiva alternativet högskola, förlagd till huvudstaden.

Lunds universitet tillstyrkte i stället de sakkunnigas förslag – men förklarade att en eventuell agronomisk fakultet borde placeras i Lund. Uppsala universitet biföll förslagen, både universitetsanknytningen och placeringen. Beträffande behörighetskraven konstaterades att studentexamen lämnade mycket övrigt att önska, »då den från en inträdesexamen till universitetet öfvergått till en mera allmänt medborgerlig examen, lämpad icke uteslutande för universitetets utan äfven för åtskilliga högre tillämpningsskolors behof«. Till skillnad från i Lund kunde man dock tänka sig att frånga kravet på studentexamen, även om det innebar att de studerande skulle sakna betyg i latin, franska, engelska, kristendom, historia och filosofisk propedeutik. Men då blev det väsentligt att upprätthålla gränsen mellan de olika klasserna av studerande, så att de som kom från lantbruksinstituten inte fick skriva in sig vid andra fakulteter eller förvärva agronomisk licentiatexamen eller doktorsgrad.⁴⁵

Sammanfattningsvis konstaterar vi att betänkandets förslag 1913 mötte massiv kritik. Försöket att konstruera en institutionell bas för en högre, vetenskaplig lantbruksundervisning ledde till artikuleringen av en mängd uppfattningar och alternativa möjligheter. Alla motstridiga ståndpunkter som följde gamla spår gjorde förslagen omöjliga som utgångspunkt för en politisk lösning av frågan.

Nya förslag och nygamla reaktioner

Världskrigets utbrott bidrog till att den svårgreppade frågan sköts på framtiden. Fokus hamnade på mer akuta problem, som livsmedelsförsörjningen i en tid med begränsad handel och dåliga skördar. Hungerupplopp bröt ut 1917. Samtidigt skapade efterfrågetrycket goda möjligheter för producenter. Hushållningsaspekter fick ökad betydelse på olika plan och tog sig bland annat uttryck i de planhushållningsidéer som följde på den reglerade krigsekonomin.

Även om högskolefrågan fick vila fortgick verksamheterna vid lantbruksinstituten. Med anledning av en statlig lönereglering förordade de att deras lärare skulle likställas med universitetens professorer. Lantbruksstyrelsen instämde. Det var orimligt att lärarna jämfördes med läroverkslärare om man tog hänsyn till arbetsuppgifterna och till att in-

45. Ibid., vol. 4.

stituten skulle rekrytera personal i konkurrens med Centralanstalten, Skogshögskolan, Veterinärhögskolan och andra. Lärarna borde föras till den kategori lägre avlönade professorsbefattningar som fanns vid exempelvis Chalmers. Man fick medhåll av Löneregleringskommittén som menade att den olösta frågan om den högre – eller högsta – lantbruksundervisningen inte borde blockera denna reform. Riksdagen omvandlade 1917 institutens lektorer till professorer.⁴⁶

Året därefter arbetade de med att justera stadgarna. I samband med detta föreslog man professurer i lantbruksekonomi, genom uppdelning av de äldre kombinationstjänsterna i jordbrukslära och lantbruksekonomi. Betoningen av ekonomi i modern mening var ett tecken i tiden och fogades till de tidigare betoningarna av utbildningens naturvetenskapliga och tekniska aspekter. Frågan om avsättningen hade blivit mer central när lantbruket producerade för mer eller mindre avlägsna marknader. Det statsfinansiella läget i början av 1920-talet gjorde dock att politiker avvaktade med beslut som kostade och kunde föregripa större reformer.⁴⁷

MEN I LANTMANNAKRETSAR togs högskolefrågan upp till debatt. Man förde den vid Lantbruksveckan och i *Landtmannen*, med Lantbrukslära-
reföreningen som en drivande aktör. Föreningen ändrade 1920 namn till Sveriges Lantbrukslärareförbund, som ett föreningsorgan för nybildade organisationer som Föreningen Sveriges Jordbrukskonsulenter och Svenska Lantmannaskolornas lärareförening. Spänningen mellan organisatorisk samling och splittring befördrade knappast kärformeringen. Fronten blev inte mer enad genom tillkomsten av Sveriges Agronomförbund 1921. Det skulle främja den lantbruksvetenskapliga forskningen och undervisningen, men höll initialt en rätt låg profil utåt.⁴⁸

I debatten efter kriget turnerades bekanta teman, som återopandet av förebildliga exempel i utlandet till stöd för den egna uppfattningen. Beroende på syfte kunde man hänvisa till erfarenheter från något av de nordiska grannländerna, med deras olika organisationsformer, men också till Tyskland, med universitetsanknytning som ett möjligen avskräck-

46. RD 1917: proposition nr 304.

47. SFS (1918), nr 405 och 406 är de stadgar som bl.a. justerats för den nya lärarkategorin professor, men förslagen i samband med detta arbete sköts alltså på framtiden, med följd att detta och annat material samlats i en akt som är fördelad över flera kapslar: RAiS Jordbruksdepartementet, konseljakt 26/2 1931 nr 49, vol. 3.

48. Sven Alvelid, »Agrifack 40 år«, *Agrifack* (1982:2), 10ff.

ande exempel, eller till USA, där avhandlingsarbete i en »'graduated school'« under lärarledning och med assistenttjänstgöring kunde framhållas som ett gott exempel.⁴⁹

För att ge en bild av läget ska jag kort presentera August Östergrens »I lantbrukshögskolefrågan« från 1925. Denna text var det sista och längsta bidraget till jubileumsskriften *Kungl. Jordbruksdepartementet 1900–1925*. Utifrån sammanfattningar av äldre förslag respektive aktuell debatt analyserade författaren frågekomplexets olika aspekter samt argumenterade för de lösningar han kommit fram till. Östergren hade sin utbildning från både Ultuna och Alnarp jämte Stockholms högskola, och hade erfarenhet av att arbeta både som förvaltare och som konsulent vid Stockholms läns hushållningssällskap. Han hade företagit flera statsunderstödda studieresor till utlandet och var ordförande för Lantbrukslärareförbundet, men hade sitt arbete vid Jordbruksdepartementet som statskonsulent för egnahemsväsendet.⁵⁰

Utifrån redogörelsen för debattläget förklarade Östergren att man först måste bestämma omfattningen av en tänkt högskolas verksamhet och klargöra gränserna nedåt och uppåt samt åt sidorna, mot praktiken respektive forsknings- och försöksverksamheten. Gränsdragningen mot den lägre undervisningen borde markeras genom skärpta krav på teoretiska förkunskaper jämte kvalificerad praktik. I övrigt borde högskolan inte avgränsas mot det praktiska livet, den vetenskapliga försöksverksamheten eller den högsta utbildningen. »Forskning och studier på licentiatplanet, arbeten med doktorsavhandlingar etc. måste höra högskolans verksamhet till.«⁵¹

För att få till stånd en högskola av sådan karaktär anbefallde Östergren »*samling av krafterna efter rena lantbrukslinjer*«. Då söntring stått i

49. Anföranden och diskussionsinlägg kan följas i *Handlingar till Lantbruksveckan: År 1919* (Stockholm, 1919) och motsvarande de följande åren, här närmast: G. Leufvén, »Den högre lantbruksundervisningens ordande« (1919); Aug. Östergren, »Huru löses lantbrukshögskolefrågan bäst?« (1920 och 1921); M. von Wachenfelt, »Nordamerikanska lantbrukshögskolor« (1921) (citatet: 232, under rubriken »Gradualarbete«); Arvid Zachrisson, »Agronomernas utbildning och platsmöjligheter« (1923). Inlägg publicerades och utvecklingen följdes (se »Undervisningsväsende«) även i *Landtman-nen*, som också rymde andra kommentarer, t.ex. L. Rosengren, »Vilken är den lämpligaste platsen för en lantbrukshögskola?« (1919).

50. Sigfrid Andersson (red.), *Alnarps matrikel* (Åkarp, 1935), 418; han är även upptagen i matrikeln för Ultuna.

51. August Östergren, »I lantbrukshögskolefrågan«, i *Kungl. Jordbruksdepartementet 1900–1925*, 243.

vägen för en lösning diskuterade han en rad frågor som splittrat krafterna, såsom olika samordningsförslag. Slutsatsen blev att förening med ett universitet eller någon fackhögskola i Stockholm var sämre alternativ än eget läroverk, förenat med lantbruk och nära ett universitet. Men för en sådan lösning fanns två alternativ, fast inte behov av mer än en högskola. »Dualismen mellan lantbruksinstituten är utan all fråga den svåraste knuten att lösa«. Östergrens avvägningar gav till slutsats att Ultuna borde bli en lantbrukshögskola, med Alnarp som anknuten avdelning.⁵²

Relationen till försöksverksamhetens institutioner var en annan söndrande fråga. Då högskolan inte bara skulle vara en undervisningsanstalt utan även »en centralhård för inhemsk lantbruksvetenskaplig forskning« borde Centralanstalten förläggas till dess närhet, men inte inordnas i den utan samverka med den. Det torde vara effektivt att samlokalisera fler institutioner för praktisk-vetenskaplig forskning. Samarbete i form av amanuensstjänstgöring kunde främja utbildningen för högre lärdomsgrader, samtidigt som försöksanstalterna finge god tillgång till lämpliga hjälpkrafter.⁵³

Östergren tog upp fler frågor rörande organiseringen av en högskola som såg till kunskapsbildningen på den egna domänen. Behörighetskraven borde alltså skärpas, men studentexamen inte göras obligatorisk. Ämnesspecialiseringen innebar behov av fler professurer. Inte minst behövde de ekonomiska aspekterna uppmärksammas mer, som vid andra fackhögskolor som fokuserat på utbildningens naturvetenskapliga och tekniska grunder. Rättvisan fordrade att lantbruket på samma sätt som andra näringar fick sin högskola. Han avslutade med att hoppas på en snar och allsidig utredning för en rationell lösning.

Som vi ska se kom flera av Östergrens tankar i lantbrukshögskolefrågan att förverkligas. Men för det krävdes en samling av politisk vilja som var svår att få till, vilket vi också ska se.

Lantbrukslärareförbundet och andra aktörer utvecklade i skrivelser till Kungl. Maj:t näringens behov av vetenskaplig undervisning. Lantbruksstyrelsen bekräftade behovet av en ny utredning. I riksdagen utvecklade en lantbrukare 1926 önskemålet i en motion. Jordbruksutskottet höll med och tillade att Sveriges »efterblivenhet« i relation till grannländerna vuxit med tiden.⁵⁴

52. Ibid., 253f.

53. Ibid., 258.

54. Material i R AiS Jordbruksdepartementet, konseljakt 26/2 1931 nr 49, vol. 3–4. RD

REGERINGEN UTSÅG EN KOMMITTÉ. Dess nio ledamöter företrädde olika perspektiv på problematiken men samlades kring uppgiften att skyndsamt utreda den.⁵⁵

Redan 1927 lade man fram ett omfångsrikt betänkande. Det inleddes med utsagan att grunden för framgångsrikt näringsidkande var »planmässigt tillämpande« av erfarenhetens och forskningens rön. Lägesbeskrivningen preciserades.⁵⁶

Efter hand som naturen blev föremål för ett mera ingående studium, blev också jordbruket delaktigt av frukterna därav, och den uppfattningen började allt mer göra sig gällande, att en ändamålsenlig skötsel av jordbruket i hög grad måste vila på ett rätt förstående av naturen och dess krafter. [---]

[Det] är tillfyllest att konstatera, att numera snart sagt varje form av näringsutövande står under intim påverkan av den vetenskapliga forskningen inom ifrågavarande område. Det är denna, som framför allt giver näringen de medel i handen, varmed svårigheter kunna bekämpas och framsteg göras. Forskningen är det livgivande element, varförutan näringslivet snart skulle förtvina.

Forskare utbildas emellertid endast i sällsynta undantagsfall av sig själva.

Utbildning var avgörande på många plan, framhöll utredarna. För att praktiker skulle kunna tillgodogöra sig forskningens rön fordrades en allmän kompetenshöjning, något som fordrade kvalificerad undervisning, som i sin tur fordrade kvalificerade lärare. Insikten om dessa samband hade i alla kulturländer lett till skapandet av lämpliga institutioner. Dessa allmänna insikter gällde även Sverige och jordbruksnäringen.

Men lantbruksinstitutens organisation från 1892 var otidsenlig. Deras utveckling hade hindrats av den »dualism i syftemålet« som följde av att de samtidigt skulle utbilda såväl praktiska jordbrukare som lärare, konsulenter, försöksledare och andra med behov av vetenskaplig fördjupning. I försöken att möta allas behov hade instituten gått

1926: AK motion nr 299; Jordbruksutskottet utlåtande nr 44, 8.

55. De rätt allmänt formulerade direktiven består primärt av referat av tidigare inlägg: RAiS Jordbruksdepartementet, statsrådsprotokoll 30/9 1926 nr 18.

56. *Betänkande med förslag till den högre lantbruksundervisningens ordnande*, SOU 1927: 32, 5.

en medelväg som inte tillfredsställde någon. För att skapa »en vetenskaplig högskola i detta ords verkliga mening« förslog det inte, menade kommittén, att reformera existerande institutioner på marginalerna. Bristen på kvalificerade sökande till viktiga befattningar tydliggjorde behovet av reformer. Under dessa behov låg näringens betydelse för nationen, utifrån ekonomiska och sociala synpunkter, »men även folkhygieniska och rasbiologiska«, som det sades med en då obelastad formulering.⁵⁷

Utifrån sin inledande verklighetsbeskrivning och problemformulering drog de sakkunniga den allmänna slutsats som utgjorde grunden för argumentationen i olika delfrågor. Det fanns ett oomtvistligt behov av statens engagemang för att Sverige inte på dessa »den andliga och materiella kulturens områden« skulle »komma allt för mycket efter«. För den »*praktiskt-vetenskapliga* undervisning« som var avgörande krävdes att lärarna själva forskade inom sina områden. »Endast under denna förutsättning kan undervisningen följa utvecklingen samt göras verkligt levande och ägnad att hos den studerande ungdomen uppväcka håg för forskning ävensom förståelse för dess betydelse, arbetssätt och möjligheter.« Mot bakgrund av detta krav identifierade man en nyckelfråga: »*Utbildning av vetenskapsmän på jordbruksområdet*«. ⁵⁸

När de sakkunniga diskuterade lösningar förklarade de att behovet i form av mängden studerande var avgörande för dimensioneringen. Statistiska beräkningar visade att elevantalet inte motiverade mer än en utbildningsanstalt på högskolenivå. Frågan om samorganisering med någon annan läroanstalt fick negativa svar. Samordning med Centralanstalten ansågs rimligare. Underhandskontakter hade dock klargjort vilket motstånd som fanns mot att påföras en undervisningsuppgift, något utredarna också menade skulle omdana anstalten. Bäst vore en självständig läroanstalt som kunde samverka med andra institutioner. Diskussionen av placeringsfrågan utmynnade i att de realistiska alternativen var Stockholm, Ultuna, Alnarp.⁵⁹

En mer kvalitativ fråga var hur behörighetskraven skulle formuleras, i förlängningen vilken sorts elever som borde antas. Betänkandet labo-

57. Ibid., 20ff.

58. Ibid., 21, 30ff, 39.

59. RAiS Yngre kommitté nr 244, vol. 1 inkomna konfidentiella skrivelser från Centralanstalten i mars-april 1927; vol. 3 PM nr 6 om samarbete med institutioner i Stockholm, av Christian Barthel, och nr 35 med officiella svar från bl.a. Centralanstalten.

rerade med två organisatoriska huvudalternativ, i vilka högskoleundervisningen i princip byggde på studentexamen respektive agronomkurs. I det första alternativet betonades samma allmänna bildning som vid »annan verklig högskola i vårt land«, i det andra fackutbildningen vid ett lantbruksinstitut, som alltså blev högskoleförberedande.⁶⁰

Betänkandets många och långa utläggningar mynnade ut i att det vore bäst med en självständig högskola, vars undervisning primärt byggde på studentexamen och som förlagts till Ultuna. I sammanfattning kan utredarnas förslag karakteriseras som ett skiktat system, vars gränsdragningar utgick från tre kategorier studerande med olika mål.

Utbildningen av *driftsledare* för det större jordbruket skulle förläggas till ett tänkt lantbruks-, mejeri- och trädgårdsinstitut i Alnarp, och likna den tvååriga agronomkursen men fokusera mer på de praktiska ämnena. Högskolan skulle i stället ge mer utrymme åt grundläggande ämnen, i en examensordning som den i 1913 års betänkande. Utbildningen av *tjänstemän* skulle likna kombinationen av agronom- och konsulentkurserna och omfatta tre år. Dess 25 ämnen i tre linjer – jordbruk, husdjur och ekonomi – skulle leda till agronomisk ämbetsexamen. Vid sidan av den föreslogs en agronomie kandidatexamen. Den skulle rymma färre ämnen och större möjligheter till specialisering, men inte ge behörighet till befattningar som krävde agronomisk allmänbildning. Utbildningen av *vetenskapsmän* skulle leda till agronomie licentiatexamen, till vilken kandidat- men även ämbetsexamen gav behörighet.

På sikt vore det önskvärt med doktorsgrad. De som ägnade sig åt dessa högre studier torde bli så få att undervisningen finge ordnas genom handledning och övningar snarare än föreläsningar och kurser. Likväl framstod de som en nyckelkategori. Eftersom det var avgörande med vetenskapligt utbildade lärare måste den vetenskapliga kompetensen, visad i exempelvis en avhandling, bli avgörande vid rekrytering. Samtidigt kan man ana en kluvenhet inför forskarskicklighet som ensamt utslagsgivande befordringsgrund.⁶¹

60. *Betänkande med förslag till den högre lantbruksundervisningens ordnande*, 48. Inom kommittén utvecklade sig olika uppfattningar om lämpligaste alternativet; se t.ex. principvoteringen 14/6 1927, vars utfall ledamoten Per Edvin Sköld reserverade sig mot, i RAiS Yngre kommitté nr 244, vol. 1 protokoll.

61. *Betänkande med förslag till den högre lantbruksundervisningens ordnande*, 164.

Skall undervisningen vid den blivande lantbrukshögskolan kunna höjas till en i vetenskapligt hänseende fullt tillfredsställande nivå, måste det sålunda förutsättas, bland annat, att lärarna och framför allt huvudlärarna äro skickliga undervisare samt äga den praktiska läggning och de vetenskapligt fördjupade kunskaper, som göra dem ägnade att med framgång bedriva forskningsarbete inom sitt verksamhetsområde.

Till betänkandet fogades sex reservationer, bland annat i placeringsfrågan. Per Edvin Sköld, socialdemokratisk riksdagsman som värnade småbrukspolitiken, förklarade att syftet med undervisningen – att utbilda lantbrukslärare och konsulenter som förmådde leda människor engagerade i jordbrukets praktik – nåddes bäst med elever som hade rik erfarenhet av denna praktik. Men barn från jordbrukarhem motades i det föreslagna systemet, som i stället banade väg för dem med studentexamen. Med två andra ledamöter protesterade han även mot avsaknaden av positiva förslag om samorganisering med Centralanstalten, varigenom man missade möjligheter till ett ömsesidigt befruktande utbyte och i stället kanske bäddade för en ömsesidigt hindrande kamp om begränsade resurser.

Att betänkandet mötte sådana protester redan inför överlämnandet kunde inge farhågor. Vi noterar också hur förslag om några ord i stadgan, exempelvis om de behörighetskrav som bestämde karaktären på elevkåren, blev omstridda genom att de i förlängningen rörde utbildnings-, jordbruks- och socialpolitiska spörsmål. Laddningen komplicerade framtiden för förslagen.

UNDER REMISSBEHANDLINGEN utvecklades skiftande uppfattningar i olika frågor, till exempel om för- och nackdelar med planbundna respektive friare studier. Inspektörerna för den lägre lantbruksundervisningen anlade andra synpunkter än Veterinärhögskolan, Skogshögskolan, KTH. Statskontoret fäste sig vid vad som vore minst kostsamt för statsverket.⁶²

Centralanstalten framhöll, i linje med kommittéförslaget, att den inte kunde samordnas med en undervisningsinstitution utan skada för sin vetenskapliga syftning. Lantbruksinstitutet hade en annan syn på

62. Materialet för framställningen finns samlat i RAiS Jordbruksdepartementet, konseljakt 26/2 1931 nr 49, vol. 1.

samorganiseringsfrågan. Alnarp ansåg rent av att Centralanstalten borde avvecklas och de frigjorda resurserna fördelas till instituten. De borde båda upprustas för att möta kraven på högre utbildning, men *om* det bara skulle finnas en högskola talade alla rimliga argument för att den borde placeras i Skåne. Ultuna var av annan åsikt. Samtidigt fanns olika uppfattningar om betydelsen av praktik för att bli antagen som studerande respektive anställd som lärare. En reservant i Ultunastyrelsen ifrågasatte vilket värde högre studier hade för den som sökte befattningar på lantbruksområdet; verksamheterna var i regel så praktiskt inriktade »att en specialundersökning av sådan karaktär, att den leder till agronomie doktorsgrad, icke bör tillmätas någon avgörande betydelse«.

Universiteten menade att man borde avvakta med licentiatexamen och doktorsgrad tills erfarenheter av den nya institutionen vunnits. Någon fann förslaget om ett system som liknade de filosofiska examina malplacerat. Men vikten av att likna den akademiska ordningen kunde också betonas, som att man framhöll betydelsen av vetenskaplig skicklighet hos lärarna för att ge studierna en ny karaktär: »det förefaller som om undervisningen genomgående vore alltför mycket kursartad eller skolmässigt anlagd och icke tillräckligt bygger på de studerandes självverksamhet«.

Många instanser delade uppfattningen att något måste göras, men sedan divergerade åsikterna om hur olika gränser borde dras. Frågan om gränsen mellan undervisnings- respektive försöksverksamheter hade handgripliga konsekvenser för vilka element som borde ingå i den organisation som skulle byggas. Detta spörsmål hade också bäring på det triangeldrama placeringsfrågan utgjorde. Det var mycket som stod på spel för de närmast berörda institutionerna. Svaret på den fråga som hade sådana återverkningar på kunskapsbildningen på den agrara domänen låg i politikernas händer.

EN UTREDNING AV RELATIONEN mellan Centralanstalten och den högre lantbruksundervisningen var något jordbruksministern fann påkallat. Nygamla sakkunniga tillsattes och presenterade hösten 1929 ett betänkande.

I det konstaterades att aktiviteterna vid anstalten fått olika inriktningar. Man bedrev fältbaserade försöksverksamheter vid gårdar runtom landet, med mer praktiska syften, som att demonstrera nya metoder. Men man ägnade sig även åt laboratoriebaserade undersökningar, med intresset mer vänt mot vetenskapen. Vilken organisation som vore bäst

för anstalten var oklart, men klart var att aktiviteterna odlats på olika sätt vid dess olika avdelningar.⁶³

De sakkunniga utredde hur Centralanstalten *kunde* relateras till en högskola och kom fram till fyra huvudalternativ. Det räcker här med att konstatera att två av dem innebar att de forskningsorienterade verksamhetsgrenarna införlivades med högskolan, medan de försöksorienterade organiserades i en självständig försöksanstalt. Däremot tog de inte ställning till om Centralanstalten *borde* omorganiseras. Man förklarade att denna fråga gick utöver uppdraget men konstaterade att den kunde betraktas ur olika perspektiv. För undervisningen torde en samorganisering innebära fördelar, inte minst för studerande på licentiatnivån. Försöksverksamheten borde också kunna tjäna på en närmare anknytning, även om risker med flytt och inkorporering kunde diskuteras. Slutsatsen av utredningarna var i alla fall klar. Det gick utmärkt att fatta beslut i högskolefrågan utan att ha tagit ställning till en eventuell anknytning av försöksverksamheten.

Kommitténs sätt att sätta parentes runt den mest kontroversiella frågan var inte orimligt givet dess uppgift, men kanske inte i linje med intentionen i formuleringen av den. När betänkandet gick ut på remiss blev också flera yttranden trevande eftersom det inte fanns något positivt förslag att ta ställning till. Somliga menade att man kunde besluta i högskolefrågan för sig, andra att frågan om Centralanstalten måste lösas samtidigt. Lantbruksakademien vände sig mot alla samorganiseringsalternativ. Men mot denna uppfattning reserverade sig en större minoritet, som såg skäl för en närmare samverkan: »En av orsakerna varför Centralanstalten hittills måhända icke helt och fullt varit av avsedd betydelse för det svenska jordbruket synes vara, att den på grund av sin organisation icke kunnat utbilda några lärjungar.«⁶⁴

Som vi ska se kunde denna palett av motstridiga uppfattningar bli ett hinder på vägen till beslut i frågan.

63. *Utredning beträffande Centralanstaltens för försöksväsendet på jordbruksområdet och en blivande högre lantbruksundervisnings inbördes ställning*, SOU 1929:19. Hela direktivet finns i RAiS Jordbruksdepartementet, statsrådsprotokoll 1/6 1928 nr 48; man anar hur uppfattningarna divergerade utifrån de inkomna handlingarna i RAiS Yngre kommitté nr 408, vol. 1.

64. Materialet är samlat i RAiS Jordbruksdepartementet, konseljakt 26/2 1931 nr 49, vol. 1.

Den politiska vägen till ett högskolebeslut

Svårigheterna blev inte mindre av att jordbrukspolitiken var en het potatis i tiden. Lantbruket hade aldrig riktigt hämtat sig efter det krisartade prisfall som inlett 1920-talet. Näringsgrenen sysselsatte färre men producerade mer. Avsättningen var problematisk och det blev inte lättare att nå lönsamhet när depressionen spred sig och sänkte köpkraften. Försök att reglera efterfrågan utvecklades när politikerna sökte sätt att hjälpa lantbrukarna. Inom regeringen framhöll statsminister Arvid Lindman lantmannahögerns trofasthet och föreslog tullhöjningar, något industrihögerns krafter protesterade mot. Förslagen ogillades även av småbönder och socialdemokrater. Sedan riksdagen 1930 röstat ned spannmålstullarna avgick Lindman. Problemen kom att bestå och moderneringen blev inte vad den varit. Småbrukspolitiken hade inte fört med sig de lösningar dess tillskyndare hoppats på. Verksamhetens ramar blev allt mer reglerade när politiken för jordbruket blev mer stödjande och intrasslad i närings-, social- och försvarspolitiska målsättningar.⁶⁵

Men innan Lindmans regering föll hade den lagt fram förslag i lantbrukshögskolefrågan. Propositionen var raskt producerad med tanke på omfånget. I den behandlades betänkanden, remissyttranden, reservationer – allt i flera omgångar med flera frågor med till synes fastlåsta positioner.

Utgångspunkten för förslagen var behovet av reformer, inte minst i ljuset av att Sverige saknade »en institution för verkligt högskolemässig lantbruksundervisning«. En sådan behövdes för att stödja näringen, som i andra länder. Utifrån slutsatsen att högskolefrågan behövde lösas snarast tog jordbruksministern ställning i några omtvistade frågor. En diskussion av samorganiseringsförslag ledde till slutsatsen att det vore bäst med en självständig lantbrukshögskola. I placeringsfrågan gav han försteg åt Ultuna. Vad gällde relationen till Centralanstalten ansåg ministern att försöksverksamheterna behövde utredas grundligare, men att ett beslut om högskola varken behövde eller borde skjutas fram i avvaktan på detta.⁶⁶

Mindre men inte nödvändigtvis mindre kontroversiella frågor avhandlades också, som att studentexamen skulle utgöra normen för behörighet. För att undervisningen skulle bli högskolemässig behövde de

65. Gunnar Hellström, *Jordbrukspolitik i industrisamhället* (Stockholm, 1976), 187ff.

66. RD 1930: proposition nr 249, 19f.

studerandes självverksamhet utvecklas och lärarna »vara jämförelsevis specialiserade och äga relativt höga vetenskapliga kvalifikationer«. Förslaget om examensväsende följde betänkandets akademiserade nomenklatur.⁶⁷

Vidare förklarade ministern att vid en lantbrukshögskola »torde det vara riktigt att redan från början räkna med, att denna skall lämna sin medverkan till utbildning av vetenskapsmän på jordbruksområdet«. För att stimulera till sådana studier var det lämpligt att införa en agronomie licentiatexamen. Men med doktorsgraden borde det nog anstå, även om det var »ett viktigt framtidsmål för lantbrukshögskolan att söka snarast ernå den auktoritet, som bör utgöra grundval för rätt att utdela doktorsgrad«. ⁶⁸

Vi konstaterar att frågan om doktorsgraden, med dess kopplingar till den tänkta högskolans grundläggande utbildning och rekrytering av lärare, till dess status som högskola, följde med hela tiden, ända in i riksdagen, även om den inte stod i centrum för processen.

JORDBRUKSMINISTERN FICK MOTHUGG. I riksdagen kom motioner och avslagsyrkanden. I fokus stod frågan om försöksverksamhetens eventuella samordning med undervisningen. Alla möjligheter i placementsfrågan återkom.⁶⁹

Jordbruksutskottet yrkade avslag, primärt med hänvisning till ställningen för Centralanstalten. Man konstaterade att denna, »vilken ursprungligen avsetts att utgöra en försöksanstalt, mer och mer kommit att intaga ställningen av en anstalt för vetenskaplig forskning«. Utskottet ansåg att undervisningen borde koncentreras till *en* högskola och att valet stod mellan Ultuna och Stockholm. Vidare förklarade man att det i ett förnyat förslag borde inarbetas åtgärder som gjorde det lättare för jordbrukarungdom utan studentexamen att komma in vid högskolan. Dessutom borde utbildningen för driftsledare inom det större jordbruket, närmast agronomkursen vid Alnarp, ges en mer praktisk inriktning. Utskottets utlåtande genererade tre reservationer.⁷⁰

Jordbruksministern förklarade i båda kamrarna att kritiker nog sköt fram Centralanstalten för att de önskade en annan lösning av place-

67. Ibid., 100, 221.

68. Ibid., 101f.

69. RD 1930: AK motion nr 530 och 539–542.

70. RD 1930: Jordbruksutskottet utlåtande nr 89, 6.

ringsfrågan än propositionens Ultunaförslag. Han bemötte invändningar och strök under uppfattningar. »Kravet, att högre undervisning och vetenskaplig forskning skola förenas i samma anstalt, har sålunda redan i förevarande proposition med styrka gjorts gällande.« Han fann det mycket bekymmersamt om beslutet åter sköts upp, dels för lantbruksinstitutet, dels för landets jordbruk.⁷¹

Per Edvin Sköld utvecklade den uppfattning som väglett Jordbruksutskottet. Han förklarade att det rätt »ett latent krig« om ledningen av försöksverksamheterna och att motsättningarna skulle förvärras om riksdagen sköt organiseringsfrågan framför sig. Vissa av Centralanstaltens avdelningar var närmast universitetsinstitutioner. Praxis sade att sådana skulle höra till en läroanstalt, med de möjligheter till ömsesidigt utbyte det innebar, i stället för att isoleras som fristående institut för forskning. Väsentligast i utskottets ställningstagande var dock, menade skåningen Sköld, att Alnarpsalternativet lyftes ut ur ekvationen. Så länge rivaliteten mellan Ultuna och Alnarp hölls vid liv riskerade frågan att gå i stå.⁷²

RIKSDAGEN FÖLJDE UTSKOTTSFÖRSLAGET, som alltså innebar att kompletterande förslag skulle inarbetas i en ny proposition. Vi noterar att demokratiseringen av den högre lantbruksundervisningen vid denna tid gjordes till en valfråga av Socialdemokraterna. De frågor vi följer skar genom olika politikområden.⁷³

Utarbetandet av kompletteringarna gick till så att Per Edvin Sköld inom Jordbruksdepartementet sammanställde särskilda promemorior. Dessa dryftades sedan av sakkunniga, bearbetades och sändes på remiss. En promemoria utredde hur utbildningen av driftsledare kunde göras mer lämpad för det praktiska jordbruket. Förslaget blev att den agromkurs som föreslagits skulle ersättas av en ettårig fortbildning, med tvåårig lantbruksskola som grund, kallad lantbruksskolans högre kurs. Alnarp vände sig mot denna tanke, som man menade skulle degradera institutet till en lantbruksskola.⁷⁴

En annan promemoria behandlade frågan om hur man kunde underlätta för lantbrukets söner att vinna inträde vid dess högskola. Förslaget

71. RD 1930: FK protokoll nr 40, 121–135; AK protokoll nr 41, 127–143 (citatet: 131).

72. RD 1930: AK protokoll nr 41, 134.

73. Per Albin Hansson, *Ett demokratiskt framstegsprogram* (Stockholm, 1930), 8.

74. Material i RAiS Jordbruksdepartementet, konseljakt 26/2 1931 nr 49, vol. 2.

blev att ge bidrag till vissa folkhögskolor för en ny specialkurs, med uppgift att förbereda lämpliga lantbruksstuderande utan studentexamen för högskolestudier. Ingen remissinstans avstyrkte det förslaget, som ansågs behjärtansvärt.

DEN PROPOSITION SOM 1931 lades fram av Carl Gustaf Ekmans frisinnade regering var omfångsrik och svåröverskådlig genom alla turer. Jordbruksminister Bo von Stockenström utgick i mycket från tidigare förslag, och i det följande ska bara vissa nyheter beröras.

I frågan om Centralanstaltens ställning menade ministern att det ur undervisningens synpunkt bara vore fördelaktigt med en samorganisering. För högskolans lärare bleve det svårt att hålla kontakten med studerande på licentiatnivå om dessa skulle utföra sina arbeten vid en annan anstalt, på annan ort. »Utvecklingen kunde lätt leda dithän, att det till sist finge bli vetenskapsmännen vid försöksanstalten, som komme att handla och examinera på det högre stadiet med påföljd, att högskolan på nytt sjönke ned till allenast ett institut.« Förslaget blev att inkorporera Centralanstaltens laboratoriebaserade avdelningar i högskolan. De avdelningar som arbetade med försök utspridda över landet skulle bilda en ny centralanstalt, som på sikt finge flytta till Ultuna.⁷⁵

Frågan om vilken sorts bakgrund eleverna på en lantbrukshögskola borde ha var också omtvistad. I syfte att underlätta inträdet för jordbrukarungdomar utan studentexamen föreslogs den nya specialkursen. Den kunde förläggas till Vilans folkhögskola, som låg nära Alnarp, och skulle ge eleverna språkfärdigheter och viss allmänbildning samt fördjupade kunskaper i matematik och grundläggande naturvetenskaper. Beträffande teoretiska förkunskaper borde studentexamen utgöra normen, och vad gällde praktiska förkunskaper borde tre års kvalificerad praktik krävas. I många frågor var hållningen att man fick vänta med exakta bestämmelser tills någon erfarenhet vunnits. Riksdagens beslut måste gälla ramarna för undervisningen – detaljerna fick överlätas åt Kungl. Maj:t och den framtida högskoleledningen.

I förhållande till fjolårets förslag vände sig ministern mot idén om en agronomisk ämbetsexamen, som förde tanken till en akademisk examen, och förordade i stället *agronomexamen*. Denna benämning blev så att säga ledig när den tidigare agronomkursen ersattes av lantbruksskolans högre kurs, alltså driftsledarutbildningen i Alnarp. Han vände

75. RD 1931: proposition nr 143, 164.

sig även mot tanken på en agronomie kandidatexamen, men fann att agronomie licentiatexamen var en passande benämning på målet för de högre studier som borde finnas vid högskolan. Men det fick anstå med rätten att utdela doktorsvärdighet.⁷⁶

Ministern hade garderat så gott han förmått. Illavarslande var att redan vid regeringssammanträdet reserverade sig utrikesministern, landshövdingen i Malmöhus län, friherre Fredrik Ramel. Han ansåg att *båda* lantbruksinstituten borde göras till högskolor. I riksdagen kom sju motioner i frågan, flertalet inne på samma spår eller på att instituten borde utvecklas i anslutning till respektive universitet, men en placering i Stockholm var också på förslag. Jordbruksutskottet tillstyrkte dock propositionen, om än med reservationer.⁷⁷

AV DEBATTERNA inför avgörandet framgår att det skrivits i tidningar och talats i radio om det nya förslaget. Men de glest besatta bänkarna antydde att intresset inte var på topp. Många ansåg nog utgången given.

I andra kammaren var det mest motståndare som yttrade sig sedan jordbruksministern inlett med att tala för propositionen. Sköld försvarade förslagen. Ifrågasatt av kritiker läste han ur manuskriptet till ett radioanförande, i vilket en grundläggande argumentation kom till uttryck: »Den högre lantbruksundervisningen är den nästan *enda* högre fackutbildning, som i det väsentliga lever kvar i det förra århundradets former. Det är på tiden, att den rycker fram i raden av vår tids moderna undervisningsanstalter. Även i jämförelse med andra länders jordbruksundervisning äro vi efterblivna här i landet.»⁷⁸

Även om debatten blev utdragen tillkom knappast nya synpunkter. Efter voteringar i flera steg tillstyrktes propositionen.

I första kammaren utvecklade sig debatten på likartat sätt, men där framkom synpunkter av större intresse för oss. Till detta bidrog Carl Forssell, den stridbare och tydliggörande KTH-professor vi mötte i *Teknikerna*. Han förklarade att det angivna målet, att utbilda konsulenter och lantbrukslärare, inte kunde läggas till grund för högskoleverksamhet. I stället var »forskningen och utbildandet av forskare» avgörande även för en fackhögskola. Men för utbildning av forskare behövde man

76. Ibid., 258ff.

77. Ibid., 420; FK motion nr 232; AK motion nr 389 och 402–406; Jordbruksutskottet utlåtande nr 80.

78. RD 1931: AK protokoll nr 40, 2–45 (citatet: 43).

ett stort urval studerande, bland vilka de med den rätta begåvningen kunde börja forska och omsider fylla lärarbefattningar. Samtidigt behövde alla andra utbildas så att de förmådde stärka den näring i vars tjänst man verkade.⁷⁹

Forssell menade även att kravet på hela tre års praktik var förödande eftersom de studerande under tiden hann glömma så mycket från studentexamen att de inte skulle klara universitetsstudier. Vidare var studieplanerna orealistiska och lärarnas undervisningsskyldighet orimlig. Det gick inte att förstå hur de under dessa förutsättningar »skola kunna utbilda forskare eller utbilda sina efterträdare«. Han yrkade avslag och önskade en placering i Stockholm, utifrån insikten om teknikens betydelse för det allt mer industrialiserade jordbruket.⁸⁰

Försvare av propositionen påminde om att Tekniska högskolan, »vars professorer hålla vetenskapens fana så högt, som herr Forssell gör«, en gång börjat sin bana på ett sätt som han i dagsläget skulle finna oacceptabelt. Det var orimligt att avstå från all handling bara för att den ideala lösningen inte skulle vara på plats från början. De menade att utbildning av forskare inte kunde vara huvuduppgiften, vilket den inte heller var vid universitetens fakulteter. Att fordra längre jordbrukspraktik var nödvändigt primärt för de studerande som vunnit inträde genom studentexamen, på det att de inte måtte stå handfallna inför det arbete de en dag skulle möta. Professorn ansågs blåsa upp detaljer så att de skymde huvudfrågan om huruvida en lantbrukshögskola borde inrättas eller inte.⁸¹

Forssell replikerade att praktikanknytning inte var avgörande för de studerande utan för lärarna. För en fackhögskola gick det inte, i längden, att rekrytera lärare som skolats vid universitetet. De hade förvisso en högre utbildning men saknade praktisk erfarenhet av det fack för vilket högskolan skulle vara relevant. Vidare skulle skillnaderna gentemot universiteten vad gällde löner och andra villkor medföra att verkligt goda professorer drogs till dem, medan de mindre lyckade blev kvar. Vi ser att Forssell menade att en högskola behövde hävda särarten hos och makten över den egna kunskapsbildningen.

Efter votering biföll även första kammaren propositionen.

Försommaren 1931 satte alltså riksdagen punkt för en utdragen histo-

79. RD 1931: FK protokoll nr 43, 23–69 (citatet: 32).

80. Ibid., 35.

81. Ibid., 59.

ria i vilken många omstridda gränsdragningar varit i spel. Med beslutet fördes den högre lantbruksundervisningen in i det högre utbildningssystemet. På den sidan om marginalen blev den nya läroanstalten redan i riksdagen föremål för jämförelser med etablerade grannar på domänen. För att skapa och upprätthålla legitimitet blev det avgörande att organisera sig på sätt som gjorde att man framstod som en verklig högskola i deras ögon. En ny historia tog sin början efter riksdagens beslut.

Högskoletanken realiseras

Jordbruksminister von Stockenström tillsatte Lantbrukshögskolekommittén för att göra institutionell verklighet av riksdagsbeslutet. Kommittén bestod av ledamöterna i Ultunainstitutets styrelse jämte Lantbruksstyrelsens generaldirektör och Christian Barthel, professor vid Centralanstalten. Han hade studerat vid KTH, Alnarp och Pasteurinstitutet i Paris samt byggt upp AB Separators kemisk-tekniska laboratorium innan han blev föreståndare för Centralanstaltens bakteriologiska avdelning. Barthel arbetade bland annat med hygienfrågor inom mejerihanteringen. Han gav 1916 ut *Mikroorganismerna i lantbrukets och industriens tjänst*, en populärvetenskaplig framställning med produktivistisk ton – bakterier var nyttiga, inte bara farliga – som kom i nya upplagor under 1940-talet. Han hade tillhört de sakkunniga bakom 1927 års betänkande och blev sommaren 1932 den nya högskolans förste rektor.⁸²

Kommittén hade många frågor att hantera för att man skulle kunna ta emot studerande hösten 1932. Till de mest pressande hörde byggfrågorna. Man fick anhålla om ytterligare anslag då vetenskapliga laboratorier och annat förde med sig kostnader som kraftigt översteg vad som

82. Christian Barthel, *Mikroorganismerna i lantbrukets och industriens tjänst* (Stockholm, 1916). Om Barthel, se hans *En mejeriforskare minns* (Stockholm, 1954), som tyvärr inte går in på verksamheten vid Lantbrukshögskolan. Själva tillkomstprocessen behandlas strängt taget inte heller i de översikter som finns, vilket kan sammanhånga med materialsituationen, som för den följande framställningen är ännu mer svåröverskådlig än för den tidigare. En utgångspunkt är kommittéarkivet, RAiS Yngre kommitté nr 1483, som dock har förvirrande luckor och får kompletteras med material i Riksarkivet i Uppsala (RAiU) Lantbrukshögskolan, Sekreteraravdelningen: lärarrådets protokoll; Handlingar rörande undervisningen, organisation, stadgar m.m., E:1, som rymmer manuskriptet »Chr. Barthel, Personliga anteckningar rörande LHS 1931–40«; Handlingar med främmande proveniens, H:1; dessutom depositionen Professor Christian Barthels handlingar.

beräknats i propositionen. Kristidens statsfinanser gjorde situationen pressande för von Stockenström, som dock tillstyrkte. Riksdagen ventilerade alternativet uppskov, men avvecklingen av lantbruksinstitutet hade redan påbörjats. Ultuna fick sina anslag.⁸³

Lokalerna skulle också befolkas av lärare, varav en del kunde föras över från Lantbruksinstitutet och Centralanstalten. Vid tillsättningen av de professorer som behövdes tidigast fick kommittén arbeta utifrån provisoriska bestämmelser.

ETT FÖRSLAG TILL STADGAR togs fram under några intensiva arbetsveckor sommaren 1932. Den subkommitté som gjorde detta bestod av Barthel och Herman Simmons, botanikprofessor och Ultunainstitutets siste rektor, samt Ludwig Ramberg, kemiprofessor som representerat Uppsala universitet i institutets styrelse. Simmons och Ramberg hade disputerat i Lund, där de också tillsammans varit med om att skriva studentspexet *Uarda*. Dessa aktörer var nog rätt samsynta. Deras stadgeförslag stadfästes i slutet av året.⁸⁴

Lantbrukshögskolans uppgift var, fastslog portalparagrafen, »att genom vetenskaplig forskning främja lantbrukets utveckling samt att meddela på vetenskaplig grund vilande undervisning i för lantbruket viktiga ämnen«. Barthel synes ha ändrat den ordning man först tänkte sig, med undervisning före forskning. Högskolan stod under ledning av en styrelse som Kungl. Maj:t utsåg. Självskrivna i den var rektor jämte cheferna för Lantbruksstyrelsen och Centralanstalten. Bland övriga ledamöter borde finnas representanter för Uppsala universitet och det praktiska jordbruket. Rektor skulle utses bland professorerna och vara föredragande i styrelsen samt ordförande i lärarrådet, vilket bestod av samtliga professorer.⁸⁵

Lärarrådets ställning i praktiska frågor hade stärkts, även om den lekmanabetonade styrelsen fortfarande bestämde. Bland annat hanterade man rekryteringen av lärare, som i sitt ämne skulle »följa vetenskapens och teknikens framsteg«. Befordringsgrunderna för professorer var vetenskaplig skicklighet i befattningens ämnen jämte förmåga att meddela

83. RD 1932: proposition nr 230; Jordbruksutskottet utlåtande nr 74; FK protokoll nr 37, 63–80; AK protokoll nr 46, 19–27.

84. SFS (1932), nr 580 (konseljunkten är inte på plats); en allmän utgångspunkt för arbetet gavs i *Betänkande med förslag till den högre lantbruksundervisningens ordnande*, 265ff.

85. RAIU Lantbrukshögskolan, Sekreteraravdelningen, Handlingar med främmande proveniens, H:1, Barthels manuskript.

vetenskaplig undervisning och, för de tillämpade ämnena, praktisk verksamhet. Lärarrådet utsåg tre sakkunniga och ordnade provföreläsningar, varefter varje lärare hade att yttra sig. När man enats om ett förslag gick det till styrelsen för vidarebefordran till Kungl. Maj:t.

Behörighetskraven kombinerade teori och praktik. Dels krävdes betyg som i realiteten innebar studentexamen med kvalificerade betyg *eller* avgångsbetyg från folkhögskolans specialkurs, dels minst tre års väl vitsordad jordbrukspraktik. Studerande var skyldiga att bevista föreskriven undervisning och skulle förenas i en studentkår, med kurator och inspektor. Angående examina hänvisades till särskild stadga.

Att få till stånd en sådan visade sig så besvärligt att första kullen studerande fick gå ett år utan examensstadga. Med de höga kraven blev det också svårt att få behöriga sökande. Efter annonsering lyckades man få femton, varav några latinstudenter fick gå som extraelever medan de kompletterade. Undervisningen kunde så börja första november 1932.⁸⁶

Rektor Barthel höll ett öppningstal. Han berörde Ultunas historia och framhöll vetenskapens betydelse, åkallande namn som Berzelius, Lavoisier, Liebig, Pasteur. Den uppgiftsformulering som inledde den nya stadgan innebar alls inte att högskolan hade två åtskilda syften: »En på vetenskaplig grund vilande undervisning förutsätter vetenskaplig forskning.« Undervisningen skulle inte bara meddelas genom föreläsningar, »utan även i form av seminarier och proseminarier, demonstrationer, exkursioner etc.«. Den skulle koncentreras för att undvika ett splittrat sysslande med många ämnen samtidigt. »Ett visst mångläseri kan dock ej undvikas.«⁸⁷

DISKUSSIONERNA OM EXAMENSSTADGAN fick sin laddning av spänningen mellan mångläseriet och dess motpol specialiseringen. Utgångspunkten var förslagen i 1927 års betänkande, som hade dragit en gräns mellan utbildning av tjänstemän och vetenskapsmän, med agronomie ämbetsexamen respektive kandidat- och licentiatexamen som mål. Politikernas behandling av frågan ledde som vi sett till att denna gränsdragning avvecklades och att studerande med olika mål skulle följa samma utbildning. Resultatet blev en plan med tre fasta studielinjer, vilka

86. RAIU Lantbrukshögskolan, Sekreteraravdelningen, Handlingar rörande undervisningen, organisation, stadgar m.m., E:1, Barthels »Personliga anteckningar«, pag. 10 i första delen.

87. Ibid., inflikat »TAL vid lantbrukshögskolans öppnande 1 november 1932«, pag. 8ff.

alla omfattade 25 olika ämnen. När man så att säga återupprättade den »dualism i syftemålet« som utpekats som ett problem i lantbruksinstitutens organisation, blev den samordnade agronomutbildningen ett potentiellt tvisteämne.⁸⁸

Inom Lantbrukshögskolekommitterade skrev Ramberg och Simmons våren 1932 en promemoria om undervisningen. De förklarade att diskussionen om den inte längre kunde skjutas åt sidan för byggnadsfrågor och lärartillsättningar, och att planen för den behövde granskas kritiskt. Den innebar i praktiken en förlängning av den existerande utbildningen med ett år och ett överförande till högskolan av det mångläseri som varit en av lantbruksinstitutens största olägenheter. Men högskolan skulle inte utbilda praktiker, som behövde en allmän överblick över alla ämnen som hörde till jordbruket, utan förbereda för lärar-, konsulent- och forskningsverksamhet. För det behövdes specialister.⁸⁹

Första årets studier borde helt ägnas åt de naturvetenskapliga ämnen som lade grunden för specialstudierna, menade Ramberg och Simmons, som ville samla dem i någon form av obligatorisk grundexamen. Den aktuella planens konsekvenser för första året var orimliga: »Att det är omöjligt för en studerande, som under 250 effektiva undervisningsdagar skall deltaga i 1290 föreläsnings- och övningstimmar, att därjämte medhinna verkliga självstudier, är självklart.« Att godta en ytligt inpluggad tentamenskatekes var lika förkastligt som att trösta sig med att elever vid andra fackhögskolor inte heller blev klara på avsedd tid. Lösningen var att reducera mängden ämnen och undervisningstimmar.

Reduktion var lösningen även för andra och tredje åren. Ramberg och Simmons renodlade så pass mycket att de avslutningsvis diskuterade det rimliga med planbundna studielinjer. En bättre möjlighet till specialisering kunde vara att de studerande själva fick kombinera ämnen, vilket de torde göra utifrån vad som fordrades av konsulenter och lärare. För dem som siktade på högre studier vore det också bättre med större frihet.

Denna kritik av de planer riksdagen ställt sig bakom visar hur olika uppfattningar om den rätta organiseringen av högskolestudier stod mot varandra. När sedan ett rudimentärt lärarråd samlades till hösten fick

88. Frågorna kring organiseringen av undervisningen följs i Lundin, *Lantbrukshögskolan och reformerna*, kapitel 2; jfr hans »Kampen om schemat«, i Bruno & Lundin (red.), *Önskad och ifrågasatt*.

89. RAiS Yngre kommitté nr 1483, vol. 1 »P.M. angående ordnandet av Lantbrukshögskolans undervisning« 18/5 1932.

några professorer i uppdrag att utarbeta ett förslag till examensstadga. Det blev två, vilka utgick från olika många ämnen. Spänningen mellan mångläseri och specialisering löpte genom olika inlagor. Dragkampen mynnade ut i ett förslag som tog sikte på vetenskaplig utbildning.⁹⁰

Förslaget överlämnades våren 1933 till den nya styrelsen. I en subkommitté kom principiellt mothugg från Nils Hansson, nyss pensionerad avdelningsföreståndare vid Centralanstalten med många förtroendeuppdrag, en period som jordbruksminister. Barthel noterade bekymrat:⁹¹

Fortsättning av principdebatten. Hansson hävdade nödvändigheten av all-roundutbildning och att ej för mycket avvika från propositionen. Simmons och Ramberg framhöll nödvändigheten av begränsning och specialisering om det skall bli tal om verklig högskoleutbildning. Ståndpunkterna syntes oförenliga och medelväg synes svår att finna.

Efter olika turer kom man fram till ett förslag som överlämnades till Kungl. Maj:t. Styrelsen sade sig inse betydelsen av agronomisk allmänbildning, men fann att forskningen framskridit på sätt som för den begränsade studietiden tvingade fram en större specialisering än vad de sakkunniga föreslagit 1927. Lantbruksstyrelsen hade vissa anmärkningar. Högskolestyrelsen genmälde att det mått av valfrihet förslaget rymde inte borde inskränkas.⁹²

Till sommaren fastställde så Kungl. Maj:t en stadga för agronomexamen. Den blev något svåröverskådlig, med tre linjer som bestod av 19–20 ämnen. Dessa grupperades i en första del med »grundläggande

90. RAiU Lantbrukshögskolan, Sekreteraravdelningen, lärarrådets protokoll 21/11, 13/12 1932 med bil.

91. Ibid., 22/2 med bil., 14/3 1933; RAiU Professor Christian Barthels handlingar, »Subkommitté för granskn. av förslag till exam-stadga« 24/3 1933; jfr RAiU Lantbrukshögskolan, Sekreteraravdelningen, Handlingar rörande undervisningen, organisation, stadgar m.m., E:1, Barthels »Personliga anteckningar«, pag. 20. I Nils Hansson, *Sextio år i lantbrukets tjänst* (Stockholm, 1941) ges bilder från flera av de processer och miljöer jag följt, men de från detta slutskede är rätt diplomatiska (230–242). Konkreta bilder av starten för Lantbrukshögskolan ges i Aron Westerlund, *Forskarglädje och människokärlek* (Uppsala, 1974), som också ger bilder av möjligheterna att gå över gränser mellan institutioner.

92. RAiS Jordbruksdepartementet, konseljakt 15/8 1933 nr 1.

ämnen« och en andra del med »tillämpade ämnen«, som inte fick påbörjas innan man klarat första delen. Vidare grupperades ämnena i kategorierna betygs-, slutförhørs- och kursämnen, med olika krav och betyg. Inget sades om det skriftliga examensarbete i något huvudämne som varit på tal sedan betänkandet 1927 eller om en licentiatexamen. Som lösning var stadgan aningen kompromissbetonad, men den upplöste inte spänningen mellan mångläseri och specialisering. Vi ska se att den visade sig instabil inför krafter som ville se en förändring.⁹³

SAMTIDIGT FORTSATTE ARBETET med att bygga upp den nya högskolan. Tjänster tillsattes och byggprojekt framskred. Arbetsmarknadskonflikter komplicerade processen, men hösten 1935 blev det invigning av Lantbrukshögskolan. Studentkåren fick en fana som skulle likna nationsfanorna vid universitetet. Gustaf V förrättade själva invigningen, varefter det blev högtidsmiddag på Uppsala slott. Bland de 800 gästerna fanns representanter för inhemska och utländska högskolor, riksdag och regering. Rektor höll tal.

I en historisk grundläggning konstaterade Barthel att högskolebeslutet framgått ur en »skärseld av diskussioner, framställningar och utredningar«. Högskolans uppgift, enligt stadgans portalparagraf, innebar naturligtvis inte att den skulle tjäna två skilda syften: »En på vetenskaplig grund vilande undervisning *förutsätter* vetenskaplig forskning.« Det var samma deklaration som i öppningstalet 1932, men med mer emfas. Vidare förklarade rektor att man inom jordbruksforskningen snart skulle kunna avlägga licentiatexamen, vilken gav andra kvalifikationer än den agronomexamen som var en ämbetsexamen. En doktorsgrad hade ställts i utsikt av sakkunniga redan 1927.⁹⁴

Högskoleundervisningen hade byggts på specialiseringens princip, förklarade Barthel, samtidigt som arbetet inom lantbruket var så mångskiftande att »en viss allroundutbildning« alltid krävdes. Högskolans mål var, löd rektors slutord, att gagna landets jordbruk genom att utbilda

93. SFS (1933), nr 526.

94. RAiU Lantbrukshögskolan, Sekreteraravdelningen, Handlingar rörande undervisningen, organisation, stadgar m.m., E:1, Barthels »Personliga anteckningar« med »Anförande vid lantbrukshögskolans invigning den 30 okt. 1935«, pag. 5ff.

kunniga och dugande fackmän, som genom sin verksamhet inom lantbruksforskningen och inom det praktiska jordbruket skola vara i stånd att i gärning visa att Sveriges jordbruk ej mindre än Sveriges industri och Sveriges skogshantering hävdar sin plats som en hörnpelare för vårt lands ekonomiska liv.

Av Barthels argumentation anar vi att högskolan övertog spänningen mellan specialisering för forskningen och bredd för praktiken, mellan en inriktning som vände sig mot vetenskapen respektive näringen. Institutionen var ny, men gamla spänningar levde vidare i den. Det historiska perspektivet synliggör stigberoendet. Samtidigt fick den nygamla institutionen i sin högskoleposition hävda en gräns mellan den äldre, mer praktiska och relativt sett lägre utbildningen, och den nya, som skulle vara högre. Men studenterna vid universitet i Uppsala såg den nog inte riktigt som högre och ville gärna se ned på de studerande i Ultuna. Den gränsmarkerande nedlåtenheten bidrog på sikt till att sammansvetsa Lantbrukshögskolans heterogena studentkår.⁹⁵

Vidare kan vi konstatera att den första generationens professorer hade en brokig bakgrund vad gällde vetenskapliga meriter, liksom att mer forskning bedrivits i de grundläggande ämnena än i de tillämpade. Lärarna, varav flera med högre utbildning i utlandet, hade varit så upptagna av akuta problem att de knappast hunnit tänka på någon licentiatundervisning.⁹⁶

Ordnandet av högskolans högre studier

Strax före invigningen hade högskolan ändå anhängit om att Kungl. Maj:t skulle stadfästa en stadga om agronomie licentiatexamen. Processen som lett fram till detta förslag präglades av meningsmotsättningar.

Lärarrådet hade tillsatt en kommitté för att utarbeta ett förslag – men den utökades med fler ledamöter och lade sedan fram två förslag. Huvudförslaget fastslog, med en markering av gränsen mot lantbruksinstitutet, att »allenast« den som avlagt agronomexamen vid högskolan var behörig. Licentiatexamen omfattade minst två läroämnen; i huvudämnet skulle en vetenskaplig avhandling författas. Denna skulle godkännas

95. Lundin, *Lantbrukshögskolan och reformerna*, 34ff.

96. Ewert Åberg, »Lantbrukshögskolan 1932–77«, i Renborg & Winge (red.), *Lantbrukets högskola 50 år*, 16–29.

av examinator och hållas tillgänglig för lärarrådet inför behandlingen av examensansökan. I en paragraf listades godtagna kombinationer av huvud- och biämne. Alternativet avvek från huvudförslaget vad gällde listningen av vilka ämnen som fick kombineras.⁹⁷

Lärarrådet beslutade att huvudförslaget skulle överlämnas till styrelsen. Mot detta protesterade fyra professorer. De förklarade i sin reservation att licentiatstudierna syftade till att utbilda jordbruksforskare och lärare inom den högre lantbruksundervisningen, medan utbildningen av naturvetenskapsmän som tidigare borde ske vid universiteten. Lärare och forskare vid högskolan fick inte sakna förmåga att omsätta teorins resultat i jordbruket. För detta krävdes att de ägde grundlig kännedom om praktiken på sina fält. För att fylla sitt syfte borde licentiatexamen därför kombinera ett grundläggande och ett tillämpat ämne; då kunde perspektiven komplettera varandra på ett fruktbart sätt.

Naturvetenskapen vid högskolan bör vara ett medel, med vars hjälp jordbruksforskningen skall drivas. Härvid måste en grundlig naturvetenskaplig utbildning krävas, enär eljest ett framgångsrikt arbete inom jordbruksforskningen är uteslutet. Detta krav kan dock fullt tillgodoses, genom att endast ett grundläggande ämne medtages i kombinationen.

Det var här stötestenen låg: en mängd kombinationer av två grundläggande ämnen tilläts i huvudförslaget. De sex professorer som röstade för detta företrädde grundläggande ämnen, med undantag för prorektor. De fyra som stödde alternativet företrädde alla tillämpade ämnen.

Styrelsen måste alltså välja väg. Frågan bereddes av dess undervisningskommitté, bestående av de bekanta Christian Barthel, Nils Hansson och Ludvig Ramberg. Kommittén förordade lärarrådets huvudförslag, vilket Ramberg tycks ha ogillat. Vid den slutliga behandlingen avstyrkte så styrelsen båda förslagen med deras listningar av ämnen. I stället fann man det rimligast »att ämneskombinationerna borde rätta sig efter det vid varje tid rådande behovet och efter de studerandes fria val«. Stadgan borde inte reglera mer än att examen skulle avläggas i ämnen som företrädde av professor. Mot detta reserverade sig tre av styrelsens sju ledamöter, Barthel, Hansson och Lantbruksstyrelsens generaldirektör. De ansåg att reglerade ämneskombinationer var »av stort

97. Materialet finns samlat i R AiS Jordbruksdepartementet, konseljakt 3/4 1936 nr 10.

värde för vinnande av nödig planmässighet vid studiearbetets anordning«. Undervisningskommitténs tredje medlem, Ramberg, tillhörde alltså den knappa majoritet som förordade fria studier.

I sitt följebrev till Kungl. Maj:t hänvisade styrelsen till 1927 års betänkande och 1931 års proposition. Man konstaterade att det blivit fler professurer än som ursprungligen föreslagits, vilket ökade mängden tänkbara ämnen. Men för att säkerställa en verkligt vetenskaplig nivå borde examen bara få avläggas i ämnen som examinerades av professor. Den från universitetsföreskrifterna övertagna bestämmelsen om en avhandling i huvudämnet verkade i samma riktning. Man fann det olämpligt att i stadgan lista fasta ämneskombinationer, bland annat för att undvika dispenser. Men även om de studerande nog torde kombinera ett grundläggande och ett tillämpat ämne förklarade man att många kombinationer av grundläggande ämnen var oundgängliga, inte minst för att utbilda högskolans egna lärarkrafter. Ett exempel var kombinationen av ämnet »växternas anatomi och fysiologi« med »systematisk botanik med ärftlighetslära«. Man kunde även tänka sig att tillämpade ämnen kombinerades, som »husdjurens utfodring och skötsel« med »lantbruksekonomi med handelslära«.

Jordbruksministern överlämnade ärendet till universitetskanslern, som remitterade det till universiteten i Uppsala och Lund. Alla tillstyrkte utan kommentarer och stadgan fastställdes våren 1936. Hanteringen gjorde frågan akademisk snarare än agrar.⁹⁸

MENINGSMOTSÄTTNINGARNA OM UNDERVISNINGEN kom inte till ro bara för att Lantbrukshögskolan erhöll en högre examen. Redan 1936 beslutade ett nu fulltaligt lärarråd att examensstadgan borde ses över. Man tillsatte en kommitté bestående av företrädare för agronomiska ämnen och med institutsutbildning, en bakgrund som skilde sig från den hos de akademiskt utbildade aktörer som tagit fram den gällande stadgan.

Grundproblemet var, menade kommittén i sin utredning, att utbildningen gjorde agronomerna illa rustade för den uppgift de skulle fylla. Specialiseringen hade lett till en alltför ensidig utbildning, något som förvärrades av elevernas rätt att välja bort ämnen. För att komma till rätta med problemen, samtidigt som utbildningen inte skulle förlängas,

98. *SFS* (1936), nr 80.

föreslog man bland annat begränsningar av ämnenas undervisningstid och av elevernas bortvals rätt.⁹⁹

Mot detta reserverade sig professorn i husdjurens fysiologi och anatomi, filosofie doktor Aron Westerlund, som stått bakom den ifrågasatta stadgan:

En examen, vilkens flesta vitsord avse ytterst begränsade kunskaper inom en uppsjö av de mest skiftande ämnen, har enligt min mening icke karaktären av en vetenskaplig examen. Den liknar mera den gamla agronomexamen. Det väldiga mångläseriet skulle säkerligen förlänga studietiden, försvåra koncentrationen till de olika linjernas centralämnen och praktiskt taget omöjliggöra självständiga vetenskapliga undersökningar, vilka i åtskilliga ämnen är en av förutsättningarna för betyget »berömlig«.

Friheten att välja bort var viktig för den fördjupning som kännetecknade verkligt högskolemässig utbildning. Framför allt menade Westerlund, som fick medhåll av fler, att ändringsförslaget var för tidigt väckt. Det blev även styrelsens slutsats.

Men att man bordlade frågan innebär inte att den försvann. Den blev föremål för infekterad debatt, bland annat vid Lantbruksveckan. Divergerande uppfattningar drevs av högskolans lärare i olika ämnen, av dess studentkår, av lantbrukslärare i sina organisationer. Efter många turer tillmötesgick styrelsen 1942 specialiseringens kritiker, och föreslog bland annat införandet av en »allmän linje« i en reviderad stadga. Studentkåren protesterade mot detta förslag inför högskolans tioårsjubileum: »Må den i fortsättningen få förbliva en högskola och icke degraderas till en korvstoppningsfabrik!« Men Kungl. Maj:t fastställde 1943 en ny examensstadga. I detta kom Barthel att se ett steg tillbaka mot den allroundbetonade institutsundervisning högskolan sökt skilja sig från.¹⁰⁰

Stadgereformen har också karakteriserats som »en påtaglig *avakademisering*«. Den anpassning till akademisk normbildning som låg i den äldre examensstadgan hade tilltalat högskolans studenter, men företrä-

99. Materialet finns samlat i RAI S Jordbruksdepartementet, konseljakt 29/1 1943 nr 1.

100. Ibid.; RAI U Lantbrukshögskolan, Sekreteraravdelningen, Handlingar rörande undervisningen, organisation, stadgar m.m., E:1, Barthels »Personliga anteckningar«, pag. 57f. Studentkårsцитatet efter Lundin, »Kampen om schemat«, 123, som mer utförligt utforskar olika aktörsgrupper och deras röster.

dare för praktiken och den lägre lantbruksundervisningen hade vänt sig mot den akademisering stadgan innebar. De skiftande uppfattningarna om rätta karaktären på kunskapsbildningen hade sin motsvarighet på kårformeringens område. Lantbrukslärareförbundet organiserade främst äldre, institutsutbildade agronomer, medan Agronomförbundet samlade de yngre, högskoleutbildade. Dessa nya agronomer med specialiserad utbildning hade inte så stark förankring utåt, medan institutsagronomerna med sin allroundutbildning var väl förankrade i lantbruksskolorna och andra delar av det småbrukarsystem som alltjämt värnades. Agronomernas kunskapsbildning och kårformering pressades mellan vetenskapliga och mer praktiska intressen.¹⁰¹

RELATIONEN MELLAN FORSKNING OCH FÖRSÖK var en fråga som också berörde kunskapsbildningens institutionella förutsättningar. Den kom inte heller till ro bara för att Lantbrukshögskolan fick en examen som signalerade vetenskaplighet. Forskningen var en svagt institutionaliserad verksamhet som ansågs ha liten omedelbar betydelse för lantbruket. Försöken uppfattades som mer praktiskt verkningsfulla, inte minst efter det att Centralanstaltens laboratoriebaserade avdelningar flyttats till högskolan. De kvarstående verksamheterna var dock splittrade, och efter riksdagens högskolebeslut tillsattes två kommittéer för att utreda organiseringen.

I ett betänkande om jordbruksförsöken konstaterades 1934 att de bedrevs på många håll av en mångfald aktörer. En fördel med de arbetsformer som utvecklats på gränsen mellan privat och statligt var att en verksamhetsspecifik och lokal förankring gjorde det lättare att nå ut till det omgivande samhället med sina rön. Samtidigt föreslogs en enhetligare organisation med en Statens lantbruksförsöksanstalt, förlagd till Ultuna eftersom »en intim kontakt måste upprätthållas mellan vetenskaplig forskning å ena sidan och praktisk försöksverksamhet å den andra«. Året efter tog ett betänkande om husdjursförsöken upp relationen till högskolan, som skulle ordna undervisning för licentiander och framöver kanske erhålla disputationens rätt. »Uppenbart torde vara, att studerandena på högre stadiet behöva utföra självständiga och mera omfattande undersökningar. Särskilt gör detta behov sig gällande då

101. Lundin, »Kampen om schemat«, 104.

den studerande nått därhän, att självständig avhandling i ett tillämpat ämne skall utarbetas.«¹⁰²

Man diskuterade olika sätt att lösa organisationsfrågan. Ett alternativ var åtskilda men samverkande institutioner för försök respektive undervisning, vilket Lantbrukshögskolans styrelse förordade. Total inkorporering var ett annat alternativ, vilket lärarrådet gillade. En tredje möjlighet var en helt fristående försöksanstalt, vilket Centralanstalten förordade.

Jordbruksministern gick på utredarnas och styrelsens kompromisslinje i en proposition 1936. Han framhöll betydelsen av samverkan mellan teori och praktik, inte minst i undervisningen: »liksom en anknytning till lantbrukshögskolan av försöksverksamheten på lantbruksområdet skulle i hög grad gagna högskolans verksamhet, på samma sätt skulle försöksverksamheten vinna i effektivitet genom en sådan anordning«. De nya institutionerna skulle ta emot licentiander. Ministern hade en tidstypisk bild av problemet och lösningen: försöksverksamheten led av »en viss brist på enhetlighet och planmässighet. En rationalisering synes vara av behovet.«¹⁰³

Riksdagen gillade förslagen och från 1939 var de nya enheterna Jordbruksförsöksanstalten och Husdjursförsöksanstalten inordnade under Lantbrukshögskolans styrelse. Lantbruksvetenskapen koncentrerades till Ultuna, även om flytten från Experimentalfältet dröjde.

De nya anstalterna kom att innebära en förstärkning av högskolans försökmöjligheter, samtidigt som de förde in lite nya betoningar i organisationen. I samband med den åtföljande stadgerevisionen önskade en majoritet inom lärarrådet att man borde få kontroll över utnämningen av rektor och prorektor. De två professorer som var föreståndare för försöksanstalterna reserverade sig mot denna »befogenhetsexpansion« och de universitetsanalogier som låg bakom. De önskade i stället »att rektoratet så snart förhållandena det medgäve skulle ersättas med en verkställande direktörsbefattning«.¹⁰⁴

102. *Betänkande med utredning och förslag rörande organisationen av försöksverksamheten på växt- och trädgårdsodlingens område*, SOU 1934:4, 67; *Betänkande angående husdjursförsöksverksamhetens organisation*, SOU 1935:29, 26.

103. RD 1936: proposition nr 167, 101, 23.

104. SFS (1938), nr 668; underlag finns samlat i RAiS Jordbruksdepartementet, konselfakt 28/10 1938 nr 1.

DE LICENTIATSTUDERANDE kom efter ett tag att hålla sig runt ett femtontal. Många hade sökt dispens för att avlägga sin högre examen vid högskolan trots att de hade agronomutbildning från ett lantbruksinstitut. Den första examen avlades 1938 och sedan blev det en om året, någon gång två. Licentianderna kunde tjänstgöra som amanuenser och assistenter inom sina ämnen. Någon organiserad undervisning var det knappast tal om, men på en del håll växte det fram seminarieliknande övningar med presentationer och opponenter. Efter initiativ av studentkåren utverkade man från 1937 två statliga licentiandstipendier. Under 1940 arbetade lärarrådet med reglering av examenskraven i de olika ämnena och med sätt att säkerställa att stipendiater verkligen drev sina studier framåt.¹⁰⁵

Året dessförinnan hade två licentiander vänt sig till lärarrådet. För planeringen av studierna var det avgörande att veta, förklarade de, »huruvida möjlighet att disputerat för agronomie doktorsgrads vinnande kommer att förefinnas vid högskolan«. De anhöll om att lärarrådet måtte vidta åtgärder eller, om tiden inte ansågs mogen att söka disputationsrätt, att man klargjorde sin uppfattning om fordringarna för docentur. Rektor fick i uppdrag att under hand utröna möjligheterna att erhålla doktorsgrad.¹⁰⁶

Några månader senare kunde Barthel meddela att han framlagt frågan för Uppsala universitets rektor och universitetskanslern jämte jordbruks- och ecklesiastikministrarna. Alla hade ställt sig välvilliga. Lärarrådet tillsatte en kommitté. Ytterligare några månader senare var det krig i Europa.¹⁰⁷

I början av 1940 uppvaktade så Barthel den nye ecklesiastikministern, en gammal bekant, som inte heller hade något att invända mot doktorstanken. Strax härefter lämnade Barthel rektorsposten – han skulle egentligen ha gått i pension tidigare men hade fått förlängt förordnan-

105. I *Berättelse över verksamheten vid Lantbrukshögskolan under läsåret* [olika år] (Uppsala, olika år), som jag gått igenom från starten, 1936–37, fram till 1944–45, finns översikter och redogörelser för undervisningen; i flertalet ämnen sägs ingenting om licentiatstuderande, men omsider nämns de och verksamheter för dem i några ämnen, t.ex. växtodlingslära. RAIU Lantbrukshögskolan, Sekreteraravdelningen, lärarrådets protokoll 4/6 1936; RD 1937: proposition nr 1:9, 94f. RAIU Lantbrukshögskolan, Sekreteraravdelningen, lärarrådets protokoll 8/5, 7/8, 4/12 1940.

106. RAIU Lantbrukshögskolan, Sekreteraravdelningen, lärarrådets protokoll 18/1 1939.

107. Ibid., 12/4 1939.

de. I början av 1942 överlämnade lärarrådet till styrelsen ett förslag till stadga med åtföljande motivering. Marken var väl förberedd när man till slut, efter den långa och snirkliga väg vi följt i detta kapitel, anhöll om disputation- och promotionsrätt för Lantbrukshögskolan.¹⁰⁸

I sin skrivelse hänvisade lärarrådet till 1927 års betänkande, med dess framhållande av det önskvärda med en doktorsgrad – och med dess markering av att framtiden finge utvisa om lärosätet förmådde uppfylla de krav doktorsvärdigheten innebar. Lärarrådet konstaterade att det snart gått tio år sedan högskolans tillkomst och att alla professorer tillsatts på universitetsmässigt vis. Man hade fått tidsenligt utrustade institutioner och bedrivit »en betydande på vetenskaplig grund vilande forskningsverksamhet«. Fyra licentiatexamina hade avlagts och två personer hade disputerat i Uppsala respektive Lund på basis av forskning bedriven vid Lantbrukshögskolan, men då var båda redan filosofie licentiat. Även om siffrorna inte var stora hade högskolan visat, menade lärarrådet, att den uppfyllde de krav som rimligen kunde ställas.

För de studerande innebar det stora olägenheter, förklarade man vidare, om de endast efter dispens skulle kunna disputerat för doktorsgraden. Detta torde hämma intresset. För högskolan innebar det olägenheter om den inte kunde »utbilda forskare och lärare« inom sitt eget område. »En självständig forskningsverksamhet vid högskolan är också en oundgänglig förutsättning för utvecklingen av Sveriges jordbruk.«

Lärarrådet sade sig framlägga förslaget i full medvetenhet om det ansvar man tog på sig. Detaljerna var utformade i anslutning till motsvarigheterna vid universiteten och Veterinärhögskolan. En agronomie licentiat kunde disputerat i något av de ämnen till vilka hörde professur. Om lärarrådet sedan satte minst betyget godkänd på disputationssprovet, för både avhandling och försvar, kunde högskolan anordna promovering till agronomie doktor.

Styrelsen tillstyrkte utan kommentarer. Detsamma gjorde Uppsala universitet och universitetskanslern, som inte ens hörde Lunds universitet. Lärarkollegiet vid Veterinärhögskolan menade att Lantbrukshögskolan väl uppfyllde kraven, det vid Chalmers att doktorsgraden skulle främja forskningen och bli till nytta för jordbruket. KTH:s kollegium tillade att lärarrekruteringen skulle förbättras och biföll varmt, men

108. RAIU Lantbrukshögskolan, Sekreteraravdelningen, Handlingar rörande undervisningen, organisation, stadgar m.m., E:1, Barthels »Personliga anteckningar«, pag. 60. Materialet finns samlat i RAI S Jordbruksdepartementet, konseljakt 30/6 1942 nr 1.

hade en del anmärkningar, som att »fakultetsopponent« borde bytas ut mot »lärarrådets opponent«. Sommaren 1942 tillstyrkte även Kungl. Maj:t.¹⁰⁹

Med doktorsgraden inkorporerade Lantbrukshögskolan ett organisationselement som gjorde den mer lik etablerade högskolor. Inordningen gjorde det lättare för aktörer på domänen att uppfatta den som en i sällskapet. Härmed inte sagt att alla utanför institutionen uppskattade den utveckling de såg eller att meningsmotsättningar bara upplöstes. Inte ens lärarna inom den egna högskolan var ense, vilket knappast bidrog till att göra doktorsinstitutionen till ett vasst redskap för professionell kunskapsbildning. Men vad gäller kårformeringen noterar vi att just 1942 gick Lantbrukslärareförbundet och Agronomförbundet samman i Sveriges Agronom- och lantbrukslärareförbund. Förbundet gav ut en egen månadstidskrift och blev en starkare aktör, även om agronomerna som akademisk profession fortsatte klämmas mellan vetenskapliga och jordbundna intressen.¹¹⁰

DEN FÖRSTA DISPUTATION som följde ett halvår efter Kungl. Maj:ts beslut framstår som en aningen dyster epilog på vår historia.

Agronomie licentiat Sigurd Eriksson, som tillhörde Lantbrukshögskolans första studentkull, hade arbetat med professorn i allmän jordbrukslära, ett tillämpat ämne som var centralt och hade förhandlingsbara gränser till en rad andra discipliner. En redan utdragen disputation förlängdes av hela sex extraopponenter. Två professorer och en docent från grundläggande ämnen framträdde som fräna kritiker. Tilldragelsen blev förstasidesstoff i pressen. Den kunde rapportera under en rubrik som »Disputation i gödsellära«.¹¹¹

När lärarrådet några dagar senare skulle ta ställning till betygsförslag från en särskild betygsnämnd förelåg en mängd skrivelser. En adjungerad

109. SFS (1942), nr 601.

110. Linda Wirén (red.), *Människor och möten* (Nacka, 2009); TAM-arkiv Agrifack, styrelseprotokoll, A3:1, rymmer lite material från tillkomsten.

111. Thomas Persson, »Sigurd Eriksson: 25 januari 1910–26 september 2004«, *Utlunsesaren* (2004:3), 12f. »Första doktorsdisputationen vid Lantbrukshögskolan: Stor publik vid premiären – sex opponerade extra«, *Upsala Nya Tidning* 16/12 1942, 9: »Agronomie doktorspremiär i Ultuna«; »Disputation i gödsellära: Livlig och långvarig debatt vid Lantbrukshögskolan på tisdagen«, *Svenska Dagbladet* 16/12 1942. Att gödsling inte var någon skitsak utreds i en bok med en underfundig titel: Richard Jones (red.), *Manure matters* (Farnham, 2012).

kemiprofessor från universitetet och den skarpaste extraopponenten förklarade att respondenten inte förmått uppfylla grundläggande krav som måste ställas på all naturvetenskaplig forskning. Ämnesföreträdaren redogjorde för arbetet och menade att den arroganta extraoppositionen skjutit in sig på frågor som var relativt perifera i avhandlingen, liksom att det var svårt för specialister inom närliggande naturvetenskaper att rättvist bedöma ett ämne som allmän jordbrukslära. Lärarrådets opponent framförde kritik och konstaterade avslutningsvis att arbeten som tangerade flera läroombåden gärna frammanade rivaliserande skolor och livligt meningsutbyte, men fann att den mest oresonligt inkvisitoriska extraoppositionen innebar »ett grovt missbruk av den akademiska friheten«. Den borde inte få påverka bedömningen. Extraopponenten replikerade att detta var ett försök att bortse från skarp kritik i sak som alls inte stämde med idén om akademisk frihet. En annan professor var bekymrad över den ovärdiga form han tyckte kritiken tagit sig.¹¹²

Det torde vara betydelsefullt, att auditoriet får den uppfattningen, att oppositionen, åtminstone då den kommer från lärarrådets medlemmar, uteslutande är inriktad på att söka sanningen, utan biavsikt att komma någon viss person eller institution till livs. En motsatt uppfattning kan få mycket ogynnsamma efterverkningar, icke minst bland lantbrukshögskolans egna studenter, vilka lätt kunna avskräckas ifrån att ägna sig åt vetenskapligt arbete eller att välja ett visst arbetsområde.

När lärarrådet sedan skulle rösta om betyg var det fem professorer som ville underkänna. Bortsett från rektor företrädde alla grundläggande ämnen. Att både rektor och prorektor röstade för ett underkännande av högskolans första doktorsavhandling framstår som ett uttryck för problem. Flertalet av de åtta respektive sju professorer som ville sätta minst godkänd på författandet respektive försvaret av avhandlingen företrädde tillämpade ämnen. Efter flera voteringar blev det slätstrukna *godkänd* i båda bedömningskategorierna. Härpå bordlade lärarrådet Erikssons ansökan om docentur.

112. RAIU Lantbrukshögskolan, Sekreteraravdelningen, lärarrådets protokoll 18/12 1942.

7 Ekonomerna

De äldsta kända skriftliga lämningarna efter människor rör bokföring. För att föra bok behövdes viss skolning, en omständighet som gör ekonomisk undervisning till kanske världens äldsta. Men i dag handlar sådan utbildning om så mycket mer än bokföring – säg organisation och marknadsföring – och flertalet utbildade ägnar sig knappast åt skatteuppbörd. Till exempel har det hävdats att managementkonsulter utgör världens nyaste profession.¹

I detta kapitel ska jag inte gå till botten med danandet av bokförare sedan urminnes tider, utan följa den process som ledde till att en innovation i svenskt utbildningsväsende – handelshögskolan – etablerades och omsider tillerkändes disputationsrätt. I fokus står Handelshögskolan i Stockholm, som bildades 1909. Vi ska utforska hur olika aktörer sökte ringa in institutionens specifika kunskapsdomän och mejsla ut en position i det högre utbildningssystemet. Ett centralt tema i framställningen är relationen mellan de ekonomiämnen som var avgörande för den kunskapsbildning som påverkade kårformeringen. Handelshögskolan var lik andra fackhögskolor samtidigt som den var olik, som att man jämförelsevis snabbt fick en egen doktorsgrad, redan 1946. Detta är notabelt med tanke på att ekonomerna inte så tydligt som exempelvis ingenjörer och veterinärer bildade en profession som drev kårintressen.

1. Susan Bassnett m.fl., »The unspeakable truth of accounting«, *Accounting, auditing & accountability journal* (2018); Christopher McKenna, *The world's newest profession* (Cambridge, 2006).

Deras utbildningsanstalt hade också ett eget förhållande till statsmakterna, som ytterst förlänade doktorsvärdigheten.²

Undervisning för handel

I äldre tid var handeln strikt reglerad och inte så omfattande. Den praktiska skolning som behövdes ägde ofta rum inom familjen. Under 1800-talet expanderade handeln. Den undervisning som växte fram ombesörjdes av skolor som ofta blev kortlivade. Innan Handelshögskolan bildades hade det tillkommit över hundra undervisningsinrättningar. Flertalet var små och avgiftsfinansierade. De var praktiska och uppfattades som lägre.³

Betydelsen av utbildning för näringarna fick växande uppmärksamhet under det senare 1800-talet, då samfundsförhållanden omvandlades. Införandet av näringsfrihet och tvåkammarriksdag var tecken på att en ordning med skrän och ständer höll på att ersättas av något annat. Förutsättningar förändrades med tillkomsten av nya transport- och kommunikationsmedel, liksom ett modernt bankväsendes finansieringsmöjligheter. Samtidigt gjorde den institutionella nyskapelsen aktiebolag ägandet mer opersonligt. Företagsledare blev anställda.

Konkurrensen växte för de allt större företag som verkade på allt mer

2. Den följande framställningen utgår från Henrik Björck, *Vetenskap och affärer* (Göteborg, 2023), en bok som växte fram ur min växande nyfikenhet på historien i detta kapitel, vilket alltså är en komprimerad version av den bok som mitt initiala försök att skriva kapitlet resulterade i. För fördjupande utredningar och ytterligare referenser gör jag en generell hänvisning till boken, ur vilken jag återvunnit mycket i denna framställning, som håller nere mängden referenser. Med detta sagt ska jag nämna två avhandlingar om den ekonomiska undervisningens historia som var viktiga för mitt arbete: Elving Gunnarsson, *Från Hansa till högskola* (Uppsala, 1988) och Eva Wallerstedt, *Oskar Sillén, professor och praktiker* (Uppsala, 1988). Viktig var även den breda översikten i Lars Engwall, *Mercury meets Minerva* (Oxford, 1992); ett par antologier med Engwall som redaktör rymmer också grundläggande utredningar: *Företagsekonominns rötter* (Lund, 1980) och *Föregångare inom företagsekonomin* (Stockholm, 1995). Institutionshistoriker med jubileumskaraktär är *Handelshögskolan i Stockholm 1909–1959* (Stockholm, 1959) och Jonas Rehnberg, huvudförfattare, *The first 100 years* (Stockholm, 2009). Svenska Ekonomiföreningens historia skildras i Bengt Forsberg (red.), *Handelshögskolorna i Sverige* (Stockholm, 1951). Någon professionssociologisk studie av ekonomkåren som helhet känner jag inte till, men revisorerna behandlas utifrån ett sådant perspektiv i Eva Wallerstedt, *Revisorsbranschen i Sverige under hundra år* (Stockholm, 2009).

3. Den tidiga undervisningen avhandlas i Gunnarsson, *Från Hansa till högskola*.

globala marknader. En tekniskt sofistikerad produktion tjänade till föga om man inte fick avsättning för det producerade. Handelsaspekter fick ökad uppmärksamhet samtidigt som den offentliga inblandningen i en tidigare liberal ordning växte. Viljan att ge statsmakten ett vidare ansvar för att i samhällets intresse stärka nationens konkurrenskraft var ett internationellt fenomen i den organiserade kapitalismens tid. I Sverige blev ett utökat statligt engagemang i utbildning ett medel i kampen med konkurrenter på fler domäner, som framgår av denna bok. Benägenheten att se utbildningssatsningar som redskap för nationell uppryckning förstärktes efter unionsupplösningen 1905.

SVERIGES ALLMÄNNA EXPORTFÖRENING belyser tendenserna. Institutionen bildades 1887 efter utländska förebilder och skulle främja avsättningen av svenska produkter. Föreningen fick statligt stöd men kunde agera friare än ett statsorgan. Den engagerade sig i utbildningsfrågan och menade att handelsundervisningen borde förbättras. Detta kunde ske genom att stödja existerande utbildningsanstalter, så att de kunde mäta sig med »de bästa handelsskolorna och akademierna i utlandet«. Man föreslog att en sakkunnig skulle utses för att studera förhållandena i Europa och USA.⁴

Kommerskollegium lade 1891 fram en utredning, i vilken Göteborgs handelsinstitut och Frans Schartaus praktiska handelsinstitut i Stockholm presenterades. Jämförelser med motsvarigheter i andra länder visade att kvaliteten på den svenska undervisningen var god. Problemet var att den nådde så få. En orsak till det antogs vara de höga elevavgifterna, som saknade motsvarighet vid de allmänna läroverken. Än viktigare var nog bristen på insikt om nyttan med handelsundervisning. Kollegium bemötte skeptiska röster, som hävdade att praktiken var den enda utbildning som behövdes, men utan att hävda att köpmannens yrke likt ingenjörens »måste hvila på vetenskapliga och teoretiska grunder«. Man föreslog stöd till handelsinstitutet.⁵

I en proposition 1893 förklarade civilministern att en utvidgad han-

4. RAiS Civildepartementet, konseljakt 12/1 1889 nr 1. Exportföreningens historia skildras i *Sveriges Allmänna exportförening 100 år* (Stockholm, 1987) men har inte blivit föremål för någon samlad fackhistorisk studie.

5. RAiS Civildepartementet, konseljakt 14/1 1893 nr 1, punkt 28. Utredningen och andra aktstycken trycktes som *Cirkulär: Sveriges Allmänna exportförening* (1891), nr 50, med påskriften »Om utbildandet af handelsagenter för befordrandet af exporten af svenska produkter m.m.«.

delsundervisning låg »i statens intresse«. Han bejakade förslagen, vilka riksdagen godtog. Från 1893 stödde alltså staten handelsundervisning i syfte att stärka svensk handel. Processen faller in i ett internationellt mönster, samtidigt som den står i relation till inhemska satsningar på utbildning för andra näringar. Stödet växte med tiden, och det tillkom fler statsstödda handelsinstitut, vilka omsider ombildades till handelsgymnasier. De ingick i ett system för lägre utbildning för näringar och handel.⁶

I GÖTEBORG kom Kungl. Maj:t redan 1830 att kanalisera stöd till Handelsinstitutet, som hade bildats 1826. Institutionen utvecklades sedan, ungefär som Chalmers, genom att aktörer i ett intrikat spel förmådde mobilisera resurser från tre håll: donatorerna, staden, staten. De två första polerna i denna trekant tenderade att sammanblandas mot slutet av 1800-talet. Handelsintressena var inflytelserika i stadsfullmäktige, som gav stöd till Handelsinstitutet, också till driften.⁷

Undervisningen var ganska basal, även om »handelsvetenskap« stod på schemat, och bredare än vad namnet antyder. En omorganisation 1894 innebar att sökande med studentexamen kunde gå en ett-årig »fackkurs« i stället för de ordinarie två åren. Institutet växte. Dess undervisning rymde ämnen som handelsräkning, bokföring, kontorsarbete och korrespondens, liksom det mer allmänna »handelslära« – men inte det nationalekonomiämne som ansågs högre. Utrikeshandelns behov innebar att tonvikten låg på moderna språk.

Institutet var väl integrerat i sin handelsstad och omfamnades av dess inflytelserika köpmannasläkter. Samtidigt fanns talesättet att man i Göteborg bara skrev fakturor, inga dikter. Önskan att göra något åt dylika föreställningar fanns som en bakgrund till de initiativ som 1891 utmynnade i Göteborgs högskola. I kapitlet *Akademikerna* har vi följt turerna i den processen.

Här konstaterar vi att den inte resulterade i den merkantila högskola somliga aktörer önskat, och sammanfattar teman i den förda debatten med hjälp av ett föredrag i Börssällskapet. Det hölls av dess sekreterare,

6. RD 1893: proposition nr 1:6, 49.

7. Gunnarsson, *Från Hansa till handelshögskola*, kap. 6, med vissa sakuppgifter från Axel Ahlström, *Göteborgs handelsinstitut 1826–1896* (Göteborg, 1897); bilden av de lokalpolitiska förutsättningarna utgår från Björck, *Staten, Chalmers och vetenskapen*, speciellt kap. 4.

stadsrevisorn Axel Ramm, och trycktes 1901 under titeln *Om en handelshögskola i Göteborg*.

Han knöt Tysklands frammarsch i den globala handeln till en förebildlig utbildning. Även i England, den stolta handelsnation som hyllade praktiken, hade man insett behovet av en mer teoretisk bildning för att klara konkurrensen. Samtidigt hade tyska nationalekonomer ifrågasatt »*möjligheten* att åstadkomma ett verkligt vetenskapligt studium af hvad man kallat handelsvetenskap«. Ramm vände sig mot sådan akademisk högfärd. Han menade att i samtiden etablerade discipliner hade börjat som ifrågasatta och att handelsämnena säkerligen skulle gå samma väg. Konklusionen blev att en vetenskaplig handelsundervisning inte bara var möjlig utan något som behövdes.⁸

De slutsatser man dragit i andra kulturländer gällde även för Sverige, menade Ramm. Under diskussionen av de behov som fanns jämförde han flitigt med andra yrkeskårer och betonade bildningens betydelse för det sociala anseendet. »Kan det vara rätt, att i vårt land påyrka högre studier för eliten inom alla yrken, blott icke inom handeln?« Vi noterar också att Ramm pekade ut den nationalekonomi han funnit vetenskapligt högfärdig som den mittpunkt kring vilken all handelsvetenskap fick röra sig. I den mer praktiska frågan om hur man skulle organisera utbildningen utpekade exempel i utlandet olika alternativ. Om en handelshögskola skulle inrättas i Sveriges handelsstad fanns alla möjligheter: som en egen högskola; som en påbyggnad på ett handelsinstitut; som en utbyggnad av en teknisk läroanstalt; som en avdelning vid en allmän högskola.⁹

Innan föredraget hade tryckts fick Göteborgs högskola en donation som finansierade tre nya kombinationsprofessorer: i nationalekonomi och sociologi; i geografi (med handelsgeografi) och etnografi; i statskunskap med statistik. Högskolan fick något av en handelsfakultet, vilket inte stärkte argumentationen för en handelshögskola. Likväl kom nya propåer om en sådan, men initiativet gick över till Sveriges andra sida.

I STOCKHOLM inrättades 1865 Frans Schartaus praktiska handelsinstitut på basis av en insamling inom Grosshandels societeten. Som vi sett fick institutet 1893 statligt stöd, men stadsfullmäktige engagerade sig inte som i Göteborg. Först 1942 beviljade man anslag till driften, men

8. Axel Ramm, *Om en handelshögskola i Göteborg* (Göteborg, 1901), 17.

9. Ibid., 35.

1912 kom ett indirekt bidrag i form av upplåtelse av en tomt under hundra år mot en avgift på hundra kronor om året.¹⁰

Dessutom fanns många privata inrättningar, som Bröderna Påhlmans handelsinstitut, vilka med sin praktiska orientering fördes till kategorin lägre. Detta innebar att högre utbildning kunde få en speciell funktion för ortens affärsmän, vilka inte var aktade på samma sätt som de var i handelsstaden Göteborg. I huvudstaden fanns inte bara kunga-, riksdags- och riddarhus, utan även profilerade kulturinstitutioner och höga ämbetsmän som med juridisk bildning dominerade statsförvaltningen. I detta lokalsamhälle med sina statushierarkier framstod handelns män som underordnade, även om de kunde vara överlägset rika.

En möjlighet i denna situation var att skapa en verksamhetsspecifik högre utbildning för att höja handelsmännens anseende. Men en sådan lösning komplicerades av den omständigheten att »praktikens män« tenderade att uppfatta dylik utbildning som opraktisk. De lokalpolitiska förutsättningarna är en av orsakerna till att den första svenska handelshögskolan kom till i Stockholm.

APROPÅ LOKALA INTRESSEN ska vi notera att Malmö stadsfullmäktige 1904 behandlade frågan om anslag till högre handelsundervisning i staden. Initiativtagarna förklarade att sådan inte fått samma stöd som den tekniska utbildningen, vilken till fullo återgäldat vad landet satsat på den. Det skulle även handelsutbildningen göra – det var en självklarhet »att för handelns män 'kunskap är makt' och en för fosterlandet betydelsefull makt«. En skeptiker menade att köpmannen utbildade sig genom praktiken, men fullmäktige var för.¹¹

Pressen spred uppgiften att den nya institutionen skulle kallas handelshögskola. Detta fick rektorerna för handelsinstitutet i Göteborg och Stockholm att protestera. I en debatterande insändare menade de att en sådan benämning var olämplig och vilseledande eftersom »högskola« i

10. Torsten Wergenius & Lars Christoffersson (red.), *Schartau 100 år* (Stockholm, 1965), 24, 29; Stockholms stadsfullmäktige 1913: Bihang till Beredningsutskottets utlåtanden och memorial nr 148. Den närmaste framställningen utgår i övrigt från Gunnarsson, *Från Hansa till handelshögskola*, kap. 7.

11. Malmö stadsfullmäktige 1904: Bihang nr 29: motion; nr 49: Drätselkammarens utlåtande; Protokoll nr 4, 3f. För upplysning om diskussionen bakom detta beslutsprotokoll får man gå till Malmö stadsarkiv Stadsfullmäktige i Malmö, A1A:42, protokoll 22/4 1904 § 76. För vänlig hjälp med detta material, i vilket ordet *handelshögskola* inte förekommer, tackar jag Susanne Ullstad, Malmö stadsarkiv.

vanligt språkbruk avsåg något som klart skilde sig från den tänkta läroanstalten.¹²

Ordet *handelshögskola*, som endast är en direkt öfverflyttning af det tyska Handelshochschule, har dessutom redan i sin riktiga betydelse vunnit burskap i svenska språket genom den stundom mycket lifliga diskussion, som sedan ett tjugotal år tillbaka pågått angående inrättandet af verkliga handelshögskolor i Stockholm och Göteborg.

I en replik förklarade en initiativtagare bakom Malmöprojektet, den inflytelserike ingenjören och industrialisten R. F. Berg, att det rörde sig om en missuppfattning, men nyheten spreds av pressen genom landet.¹³

Denna historia belyser dels hur aktuell benämningen handelshögskola var i tiden, dels hur laddad användningen av den var för olika intressenter.

I UTLANDET växte inrättningar för handelsundervisning fram i stor mängd, bland annat i USA. På utvecklingen av nya storföretag följde en ny sorts aktörer, *managers*, som var anställda men inte vanliga lönearbetare. Dessutom följde behov av en skolning som gav specifika kompetenser och något att hänvisa till som en bas för den egna positionen.¹⁴

I denna situation uppstod institutionen *business school*, som bevakade gränsen mot de praktiska handelsskolor som redan fanns. Många av de nya läroanstalterna grundades på uppseendeväckande gåvor vilka gav företagare ett anseende som inte kunde vinnas genom vinstskapande allena. Först ut var Wharton School som inrättades 1881 vid anrika University of Pennsylvania genom en donation av en självlärd industrialist. Vid än mer anrika Harvard University värjde man sig mot något så föga upphöjt som utbildning för affärer, men under trycket från ett växande

12. »Stadsfullmäktige«, *Sydsvenska Dagbladet*, 23/4 1904; Åke Munthe & Axel Ahlström, »Handelshögskola eller handelsinstitut?«, *Sydsvenska Dagbladet*, 29/4 1904.

13. R. F. Berg, »Handelsinstitutet«, *Sydsvenska Dagbladet*, 1/5 1904; Axel Ahlström, »Handelsinstitutet«, *Sydsvenska Dagbladet*, 6/5 1904. Nyheten tycks ha uppstått genom en missuppfattning av den lokala referenten av fullmäktigedebatten.

14. Framställningen utgår från Khurana, *From higher aims to hired hands*; kompletterande perspektiv utvecklas i Mie Augier & James March, *The roots, rituals, and rhetorics of change* (Stanford, 2011), kap. 8 om tillkomsten av elitskolorna.

studentintresse inrättades 1908 en Graduate School of Business Administration.

Handelsundervisningen inrangerades i universitetet men inte i en fakultet utan gavs en fristående organisation som skulle motsvara den för andra professioner, såsom *law school* och *school of medicine*. För institutionsbyggarna var de akademiska kunskaperna centrala i strävandena att etablera management som en respekterad profession. Att management som en vetenskap var något svårgripbart befordrade inte dessa ambitioner. Kritiska röster höjdes såväl inom akademien som bland praktikens män: det var antingen ingen riktig vetenskap eller alldeles för mycket vetenskap. För att bemöta problem bildades 1916 American Assembly of Collegiate Schools of Business. Fyra år senare inrättades *PhD*-program, som kunde dana kvalificerade lärare. Redan 1911 hade man vid Harvard skapat en Bureau of Business Research, som skulle bidra till kunskapsbildningen genom att samla in och bearbeta information från affärslivet.

I Europa fanns också äldre utbildningsanstalter på området, även om det inte är självklart vad man ska lägga in i kategorier som *handel* och *höghögskola*. Med start i Leipzig 1898 tillkom snabbt en rad tyska handelshögskolor. Även om organisationsformerna varierade bestod undervisningen vid dem av en relativt enhetlig grundmix: nationalekonomi, ekonomisk historia, handelsgeografi, främmande språk, handelstekniska färdigheter. Ett gemensamt drag för nästan alla nybildningarna var att de organiserades utan koppling till universiteten. Dessa var inte intresserade av utbildning för handel, till skillnad från i USA, utan ställde den rena vetenskapen mot den simpla nyttan: högre respektive praktisk utbildning hade inte med varandra att göra.¹⁵

Institutionernas lärare var som regel inte akademiskt utbildade men drev sina ämnen på sätt som skulle ge akademisk legitimitet, samtidigt som de sökte odla en praktisk syftning som skulle bädda för acceptans bland handelsmännen. De nya ekonomerna verkade i ett sammanhang där vetenskap och bildning var en grund för socialt anseende, och bidrog med sitt arbete till en transformation av det som kallades handelsvetenskap, -teknik eller -lära. Tongivande aktörer markerade gränsen

15. Framställningen utgår från Lockes *The end of the practical man*, även om jag är skeptisk till de raka samband han tycker sig se mellan utbildning och entreprenöriell framgång; jfr Keith Tribe, *Strategies of economic order* (Cambridge, 1995), kap. 5 »The Handelshochschulen and the formation of Betriebswirtschaftslehre, 1898–1925«, 101ff.

mot lägre handelsundervisning, men kunde också kritisera den nationalekonomi som förvisso var högre men som stod olympiskt upphöjd och stum inför affärslivets praktik. Även det juristvälde som ställde sig i vägen för ekonomiska synpunkter inom förvaltningen kritiserades. Vidare kunde ingenjörer som engagerat sig i industriell effektivisering kritiserats för att inskränka sig till produktionen, som om distributionsfrågorna vore utan betydelse.

Mot bakgrund av den prestige som det tyska utbildningsväsendet åtnjöt blev dessa aktörer och den handelshögskolerörelse de förknippades med snabbt tongivande. På den domän de höll på att bygga upp och ringa in fanns många gränser att bevaka.

I SVERIGE hade situationen för handelsundervisning likheter med den tyska. Även här fanns gränser att förhålla sig till.

På den tekniska utbildningens domän tog ingenjörerna tidigt sikte på ekonomiska frågor, som i rapporten från en europeisk studieresa, utgiven 1866 av en Chalmerslektor som omsider blev den förste rektorn vid KTH. Han menade att såväl allmän bildning som handelsbildning behövdes i den tekniska undervisningen. »Industrien består ej blott i tekniken, utan äfven och i lika hög grad av affären, och båda dessa hufvuddelar äro oftast mycket nära förenade med hvarandra«. Under det utredningsarbete som sedan resulterade i Teknologiska institutets ombildning till KTH argumenterade föreståndaren för en inkorporering av ekonomiska aspekter. Han förklarade att den tid var nära då »vår handelsklass kommer att lifligare känna behovet af en offentlig läroanstalt för deras yrke, och man finner sig böra vid Institutet, likasom vid flera utländska Polytekniska skolor, inrätta jemväl *en fackskola för handels- och statsvetenskaperna*«. Frågan om ekonomiska perspektiv på tekniken blev ett stående inslag i debatterna om innehållet i ingenjörsutbildningen. De moderna ingenjörer som slöt upp bakom Industriförbundet gjorde den laddad.¹⁶

Tanken att vetenskapen skulle tillämpas till nytta för det praktiska livet var inte lika omhulad vid universiteten, även om de under det glatt nyttoinriktade 1700-talet hade tagit upp *oeconomien*, närmast lant-hushållningen. Professorerna var livaktiga men den praktiska botaniken

16. Gustaf Robert Dahlander, *Om den tekniska undervisningen i några af Europas länder* (Göteborg, 1866), 137; jfr Runeby, *Teknikerna, vetenskapen och kulturen*, 211. *Afgrifna utlåtanden*, 17.

kom att utvecklas i annan riktning och tjänsterna att föras till juridiska fakulteten. Vid sekelskiftet kom något av ett institutionellt genombrott för nationalekonomi som vetenskap. Men det var inte klart hur man skulle förhålla sig till ett annat slags ekonomi.¹⁷

Ett exempel på förhållningssätt ges av reaktionerna på ett förslag 1903 från Universitetsexamenskommittén. Inom den menade man att Kungl. Maj:t borde överväga införandet av undervisning i bokföring vid akademien. Förslaget gick på remiss. I Uppsala kunde juridiska fakulteten inte enas men biföll till slut. Mot detta beslut protesterade professorn i nationalekonomi och finansrätt, David Davidson, jämte två kolleger, som inkom med skriftliga protester. Alfred Winroth, professor i civilrätt, såg inget behov av de föreslagna kurserna – även om det vore bra med mer praktiskt vetande var det inte säkert att just bokföring var till nytta för alla. Men frågan ställde sig annorlunda om statsmakterna fann att tiden var inne för att inrätta »en handelsvetenskaplig högskola« eller »handelsvetenskapliga fakulteter« vid universiteten. Det borde i så fall klargöras.¹⁸

Mer principiellt argumenterade Carl-Axel Reuterskiöld, extra ordinarie professor i juridisk encyklopedi, romersk rätt och internationell privaträtt. Han avstyrkte å det bestämdaste förslaget då

bokföringskunskap icke skulle blifva föremål för *vetenskaplig* behandling vid Universitetet; då ämnet i allt fall icke tillhör de juridiska disciplinerna och icke ens kan, i den af kommitterade tänkta formen af praktisk kunskap om bokhålleri och bokslut, anses såsom juridisk teknisk bidisciplin [---]; då det i öfrigt på intet sätt sammanhänger med Universitetets allmänna uppgifter och det icke kan anses lämpligt eller görligt att vid Universitetet eller med dess medel och i dess lärosalar anordna alla möjliga för det praktiska lifvet nyttiga »undervisningskurser« [.]

17. Liedman, *Den synliga handen*; om hushållning och ekonomi i språkbruket, se Marjanen, *Ekonomisk patriotism och civilsamhälle*, 171–177. Lars Jonung, med Elving Gunnarsson, »Economics the Swedish way 1889–1989«, i Lars Engwall (red.), *Economics in Sweden* (London, 1992).

18. Om kommittén, se Blomqvist, *Elfenbenstorn eller statskepp?*, 363–380. Materialet finns samlat i RAiS Ecklesiastikdepartementet, konseljakt 13/1 1908 nr 1, punkt 58 och 74.

Det var inte självklart hur nationalekonomer, eller andra akademiker, skulle ställa sig till ekonomiska kunskaper som var till nytta i företagens praktik. Det var även oklart hur nationalekonomisk vetenskap lät sig tillämpas i affärsverksamheten. Över lag var nog kunskapsintresset inte praktiskt i den meningen. Nationalekonomins »tillämpning« antog snarare formen av arbete för statliga förvaltningar och utredningar, offentlig opinionsbildning och politik. I den yngre generationen nationalekonomer blev flera inflytelserika politiker.

Högskolebildning

Som vi sett inrättades ingen högskola för handelsundervisning i Göteborg, där de lokala affärsmännen knappast hade behov av högre utbildning för att höja sitt anseende. Förhållandena var annorlunda i huvudstaden. I handelsintresserade kretsar togs där olika initiativ för att ordna en högskolemässig undervisning.¹⁹

HANDELSBEFRÄMJANDE INSATSER i tidens anda utreddes av den statliga Handels- och sjöfartskommittén. Dess slutbetänkande tog 1900 upp utbildningsfrågor. Handelsns utveckling hade medfört, förklarade kommittén, att det för framgång i den internationella konkurrensen fordrades »både praktisk utdanning och handelsvetenskaplig bildning«. I de stora industriländerna hade man insett detta och »anordnat handels-högskolor, där undervisningen delvis bedrifves såsom vid universiteten«. Även Sverige behövde göra något med tanke på handelsns betydelse för landets ekonomi och kultur. Härtill kom handelsståndets behov av att »intaga en med andra yrken, ämbetsmannens, godsägarens, industriidkarens m.fl., fullt jämbördig social ställning«.²⁰

Mot bakgrund av det stöd staten redan gav till handelsinstitutet i Göteborg och Stockholm ville man inte föreslå inrättandet av en »handelsakademi«. I stället förordade man stipendier för studier i utlandet – som vi såg i *Agronomerna* kunde en sådan lösning uppfattas som ett alternativ på fler håll. Dessutom önskade man »särskilda kurser i handelsvetenskap« vid högskolorna i Stockholm och Göteborg. »Genom att sålunda förbinda handeln med den akademiska undervisningen fö-

19. Stockholm avhandlas i Gunnarsson, *Från Hansa till handelshögskola*, kap. 7–8.

20. *Handels- och sjöfartskommittén VII* (Stockholm, 1901), 98f.

reställer sig komitén, att man också skall hafva funnit ett medel till handelsståndets höjande på den sociala skalan.«²¹

Kommittéledamoten Gustaf Wallenberg, kapten i flottan, affärsman och politiker, reserverade sig mot stipendieföreslagen och återkom året efter som riksdagsman med ett eget förslag. I en motion önskade han anslag till en professur i »handelsvetenskap« vid Stockholms högskola. Han motiverade betydelsen av höjda kunskaper genom att ställa Tysklands framgångar mot Englands tillbakagång, för att så relatera dessa förskjutningar till respektive lands värdering av teoretisk bildning. Men han tänkte inte på utbildningen av köpmän, vilken skulle ske vid handelsskolor »och vid handelshögskolor, en institution som vi ännu helt och hållet sakna«. I stället avsåg Wallenberg med vad han kallade »praktisk nationalekonomi« utbildning av ämbetsmän som skulle hantera handelsfrågor och därför behövde kunskaper om affärslivets villkor.²²

Statsutskottet, som behandlade förslaget tillsammans med andra ärenden som hörde till Ecklesiastikdepartementet, lät sig inte impone-
ras.²³

Då Stockholms högskola bildats på enskildt initiativ och dess verksamhet alltjemt upprätthållits utan någon statens medverkan, torde något sådant beslut af Riksdagen om utvidgande af högskolans verksamhet, som af motionären blifvit föreslaget och om hvars önskvärdhet högskolestyrelsen ej ens synes hafva blifvit tillspord, icke böra ifrågakomma.

Motionen föll men de privata högskolorna fick yttra sig över kommitténs förslag. De var varken så avvisande till praktisk ekonomi som vissa vid universiteten eller så positiva som andra på den tekniska domänen. I ljuset av den avvaktande hållningen avvaktade även Kungl. Maj:t.²⁴

I samma skede engagerade sig en något yngre Wallenbergbroder i handelsundervisningen. Vice häradshövdingen och bankdirektören Marcus Wallenberg finansierade en studieresa för Helmer Key, handelspolitiskt intresserad chefredaktör för *Svenska Dagbladet*. Denne presenterade sina iakttagelser vid Sveriges Allmänna handelsförenings

21. Ibid., 100.

22. Ibid., 165ff. RD 1901: AK motion nr 97.

23. RD 1901: Statsutskottet utlåtande nr 9, 65.

24. RAiS Finansdepartementet, konseljakt 7/3 1902 nr 3.

årsmöte 1900. Föredraget spreds sedan genom föreningens tidskrift och som broschyr.

Key varierade teman vi mött ovan när han i *Om betydelsen af handelshögskolor* diskuterade problemförståelse och lösningsförslag på olika håll i Europa. Vi noterar att han förklarade att det var svårt att rekrytera vetenskapligt kvalificerade lärare, då sådana efterfrågades av så många. Vidare konstaterade han att somliga läroanstalter kreerade doktorer, samtidigt som undervisningen på många håll var tämligen skolmässig. Även om slutsatserna för svensk del inte var helt klara hade handelshögskolefrågan fått en presentation i offentligheten. Skriverierna om den kom att fortsätta.²⁵

Lite senare kom ett initiativ från den mångsidigt verksamme bankmannen Knut Wallenberg, som vid sin 50-årsdag 1903 skänkte 100 000 kronor till en handelshögskola i Stockholm. I donationsbrevet framhöll han att Sveriges institutioner för högre bildning nog var tidsenliga, men att ingen högre handelsundervisning fanns. »Vi måste skaffa oss en *Svensk Handelshögskola*.« Wallenberg förklarade sig skänka en grundplåt i förhoppning om att en dylik institution skulle komma till stånd »genom samverkan af Staten och enskilda«.²⁶

Donationen var inte villkorad, men innebar en appell om att skrida till handling. Den var inte som i Göteborg ställd till stadsfullmäktige, utan till Kungl. Maj:t, närmare bestämt till Ecklesiastikdepartementet. Hänvändelsen torde ha indikerat en önskad riktning på den fortsatta utvecklingen. Men ecklesiastikministern vidarebefordrade ärendet till finansministern, som inte hade hand om högre utbildning men väl om handelsundervisning.

Bröderna Wallenberg tog under 1900-talets första år olika initiativ för att Sverige skulle följa andra kulturländers exempel och institutionalisera en högre handelsundervisning: genom politiska förslag, genom offentlig opinionsbildning och genom en donation som förpliktigade mottagaren att agera samtidigt som givarens anseende förbättrades. Bland mycket annat verkade de även för en omstöpning av statens insti-

25. Helmer Key, *Om betydelsen af handelshögskolor* (Stockholm, 1900); »Om betydelsen af s.k. handelshögskolor«, *Sveriges Allmänna handelsförenings månadsskrift* (1900:9B), 9–18.

26. RAiS Finansdepartementet, konseljakt 12/5 1905 nr 7. Förarbeten rörande donationen och Handelshögskoleföreningen finns i Stiftelsen för Ekonomisk Historisk Forskning inom Bank och Företagande (SFEHF) Knut Wallenbergs arkiv, F1:33 Handelshögskolan.

tutioner för att i nationens intresse befordra den nya storindustrin i den allt mer globala konkurrensen. Till exempel agerade Gustaf Wallenberg i den exportorienterade Handels- och sjöfartskommittén för sådana reformer som hör till den organiserade kapitalismen. Arbetet för en högre handelsundervisning är ännu ett initiativ som faller in i detta mönster i tiden.²⁷

EN UTREDNING TILLSATTES 1905, då politiker och andra var extra benägna att i utbildningsreformer se medel för nationell uppryckning. Ärendet hade beretts av Kommerskollegium, som också föreslog utredarna, filosofie doktor Åke Munthe, rektor för Schartaus handelsinstitut, och läroverksrådet Alfred Nordfelt, även han filosofie doktor och tidigare verksam vid Schartau.²⁸

För Knut Wallenberg, som hördes inför utredningen, var utbildningen primärt ett medel för att förbättra köpmännens anseende: »Det är kunskaper och skolning som skall höja handelskårens medlemmar från krämare och köpmän och bereda dem den ställning i samhället som de intaga i andra länder.« Det var i Sverige som på andra håll: affärsmännens egna behov motiverade initiativen väl så mycket som omgivningens behov av nya kunskaper hos dem.²⁹

Utredarnas betänkande kom 1907. De varierade teman vi redan mött när de rapporterade om studieresor i USA och Europa. Intrycken av »handelshögskolerörelsen« bidrog till att förebildliga tyska institutioner präglade deras förslag om en fristående, »ren handelshögskola«. För Sverige var behovet av en sådan så uppenbart att det inte behövde uttolkas. Att deras förslag inte pockade på mer motivering än allmänna hänvisningar till konkurrensen med andra »kulturländer« får ses som ett tecken på framgångsrik opinionsbildning.³⁰

Lokaler för högskolan borde till att börja med hyras, så att starten inte sköts upp i väntan på en egen byggnad, menade utredarna. Kostnaderna skulle bestridas med elevavgifter, statsanslag och avkastningen på

27. Gustaf Wallenberg är en viktig aktör i en studie som är en utgångspunkt för svensk forskning om organiserad kapitalism: Jan Larsson, *Diplomati och industriellt genombrott* (Uppsala, 1977), t.ex. 55f, 104.

28. RAiS Finansdepartementet, konseljakt 12/5 1905 nr 7.

29. Citat efter *Handelshögskolan i Stockholm 1909–1959*, 8; jfr Alfred Nordfelt, »Ur Alfred Nordfelts memoarer«, i *Läroverksminnen IV* (Stockholm, 1943), 94.

30. Åke Munthe & Alfred Nordfelt, *Handelshögskola i Stockholm* (Stockholm, 1907), 49ff.

donationsmedel. Undervisning skulle ges i en mängd ämnen. Ett som hämtats från universitetet nämndes först bland de obligatoriska: nationalekonomi, rättsvetenskap, handelsteknik, tyska, engelska. Studentexamen föreslogs som behörighetskrav, men med alternativa vägar in. För att bli lärare borde krävas, åtminstone i teoretiska ämnen, att man var vetenskapligt kvalificerad. »I fråga om de mera praktiska ämnena torde det emellertid bli svårt att under nuvarande förhållanden fasthålla vid fordran på vetenskaplig kvalifikation, då några anstalter för mera vetenskaplig utbildning i dessa ämnen hos oss icke förefinnas.«³¹

Denna spådom om framtida svårigheter skulle besannas. Som vi sett var även andra unga fackhögskolor fångna i detta dilemma, att inte ha tillgång till lärare utbildade i sina egna kärnämnen och inte heller själva kunna utbilda sådana på vetenskaplig grund. De fick då hämtas från andra håll, säg andra länder eller lärosäten som universitetet, med risk för att verksamhetsorientering och normbildning fjärmade sig från den egna domänen. Utredarna avhandlade frågor som alla var relevanta för ett institutionsbyggande, men vi noterar att de inte diskuterade någon forskning vid den läroanstalt de föreslog.

BETÄNKANDET GICK PÅ REMISS till handelskamrar och andra organisationer. De tio instanserna var eniga om att en högskola borde inrättas, men meningarna gick isär om hur den skulle organiseras. Implikationer av olika gränsdragningar aktualiserades. Somliga framhöll betydelsen av en högskolemässighet som skulle knyta den nya institutionen till andra högskolor och särskilja den från lägre handelsskolor. Andra betonade banden till den redan existerande handelsundervisningen. Hur man ville lägga betoningen i ordsammansättningen – på *handels-* eller på *högskolan* – indikerade till vilket utbildningssystem man ville knyta den tänkta institutionen.³²

Frågan om behörighetskraven blev föremål för olika uppfattningar, vilka rymde skiftande värderingar av praktikens betydelse. Vi kan säga att studentexamen, som skulle säkra förutsättningar för högskolemässiga studier, ställdes mot alternativa vägar, som skulle öppna upp för praktiska, mer reella än formella kompetenser. En andra fråga som engagerade var vilka kunskaper som sedan skulle förmedlas till dem som kom in. Vikten av att fokusera på fackbildning för handeln betonades,

31. Ibid., 69.

32. Materialet finns samlat i RAiS Finansdepartementet, konseljakt 19/2 1909 nr 37.

men också betydelsen av vidare perspektiv. Smålands handelskammare framhöll, till exempel, att högskolan inte borde splittra upp sin undervisning: »För det praktiska livvets män är grundlig kunskap på något område mera värd än en sväfvande allmänbildning inom ett flertal ämnen.« Å andra sidan menade Skånes handelskammare att högskolan borde »bibringa den blifvande köpmannen den största möjliga allmänbildning, hvilken fullt motsvarar den ställning, han intager och bör intaga i samhället«.

Lika lite som utredarna diskuterade remissinstanserna frågan om forskning vid handelshögskolan, trots att den påverkade den tänkta institutionens status som högskola.

VETENSKAPENS BETYDELSE framhölls desto mer av annan observatör, Stockholms högskolas professor i nationalekonomi och finansvetenskap, Gustav Cassel. Han hade föreslagit Kungl. Maj:t att han skulle få åka på en studieresa för att undersöka hur undervisningen borde ordnas.³³

Cassel redovisade 1907 sina intryck och slutsatser i skriften »Den högre ekonomiska undervisningen för handel och industri«. Den genomsyrades av vändningar som indikerade en polaritet mellan två sätt att förhålla sig till studier och sättet att bedriva dem. Å ena sidan fanns det vetenskapliga studium som inbegrep teoretiska perspektiv och gav den allmänna bildning som vidgade synfältet, skärpte iakttagelseförmågan och omdömet. Å andra sidan fanns det mekaniska studiet av hopade fakta och tekniska färdigheter som gav en skolmässigt inskränkt syn på tillvaron och dess problem. Den förra hållningen höjde en läroanstalt till högskolans nivå, den senare sänkte den till något annat.³⁴

Eftersom den tekniska undervisningen riskerade att dra ned högskolan till en skolnivå utgjorde dess kärnämne ett problem: »Undervisningen i den speciella handelstekniken, som man i Tyskland på vissa håll älskar att kalla 'handelsvetenskap', innebär uppenbara faror.« Vetenskapens betydelse gjorde att en läroanstalt som ville vara en högskola måste vara ett hem för forskning. En handelshögskola måste utrustas för detta, förklarade Cassel. Han menade att det var opraktiskt att i utbildningen bara utgå från vad som förekom i det praktiska livet. Det enda man kun-

33. RAiS Finansdepartementet, konseljakt 31/5 1907 nr 31.

34. Gustav Cassel, »Den högre ekonomiska undervisningen för handel och industri«, *Ekonomisk tidskrift* (1907).

de vara säker på var att dylika kunskaper skulle vara daterade när den studerande väl kom ut i praktiken.³⁵

REDAN 1906, innan utredarna hunnit presentera sina förslag, hade ett antal affärsmän beslutat att bjuda in till bildandet av en handelshögskoleförening, ungefär som andra aktörer 1869 hade bildat Högskoleföreningen i Stockholm, vilken stod bakom tillkomsten av Stockholms högskola tiotalet år senare. För att bli ledamot skulle man erlägga vissa avgifter. Inflytelserika aktörer anmälde sig, föreningen skapades, medel inflöt. Opinionsbildning ledde till fortsatt resursmobilisering, och snart disponerade Handelshögskoleföreningen närmare en miljon.

Dessutom lyckades man utverka nästan en halv miljon från Stockholms stad. Fullmäktige beslutade 1908 att hela första utdelningen ur Forsgrénka fonden skulle gå till Handelshögskoleföreningen. Denna återkom senare under året med en ansökan om upplåtelse av tomt för en byggnad åt högskolan, men det skulle dröja innan staden tog ställning i det ärendet.³⁶

I stället gick föreningen vidare genom att utse Carl Hallendorff att som rektor leda organisationsarbetet. Denne mångsidige, fosterländskt konservative man var en produktiv historiker som disputerat 1897. Om-sider blev han lektor vid Östermalms högre realläroverk och erhöll 1908 på ett något oklart vis professors namn, heder och värdighet. Han var även politiskt och journalistiskt verksam.

Hallendorff följde i sina föregångares spår på så sätt att han under sommaren 1908 företog en studieresa. Till hösten presenterade han en promemoria för Handelshögskoleföreningen. Den faller in i det mönster vars framväxt vi följt. Här räcker det att peka på vissa skillnader i förhållande till Munthes och Nordfelts förslag. Beträffande behörighetskraven var Hallendorff skeptisk till alternativ till studentexamen. Han betonade de studerandes självverksamhet och seminariet som undervisningsform. Framför allt hade han färre huvudämnen, med andra benämningar och listade i en annan ordning: handelsvetenskap, nationalekonomi med statistik, ekonomisk geografi. Undervisningen i rätts-

35. Ibid., 301.

36. Stockholms stadsfullmäktige 1908: Bihang till Beredningsutskottets utlåtanden och memorial nr 10, 4; Beredningsutskottets utlåtanden och memorial nr 38; Stadsfullmäktiges protokoll nr 4, 58.

vetenskap, språk och andra ämnen blev mer av bisaker. Lärarna var färre men hade högre lön, i linje med vad flera remissinstanser föreslagit.³⁷

Efter vissa justeringar bildade promemorian utgångspunkt för en ansökan om statsbidrag. I den förklarade Handelshögskoleföreningen att det fanns ett stort behov av en mer teoretisk merkantil undervisning, som en förberedelse för den avgörande praktiken. Man hänvisade till aktuella utredningar av behovet av utbildning i industriell ekonomi för ingenjörer, och av ekonomisk utbildning för utrikesförvaltningen. Slutsatsen blev att det var fråga inte bara om ett stats- utan ett allmänintresse och att en handelshögskola vore av betydelse för »det allmänna kulturarbetet inom vårt land«.³⁸

Forskning artikulerades inte som en uppgift, men föreningen förklarade att »de bästa vetenskapliga krafter« behövdes och att huvudlärarna skulle vara professorskompetenta. Ordningen på huvudämnena ändrades igen: nationalekonomi med statistik, handelsvetenskap, ekonomisk geografi. Handelsvetenskap förklarades vara »ett fullständigt nytt undervisningsämne« som skulle göra de studerande förtroga med affärlivets realiteter. Utgiftsstaten beräknades till drygt 100 000 kronor per år. Inkomsterna utgjordes av ränteintäkter och avgifter från totalt trettio studerande. Handelshögskoleföreningen anhöll om ett årligt statsanslag om 30 000, vilket gott och väl skulle finansiera de tre professurer som föreslogs.

EN PROPOSITION förelades riksdagen i början av 1909, sedan Kommerskollegium yttrat sig över ansökan. Man menade att den starkare konkurrensen riktade uppmärksamheten på behovet av att höja Sveriges köpmannautbildning, som inte var i paritet med den i andra nationer. Det rörde sig om en så betydelsefull angelägenhet, till landets gagn, att staten borde stödja. De jämförelser kollegium gjorde med Stockholms respektive Göteborgs högskola är tecken på det tryck mot en relativ likformighet som fanns på en institution som önskade upptas i det statligt sanktionerade systemet för högre utbildning. Vi har redan noterat den

37. Hallendorffs PM av 24/9 finns bland annat i Handelshögskolans i Stockholm arkiv (HHSÄ), i kapseln Handelshögskoleföreningen i Stockholm Styrelsen Specialakter 1908–1926.

38. Anhållan liksom Kommerskollegiums yttrande finns i RAiS Finansdepartementet, konseljakt 19/2 1909 nr 37.

tendens till institutionell likformighet som kom sig av benägenheten att imitera förebildliga handelshögskolor i utlandet.³⁹

Finansministern bejakade förslagen. Statsutskottet tillstyrkte, även om lönerna var höga. Liksom Kommerskollegium menade man att ett antal friplatser för mindre bemedlade borde förutsättas för att få bidrag från det allmänna. Kamrarna accepterade och den tänkta handelshögskolan fick statsunderstöd.⁴⁰

GRUNDSTADGAR STADFÄSTES av Kungl. Maj:t senare under våren. De var utarbetade i anslutning till de stadgor Kungl. Maj:t antagit för högskolorna i Göteborg och Stockholm. Även om dessa läroanstalter var privata stod respektive stads fullmäktige – i Stockholm även Vetenskapsakademien – bakom stadgeförlagen, över vilka universitetskanslern fått yttra sig. Handelshögskoleföreningen stod bakom förslaget för den nya högskolan, över vilket ingen akademisk myndighet ombads yttra sig. Finansministern vände sig till Kommerskollegium. Grundstadgarna ska här presenteras och vissa punkter kommenteras under jämförelser med stadgorna för närliggande institutioner.⁴¹

Portalparagrafen rymde en målangivelse och löd så: »Handelshögskolan i Stockholm har till ändamål att genom vetenskaplig undervisning och forskning befrämja affärsverksamhetens höjande inom landet.« Formuleringen är intressant dels för att forskning inte diskuterats som en uppgift tidigare under processen, dels för att universitetsstatuternas portalparagraf vid denna tid inte rymde denna dubblerade uppgift. Men den fanns hos de privata högskolorna, fast då utan att forskning och undervisning framstod som medel för att befrämja något annat mål. Flera fackhögskolor fick formuleringar om att verksamheterna syftade till att främja den näringsgren man utbildade för. Tendenser till konvergens i organisationsregleringen följde av imitation i stadgeformuleringarna.

Den högsta »vården och styrelsen« av Handelshögskolan utövades av direktionen. Av dess fem ledamöter utsåg Kungl. Maj:t en, ordföranden, och Handelshögskoleföreningen tre; rektor var självskriven. Direktionen valde inom sig en inspektor och fattade alla viktigare beslut, till exempel utsåg den rektor liksom andra befattningshavare och fastställde

39. RD 1909: proposition nr 51.

40. RD 1909: Statsutskottet utlåtande nr 46; FK protokoll nr 20, 29ff; AK protokoll nr 32, 3ff.

41. RAiS Finansdepartementet, konseljakt 27/5 1909 nr 3; *SFS* (1909), nr 29.

den ordningsstadga som skulle rymma mer konkreta föreskrifter. Den närmaste »ledningen af studiearbetet« tillkom rektor och lärarråd, vilket bestod av rektor jämte professorerna och andra lärare med ansvar för undervisning och examination. Lärarrådet skulle höras av direktionen i viktigare ärenden och hade förslagsrätt, men knappast beslutsamt.

Måhända valdes *direktion* för att markera skillnaden mot *styrelsen* för Handelshögskoleföreningen, som alltså utsåg majoriteten av direktionens ledamöter. Frågan om den privata föreningens inflytande över högskolan hade varit ett tvisteämne. Bestämmelserna om direktionen låg nära dem om styrelsen för högskolorna i Stockholm och Göteborg. Men vid dem hade lärarrådet en annan position i förhållande till styrelsen, som att lärarna valde rektor i stället för att denna utsågs uppifrån. Kollegiets makt var markerad i Stockholm: »Närmaste våden om högskolan tillkommer lärarne.«

Lärartillsättningen skulle ske enligt det förslag som hade mött protest i riksdagen: primärt genom kallelse, annars genom utlysning. Vid sitt beslut skulle direktionen »i första rummet fästa afseende vid den för befattningen ådagalagda skickligheten«. Ingen precisering gavs av vari den befodringsgrundande skickligheten skulle bestå, exempelvis genom *vetenskaplig* eller något annat adjektiv. Professorsutnämningar skulle stadfästas av Kungl. Maj:t.

Behörighetskraven var inte så tydligt avgränsade. Förutom studentexamen eller avgångsbetyg från högre handelsläroverk eller tekniskt elementarläroverk fungerade det att ha varit inskriven vid annan högskola eller att ha avgångsbetyg från Chalmers. Dessutom fanns möjligheten att vinna inträde om lärarrådet fann att den sökande ägde »nödiga förutsättningar«.

De tolknings- och handlingsmöjligheter som följde av formuleringarna om befodran respektive inträde hade inte några motsvarigheter vid universiteten, men väl vid de privata högskolorna. Vid dem var emellertid den befodringsgrundande skickligheten preciserad genom adjektivet *vetenskaplig*. En annan likhet mellan högskolorna, som saknade motsvarighet vid statsuniversiteten, var bestämmelserna om hur en professor som brast i nit eller skicklighet skulle skiljas från sitt ämbete. Ytterligare en var bestämmelserna om revision av förvaltningen inför årligt beslut om ansvarsfrihet. Fast det var olika huvudmän som skulle granska: stadsfullmäktige respektive Handelshögskoleföreningen.

Vi konstaterar att Handelshögskolan var både lik och olik samtida läroanstalter. En skillnad i jämförelse med andra högskolor var att ut-

arbetandet av stadgar inte blev en så utdragen process, med förlamande motsättningar mellan parter med olika synsätt. En annan skillnad var att högskolan blev kvar under en enskild huvudman. Samtidigt hade Kungl. Maj:t tillhandahållit en avgörande resurs genom att sanktionera högskolestatusen. Utan denna upphöjelse hade institutionen löpt större risk att uppfattas som och kanske även bli ännu en lägre och privat utbildningsanstalt på handelns område.

Handelshögskolan i tiden

När grundstadgarna var fastställda är det som om institutionen trädde ut ur tidens gång – i så måtto att stadgarna inte förändrades med hänvisning till nya tidsomständigheter. Eftersom Handelshögskoleföreningen inte hemställde om några stadgejusteringar går det inte att skriva Handelshögskolans historia genom att följa signifikativa förändringar av centrala organisationselement. Av detta förhållande vill jag inte dra slutsatsen att högskolan stod utanför historien, men dess historia får skrivas på ett eget, lite mer innehålls- och aktörsorienterat sätt. I jämförelse med andra kapitel är den följande framställningen mer tematiserad, även om grunden är kronologisk. Med detta sagt ska jag kommentera de fem organisationselement jag punktmarkerat i andra läroanstalters stadgeutveckling.

Ändamålsparagrafen ändrades alltså inte. Likväl kunde betoningen förskjutas mellan polerna undervisning och forskning, oavsett om man med »affärsverksamhetens höjande« tänkte sig förbättring av praktiken eller affärsmännens anseende.

Styresorganen förblev också oförändrade, med en relativt svag position för lärarrådet och en exekutiv nyckelroll för rektor, som var ordförande för lärarrådet och självskriven i direktionen. I jämförelse med andra fackhögskolor innebar konstruktionen med Handelshögskoleföreningen klarare kontaktvägar till praktiken och dess nätverk, som kunde möjliggöra studieresor och annat. Riksdagen var en mer abstrakt inkarnation av utbildningens avnämare. Positionen utanför staten bidrog till en mindre formalistisk förvaltningskultur. Samtidigt gjorde den formella gången för mängder av ärenden, i vilka direktionen skulle fatta beslut, att förvaltningen blev aningen tungrodd.

Tillsättningen av lärare skedde på olika sätt. Om tillfälle yppade sig, som det hette i stadgan, »att vinna någon för platsen företrädesvis skicklig person« kunde direktionen kalla denna. Hanteringen av det förfaran-

de som var strängare reglerat för universiteten kom att uppmärksammas i offentligheten och kritiseras som ett missbruk. Högskolans akademiska legitimitet kunde lida skada av dylik kritik. Ett alternativ var att utlysa tjänster. Men sådana tillsättningsprocesser kunde bli akademiskt utdragna, med en ändlös rad av klagoskrifter. Ytterligare en möjlighet var att skapa en tidsbegränsad tjänst i syfte att pröva en lovande kraft, för att sedan kanske kalla personen eller utlysa en specialutformad tjänst. Någon fast praxis etablerades inte utan man gick pragmatiskt fram från fall till fall.

Behörighetskraven för högskolans »lärjungar«, som de benämndes i grundstadgarna, ändrades inte. Men om fler sökte än vad lärare och lokaler maktade med aktualiserades frågan om urvalsprinciper. Samtidigt fanns hela tiden möjligheten att anta någon som saknade formell behörighet men likväl bedömdes ha nöjaktig underbyggnad, till exempel utbildning som sjöofficer.

Undervisningen organiserades inte som vid andra fackhögskolor, grundläggande ämnen först och tillämpningsämnen sedan, utan olika ämnen lästes mer eller mindre parallellt. Studierna omfattade till 1939 två år och ledde till diplom med benämningar som ändrades något över tid. Önskemålen hos både studerande och diplomerade om en titel för dem som gått utbildningen bemöttes av Handelshögskolan med en avvaktan som förbryllar, inte minst med tanke på de önskemål om att höja anseendet som låg bakom dess tillkomst.

Institutionens formella reglering borgade på sitt sätt för en stigberoende utveckling. Organisationen bidrog även till att spänningar som visat sig under tillkomstprocessen permanentades i den mån de inkorporerades i stadgarna. Men bristen på formell förändring ska inte överbetonas. I ett tidigt skede fastställdes såväl en ordningsstadga, enligt mönster från högskolorna i Stockholm och Göteborg, som en examensordning. De justerades efter hand. Att göra det låg inom direktionens egna befogenheter.

I likhet med andra fackhögskolor fick högskolan förhålla sig till vissa grundförutsättningar, som relationen mellan mängden studerande och de lärare jämte lokaler som behövdes för att hantera utbildningen av dem. Men vid Handelshögskolan var man mindre intresserad av att använda mängden sökande som ett argument för att det fanns ett behov av en kvantitativ expansion.

Massan av kunskaper som ansågs nyttiga för de studerande var en annan fråga att förhålla sig till. Om kunskapsstoffet inte kunde hållas inom

hanterliga ramar kunde en utbyggnad i form av förlängd studietid vara en lösning. Det var ett sätt att hantera den dragkamp om timplanen som uppstod då företrädare för nya kunskaper sökte ta plats samtidigt som företrädare för etablerade kunskapsdomäner ville värna sitt utrymme. Utbyggnad genom förlängning var en lösning av detta dilemma, men den uppskattades sällan av praktikens män. Dessutom hade dilemmat en benägenhet att återuppstå, på den nya marginal som flyttats fram en termin eller två när utbildningen förlängts.

Efter dessa översiktliga kommentarer ska jag i resten av detta avsnitt teckna Handelshögskolans tidiga historia. Ett tydligt exempel på att den nya institutionen verkade i tiden är den knipa högskolan hamnade i under världskriget och den ekonomiska krisen efter det. När situationen 1920 blivit ohållbar vände sig Handelshögskoleföreningen till Kungl. Maj:t, varpå riksdagen beslutade om en dubbling av statsanslaget. Härpå kom donationer från enskilt håll som ytterligare bidrog till att stabilisera läget. Den privata men statsstödda läroanstalten kunde leva vidare.⁴²

LÄRARE TILLSATTES under våren 1909, inför höstens start. Undervisningen i tyska, engelska, franska och ryska, senare även spanska, ombesörjdes av lärare vilkas anställningar inte stadfästes av Kungl. Maj:t. Lärare från Stockholms högskola skötte initialt undervisningen i handelsrätt, men 1911 kallades en praktiserande advokat till en professur i rättskunskap – en utnämning som en juridikdocent sökte överklaga och som gjorde att kallelseförfarandet debatterades i pressen. När professorn avgick kallade man 1919 en disputerad jurist. Strax efter start såg direktionen det som en anomali att högskolans rektor inte var en av dess professorer. Man inrättade en professur i statskunskap och ekonomisk historia, till vilken Hallendorff kallades. I ekonomisk geografi kallade man docent Gunnar Andersson, botaniklektor vid Skoghögskolan med inriktning mot växtgeografi.⁴³

Till professuren i nationalekonomi med statistik kallades Eli Heckscher, docent i politisk ekonomi vid Stockholms högskola. Han var sko-

42. RAiS Handelsdepartementet, konseljakt 7/1 1921 nr 1, punkt 19 (i vol. II). RD 1921: proposition nr 1:10, 135ff. Förutom protokollsserier och annat rymmer HHSA okatalogiserat småtryck (årsberättelser med mera) som finns inbundet årsvis i den så kallade gröna serien och som fortsättningsvis benämnes årstrycket, här 1920–21, »Årsberättelse«, 8.

43. Se Björck, *Vetenskap och affärer*, för närmare upplysningar om utnämningarna.

lad i samma krets av konservativa Uppsalahistoriker som Hallendorff och hade disputerat 1907, på en avhandling som undersökte järnvägar-
nas betydelse för Sveriges ekonomiska utveckling med hjälp av statis-
tik. Till följd av oväntat stor elevtillströmning fick ämnet redan 1910
en docent för att klara undervisningen, en disputerad historiker från
Göteborgs högskola, som 1917 blev den förste innehavaren av A. O.
Wallenbergs professor i nationalekonomi och bankvetenskap. National-
ekonomin rymde en kurs i handelsvetenskap, med fokus på »affärsorga-
nisationens ekonomi«, ett studieobjekt som döptes om till »företagets
ekonomi«. Efter utländsk förebild tog Heckscher också initiativ till ett
»affärsarkiv« för bolagstryck och dylikt. Tanken var att studenter och
andra skulle kunna nyttja det för att utarbeta bidrag till forskningen,
men företagen visade sig föga intresserade av att bidra med material.
Det var främst ställningen för det vida nationalekonomiämnet som skil-
de högskolan från handelsinstitutet, vartill kom en svagare betoning av
språkstudierna.⁴⁴

Lärarrekruteringen blev svårare i det andra ekonomiämne som ock-
så var en kombinationstjänst, handelsvetenskap (jämte bankteknik). Då
ämnet var nytt fanns inga utbildade svenskar, samtidigt som meriterade
utlänningar var eftertraktade på andra håll. Man sökte värva den ton-
givande Eugen Schmalenbach från handelshögskolan i Köln, men han
avbröt förhandlingarna sedan han fått bättre villkor där. I stället fö-
reslog han sin elev Ernst Walb, som undervisade i handelsteknik men
som inte publicerat något. Denne erbjöds en befattning som »docent«,
vilken han accepterade. Samtidigt ändrades efterledet i ämnesbenäm-
ningen från *vetenskap* till *teknik*. Walb fick biträde med undervisningen
och goda villkor. Efter erbjudanden från Tyskland föreslog Hallendorff
att han skulle kallas till professor. Avsaknaden av vetenskapliga skrifter
var en svår brist, förklarade rektor i en inlaga, men handelstekniken var
»af så eminent praktisk art och för dess lyckliga handhavande är god
kännedom af den praktiska affärsverksamheten af så synnerlig vikt«,
att denna brist vägdes upp av »hans föregående praktiska verksamhet«.
Professorerna i lärarrådet tillstyrkte med hänvisning till praktiken, även
om bristen på bevis på vetenskaplig skicklighet väckte skepsis. Walb ut-
nämndes, men återvände till Tyskland 1911.⁴⁵

44. Om Heckscher, se Ylva Hasselberg, *Vetenskapens karaktär* (Möklinta, 2021).

45. Horst Albach, »Ernst Walb«, i Engwall (red.) *Föregångare inom företagsekonomin*.
RAiS Finansdepartementet, konseljakt 10/6 1910 nr 37.

Efter sonderingar i olika riktningar blev Oskar Sillén våren 1911 docent i handelsteknik. Han hade studerat vid Schartaus handelsinstitut och blev den förste att få dess högskolestipendium. Efter två år vid handelshögskolan i Köln arbetade han i näringslivet. Silléns villkor var förmånliga. Han kunde under ett halvår ägna sig åt en vidareutbildning på olika håll i Europa och fick hel professorslön, samtidigt som han på halvtid skulle bli chef för den konsultfirma Industriförbundet höll på att skapa, AB Industribyrån; senare tillkom ytterligare uppdrag utan att hans omfattande praktik uppfattades som störande bisysslor. Sillén blev 1912 en av landets sex första auktoriserade revisorer och publicerade året efter *Grunddragen av industriell självkostnadsberäkning*. När en professur i handelsteknik utlystes 1915 blev han ensam sökande.⁴⁶

Vi ser att lärarna i högskolans huvudämnen var vetenskapligt kompetenta i den meningen att de disputerat, om än i ämnen som historia och botanik, vilka kan tyckas ligga på marginalen av den ekonomiska domänen. Undantaget var det nya ämnet handelsteknik. I det sökte man sig först till utlandet för att finna lärare med de rätta kunskaperna – praktiska mer än vetenskapliga. Praktiken med avledningar skulle fortsätta att ljuda som ett mantra genom diskussionerna om ämnet och vad det skulle ge: en praktisk utbildning av praktisk nytta för det praktiska affärslivet. När Hallendorff efter Walbs sorti gav sig ut på jakt efter en ny lärare blev det klart vilka förhandlingsmöjligheter potentiella kandidater hade, och vilket slags praktiska erfarenheter direktionen fann relevanta. Erfarenheter av att ha forskat *om* näringslivet vägde lätt i jämförelse med erfarenheter av att ha verkat *i* näringslivet; vetenskapen borde vara *för* snarare än *om* affärerna.

På den kunskapsdomän som var avgörande för formeringen av en ekonomkår tillkom alltså en ny disciplin utöver den etablerade nationalekonomin. Vi ska följa relationen mellan handelstekniken och den granne som gav högre akademisk status, men som kunde tyckas mindre praktiskt relevant för den affärsverksamhet utbildningen skulle ta sikte på. Handelstekniken å sin sida uppfattades som praktisk men samtidigt som lägre. Utgjorde ekonomin en enhetsvetenskap eller rymde den olika specialvetenskaper, och hur förhöll sig i så fall de domändefinierande disciplinerna till varandra – var de över- och underordnade eller olika men likvärdiga?

46. Om Sillén, se Wallerstedt, *Oskar Sillén*.

UNDERVISNINGEN kom igång måndag 4 oktober 1909. Lokaler hyrdes i Brunkebergs hotell, vilket låg vid Brunkebergstorg, där Riksbanken ligger i skrivande stund. De var i ett ofärdigt skick till följd av lockout ochorstrejk; belysningen kom från fotogenlampor eftersom elektriciteten ännu inte var dragen. Även om det inte blev någon högtidlig invigning följdes undervisningen av hela 110 inskrivna, av vilka två var kvinnor. Det var många fler än de trettio man kalkylerat med och lärarna krävde biträden, som de också fick.⁴⁷

Söktrycket fluktuerade, men sköt 1916 så i höjden att en spärr vid 100 nyinskrivna infördes. Direktionen hade först vänt sig mot detta lärarönskemål i ett ohanterligt läge, men gav med sig. Sedan permanentades spärren, vilken kom att uppskattas som ett sätt att gallra bland de inträdessökande och därigenom höja kvaliteten. Frågan om urvalsprinciper kom att engagera lärarrådet.

Handelshögskolan blev lik andra fackhögskolor genom spärren och genom den planbundna undervisning som tog sikte på att de studerande så fort som möjligt skulle ut i praktiken. Men även om studierna skilde sig från dem vid universitetets fria fakulteter inbegrep de karakteristiskt akademiska inslag som föreläsningar, seminarier, självstudier. Examen skulle vara formell och utgå från tidigare tentamina, inte någon slutprövning med karaktär av åldrig *examen rigorosum*. I examen skulle ingå nationalekonomi och handelsteknik jämte antingen ekonomisk geografi eller stats- och rättsvetenskap samt minst ett språk. Ekonomiämnena stod i centrum. Kampen om timplanen blev snabbt tydlig. Somliga såg en förlängning av studietiden som ett sätt att komma bort från mekaniskt pluggande som kunde ge intryck av lägre studier och hota högskolemässigheten.

HANDELSHÖGSKOLANS POSITION i utbildningssystemet var en laddad fråga. Man ville dra en tydlig gräns mot institutioner för lägre handelsundervisning. Hållningen till högre utbildningsanstalter var en annan aspekt av frågan. Exempelvis försumrades inte möjligheter att signalera tillhörighet genom närvaro vid akademiska högtider.

Mer principiella markeringar utvecklades i remissyttranden. Ett exempel på detta är yttrandet över det betänkande som togs upp i avslutningen till kapitlet *Akademikerna*: Departementalkommitterades förslag

47. Ingrid Larsson, *Handelsstudenten* (Stockholm, 2005), 12ff.

1913 att samla alla högskolor på likvärdig grund under ett nytt undervisningsdepartement.

Lärarrådet höll med kommittén om att fackhögskolorna borde jämsättas med universiteten, men vände sig mot tanken att bara ett undervisningsdepartement kunde säkra resurser och autonomi. De materiella förutsättningarna för högskolan var beroende av näringslivets offervillighet, inte av departementstillhörighet, och Finansdepartementet hade tagit all hänsyn till dess självständighet. Den egenart som låg i praktikorienteringen skulle lida under ett departement som behärskades av universitetsprinciper. Det var uppenbart, förklarade lärarrådet, »att fristående fackhögskolor helt styrda enligt en vid universiteten utvecklad praxis lätt kunna förlora värdefulla element af den autonomi, som kommitterade med rätta framhålla såsom grundförutsättning för ett fruktbringande vetenskapligt lif». Ecklesiastikdepartementet hade inte ensamrätt på vetenskapen. I själva verket torde »det betonande af fackhögskolekaraktären, som ett kvarblifvande i vederbörande fackdepartement innebär, så långt ifrån vara ett hinder för omsorgen om rent vetenskapliga uppgifter, att det rätt fattadt utgör ett skydd därför». ⁴⁸

Lite senare fick man yttra sig över ett förslag om att inrätta ett handelsdepartement, vilket kunde medföra att handelsundervisning på alla nivåer skulle hanteras av en byrå inom Kommerskollegium. Lärarrådet förklarade att det var lika olämpligt att anlägga högskolesynpunkter på lägre utbildningsanstalter, som att det »gentemot högskolan tillämpades regler, hvilka med gagn allenast kunna användas inom läroverk och skolor». Vidare var Handelshögskolan ingen angelägenhet för handeln i snäv mening, utan för hela ekonomin. »Medan handelsskolor och handelsgymnasier höra helt och hållet under handelsbyrån, vållar handelshögskolans mera universella läggning, att en placering under någon särskild af kommerskollegiets afdelningar synes föga lämplig.» Lika lite som universiteten var högskolan en lokal institution, varför den i förvaltningshänseende borde hanteras som dessa läroanstalter. Analogin för den institutionella ordningen preciserades: direktionen var för Handelshögskolan som universitetskanslern för universiteten. ⁴⁹

För Handelshögskolan var dess position i utbildningssystemet bety-

48. *Undervisningsdepartementet*; HHSA lärarrådet, 12/6, 12/11 1913; citaten från slutversionen hos direktionen, 4/4 1914.

49. *Handelsdepartementet*, 102ff; HHSA direktionen, 4/4 1914, med lärarrådets yttrande.

delsefull, och för positionen var forskning och högskolemässig undervisning betydelsefulla. Man ville dra gränser som markerade att högskolan var olik lägre institutioner på handelsundervisningens domän men lik andra institutioner för högre utbildning – samtidigt som den i viktiga avseenden var olik universiteten. Frågan om den position som påverkade anseendet var komplicerad.

DISPUTATIONSRÄTTENS BETYDELSE i sammanhanget belyses av det faktum att dess införande var den enda institutionella reform som fick direktionen att önska statlig inblandning. Men långt innan man 1946 sökte Kungl. Maj:ts sanktion kom propåer om en påbyggnad. Högre studier efter de två ordinarie åren tänktes dana vetenskapligt skickliga lärare i de ämnen som skulle höja affärsverksamheten. Propåerna var betydelsefulla inslag i vissa aktörers kamp för akademisk acceptans, medan andra betvivlade att doktorsgraden hade praktisk relevans.

Redan 1910 skrev Hallendorff en promemoria till direktionen om vad han kallade specialutbildning i praktisk handelsvetenskaplig riktning. Utöver de grundläggande fackstudierna fanns en annan uppgift, förklarade rektor. Högskolan behövde ta sig an den för att »hållas uppe som en verklig högskola«, samtidigt som den var betydelsefull för näringslivet. »Denna uppgift är lärarnes rent vetenskapliga arbete på sitt fackområde och den i nära samband därmed stående hand-ledningen och utbildningen af ett litet fåtal personer« som ville fördjupa sig i någon del av handelsvetenskapen. Högskolan behövde utbilda sina lärare. För anställning som docent förslög inte den egna tvååriga kursen.⁵⁰

Godtogs målet var frågan hur det skulle nås, fortsatte Hallendorff. Handledning och undervisning organiserades lämpligen i universitetslika former. Vidare behövdes ekonomiskt stöd åt dem som ville ägna sig åt »denna den högsta handelsundervisningen inom landet«. Frågan om dylikt studiestöd hade tagits upp på fler håll, exempelvis i betänkandet från en kommitté i vilken Gunnar Andersson ingått och som föreslagit en ombildning av Skogsinstitutet till högskola. Rektor menade att Handelshögskolan borde gå i spetsen för denna utveckling och av en donation bilda en fond till stöd för fortsatta högre studier.

50. SFEHF Handelshögskoleföreningen, F1:5 (arkivkartong 2, omslaget Äldre handlingar re Handelshögskolan), Hallendorffs »P.M. angående Specialutbildning i praktisk handelsvetenskaplig riktning vid Handelshögskolan i Stockholm« av 19/12 1910; jfr »Specialutbildning i praktisk-skogsvetenskaplig riktning«, i *Betänkande angående ändamålsenligt ordnande af skogsundervisningen* (Stockholm, 1908), 47ff.

Förslaget kom inte upp på direktionens dagordning. För Heckscher förklarade Hallendorff långt senare att hans inlaga »mottogs med aktningsfull tystnad«. Han lät sig dock inte nedslås, utan återkom till behovet av påbyggnad.⁵¹

I direktionen arbetade Hallendorff närmast kassaförvaltaren, Joseph Nachmanson, och utvecklade 1917 de tankar på ett vidgat program som de dryftat. Jämte huvuduppgiften fanns mer speciella utbildningsuppgifter, som danandet av lämpliga lärare. »Ändamålsenligast och för Handelshögskolan både hedersammast och i längden gagneligast vore för visso att låta denna speciellare utbildning få karaktären av en ekonomisk grad (med licentiatexamen och gradualdisputation) i de vid högskolan bedrivna huvudämnena.« Med en sådan vidgning av uppgiften följde behov av utökad lärarpersonal.⁵²

Detta var inte heller något direktionen tog upp, men Hallendorff hade nog lyckats värva den centrale Nachmanson för saken. Tillsammans med Gunnar Andersson kom de att bilda en kommitté som vid samma tid utsågs för att utreda högskolans behov vid ett nybygge.

Om detta arbete korresponderade Hallendorff med Heckscher, som genom deras relation var en aktör i processen. Hallendorff förklarade för sin tjänstledige vän att kollegerna tänkt som han kring licentiatexamen. Heckscher svarade att de borde avvakta med tal om en skrift till tioårsjubileet tills direktionen ställt sig positiv till »vår stora plan«, vilken inbegrep utvidgning och doktorsgrad. »Att man bör söka animera direktionen till stöd åt saken, förefaller mig åter alldeles klart, och om universiteten rynka på sina fina näsor, så vore det kärandens ensak. Dels ha vi motsvarande strävanden hos teknologerna att hänvisa till, och dels förefaller tendensen vara alldeles densamma utomlands.«⁵³

Heckschers och Hallendorffs plan var att höja högskolan – snarare än affärsverksamheten – genom en doktorsgrad som säkrade högskolemäs-sigheten.

51. Kungliga biblioteket (KB) Eli Heckschers arkiv, brev från Hallendorff 13/3 1919.

52. SFEHF Handelshögskoleföreningen, F1:5 (arkivkartong 2, omslaget Förslag till ny- och omorganisation i samband med nybyggnaden), Hallendorffs skrivelse 22/12 1917, ställd till »B.B.« (vilket torde vara Nachmanson), som synes vara en utveckling av idéer i skrivelsen »Nya krav eller skärpta på Handelshögskolans undervisning«; i följande omslag finns en renskrift med Hallendorffs tillägg införda.

53. KB Eli Heckschers arkiv, brev från Hallendorff 7/2 1919; RAiS Carl Hallendorffs arkiv, brev från Heckscher 16/1 1919.

DEN KOMMITTÉRAPPORT som direktionen fick ta ställning till våren 1919 tog sikte på framtiden, inte bara behoven för dagen. Frågan gällde huruvida en »utvidgning och fördjupning« av verksamheten var möjlig och önskvärd. Problembeskrivningen tog sin utgångspunkt i alla behöriga sökande som avvisades. Då detta var principiellt otillfredsställande föreslog kommittén att man skulle ta in fler. Samtidigt hade den spär som innebar gallring medfört en kvalitetshöjning, varför man inte ville höja gränsen vid hundratalet antagna med mer än något tiotal.⁵⁴

Möjligheten att öka lärjungeantalet var beroende av lokalutrymmet, liksom av antalet lärare. Men frågan om lärarkrafterna handlade inte bara om kvantitet, förklarade kommittén, utan hade även en kvalitativ sida. En högskola som inte tog sig någon annan uppgift än att utbilda för den grundläggande examen riskerade »att mycket snart övergå till en lärläsningsanstalt«. Detta vore förödande för lärosätets attraktionskraft gentemot studenter och lärare. Om Handelshögskolan inte ville sjunka var det nödvändigt att den tog sig »ett annat och, om man så vill nämna det, högre mål, än det som ekonomisk examen innebär«. Åtagandet rörande grundexamen skulle givetvis inte förminska av att man tog sig nya, fördjupande uppgifter som mötte dagens behov och framtidens krav. En påbyggnad vore också ett sätt att möta egna behov av lärare.

Detta lösningsförslag hade länge diskuterats inom professorskollegiet, sades det i rapporten, men utan att man lagt fram preciserade förslag. »Den preliminära diskussionen har emellertid samlat sig kring tanken på en ekonomisk grad, förberedd genom ekonomisk licentiatexamen, således ungefär samma allmänna studiegång, som leder till den högsta lärdomsgrad, vilken utdelas av de skilda fakulteterna hos oss och i utlandet.« Utgångspunkten borde vara en kvalificerad ekonomisk examen, eventuellt benämnd »ekon. kandidatexamen«.

Kommittén utredde behovet av fler lärare och lade det till grund för en skattning av lokalbehovet. Utifrån den bedömningen utvecklade man i en bilaga till rapporten en plan för ett nybygge åt Handelshögskolan.

54. Förslaget jämte förarbeten och korrespondens finns i SFEHF Handelshögskoleföreningen, F1:5 (arkivkartong 2, omslaget Förslag till ny- och omorganisation i samband med nybyggnaden); mer lättillgängligt i *Handelshögskolan i Stockholm: Högskolans nya byggnad* (Stockholm, 1926), 12–18.

INOM DIREKTIONEN uttrycktes farhågor för att fler lärare skulle leda till förlängda studier, men Hallendorff förklarade att den kvalitativa förbättringen inte behövde innebära att utbildningen drog ut på tiden. Direktionen godtog planen. Arkitekten Ivar Tengbom fick i uppdrag att i samråd med kassaförvaltare och rektor utarbeta skisser för nybygget. Till det hade stadsfullmäktige 1918 upplåtit en stor tomt vid Sveavägen på hundra år mot en årsavgift om hundra kronor. Kostnaden var rent symbolisk i relation till tomtens värde, grundvillkoren desamma som för tomtupplåtelsen till Schartaus handelsinstitut 1912. Bygget finansierades genom donationer, den största från Knut och Alice Wallenbergs stiftelse, och ett penninglotteri som Kungl. Maj:t gav tillstånd att anordna.⁵⁵

Våren 1926 flyttade man in i det nya huset. Till hösten blev det in-
vigning, i närvaro av Gustaf V, handelsministern, universitets- och hög-
skolerektorer men inte ecklesiastikministern. Som ordförande i Han-
delshögskoleföreningens styrelse höll Knut Wallenberg ett välkomsttal,
som inleddes med en återblick. »Den tid ligger ej långt tillbaka då våra
näringsidkare och handelsmän sågos över axeln av de andra klasserna.
Delvis var det handelskårens eget fel, nämligen brist på uppfostran och
kunskaper.« Även Hallendorff jämförde då och nu. Han vände sig också
till de två årsklasser som skulle diplomerades. Rektor förklarade att ingen
som ägnade sig åt akademiska studier skulle tro »att hans förvärvade
betyg – vare sig det är sådant som vi här ha att giva eller det t.o.m. är
någon av de ärevärdiga lärdomsgrader, som universiteten kunna förläna
– bestyrka hans duglighet för det praktiska livets krav«. Kungen avsluta-
de högtidligheten genom att deklarerat att han i statsrådet beslutat hedra
»grundläggaren och den varmhjärtade främjaren av Stockholms Han-
delshögskola« för sin medborgerliga insats. När han hängde en medalj
om Wallenbergs hals rungade applåder.⁵⁶

Mönstret känns igen. Det allmänna i form av staden och staten stod

55. HHSA direktionen, 11/3 1919, är ett vanligt beslutsprotokoll; diskussionen refereras i KB Eli Heckschers arkiv, brev från Hallendorff 13/3 1919. Stockholms stadsfullmäktige 1918: Bihang till Beredningsutskottets utlåtanden och memorial nr 71; 1923: Utlåtande nr 364. Tillkomsten skildras i *Handelshögskolan i Stockholm: Högskolans nya byggnad* och, med bredare perspektiv, Rebecka Millhagen, *Handelshögskolan i Stockholm* (Stockholm, 1995).

56. HHSA årstrycket 1926–27, »Årsberättelse«, 9. Carl Hallendorff, »Professor C. Hallendorffs högtidstal«, *Ekonomien* (1926), 187. Kungens slutord är från rapporteringen i *Dagens Nyheter*, 23/10 1926.

bakom avgörande bidrag, men det var lättare att uppskatta de enskilda insatserna. Även andra mönster är bekanta. Vid Handelshögskolan rådde ungefär samma samband mellan elevantal, lokalutrymmen och lärarkrafter som på andra håll. Ungefär som i den process vilken lite tidigare ledde fram till KTH:s nybyggen vid Valhallavägen ser vi hur reformförslaget utgick från mängden inträdessökande i sin argumentation, för att sedan tona ned den kvantitativa utbyggnaden och växla över till behovet av en kvalitativ fördjupning – som skulle bidra till en höjning. I sammanhanget var en egen doktorsgrad en eftersträfvansvärd resurs, vilken tog form av universitetens lärdomsgrader. Den skulle innebära att lärosätet kunde utbilda vetenskapligt kompetenta lärare i sina egna ämnen. Det vore ett sätt att möta problemen med lärarrekruteringen. I mycket var Handelshögskolan lik andra institutioner inom högskolesystemet.

Kårformering och kunskapsbildning

Men även om Handelshögskolan uppvisade många likheter med andra fackhögskolor är två olikheter särskilt intressanta i relation till de perspektiv som vägleder detta arbete. Fastän aktörerna i den process vi följt tydligare än andra artikulerade ett intresse av statushöjning genom utbildning var, för det första, formeringen av en kår som kunde bli en drivande aktör mer otydlig. I jämförelse med förhållandena på andra verksamhetsfält är det vanskligt att se handelns män som en yrkeskår i professionssociologisk mening.

Den andra olikheten står i relation till den första och handlar om just kårens kunskaper, om avgränsningen och formeringen av en kunskapsdomän som kunde bli en bas för ett professionellt projekt. En tydlig skillnad var att kunskaperna inte var naturvetenskapliga som vid de högskolor för vilka distinktionen mellan grundläggande ämnen och tillämpningsämnen var central. Utbildningen blev inte heller som vid dem polytekniskt organiserad, det vill säga med en början i gemensamma grundämnen som sedan följdes av mer praktisknära tillämpningsämnen. Även om en ekonom som Gustav Cassel tycks ha varit benägen att tänka i termer av tillämpad nationalekonomi låg detta ämnes tillämpning i ekonomisk politik snarare än praktisk affärsverksamhet, alltså det som Handelshögskolan skulle bidra till att höja.

Inringningen av lärosätets specifika kunskapsdomän blev trevande, delvis för att ämnesföreträdarna var försiktiga. En grund till detta torde ha varit viss osäkerhet inför en nybyggarverksamhet. En annan orsak till

den låga profilen kan ha varit att »praktikens män« genom Handelshögskolans konstruktion hade jämförelsevis stor och direkt makt över institutionens inre angelägenheter, med kunskapsbildningen i centrum. Heckscher höll en högre profil, men lyckades inte genomdriva något generellt tolkningsföretråde för sin ekonomiska vetenskap. Diskussionen blev trevande när ämnesföreträdare sökte staka ut gränser och bygga upp sina ämnen, samtidigt som de behövde varandra om de skulle bygga allianser för att driva en egen linje i relation till makten på högskolan.⁵⁷

EXAMEN, med nationalekonomi och handelsteknik som kärnämnen, innebar ekonomisk examen eller handelslärarexamen. I ett tidigt skede var även en revisorsexamen på tal, men prövning och auktorisering av revisorer kom i stället att skötas av handelskamrarna.

De studerande bildade strax efter start en elevkår, som bytte namn till studentkår 1911. Då hade den första årskullen gått ut och det väcktes tankar på en sammanslutning som kunde verka som ett föreningsband även efter studietiden. Föreningen D.H.H.S. – Diplomerade från Handelshögskolan i Stockholm – bildades 1913. En fråga som engagerade var föreningens namn, som hängde samman med benämningen av de diplomerade, alltså den egna titeln. Förslag att byta till Civilintendenternas förening eller Handelshögskolesällskapet väckte debatt. Man bestämde sig 1918 för Svenska Ekonomföreningen och för att avvakta i titelfrågan. Den skulle fortsätta skava.⁵⁸

Studentkåren började 1921 ge ut ett föreningsorgan, *Ekonomien*, som kom med ännu ett uppslag i titelfrågan: »civilekonom«. Det gällde att visa näringslivets män att Handelshögskolan var något annat än Bröderna Påhlmans handelsinstitut, menade studenterna, och då vore en särskild titel för de utexaminerade ett medel i konkurrensen. Man tillfrågade lärarrådet, som förhöll sig välvilligt avvaktande. I tidskriften markerades även gränser mot universitetens bildningshögfärd och »juristväldet« inom statsförvaltningen.⁵⁹

57. För den följande framställningen gör jag en allmän hänvisning till Björck, *Vetenskap och affärer*, med fylligare referenser och spelet mellan kärforming och kunskapsbildning jämte namnbildning och -bruk som centrala teman.

58. Olof Regnstrand, »Svenska Ekonomföreningen under dess första kvartssekel 1912–1937«, i Forsberg (red.), *Handelshögskolorna i Sverige*; jfr densamme, »Titelfrågan« (jämte »Diskussionsinlägg rörande titelfrågan«), *Ekonomien* (1928), 115ff, som presenterar diskussionerna 1918–19.

59. »En orientering om det nu föreliggande förslaget om titeln 'Civilekonom'«, *Eko-*

I längden blev det ogörligt för studenterna att sköta utgivningen, och *Ekonomien* togs 1924 över av Svenska Ekonomiföreningen. Man organiserade debatter om utbildningen som engagerade alumner, studerande, lärare. Fylliga referat publicerades i *Ekonomien*, som sedan fick ta emot ytterligare inlägg, exempelvis om handelstekniken och utbildningen av vetenskapligt kompetenta lärare för den. En fråga var benämningen av vad vissa såg som det egna karaktärsämnet. »Företagsekonomi« var ett alternativ som 1925 föreslogs av en ung lärare som 1919 utexaminerats från både Handelshögskolan och KTH, men alla uppskattade knappast tanken på ett nytt ekonomiämne och han marginaliserades.⁶⁰

Det gick alltså att argumentera för företagsekonomi som en egen vetenskap, avgränsad från men likställd med nationalekonomin, men det var inte okomplicerat. Osäkerheten kring ämnets position hade sin motsvarighet i oklarheter kring dess vetenskapliga kärna och metod. Den vacklande terminologin var i sin tur en indikator på dessa ambivalenser. Samtidigt ser vi att ekonomerna hade skapat fora i vilka de förde diskussioner om kårens angelägenheter, om inringningen av dess kunskapsbas och annat.

Studentkåren ordnade också debatter, och utsåg en kommitté för att utreda undervisningen. Man kom fram till att nationalekonomin tog väl mycket plats i relation till andra ämnen, och att studierna var så inrutade av mängden föreläsningar att deras högskolemässighet hotades. Studenterna ansåg sig inte kompetenta att bedöma frågan om en påbyggnad, men fann inga starka skäl för en sådan – utom möjligen i handelsteknik, där ju ingen högre utbildning fanns inom landet. Lärarrådet tog intryck och genomförde reduktioner i studieplanerna.⁶¹

Vi konstaterar att ekonomkåren – de studerande respektive de utexaminerade – tog initiativ som skapade tydligt tryck mot en fortsättning

nomen (1921:3), 6 (jfr HHSA lärarrådet, 3/11 1921); »Titel eller icke titel«, (1922:1), 9; »Handelshögskolekultur«, (1923:6–7), 6; »Kräver den nutida statsförvaltningen nationalekonomiskt utbildade tjänstemän?«, (1924:7–8), 13ff.

60. Olof Regnstrand, »Några synpunkter på Handelshögskolan och dess verksamhet«, *Ekonomien* (1924:1), 5–12 med åtföljande diskussion, 12–22; Harald Hörlin, »Något om handelsvetenskapen och dess ställning till nationalekonomin«, *Ekonomien* (1925:1), 5ff; Robert Kristensson, »Företagsekonomi som ekonomisk specialvetenskap«, *Ekonomien* (1925:3), 8ff och nr 4, 12f.

61. Debatten inleddes med Eli Heckscher, »Synpunkter på arbetet vid Handelshögskolan«, *Ekonomien* (1926) med åtföljande diskussion, 55–61; för kårens undersökning se HHSA lärarrådet, 23/3 1926.

längs upptrampade stigar. I likhet med andra lärosäten var institutionen mer benägen att reagera på förändringstryck än att själv ta initiativ till förändring, även om fler studerande och mer forskning kunde bygga upp ett internt tryck som ledde till reformering av institutionella ramar.

De externt inducerade rubbningarna av den etablerade ordningen gjorde gränsdragningen mellan utbildningens båda huvudämnen till en fråga. Man kunde mena att ekonomin och studiet av den utgjorde en enhet – eller att det var fråga om olika delar och skilda specialvetenskaper. Men om det fanns en gräns mellan ekonomiämnena, hur skar den i så fall genom den företags ekonomi som behandlades av båda? Vi konstaterar också att ekonomkåren, till skillnad från somliga lärare, inte uttryckte något begär efter en än högre utbildning med åtföljande lärdomsgrader. Artikuleringen av en sådan önskan hade kunnat bidra till att skapa tryck mot en institutionell nydaning.

DEN ÖNSKAN OM EN PÅBYGGNAD som vissa uttryckte är bekant från tidigare. Hallendorff skrev 1922 till direktionen om de överläggningar professorerna haft om en doktorsgrad. Skrivelsen var konfidentiell då »speciellt universiteten gärna betrakta fackhögskolornas högre examina som ett obehörigt intrång i sin verksamhet, och därför visa stor lust att avstyrka varje dylik nyhet«.⁶²

Skrivelsen utvecklade behoven av en högre utbildning. Till dem hörde högskolans behov av lämpliga kandidater vid lärarrekrytering, inte minst i handelsteknik. Att frågan aktualiserats berodde på att en begåvad tidigare elev, Bertil Ohlin, fortsatt med studier i nationalekonomi vid Stockholms högskola, men helst skulle vilja avsluta dem vid Handelshögskolan. Mer konkret tänkte man sig att licentiatexamen skulle få avläggas i nationalekonomi, handelsteknik samt ekonomisk geografi, på basis av en kvalificerad ekonomisk examen. Studierna skulle ta högst fyra år och bestå i egen forskning, gärna i kombination med arbete som amanuens, jämte deltagande i professors seminarier; i handelsteknik skulle ingå ett års praktik. Än mer konkret föreslog man att examensfordringar skulle fastställas, att Ohlin skulle prövas för licentiatexamen, samt att högskolan skulle ansöka hos Kungl. Maj:t om rätt att för honom anordna disputationssprov och vid godkännande utdela ekonomisk doktorsgrad. Ansökan skulle alltså gälla detta enskilda fall, med karaktär

62. SFEHF Handelshögskoleföreningen, F1:5 (arkivkartong 2, omslaget Organisation och undervisning), Hallendorffs skrivelser 14/1 och 23/1 1922.

av dispens. Det officiella erkännandet av själva graden finge bli en senare fråga.

I ett följebrev argumenterade rektor mot tänkbara invändningar. Han framhöll vikten av att en fackutbildning svarade mot utvecklingens behov, men varnade för att låta tidens krav på specialisering leda till ett ängsligt adderande av ständigt nya moden, »(ex. Scientific Management, Taylorism, Pelmanism o.dyl.)«. Hallendorff ville hålla fast vid grundidén.

Men om Handelshögskolans uppgift för framtiden bör sökas vida mer i en fördjupning inom de nu undervisade ämnena än i en mer eller mindre planlös utvidgning och splittring på detaljer, så ser jag härför ingen bättre framkomlig linje än den berörda, nämligen att möjlighet öppnas att här avlägga en högre examen än den närvarande.

Inte heller denna gång tog direktionen upp frågan på dagordningen.

LÄRARREKRYTERINGEN I HANDELSTEKNIK var en till synes evig fråga som fick mer eller mindre tillfälliga svar. Kassaförvaltaren Joseph Nachmanson hade 1923 tillstyrkt en andra professur i handelsteknik, efter propåer från Oskar Sillén. Hallendorff gav sig ut på en ny sonderingsresa till Tyskland. I en promemoria till direktionen gav han en bild av den organisatoriska omvandlingen av de läroanstalter som det varit »en modesak« att inrätta runt sekelskiftet. *Betriebswirtschaftslehre* hade haft svårt att hävda sig i den nya situationen, primärt för att begåvningarna »helst gått till praktiken, varför det egentligen blott blivit kvar antingen sådana, som ej passat för praktisk verksamhet, eller också misslyckade nationalekonomer, vilka sökt akademisk karriär inom det mindre överbefolkade grannämnet handelsteknik«. ⁶³

Hallendorff skickade sin promemoria även till vännen Heckscher, som vände sig mot de tyska planerna. Framför allt ansåg han att frågan om en utbyggnad av handelstekniken borde ha knutits till frågan om en påbyggnad, till »vårt huvudkrav, handelshögskolans förvandling till en verklig högskola, med licentiatexamen och doktorsgrad. Det är mitt preterea censeo, och jag kommer att ta upp det i lärarrådet, när denna

63. SFEHF Handelshögskoleföreningen, F1:5 (arkivkartong 2, omslaget Korrespondens med Schmalenbach), Hallendorffs »Till Handelshögskolans Direktion« 30/7 1923.

fråga kommer på tal – jag hade t.o.m. tänkt på att väcka den i alla fall och bringa den inför offentligheten, om Direktionen vidhåller sin non-possumus-ståndpunkt.«⁶⁴

Rektors försök att lugna sin professor är talande vad gäller synen på olika ämnen och deras roller.⁶⁵

Emellertid skulle jag vilja bedja dig icke döma för hårt om ämnet handelsteknik. Det är ju till stor del ett sådant plockämne som geografi och i viss mån statskunskap, med ungefär samma vansklighet att finna sig självt och få något fast centrum. Och liksom geografin fått hårda ord av både naturvetare och humanister, får handelstekniken sin skäppa full av nationalekonomer och jurister, från skilda synpunkter samma resultat. Men liksom den vanskligheten inte hindrar, att geografin i en duglig lärares hand är ett mycket instruktivt och nyttigt ämne, synes motsvarande gälla handelstekniken. I all synnerhet är denna vid vår institution underpanten gentemot P.L.M:arne, att Handelshögskolan har näringslivets direkta krav i ständigt uppmärksamhet[.]

Heckscher förblev upprörd över »den nya spiken i det vetenskapliga arbetets likkista« och förklarade att han fick resignera, kanske falla för frestelsen att avgå. Han tyckte Hallendorff svek den stora planen från 1919 ifall önskan om en andra handelstekniker fick gå före doktorsgraden.⁶⁶

Silléns stora plan var en annan än Heckschers. Med tillsvidareanställningen av en docent gick handelsteknikens utvidgning före Högskolans upphöjelse genom nya lärdomsgrader. Den förändrade situationen för ämnet låg i tiden.

Nya institutioner, nya mål

Som vi såg inrättades ingen merkantil högskola i Göteborg vid sekelskiftet, men nya initiativ följde. Historien om vad de resulterade i har en karaktär av snabbrepetition av den framställning som lett oss hit.⁶⁷

64. RAiS Carl Hallendorffs arkiv, brev från Heckscher 2/8 1923.

65. KB Eli Heckschers arkiv, brev från Hallendorff 4/8 1923.

66. RAiS Carl Hallendorffs arkiv, brev från Heckscher 5/8 1923.

67. Bokverket Hadar Berglund & Kurt Grönfors (red.), *Handelshögskolan i Göteborg*

Vid slutet av världskriget kom stora men villkorade donationer som motiverade intresserade att agera. Handelskammaren drev på och utvecklade i en framställning till staden frågan om behovet i bekanta bannor. Vid ett fullmäktigemöte 1919 hänvisade en aktör till handelsstadens stolthet och landets oberoende i kampen med de stora nationerna. »Men då det gäller, kräves det vapen, och på detta, de fredliga näringsarnas område, fordras vapnet kunskap, ty kunskap är nämligen makt.« Man beslutade stödja initiativet. Liksom tidigare i Stockholm dirigerade fullmäktige ett halvmiljonanslag till starten av en handelshögskola.⁶⁸

Som Handelshögskolan i huvudstaden hade påverkats av de tyska läroanstalter man jämfört sig med, tog utformningen av den nya institutionen intryck av den inhemska föregångare göteborgarna hade att förhålla sig till. Ett förslag till stadgar följde de stockholmska grundstadgarna med vissa variationer, som att ingen handelshögskoleförening satt på makten. Förslaget granskades av Kommerskollegium, men inte någon akademisk myndighet, innan det stadfästes av Kungl. Maj:t 1920.⁶⁹

Den ordningsstadga som antogs gav lärarrådet en mer central roll, utan någon inspektor från ovan och med rektor som dess företrädare snarare än styrelsens. Ordningen var akademisk i jämförelse med den företagslika framtoningen i Stockholm. Men mest liknade de båda handelshögskolorna varandra, en illustration av driften mot institutionell likformighet genom imitation av förebilder. Det var i princip samma ämnen i Göteborg som i Stockholm. Utbildningen var nominellt tvåårig, med föreläsningar i centrum, vartill kom övningar och seminarier för att stimulera självverksamheten. Det blev en kamp mellan ämnena om utrymme i läroplanen, och lärjungarna blev så belastade att den reella studietiden blev längre än två år.

Kristiden efter kriget gjorde att verksamheterna kom i gång först hösten 1923. Från slutet av 1920-talet steg sedan antalet studerande så snabbt att man 1933 fick utreda införandet av en spärr. Den växande mängden studenter medförde behov av större lokaler och fler lärare. Det

1923–1971 (Göteborg, 1977) rymmer dokument från tillkomsten och en utförlig historik: Hadar Berglund, »En krönika«. Stundom kompletterande perspektiv ges i Karl Erik Gustafsson (red.), *Bland akademiska pionjärer och stordonatorer* (Göteborg, 2003); en uppdaterad översikt i Lage Rosengren, *Handelshögskolan vid Göteborgs universitet* (Göteborg, 2011).

68. Göteborgs stadsfullmäktige 1919: Handling nr 96: motion, 2; Handling nr 123: beredningsbetänkande; Yttrande nr 6, 6; Protokoll nr 6, 15f.

69. RAiS Handelsdepartementet, konseljakt 15/10 1920 nr 8; SFS (1920), nr 721.

blev ansträngningar för ekonomin, som byggde på avkastningen från donationsfonder jämte elevavgifter; staden tillhåll lokalerna utan egentlig kostnad. I riksdagen kom 1936 en motion om statsbidrag. Efter olika turer fick Handelshögskolan 1937 ett statsunderstöd om 10 000 kronor. Redan påföljande år höjde riksdagen anslaget till 15 000 – och året därpå till 30 000.⁷⁰

KUNSKAPSBILDNINGEN inom de institutionella ramar som etablerades liknade den i Stockholm. Professurer i nationalekonomi och handelsteknik utlystes. Den förra söktes av fyra svenskar, den senare av en svensk och sex tyskar. Otto Nordenskjöld innehade sedan 1905 den geografiprofessur vid Göteborgs högskola som även skulle ta sig an eventuell handelsundervisning. Han var en central aktör i tillkomstprocessen och utsågs 1923 till rektor. I rättsvetenskap hade man till att börja med en docent. Språklärarna hade sina huvudsysslor på andra håll.

Utvecklingen inom ämnet handelsteknik är av särskilt intresse. Till professor utsågs tysken Walter Mahlberg. Vid invigningen av högskolan höll han installationsföreläsningen »Die Handelstechnik als Wissenschaft«. Även undervisningen sköttes på tyska – som Ernst Walb tidigare i Stockholm – och började med »Einführung in die Betriebswirtschaftslehre«. Efter tre år återvände också han till Tyskland, för en professur i *Privatwirtschaftslehre*.⁷¹

Benämningarna är intressanta. De speglar teman och gränsdragningar i den tyska debatt som fick en karaktär av metodstrid om ämnets vetenskapliga grund. För de nya högskoleinstitutionerna var det betydelsefullt att skilja sig både från de yrkesinriktade handelsinstituterna och från universiteten, vilkas *allgemeine Volkswirtschaftslehre* pockade på tolkningsföreträde. Det gällde att bestämma statusen hos det på samma gång centrala och disparata ämnesinnehåll som samlades under namnet *Handelswissenschaften* och ur vilket helst borde utvecklas en *lära* av något slag. Den i dessa processer tongivande Eugen Schmalenbach menade att det vore bättre att hans *Handelstechnik* var en *konst* om priset för att bli

70. RD 1936: FK motion nr 140; Statsutskottet utlåtande nr 133. RD 1937: proposition nr 1:10, 130f; Statsutskottet utlåtande nr 10, 59ff. RD 1938: proposition nr 1:10, 142ff. RD 1939: proposition nr 1:10, 142f.

71. Horst Albach, »Walter Mahlberg«, i Engwall (red.), *Föregångare inom företagsekonomi; Handelshögskolan i Göteborg: Årsberättelse* (1923–24), 11, 27; (1925–26), 5.

en *vetenskap* var att man inte fick ge råd till den praktik som studerades, eftersom kritiker kunde finna det opassande.⁷²

Namnet gled över till *Privatwirtschaftslehre*. Detta var något annat än den allmänna och abstrakta folkhushållningsläran, nationalekonomin, men också något som kunde kritiseras för att vara en förment vetenskaplig lära för privata vinstintressen. I ett andra steg gled benämningen över till *Betriebswirtschaftslehre*, inriktad på hushållning och ekonomisk effektivitet inom rörelser och företag i allmänhet. Det så benämnda läroområdet kom att utpeka kärnan i utbildningen och forskningen vid handelshögskolorna. Den i Köln ombildades efter kriget till universitet, med handelsfakultet och disputationensrätt. För att matcha universiteten införde de läroanstalter som fortfarande var fristående egna doktorsgrader. I början av 1930-talet hade sedan återstoden av de tyska handelshögskolor som börjat inrättas 1898 upplösts, genom ombildning eller inkorporering i något befintligt lärosäte.⁷³

Sedan Göteborgsinstitutionen ägnat sig åt en frustrerande spaning efter lämpliga svenskar och tyskar kallades 1926 till ny professor Albert ter Vehn, en 26-årig holländare som utbildat sig och disputerat i Tyskland. Han höll en installationsföreläsning under rubriken »Die Bedeutung des Fordismus und Taylorismus für die handelstechnische Betriebslehre«, och organiserade omedelbart ett affärsarkiv. Han kom att samverka med systerinstitutionen i Stockholm, och förklarade 1932 att affärsarkivet utvecklats i riktning mot »ett affärsekonomiskt forskningsinstitut«. Året innan hade benämningen av ämnet fått ett precisrande tillägg, »Handelstechnik (Affärsekonomi)«, och ter Vehn diskuterade sedan namnet.⁷⁴

I Tyskland kallas ämnet som bekant sedan ungefär 15 år »Betriebswirtschaftslehre« och i Finland användes sedan länge beteckningen »företagsekonomi«. Den ledande facktidskriften i Sverige heter

72. Tribe, *Strategies of economic order*, kap. »The Handelshochschulen«; David Lindenfeld, »The professionalization of applied economics«, i Geoffrey Cocks & Konrad Jarausch (red.), *German professions, 1850–1950* (New York, 1990).

73. Heinz-Dieter Meyer, »The German Handelshochschulen, 1898–1933«, i Lars Engwall & Vera Zamagni (red.), *Management education in historical perspective* (Manchester, 1998).

74. Sten Jönsson, »Albert ter Vehn«, i Engwall (red.), *Föregångare inom företagsekonomi. Handelshögskolan i Göteborg: Årsberättelse* (1926–27), 3, 37f; (1931–32), 44; (1932–33), 35.

(sedan 1928) »Tidskrift för Affärsekonomi«. Vid Handelshögskolan i Stockholm bildades 1929 ett »Affärsekonometiskt forskningsinstitut«.

Benämningen fick 1934 en ny precisering: »Handelsteknik (Företagsekonomi)«.

KÅRFORMERINGEN tog sig liknande uttryck i Göteborg som i Stockholm. Redan från start diskuterade de studerande någon form av sammanslutning, och 1926 bildades Handelshögskolans i Göteborg studentkår. Benämningen hade inte varit självklar då studentexamen inte krävdes för behörighet. De studerande benämndes också formellt lärjungar, som i Stockholm.⁷⁵

Liksom där engagerade man sig tidigt i titelfrågan. Till exempel lanserades vid ett möte 1928 förslag som pekade åt olika håll. Somliga önskade något i mer akademisk riktning, som merkantile eller ekonomie kandidat. Andra menade att detta ledde tanken till en ännu ej existerande doktorsgrad, och förordade i stället något som mer direkt hänsyftade på utbildningen, som affärsekonom eller diplomekonom. Efter omröstning fastnade man för »merk. kand.«.⁷⁶

Studiesociala och andra aktiviteter odlades, som utbyten med kåren i Stockholm och sedan även nordiska kontakter. Man började 1936 ge ut årsskriften *Ekonomiskt forum*, med mycket av innehållet från lärarna. Syftet var närmast att sprida sin bild av Handelshögskolan och den nytta man kunde ha av dess alumner.

När studerande börjat utexamineras kom förslag om en sammanlutning även för dem. Kontakter med Svenska Ekonomföreningen gav beskedet att den bara omfattade diplomerade från Handelshögskolan i Stockholm, varpå man 1929 bildade Ekonomföreningen i Göteborg. Platsförmedling blev en central angelägenhet för den nya föreningen, som likt sin systerorganisation ägnade sig åt sociala aktiviteter, diskussionsmöten och intressebevakning. Till exempel debatterade man titelfrågan. De flesta höll på ekon. kand., men alternativen var fler, som diplombokhållare och civilekonom, kommersör och merkantör.⁷⁷

75. Margareta Wictors m.fl., »Studentkåren«, i Berglund & Grönfors (red.), *Handelshögskolan i Göteborg*.

76. »Meddelanden från Handelshögskolans i Göteborg studentkår«, *Ekonomien* (1928), 204.

77. Sam Widenfelt, »Civilekonomernas föreningsverksamhet«, i Berglund & Grön-

I STOCKHOLM fortsatte diskussionerna om kunskapsbildningens karaktär och forskningens betydelse för läroanstalten. I en skrivelse till direktionen förklarade Heckscher 1928 att »om ingen anslutning till vetenskapligt arbete på någon väg står att få, blir det knappast möjligt att i längden upprätthålla dess högskolekaraktär«. Han föreslog inrättandet av ett delvis självständigt institut för ekonomisk historia i samverkan med Stockholms högskola, där studerande kunde avlägga licentiatexamen. Under processen dog Hallendorff helt oväntat, vilket skapade turbulens. En hastig händelseutveckling resulterade 1929 i inrättandet av Ekonomisk-historiska institutet och en forskningsprofessur i ekonomisk historia för Heckscher. Han fick ägna sig åt sin vetenskap, till priset av viss marginalisering i förhållande till Handelshögskolan.⁷⁸

Samtidigt blev högskolans andra ekonomiämne mer centralt. Inte bara tekniker utan även handelstekniker tog intryck av amerikanska effektiviseringssträvanden. Som produktionsapparaten varit föremål för teknisk rationalisering, såg unga ekonomer i distributionsapparaten ett objekt för ekonomisk rationalisering. Strävandena blev en rörelse vars vokabulär rymde sina favoritor – rationell och effektiv, planmässig och organisation. Det som kom att kallas rationaliseringsrörelsen blev ett internationellt modefenomen efter 1927, då Nationernas förbund i Genève organiserat en ekonomisk världskonferens med industrins effektivisering som ett tema. Även i Sverige blev uttrycket »rationalisering« snabbt föremål för spridning och glidning, på gränserna mellan teknik, ekonomi, politik. Ett inslag i detta tidens intresse var *Tidskrift för affärsekonomi*, som Sillén och likasinnade tog initiativ till 1928. Med fokus på hushållningen inom affärsföretag behandlade den rationaliseringens innebörd och reklamens ekonomi, standardiseringen av räkenskapsväsendet och mekaniseringen av kontorsarbetet, utländska rön och mycket mer.⁷⁹

Ett annat inslag i tiden var Silléns förslag i slutet av 1927 att inrätta ett »affärsvetenskapligt forskningsinstitut«, som 1929 utmynnade i skapandet av Affärsekonomiska forskningsinstitutet. Föreståndare blev Ru-

fors (red.), *Handelshögskolan i Göteborg*. »Ekonomföreningen i Göteborg«, *Ekonomen* (1929), 171f.

78. HHSA direktionen, 13/11 1928; denna och den följande institutionsbildningen följs i Björck, *Vetenskap och affärer*, 112–117.

79. Karakteristiken utgår från de första årgångarna av *Tidskrift för affärsekonomi*; om rationaliseringsdiskussionerna, se Björck, »Uppbyggliga ord i tider av kris«, i *Folkhemsbyggare*.

ben Engvall, som diplomerats 1928 och därefter fått ett stipendium för en studieresa till USA. Han besökte då bland annat Harvarduniversitetets Bureau of Business Research, som sades vara av praktisk nytta för både affärsliv och handelsundervisning. I en diskussion om affärsekonomisk forskning förklarade Engvall att handelns relativt sett ökande andel av kostnaderna för olika varor berodde på att distributionens rationalisering kommit efter produktionens. För att motverka slöseriet behövdes bättre kunskaper. Forskning blev ett mål som var ett medel för andra mål.⁸⁰

Som liknande institutioner på marginalerna, säg materialprovvningsanstalterna på den tekniska domänen, bidrog Affärsekonomiska forskningsinstitutet till att vid moderinstitutionen befordra mål som forskning och inskolning av forskare i praktikorienterade ämnen. Samtidigt förändrades förutsättningarna för handelstekniken. Efter en treårig provotid blev Gerhard Törnqvist, som studerat management i USA efter examen från Handelshögskolan, fastanställd docent i handelsteknik 1929. När så en andra professur utlystes tre år senare föreslog Sillén att benämningen skulle ändras till företagsekonomi, varpå Törnqvist 1934 blev professor i företagsekonomi, speciellt distributionsekonomi. Expansionen fortsatte 1938 med Sune Carlson, som efter examen hade doktorerat i *economics* i USA. Han var utbildad till ekonomisk forskare, till skillnad från Sillén och Törnqvist, vilka likt motsvarande nybyggare vid andra fackhögskolor närmast var autodidakter. Carlson blev 1941 docent och föreståndare för Affärsekonomiska forskningsinstitutet, som expanderade kraftigt, och kallades fem år senare till ämnets tredje professur, i företagsekonomi, särskilt administration och distribution.⁸¹

Strävan efter ekonomisk rationalisering var inte begränsad till affärsföretaget. Den ekonomiska expertisens kunskaper blev viktigare när produktionsfrågor relaterades till ekonomiska omständigheter som kunde effektiviseras. Vid den nyinrättade Lantbrukshögskolan tillkom 1933 en professur i lantbruksekonomi som gick till agronomen Ludvig Nannesson. Han hade tidigt sett behovet av bättre bokföring som underlag för beslutsfattande och 1913 publicerat *Rationell lantbruksbokföring*, men var i praktiken ekonomisk autodidakt och blev lärare mer

80. RAiS Handelsdepartementet, konseljakt 14/12 1928 nr 2. Ruben Engvall, »Om affärsekonomisk forskning«, *Tidskrift för affärsekonomi* (1929:8), 15ff, 23. En översikt ges i Magnus Söderlund, »EFI 60 år«, i *EFIs årsbok 1989* (Stockholm, 1989).

81. David Östlund, »Gerhard Törnqvist«; Jan Johanson, »Sune Carlson«, i Engwall (red.), *Föregångare inom företagsekonomin*.

än forskare. Vid Skogshögskolan inrättades 1939 en professur i skogs-ekonomi, vilken med Thorsten Streyffert fick en innehavare som var både jägmästare och diplomerad från Handelshögskolan. Samma år tillkom vid KTH en professur i industriell ekonomi och organisation. Den fick civilingenjören Tarras Sällfors, som hade undervisat i ämnet ända sedan 1929. Dessförinnan hade han verkat i USA som konsulterande ingenjör, och kom som rationaliseringsexpert att arbeta vid Industribyrån tillsammans med Sillén. Denne konstaterade, i sin spridda översikt »Företagsekonomisk forskning« från 1939, att den högskola som senast »fått en professur inom företagsekonomiens område« kanske skulle bli den första att kreera doktorer inom facket. Som vi sett hade KTH 1927 erhållit egen disputationsrätt.⁸²

Tanken att de nya tjänsterna hörde till företagsekonomins domän innebar en utsträckning av dess gränser. Samtidigt som ämnet höll på att ringas in som vetenskap blev det i olika avseenden mer gränslöst. På marginalen expanderade och diversifierades det genom att allt mer kunde studeras utifrån dess perspektiv: affärer, lantbruk, skogsbruk, industri och så vidare. Vid Handelshögskolan kom ämnet, efter propåer från studentkåren, att 1945 klyvas i två delar, »Företagsekonomi I (företagens redovisnings- och finansproblem)« respektive »Företagsekonomi II (företagens administrations- och distributionsproblem)«. Budskapet var aningen dubbelt: det både fanns och inte fanns gränser inom företagsekonomin. Med utvidgningen blev det svårare att säga vari ämnets kärna bestod. Eller innebar expansionen en desintegration – var det fråga om en mångfald av ämnen och olika kärnor?⁸³

Relationer mellan positioner på den ekonomiska domänen var under förskjutning, samtidigt som gränsdragningen mellan nationalekonomi och företagsekonomi var under omförhandling. Bertil Ohlin tog upp tematiken när han 1929 efterträdde Heckscher. Han tecknade en tydlig förbindelse mellan den sanningssökande naturforskningen och den tekniska forskningens tillämpande vetenskap. På hans eget område var förhållandet likartat i princip, om än inte i realiteten. »Sambandet mellan teori och praktik är för ekonomiens del långt svagare än för teknikens.«

82. Lennart Hjelm, »Ludvig Nanneson«, Karl-Gustaf Löfgren & Leif Mattsson, »Thorsten Streyffert« och Hans De Geer, »C. Tarras Sällfors«, alla i Engwall (red.), *Föregångare inom företagsekonomin*. Oskar Sillén, *Studier i svensk företagsekonomi*, kap. »Företagsekonomisk forskning« (Stockholm, 1943), 35.

83. Per Hanner, »Ny studieordning för företagsekonomi vid Handelshögskolan i Stockholm«, *Ekonomen* (1945), 96.

En orsak till detta var att forskarna tänkt mindre på »den praktiska användbarheten« än på statens politik. »Namnet *nationalekonomi* är ett uttryck för denna ensidighet.« Detta förhållande var i sin tur en orsak till att somliga »trott sig finna ett behov av en *andra* ekonomisk vetenskap, som skulle syssla icke med statens och nationens utan med *det enskilda företags* problem och som brukar kallas för *företagsekonomi*, handelsteknik eller driftsekonomi«. Ohlin ville med en rad exempel visa att teorin egentligen var praktisk.⁸⁴

PARALLELLT MED förskjutningarna i kunskapsbildningen drevs kårformeringen vidare. Studentkåren var en aktör som fortsatte generera förändringstryck.

Högskolans uppgift var inte, menade till exempel en studieplanskommitté 1935, att utbilda kontorister eller att »vara en konkurrent till Schartau och liknande undervisningsanstalter«. Den skulle ge en *högskoleutbildning* som förberedde för chefsposter, men fyllde inte sin uppgift. Detta var ogörligt i dess aktuella form, med en schematrängsel som plöttrade sönder studierna på ett sätt som befordrade mekaniskt tentapluggande. Lösningen var antingen preciserade behörighetskrav, så att elementära färdighetsämnen var avklarade före inträdet, eller en förlängning av studietiden. Förlängningsfrågan återkom under en kongress som kåren 1938 organiserade för sina nordiska systerorganisationer. En senare kommitté menade 1943 att fokus borde ligga på företagsökonomi, men att ämnet blivit så vittfamnande att det borde delas upp.⁸⁵

Lärarrådet tillsatte 1938 en kommitté som föreslog en förlängning, syftande till fördjupning av stoffet, inte införande av nya moment. Direktionen accepterade sedan en förlängning till två år och två terminer; Handelshögskolan hade ett treterminssystem. Som vi såg ovan realiserades senare även önskan om uppdelning av undervisningen i företagsökonomi.⁸⁶

Också Ekonomföreningen fortsatte att kanalisera förändringstryck. Till exempel arrangerade man 1939 en stor debatt om förlängningsfrågan. Alumner som blivit framgångsrika företagsledare vände sig mot tanken att de studerande skulle bli ännu äldre innan de kom ut

84. Bertil Ohlin, »Teori och praktik i det ekonomiska livet«, *Ekonomen* (1930), 3ff.

85. Bilagor till HHSA lärarrådet, 3/5 1935; »Nordens handelshögskolors studentkårer ha kongressat i Stockholm«, *Ekonomen* (1938:1), 23f; HHSA lärarrådet, 15/2 1943.

86. HHSA lärarrådet, 21/12 1938, 28/2 1939; direktionen, 28/3, 22/5 1939.

i affärlivet. Praktikens män talade med tydlig röst: »mer färdigheter och mindre vetenskap«. De utlade vad verkligheten fordrade och preciserade »önskemål och fordringar i fråga om den mänskliga produkt, som Handelshögskolan skall förädla för att så småningom leverera till näringslivet«. Lärarna utvecklade tydliga motröster. De vände sig mot viljan att göra Handelshögskolans till en »korvstoppningsapparat« och utlade vad högskolemässigheten fordrade. Den vetenskaplighet som var skiljemärket för en högskola stod i motsättning till mekaniskt pluggande i forcerat tempo.⁸⁷

Titelfrågan var en kårangelägenhet som fortsatte engagera. Ekonomföreningen ställde sig 1941 bakom ett gemensamt initiativ av studentkårerna i Stockholm och Göteborg. Man menade att *civilekonom* var den lämpligaste lösningen på den fråga som var betydelsefull i konkurrensen på arbetsmarknaden. Förledet *civil* markerade högskolestatusen, som för civilingenjörer och civiljägmästare. Efter viss avvaktan godtog direktionen 1943 titeln, samtidigt som benämningen ekonomisk examen ändrades till ekonomexamen.⁸⁸

Den utdragna titelfrågan fick med detta en lösning som samlade högskoleutbildade ekonomer och markerade gränsen mot andra. Den fick dock en lite tragikomisk fortsättning: titeln togs inte upp i *Sveriges Statskalender* eftersom den inte fanns i någon stadga. Denna fråga löstes 1949, då Kungl. Maj:t indirekt gav officiell välsignelse av titeln civilekonom genom beslut av kalenderredaktionen vid Kungl. Vetenskapsakademien.⁸⁹

Ekonomföreningen verkade även på andra vis för att ena de allt fler ekonomerna. Till 25-årsjubileet 1937 hade man vuxit så – med många medlemmar i Göteborg och på andra håll – att diskussionerna om ett samgående med Ekonomföreningen i Göteborg intensifierades. De ledde till att Göteborgsföreningen upplöstes för att i stället bilda Västra kretsen av Svenska Ekonomföreningen. Senare tillkom kretsar i Skåne och fler hörn av landet. Expansionen förde med sig en desintegration av Ekonomföreningen i olika delar.

Det är vanskligt att tolka utvecklingen av den mångsysslande ekonomkåren, som börjat växa i accelererande takt, i termer av professiona-

87. »Utökad studietid för ekonomisk examen vid Handelshögskolan i Stockholm«, *Ekonomien* (1939:3), 9, 18, 15.

88. »Titelfrågan löst«, *Ekonomien* (1943), bilagan *Medlemsblad*, nr 1, 6ff.

89. HHSA direktionen, 10/11 1947; Bengt Junker, »Svenska Ekonomföreningen 1938–1950«, i Forsberg (red.), *Handelshögskolorna i Sverige*, 84f.

lisering. Parallellt med denna expansion vidgades gränserna för ekonomernas kunskapsbas, i vilken de fick grunda anspråk på en unik expertis som kunde legitimera professionellt självbestämmande. I denna utveckling hade företagsekonomin fått en mer central position och forskning blivit ett viktigt mål. Samtidigt som ämnet skulle definieras och ringas in började det på marginalen att expandera och diversifieras i olika specialinriktningar. Om kunskapsbildning och kårformering för ekonomer i allmänhet präglades av vad den amerikanska historikern Rosalind Williams kallat *expansive disintegration*, blev utvecklingen en annan för en speciell del av kåren.⁹⁰

Revisor blev genom auktorisationsinstitutionen något av ett legitimitetsyrke, om än med lite oklar jurisdiktion. Denna yrkesbildning utgick från en hård kärna av kunskaper i handelsteknik och man fick ett slags yrkestitel, som redan 1923 tog plats i organisationsbildningen Föreningen auktoriserade revisorer. Revisorerna hade en gedigen bas i sina specifika kunskaper och bildade en tydligt avgränsad kår, där de självständiga revisorerna hade högre inkomster än flertalet ekonomer. Även om revisorskåren var liten är det rimligt att se dess utveckling i ett professionaliseringsperspektiv.⁹¹

Påbyggnader på plats

Frågan om en ordning för skolning av lärare och forskare levde vidare även om den inte drevs som Hallendorff och Heckscher hade drivit den. Spörsmålet togs upp även i Göteborg. Otto Nordenskjölds efterträdare som geografiprofessor förklarade 1931 att det vore önskvärt med en doktorsgrad för handelshögskolorna. »I ekonomisk geografi, juridik och nationalekonomi kan man ju disputeras annorstädes, så den egentliga nyheten skulle vara handelstekniken.« Två år senare hette det att »högre lärdomsgrader på det kommersiella området vore inom en snar framtid att förvänta«. Även om framtiden dröjde var Sillén i sin programmatiska översikt 1939 förvissad om vad den rymde: »Utvecklingen måste enligt min mening föra därhän, att handelshögskolorna eller en ekonomisk fakultet erhålla promotionsrätt.«⁹²

90. Rosalind Williams, *Retooling* (Cambridge, Mass., 2003).

91. Wallerstedt, *Revisorsbranschen*, del II; Sune Carlson, *Höskoleutbildning och affärsmannakarriär* (Stockholm, 1938), 64.

92. »Ekonomföreningen i Göteborg«, *Ekonomien* (1931), 108; »Ekonomföreningen i

TANKEN PÅ EN LICENTIATEXAMEN togs upp i Handelshögskolans lärarråd 1942. Initialt var man inne på att revidera examensordningen så att den skulle omfatta ekonomie kandidat-, magister- och licentiatexamen. Man tog även upp diskussion om licentiatexamen med Handelshögskolan i Göteborg. Till slutet av året hade lärarrådet utarbetat ett förslag. »I *Ekonomie licentiatexamen*, som är avsedd för ådagaläggande av djupare och mera omfattande insikter, skall ingå ett eller flera av följande ämnen: a) nationalekonomi, b) företagsekonomi, c) ekonomisk geografi, c) ekonomisk historia.« För behörighet krävdes en grundläggande examen som omfattade vissa kunskapsmätt eller betyg i utbildningens huvudämnen, av vilka rättsvetenskapen alltså inte listades i förslaget men väl det valbara ämnet ekonomisk historia. För licentiatexamen fordrades att man i sitt ämne erhållit minst betyget med beröm godkänd och i det författat en avhandling som lärarrådets professorer godkänt.⁹³

Direktionen tvekade. Men lärarrådet preciserade behörigheten så att det blev klart att kraven på vissa minsta kunskapsmätt gällde nationalekonomi och företagsekonomi samt antingen ekonomisk geografi eller rättsvetenskap, alltså det mått av valfrihet och specialisering som gällde för grundexamen. Samtidigt framlade direktionens ordförande under hand förslaget för såväl handels- som ecklesiastikministern. Det fördes till protokollet »att hinder enligt statsrådets mening ej föreläge mot att Direktionen fattade beslut om införandet av en sådan högre examen«. Det gjorde man 1943. Dessutom beslutades att avskaffa magisterexamen för handelslärare, som få avlagt, och att införa ekonomexamen. Som vi sett godtogs samtidigt titeln civilekonom.⁹⁴

Samma år följde motsvarande beslut i Göteborg, men med anpassning av behörighetskravet till de lokala krav som betonade breda kunskaper och alla fyra huvudämnena i ekonomexamen. I stället för att lista ämnen sades också att i licentiatexamen kunde ingå ämnen i vilka professur fanns.⁹⁵

I Stockholm kom många licentiander att samlas till Affärsekonomiska forskningsinstitutet, men det blev ofta svårt att behålla såväl dem

Göteborg», *Ekonomien* (1933), X (referatet från möte 28/3); Sillén, »Företagsekonomisk forskning«, 35.

93. HHSA lärarrådet, 14/1, 27/11, 11/12 1942, 30/1, 8/2, 15/2 1943; *Handelshögskolan i Göteborg: Årsberättelse* (1941–42), 6; (1942–43), 4.

94. HHSA direktionen, 22/12 1942, 13/2, 25/2 1943; lärarrådet, 30/1, 8/2, 15/2 1943.

95. *Handelshögskolan i Göteborg: Årsberättelse* (1943–44), 5, 71f.

som affärsbegåvade amanuenser när de kom till praktiken på företag. Mönstret känns igen från handelsteknikens dagar. Dessutom tillkom alternativa institut, som Industriens utredningsinstitut och andra.⁹⁶

Folke Kristensson hade 1934 tagit diplom vid Handelshögskolan och fick två år senare ett stipendium för att studera vid Berkeleyuniversitetet. Där befann sig samtidigt en gästforskande Bertil Ohlin, som i Kristensson såg ett forskarämne och drog in honom i undervisningen efter hemkomsten. Under kriget blev han sekreterare vid Industrikommissionens utredningsbyrå, men engagerades 1943 av Industriens utredningsinstitut för en branschstudie av textilindustrin. Kristensson frågade rektor om hans »utredning-avhandling« kunde prövas som licentiatavhandling trots vissa begränsningar för publiceringen. Det gick an, förklarade lärarrådet.⁹⁷

I samma skede började forskningen expandera på nya sätt. Innovationen forskningsråd spred sig som något av ett institutionellt mode, likt den tyska handelshögskolerörelsen runt 1900. I diskussionerna om ett forskningsråd för samhällsvetenskaper riktades blickar mot företags-ekonomins ställning, inte minst med tanke på behovet av lärare i ämnet när behovet av ekonomisk undervisning växte med utbyggnaden av samhällsvetenskaplig utbildning. I tidens satsningar uppmärksammades den skolning av forskare och lärare som var en förutsättning för expansionen av högskolesystemet. Jag ska presentera dessa skeenden närmare i kapitlet *Reformerna*.⁹⁸

PLANERNA PÅ EN DOKTORSGRAD konkretiserades när Kristensson började bli klar med sin studie, men torde ha diskuterats dessförinnan. Kanske tog man intryck av att områdets första doktorsdisputation på svenska ägt rum i Finland 1944, på en avhandling om redovisningens äldre historia. Våren 1946 föreslog lärarrådet direktionen att den skulle upphäva examensordningen, för att i stället anta en stadga för examina och disputation samt anhålla om att Kungl. Maj:t ville fastställa den.

96. Sune Carlsons inledning till »Behovet av ekonomisk forskning«, *Nationalekonomiska föreningens förhandlingar* (1942), 67, jämte »Näringslivets krav på ekonomisk forskning«, *Den svenska marknaden* (1946), 221; *Handelshögskolan i Stockholm 1909–1959*, 23f.

97. HHSA lärarrådet, 1–2/9 1943; Lars-Gunnar Mattsson & Jan Valdelin, »Folke Kristensson«, i Engwall (red.), *Föregångare inom företagsekonomin*; Benny Carlson & Mats Lundahl, *Ett forskningsinstitut växer fram* (Stockholm, 2014), 298ff.

98. Jfr Björck, *Vetenskap och affärer*, 136f.

Allt var förberett med revideringar av ordningsstadgan samt förslag till förordningstext. »Rätt att för vinnande av *ekonomie doktorsgrad* utgiva och vid högskolan offentligen försvara disputationssavhandling tillkommer den som vid högskolan avlagt *ekonomie licentiatexamen*.« Direktionen biföll.⁹⁹

Man vände sig sedan till Kungl. Maj:t med en anhållan om fastställande. Direktionen deklarerade i ett följebrev att den endast ville införa doktorsgrad under förutsättning att dess beslut sanktionerades på detta sätt. Man förklarade att den hårda gallringen bland de många sökande medförde en hög kvalitet på de studerande, och att de studier som ledde till ekonom- och licentiatexamen till omfattningen motsvarade universitetens kandidat- och licentiatamina.

Direktionen framhöll flera skäl för sin begäran om en doktorsgrad. Man ville främja vetenskapliga studier och forskning i Handelshögskolans ämnen. Detta skulle i sin tur främja lärarkryteringen, i synnerhet inom företagsekonomi. Eftersom man inte längre var hänvisad till utlandet för utbildning i detta ämne vore det synnerligen önskvärt att kunna pröva den vetenskapliga skickligheten genom disputationssprov. För nationalekonomi, ekonomisk geografi och ekonomisk historia fanns redan disputationsmöjligheter, men angelägen forskning låg i gränsområdena mellan dessa ämnen och företagsekonomin. Vidare var det ett önskemål att lärarna, som professorer vid andra högskolor, skulle »tagas i anspråk såsom handledare vid utbildning av yngre forskare«.

Som vi ser betonade direktionen doktorsinstitutionens betydelse för prövningen av presumtiva professorers vetenskapliga skicklighet. Detta behövde man strängt taget inte göra eftersom Handelshögskolans grundstadgar inte hade just *vetenskaplig* skicklighet som befordringsgrund. Men trycket mot likformighet var starkt för en institution som begärde en egen doktorsgrad som ett officiellt erkännande av att man tagit plats i det högre utbildningssystemet.

HÖGSKOLANS BEGÄRAN kom denna gång att engagera de akademiska myndigheterna, till skillnad från när man tidigare hade vänt sig till Kungl. Maj:t för sanktionering. Anhållan remitterades våren 1946 till

99. Susanna Fellman & Annette Forsén (red.), *Hundra år av utbildning och forskning* (Helsingfors, 2009), 214f, 258, 348f. HHSA lärarrådet, 6/3, 23/3, 27/3 1946; övriga underlag till den följande framställningen finns samlade i RAiS Handelsdepartementet, konseljakt 25/10 1946 nr 47.

universitetskanslern, som remitterade den till större akademiska konsistoriet i Uppsala, som i sin tur remitterade vidare. Det började bra. Varken juridiska fakulteten eller humanistiska sektionen hade något att invända. Kansler tillstyrkte.

Problemen började till hösten. Då önskade handelsminister Gunnar Myrdal, som vid samlingsregeringens avgång efterträtt Bertil Ohlin, att även Stockholms högskola skulle yttra sig i frågan. Lärarrådet tillstyrkte anhållan. Men man sade sig förutsätta att bestämmelserna rörande ekonomisk historia skulle regleras i enlighet med vad som gällde för detta ämne vid Stockholms högskola. Myrdal var själv nationalekonomiprofessor vid högskolan och ansåg inte att ekonomisk historia borde brytas ut ur historieämnet.¹⁰⁰

De bestämmelser lärarrådet hänvisade till var resultatet av en infekterad gränsdragningstvist som gällde examensrätten för ämnet ekonomisk historia. Frågan om krav på förkunskaper i historia hade engagerat historikerna. Vi noterar att deras argumentation, att det historiska studiet utgjorde en helhet ur vilken man inte borde bryta ut ekonomisk historia, hade likheter med Heckschers tidigare argumentation, att det ekonomiska studiet utgjorde en helhet ur vilken man inte borde bryta ut företagsekonomi.

Hösten 1946 godtog i alla fall Kungl. Maj:t Handelshögskolans anhållan. Men ekonomisk historia ströks ur uppräknningen av de ämnen i vilka man kunde avlägga licentiatexamen. I stället sades att Kungl. Maj:t fick ta ställning till annat ämne än nationalekonomi, företagsekonomi och ekonomisk geografi. Det är något av en ironi att när den stora planen på en doktorsgrad till slut realiserades hade Heckscher hunnit gå i pension, samtidigt som hans ekonomiska historia hamnade utanför gränsen för vad man fick disputerat i utan dispens.¹⁰¹

Men det hindrade inte Folke Kristensson att arbeta vidare, med nationalekonomen Ohlin som lärare. När han 14 december 1946 disputerade var företagsekonomien Törnqvist lärarrådets opponent. Akten inramades av attribut som frack, akademisk kvart, andreopponent. Den 503 sidor tjocka doktorsavhandlingen ansågs aningen oformlig, vilket uppgiften att kartlägga strukturen hos en hel industribransch nog också varit. Kristensson fick i alla fall goda betyg för både avhandling och försvar. Han utnämndes 1947 till docent i företagsekonomi och därefter

100. Gunnar Myrdal, *Universitetsreform* (Stockholm, 1945), 50ff.

101. RAiS Handelsdepartementet, statsrådsprotokoll 25/10 1946 nr 47.

till föreståndare för Affärsekonomiska forskningsinstitutet. Två år och en större skrift senare utsågs han till professor i företagsekonomi i Göteborg, men kallades samtidigt till en professur som Stockholms stad bekostat för att främja »företagsekonomisk utbildning och forskning särskilt inom det kommunala verksamhetsområdet«. Kampen om kompetenta lärare var lika hård som på handelsteknikens tid.¹⁰²

HANDELSHÖGSKOLAN I GÖTEBORG hade ett halvdussin licentiander vid denna tid, mot tiotalet i Stockholm. Två av dem började 1950 bli färdiga och högskolan utarbetade en stadga för examina och disputation som man anhöll att Kungl. Maj:t skulle fastställa. I licentiatexamen kunde ingå nationalekonomi, företagsekonomi och ekonomisk geografi, »ävensom annat av professur företrätt ämne, beträffande vilket Kungl. Maj:t efter särskild framställning medgivit, att det må ingå«. Det är en illustration av driften mot institutionell likformighet att bestämmelserna om disputation sedan ordagrant följde dem i Stockholm, förutom att »direktion« var utbytt mot »styrelse«.¹⁰³

När förslaget gick på remiss tillstyrkte lärarrådet vid Göteborgs högskola. Filosofiska fakulteten i Uppsala förutsatte att universitetsmyndigheterna skulle få yttra sig ifall något annat ämne än de uppräknade skulle ingå i licentiatexamen. Juridiska fakulteten förutsatte att licentiatbetyg i rättsvetenskap, ett ämne med professur vid högskolan, bara fick förvärvas av den som hade juris kandidatexamen. Universitetskanslern förklarade att bestämmelsen om »annat ämne« i Stockholm tillkommit för att möjliggöra licentiatexamen i ekonomisk historia. Den göteborgska formuleringen borde följa den stockholmska, att Kungl. Maj:t beslutade om examination i annat ämne efter särskild framställning.

Lärarrådet vid Handelshögskolan i Stockholm föreslog en justering av bestämmelsen att den som »vid högskolan« avlagt licentiatexamen hade rätt att disputera: formuleringen stängde ute dem som hade licentiatexamen från Stockholm. Om den ändrades skulle man föreslå motsvarande ändring i de egna bestämmelserna, som stängde ute göteborgare.

102. Avhandlingen och omständigheterna kring den skildras i Carlson & Lundahl, *Ett forskningsinstitut växer fram*, kap. 12. Stockholms stadsfullmäktige 1949: Stadskollegiets utlåtanden och memorial nr 195.

103. Ivar Högbom, »Den första disputationen för ekonomie doktorsgrad«, *Ekonomen* (1947), 11. Underlagen till den följande framställningen finns samlade i RAiS Handelsdepartementet, konseljakt 5/5 1950 nr 13.

Som synes hade gränsdragningarna kring domäner och kompetenser sin laddning. Handelshögskolan i Göteborg hade inget att invända mot kanslers ändringsförslag, men menade att frågan om licentiatexamens riksgiltighet fick lösas samtidigt för båda handelshögskolorna. Kungl. Maj:t fastställde den justerade stadgan våren 1950.¹⁰⁴

Till hösten blev Nils Västham den andre att disputerat för ekonomie doktorsgrad – och den förste att göra det på en tydligt företagsekonomisk avhandling. Den analyserade över 669 sidor begreppen inkomst och utgift i bokföringen. Han blev genast docent i Göteborg och året efter tillförordnad professor i Stockholm, där han sedan efterträdde Sillén. Som skåning accepterade han 1958 kallelsen till en nyinrättad professur i företagsekonomi vid Lunds universitet. Samtidigt accepterade Sune Carlson, som under ett halvdussin år arbetat utomlands åt FN, kallelsen till den professur som inrättats i Uppsala.¹⁰⁵

DET UNIVERSITETSVÄSENDE som hade påverkat handelsteknikens status och utformning skulle komma att påverkas av den ekonomutbildning och det företagsekonomiämne som tagit gestalt vid handelshögskolorna. Påverkan mellan institutioner i ett system är ömsesidig. Den är även sammansatt. Som vi sett hade handelshögskoleinstitutionen haft en komplicerad relation till universitetet: man sökte efterlikna akademien för att jämföras med den, samtidigt som man ville särskilja sig från det man skulle likställas med. Vi har också sett att akademien varit kluven inför kombinationen av vetenskap och affärer.

Förhållandet 1958 var det omvända mot när de nya högskolorna rekryterade universitetsutbildade lärare. Universitetet slogs om disputerade ekonomer. Men när företagsekonomien upptogs i universitetet menade man att ämnet borde benämnas *företagsvetenskap*, eftersom det skulle få en annan karaktär än det haft i den ekonomiska utbildningen genom att ingå i utbildningar med andra mål. Tanken återkom när civilekonomutbildning infördes vid universitetet, först vid Lunds universitet 1960 i provisoriska former. I *Reformerna* ska vi se att *företagsvetenskaplig* lite senare ingick i förslag på benämningar av de nya fakulteter som skulle organiseras.¹⁰⁶

104. RAIS Handelsdepartementet, statsrådsprotokoll 5/5 1950 nr 13.

105. Curt Kihlstedt, »Nils Västham«, i Engwall (red.), *Föregångare inom företagsekonomi*; av Sune Carlson, *Studier utan slut* (Stockholm, 1983), 246f, framgår att man sökte rekrytera honom till både Lund och Uppsala.

106. Björck, *Vetenskap och affärer*, kap. 13.

Politikerna valde dock den enhetliga benämningen samhällsvetenskaplig fakultet på den nyskapelse som uppstod när de drog en gräns genom den äldre humanistiska fakulteten. Samtidigt institutionaliserades ekonomutbildning i universitetet. Där har den sedan fortsatt att expandera. Den undflyende kärnan i denna utbildning, företagsekonomin, behöll sitt namn och har vuxit till inte bara det största samhällsvetenskapliga ämnet. Räknat i antal helårsstudenter är det i dag med marginal störst i hela högskolesystemet. Fenomenet företagsekonomi har påverkat systemet.¹⁰⁷

107. Statistik över antalet helårsstudenter per ämne 2020–21 har jag fått från Universitetskanslersämbetet, där jag tackar Johan Gribbe för vänlig hjälp med att ta fram dessa uppgifter. Lars Engwall, *Fenomenet företagsekonomi* (Lund, 2020).

VETENSKAPLIGT SKICKLIGA LÄRARE är en avgörande tillgång för läroanstalter med akademiska ambitioner. I *Vetenskapshistorisk hattparad* utforskar idéhistorikern Henrik Björck det svenska högskolesystemets historia genom att följa utbildningsinstitutioners kamp för rätten att dana sina egna doktorer. Denna avgränsade tematik får spegla större skeenden, som den desintegrerande expansion systemet genomgått. Universitetet decentreras när intresset riktas mot professionsutbildningar som var väsentliga för kunskapsbildning och kårformering.

I inledningen till denna första volym presenteras de analytiska perspektiv som knyter samman de empiriska fallstudierna. Ett följande kapitel skildrar universiteten och deras doktorsgrader, däribland den filosofie doktorsgrad som infördes 1870. Sedan analyseras hur kirurger, tekniker, veterinärer, agronomer och ekonomer kämpade sig till disputation- och promotionsrätt för sina utbildningsanstalter.

På omslagets framsida ses hur man började samlas till disputation i Uppsala våren 1709. Då var den primära funktionen med denna akt inte att lägga fram egen och originell forskning. Promotionen var en mer elaborerad passagerit, med inslag som kommit att traderas genom århundraden. Här ovan ses hur Göteborgs universitet iscensatte sin promotionsceremoni hösten 2012.

HENRIK BJÖRCK är professor i idé- och lärdoms historia vid Göteborgs universitet. Han har intresserat sig för olika fenomen och teman, från Kungl. Vetenskapsakademiens institutions historia till badfrågans kulturhistoria.